

Тем, что эта книга дошла до Вас, мы обязаны в первую очередь библиотекарям, которые долгие годы бережно хранили её. Сотрудники Google оцифровали её в рамках проекта, цель которого – сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Эта книга находится в общественном достоянии. В общих чертах, юридически, книга передаётся в общественное достояние, когда истекает срок действия имущественных авторских прав на неё, а также если правообладатель сам передал её в общественное достояние или не заявил на неё авторских прав. Такие книги – это ключ к прошлому, к сокровищам нашей истории и культуры, и к знаниям, которые зачастую нигде больше не найдёшь.

В этой цифровой копии мы оставили без изменений все рукописные пометки, которые были в оригинальном издании. Пускай они будут напоминанием о всех тех руках, через которые прошла эта книга – автора, издателя, библиотекаря и предыдущих читателей – чтобы наконец попасть в Ваши.

Правила пользования

Мы гордимся нашим сотрудничеством с библиотеками, в рамках которого мы оцифровываем книги в общественном достоянии и делаем их доступными для всех. Эти книги принадлежат всему человечеству, а мы – лишь их хранители. Тем не менее, оцифровка книг и поддержка этого проекта стоят немало, и поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые меры, чтобы предотвратить коммерческое использование этих книг. Одна из них – это технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас:

- **Не использовать файлы в коммерческих целях.** Мы разработали программу Поиска по книгам Google для всех пользователей, поэтому, пожалуйста, используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- **Не отправлять автоматические запросы.** Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого рода. Если Вам требуется доступ к большим объёмам текстов для исследований в области машинного перевода, оптического распознавания текста, или в других похожих целях, свяжитесь с нами. Для этих целей мы настоятельно рекомендуем использовать исключительно материалы в общественном достоянии.
- **Не удалять логотипы и другие атрибуты Google из файлов.** Изображения в каждом файле помечены логотипами Google для того, чтобы рассказать читателям о нашем проекте и помочь им найти дополнительные материалы. Не удаляйте их.
- **Соблюдать законы Вашей и других стран.** В конечном итоге, именно Вы несёте полную ответственность за Ваши действия – поэтому, пожалуйста, убедитесь, что Вы не нарушаете соответствующие законы Вашей или других стран. Имейте в виду, что даже если книга более не находится под защитой авторских прав в США, то это ещё совсем не значит, что её можно распространять в других странах. К сожалению, законодательство в сфере интеллектуальной собственности очень разнообразно, и не существует универсального способа определить, как разрешено использовать книгу в конкретной стране. Не рассчитывайте на то, что если книга появилась в поиске по книгам Google, то её можно использовать где и как угодно. Наказание за нарушение авторских прав может оказаться очень серьёзным.

О программе

Наша миссия – организовать информацию во всём мире и сделать её доступной и полезной для всех. Поиск по книгам Google помогает пользователям найти книги со всего света, а авторам и издателям – новых читателей. Чтобы произвести поиск по этой книге в полнотекстовом режиме, откройте страницу <http://books.google.com>.

HN 384C 0

KC

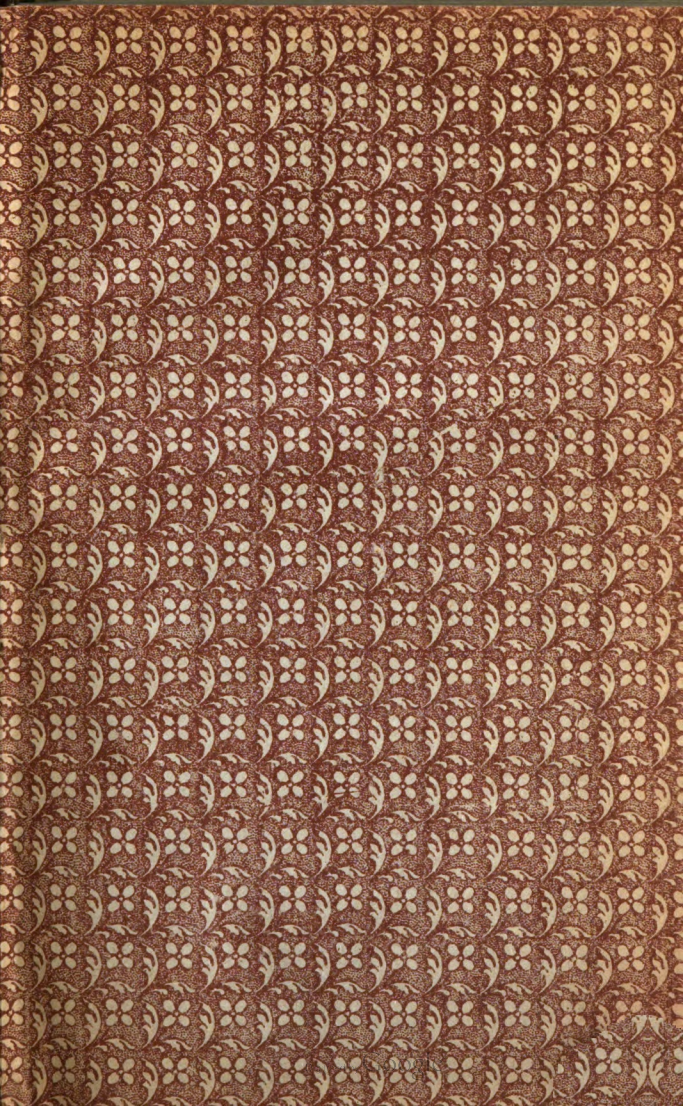
1970

KC

1970

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ա Ն Գ Ղ Ի Ո Յ

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳՂԻՈՅ

Ա Ա Մ Է - Յ Լ Է Օ Ր Ի

Գ Ա Ղ Ղ Ի Ա Ց Ի Ո Յ Ն

Դ Պ Ր Ո Ց Ա Ց Հ Ա Մ Ա Ր

Վ Ե Ն Ե Տ Ի Կ

Ի Ս ՈՒՐԲ Ղ Ա Ջ Ա Ր

1862

~~OL 45711.12.5~~

✓
KC 1970
✓

ՅԱՆ ՈՒՑ ՈՒՄՆ

Այս գրքիս հեղինակը Լամէ-Յէօրի արդի գաղղիացին՝ բնական և պարզ ոճով մը բոլոր հին և նոր ազգաց պատմութիւնը համառօտած է այլ և այլ հատորիկներով, և որպէս զի աւելի աղէկ տպաւորէ տղոց մտքին մէջ սորվեցուցած պատմութիւնները, իւրաքանչիւր ազգի գլխաւոր դէպքերը և գլխաւոր անձինքները միայն ժամանակի կարգաւ մէջ կը բերէ ու այն նիւթերով գլուխները կը բաժնէ. որով տղոց միտքը աւելորդ ծանօթութիւններով չբեռնաւորիր, միանգամայն զուարճութեամբ և ախորժով կը սորվին: Լամէ-Յէօրիի դասագրքերը շատ ընդունելի եղած են Գաղղիա, և շատ անգամ տպագրուած. որովհետև պատմելու կերպին մէջ ալ անոյ խորհրդածութիւններով ինքզինքը կը սիրցընէ:

Մենք ալ փորձի մը համար՝ ՚ի լոյս կը հանենք իր Անգղիոյ Պատմութեան Թարգմա-

նութիւնը և կը փափագինք որ ազգային
դպրոցաց ծառայէ . և թէ որ տեսնանք որ
ազգայնոց հաճոյ կ'անցնի հեղինակին ոճը,
չենք զանց ըներ նոյն հեղինակին մէկը
դասագրքերն ալ ետևէ ետև հրատարակ-
կելու, ազգային կրթութեան օգտակար
ըլլալու փափաքով:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳՂԻՈՑ

Ա.

Բ Ր Ե Տ Ո Ն Ք

Քրիստոսէ առաջ 55 թուականէն մինչև
Քրիստոսի 48 թուականը :

Թէ որ ձեռքերնիդ Եւրոպայի առաջ մը
ունիք , սիրելի աշկերաներս , փնտռեցէք վրան
Գաղղիայէն քիչ մը հեռու մեծ կղզի մը , որուն
վրայ հազիւ հազ վեր 'ի վերոյ տեղեկութիւն մը
ունէին հին ատենի ժողովուրդք , բայց յետոյ ա-
նուանի եղաւ մէջը հանգիպած զանազան գէպքե-
րովը : Առջի բերան այս աշխարհը Կանաչաբարձ Բւրոյ
Կռէ կ'ըսուէր , որովհետեւ աղուոր մարգագետին-
ներ բռնած էին երկիրը :

Ասոր առջի բնակիչները Կաէլս կամ Կալս կը
կոչուէին . կ'ըսուի թէ վայրենի մարդիկ էին , և
որսորդութեամբ կ'անցընէին կեանքերնին . շան
տեղ աղուէս կը գործածէին որսի համար : Ժամա-
նակէ մը ետքը Կելթայ ցեղէն ժողովուրդներ , որ
ատենօք Եւրոպայի մեծ մասին մէջ տարածուած
էին , ծովն անցան հասան այս կղզին , և վաճառ-
ցին Կաէլները ինչուան երկրին հիւսիսային ծայ-
րերը , որ ցուրտ և լեռնային գաւառ մըն էր և Աւ-

դիւն կը կոչուէր : Բաժնեցիին մէջերնին նուաճած աշխարհնին . Քիմբիա ըսուածները արևմտեան կողմն հաստատեցին ընակուծիւննին , իսկ Լոգրիա յի՛ + հարաւային և արևելեան ծովափանց վրայ սրբուեցան : Բայց գիտնաք , սիրուն աշկերաններս , որ այս կելտ ժողովրդոց անունը միայն ծանօթ է այսօրուան օրս , որովհետև պատմուծիւննին այնչափ առասպելախառն է , որ խելայի մարդիկ ամենեկին չեն հաւտար :

Խել մը ատեն Լոգրիացիք և Քիմբիաները (որ ստեպ կամբրիացիք ալ կ'ըսուին) խաղաղութեամբ ապրեցան այս կղզւոյն մեծ մասին մէջ . մէյ մ' ալ յանկարծակի նոր ազգ մը թափեցաւ ցամաքը : Ասոնք Բրեքոնի կը կոչուէին , և Գաղղիոյ Արմորիա ըսուած երկրէն էին , որ Սեյն և Լուա գետոց բերաններուն մէջ տեղը կ'կայայ :

Բրետոնները վայրենութեան կողմանէ պակաս չէին մնար առջի ժողովուրդներէն . զէնքերնին նիզակ ու սրածայր գայլախաղով զինեալ նետեր էին . իսկ ընակարաննին փայտէ շինուած կտոր ու խեղճ խրճիթներ , որոնց յարկը մեծ ծակ մը բացուած կ'ըլլար՝ ուսկից կրակին ծուխը դուրս կ'ելլար : Շատ մարդիկ ալ մէջերնին կը գտուէին որ ապառաժներու մէջ փորուած քարայրներ կը բնակէին իրենց կանանց , որպէս ու ոչխարներուն հետ խառն :

Ասանկ կեանք մը անցընելէն վերջը , մի զարմանաք , ազնիւ տղաքս , երբոր կը լսէք որ այդ բիրտ մարդիկը Հիւր-Պրա անունով աստուած մը կը պաշտէին : Ոչ երբէք տաճարներ կը կանգնէին անոր , հապա բազիլիներ (ՏՃ . Գուրպոնիէակ) միայն թանձր անտառներու խորերը , խոշոր քարերով ձևացուցած : Այս տձև բազիլիները , որ ինչուան հիմա քանի մը երկիր դեռ կը գտուին , Կոլէն կ'ըսուէին , և ասոնց վրայ Բրետոնիք մարդիկ , կանայք

ու ինչուան պզտի տղաք կը զոհէին իրենց աստուծոյն :

Կի (*) թփիկը , որ մշտադաշար է , և առանց արմատի՝ կաղնիին և ուրիշ քանի մը ծառերու ճիւղերուն վրայ կը տարածուի կը մեծնայ , աս աստուծոյն նուիրուած էր , որուն քուրմերը Դբո-ի-Կի կ'ըսուէին . ասոնց օգնական էին կրօնական արարողութեանց միջոց Դբո-ի-Կի-ի ըսուած կնիկները , որոնց համար կը կարծէին Բրետոնք թէ կրնան ապագան գուշակել , և քանի մը խօսք արտաբերելով՝ մորթիկներ հանել . տգէտ ժողովուրդները միշտ կը հաւատան գուշակութիւններու և կախարգութեան :

Բրետոնաց քրմուհիները իրենց ազգին ուրիշ կնիկներէն կը զանազանուէին կառուէ երկայն հագուստով մը , որ ձեան պէս կը վայլէր . ճակատնին ազաւնարօտ (ՏՃ. Կի-Վերձին օրոս) ըսուած վայրի խոտովը կը պսակէին , որ նոյնպէս իրենց կուռքին նուիրուած էր , ալ ձեռքերնին ալ ոսկիէ մանգաղ մը կ'առնէին , որով կապնոյն կնի կը կտրէին :

Հիմա ուրիշ բանի անցնելով , տղաքս , որովհետեւ Բրետոնները գրեթէ Կամբրիացոց լեզուով կը խօսէին , թող տուին Կամբրիացիք որ զան իրենց կզգւոյն հիւսիսային կողմը բնակին , ընդ մէջ իրենց բնակութիւններուն և Կալաց լեռներուն , որով անկէ ետքը Գլայփ և Փօլի-Կ ըսուած գետերով միայն իրարմէ բաժնուեցան :

Այսպէս ուրեմն կը տեսնէք որ Կանաչազարդ բլրոց կզգին զոր ան ատենէն ՚ի վեր Բրետոնք ՄԵՄՍ ԲԲԻՏԱՆԻԱ անուանեցին , չորս զանազան ազգերու մէջ բաժնուեցաւ , որոնց գիրքը սորվիք նէ ազէկ կ'ըլլայ : Կամբրիացիք կը բնակէին կզգւոյն արև-

(*) Կի Բաուը իւր լեզուով է և ինչ անակէ համայնաբար :

մտեան կողմը . Լոգրիացիք հարաւային ու արեւ-
լեան արեւմտեան վրայ . իսկ Բրետոններն առ երկու
ազգերէն վեր Սոլվէյ ծոցէն սկսեալ ինչուան Գլայ-
աի և Փորթհի եզերքները . և այս երկու գետերէն
անդին ինկած բոլոր լեռնային գաւառը Կալերուն
աշխարհքն էր , զոր հիմա Սկոտիա կը կոչենք :

Կարգացած էք արդեօք գրքերու մէջ . սիրե-
լիք , որ Յուլիոս Կեսար զօրավարն եղաւ որ առա-
ջին անգամ հռոմէական բանակը Բրետոնաց եր-
կիրը տարաւ . և ան չորս դարուն մէջ որ հռով-
մայեցիք այս մեծ զօրավարին մահուրէն վերջը
Բրիտանիոյ կղզին նստեցան , և ոչ իսկ օր մը ան-
ցաւ որ պատերազմ չընեն այն գաւառին առջի տե-
րերուն հետ , որոնք փոխանակ հռոմէական կայս-
րութեան գլուխ ծռելու , Գլայաի մէկալ կողմը
քաշուեր էին , ուսկից ինքզինքնին Պիպ + , Սիպ +
կամ Կալէպոն + անուանած , յուսահատաբար հռո-
մէական արծիւներուն հետ կը ծեծկուէին :

Ամէն տարի գարնան դառնալուն , այս յան-
գուզն ժողովուրդները խումբ խումբ եղած , ու-
սիէ շինուած թեթև նաւակներով գետերէն կ'անց-
նէին , ուսերնուն վրայ գազաններու մորթեր զար-
կած , և յանկարծ հռովմայեցւոց բնակած երկրին
վրայ կը յարձակէին , քաղաքները կը թալլէին և
անոնց մշակած գառները կ'ապականէին :

Ժամանակաւ այնչափ շատցան Պիկտերուն և
Կալեդոնաց տուած մնասներն , որ անոնցմէ ազա-
տելու համար հռովմայ երկու ինքնակալներ , ո-
րոնց անունները ծանօթ պիտի ըլլան ձեզի , Ա-
գրիանոս և Սեպտիմոս Սեւերոս , Բրիտանիոյ մէջ
երկայն և ամուր պարիսպներ քաշեցին , որոնց
հետքերը գեռ ինչուան հիմա կը տեսնուին . բայց
բարբարոսները ասով ալ չյոգնեցան իրենց թըշ-
նամին չարչարելէն . և երբոր Գոթաց Իտալիա ար-
շաւելուն ձայնը ելլելուն պէս՝ Ոսորիոս ու Արկա-

գիտս կայարները բոլոր գաւառներէն լեզէոնները կանչեցին՝ Հոովմ և Ռաւեննա քաղաքները պաշտպանելու համար, ծեր Բրետոնները իրենց առջի յանդգնութիւնն ու քաջութիւնը արթնցնելով կործանեցին այն մեծ պարիսպները և տիրեցին բոլոր աշխարհքը, որուն համար իրենց հայրերը երկայն ատեն պատերազմեր էին Հոովմայեցւոց հետ : Եւ այսպէս Հոովմայեցւոց երթալէն վերջը միայն քանի մը կնիկ ու պզտի աղաք մնացին բոլոր կղզւոյն մէջ, որոնք մեծնալով մոռցան իրենց հոովմայեցի ըլլալն ու կամբրիսցի գրուեցան :

Այս Բրիտանիա մեծ կղզւոյն պատմութիւնն է որ պիտի սկսիմ հիմա ձեզի պատմելու : Քիչ մը ուշադրութիւն ընելու ըլլաք նէ յօժար կամքով, ազէկ կը սորվիք և անտարակոյս պիտի ընէք, որովհետև հիմա խելքերնիդ աւելի բացուած է :

Բ

Ե.ՕԹՆՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Թուական 448-560 :

Երբոր հոովմայեցի լեզէոնները Բրիտանիան իրենց Թշնամիներուն ձեռքը Թողուցին, սիրելիք, Բրետոնաց գլխաւորը Կուորդէյրն կամ Վորդիկէոն անունով լոգրիացի մըն էր, որ Լոնդին կամ ԱՌՆՏՐԱ քաղաքին վրայ կը Թագաւորէր, երկրին ամենէն մեծ քաղաքն ան ըլլալուն : Թէպէտ ուզեց աս իշխանն իրեն տակը նուաձել կղզւոյն բոլոր Ժողովուրդները, բայց Քրիմրիաները յանձն չառին հնազանդելու, և անոր համար շատ արիւնահեղ պա-

տերազմներ եղան . ինչուան որ գերմանացի ցեղէ վաճառականներ, Թանէդ պզտի կղզին ելելով (ուսկից ցամաք ելած էր կ'ըսեն Յուլիոս Աեսար), խոստացան Աորդիկէանի որ իրենց ազգէն բանակ մը օգնութեան խրկեն իրեն, որպէս զի իր ձեռքին տակն առնէ բոլոր Բրիտանիոյ ժողովուրդները :

Այս օտարականները Սախանդ կ'ըսուէին, որ իրենց լեզուով երկայնադանակ ճարտիկ կը նշանակէր, վասն զի իրենց գլխաւոր զէնքը կարճ թուր մըն էր, զոր շատ վարպետութեամբ կը բանեցընէին պատերազմներու մէջ : Բրետոն իշխանը անխոհեմութեամբ ընդունեցաւ անոնց օգնութիւնը, և իրենց ծառայութիւններուն փոխարէն խոստացաւ իրենց թողու թանէզ կղզին որպէս զի հոն տուն տեղ ըլլան իրենց ընկերակիցներովը . բայց ինչպէս պիտի տեսնէք, շուտով զըջաց այն անծանօթներուն օգնութիւնը ուղեւուն համար :

Աորդիկէանի օգնութիւն խոստացող վաճառական կարծուածները, սիրելի աշկերտներս, Սաքսոնաց ազգին զօրավարներն էին . ասոնք մէկէն նաւերով զինուորներու բազմութիւն մը թափեցին բերին Աորդիկէանի, որոնք նշանաւոր էին իրենց հասակովն ու սաստիկ ուժովը : Հենկիսդ և Հորսա (աս էին խաբեբայ վաճառականներուն անունները) երկու եղբարք էին կտրիճ ու վայրենի, ինչպէս բոլոր գերմանացի պատերազմողները որոնք երբեմն հոռովմէական կայսրութեան վրայ յարձակեր էին . և իրենց բանակին դրօշը կարմիր էր՝ վրան ձերմակ ձի նկարուած : Սակայն իրենց երգմանը վրայ հաւատարիմ կենալով, առջի բերան Աորդիկէանի օգնեցին իրեն թշնամիներուն դէմ . բայց վերջէն խմբովին ուրիշ Սաքսոններ ալ գալով անոնց հետ միանալու, շատ նեղ եկաւ իրենց թանէզ կղզեակը և ստիպեցին լոգրիացի իշխանը որ մտորեզած Քէնդ գաւառն ալ իրենց տայ : Անխոհեմ

Վորդիկէնը ճանչցաւ ան ատեն իր սխալմունքը , բայց խիստ ուշ . և երբ ուզեց զէնքով վռնտել զա՛նոնք , բոլորովին յաղթուեցաւ պատերազմի մը մէջ : Հենկիսդ պատերազմին մէջ ինկաւ . իսկ Հորասա՛ ինքզինքը Քէնգի թագաւոր անուանելով , Լոգրիայի մէկ մասին և Լոնտրա մեծ քաղքին տիրեց , և հետզհետէ սաքսոն բանակներ բերել տալով , կամաց կամաց գրեթէ բոլոր Բրիտանիան ձեռք ձգեց : Թերևս պիտի հարցընէք ինձի , տղաքս , թէ ինչպէս Սաքսոնները , որ Գերմանիայէն էին , ծովով բանակներ կը կրէին Բրետոնաց կղզին յարձակելու համար . բայց զարմանքնիդ կը դադրի՝ երբ իմանաք որ աս ժողովուրդները Էլպա մեծ գետին բերանը ծնած ըլլալով , որ Հիւսիսային ծովը կը թափի , ճարտար էին պզտի նաւեր շինելու , զորոնք կտրըճուլթեամբ ու վարպետութեամբ ալկքներուն վրայէն կը սահեցընէին :

Այս Սաքսոններն առագաստաւոր կամ թիով քաշուած թեթև նաւակներով անանկ փոթորիկներու դէմ կը քալէին , որոնց մեծամեծ նաւերը դժուարաւ կրնային դիմանալ , և յանկարծ աւերել ուզած երկիրներուն ափունքն ելլելով , չորս կողմը կը տարածուէին առանց արգելքի մը նայելու : Ասանկով եղաւ որ աս բարբարոսները բազմուլթեամբ Մեծին Բրիտանիոյ այլ և այլ մասերուն վրայ յարձակեցան , ուր իրենց գլխաւորները հիմնեցին հետզհետէ , Քէնգի թագաւորութենէն զատ , ուրիշ պետութիւններ որոնց իրենց հասարակաց հայրենեացն անունը տուին : Եւ այսպէս Բրետոնաց կղզւոյն մէջ ձևացան Ուէստ-Սէքսի կամ արևմտեան Սաքսի թագաւորութիւնը , և Միւտ-Սէքսի կամ հարաւային Սաքսի թագաւորութիւնը , և ուրիշ երրորդ մըն ալ Էստ-Սէքսի կամ արևելեան Սաքսի :

Բայց քիչ ատենէն ուրիշ գերմանացի բարբա-

ըոսներ, որոնք նոյնպէս Հիւսիսային ծովուն ե-
զերքներէն էին, իրենց դրացի Սաքսոններուն յա-
ջողութիւնները լսելով՝ բռնկեցան ու նոյն ճամ-
բան ըրին. և կտրիճ նաւավար ու քաջ զինուոր
ըլլալով, իրենք ալ Նոգրիոյ ափունքը գրաւեցին,
ուր Սաքսոնք գեռ չէին սիրած:

Ստոնք Անգլիացիք կ'ըսուէին, և առջի բերանը
Քէնդի թագաւորութեան մօտ գաւառ մը բնակե-
ցան, զոր Էսդ-Անգլիա կամ արևելեան Անգլիա-
ցոց երկիր անուանեցին. ատեն անցնելէ վերջը ի-
րենց գլխաւորներէն մէկը Բրիտանիոյ խորերը
մտնելով, թագաւորութիւն մը հիմնեց հոն Մեր-
կիա կամ եղտիւրներու երկիր անուամբ, այն աշ-
խարհքին հողին բնութեանը նայելով: Ա երջապէս
Անգլիացիք կղզոյն Հրմայրը ըսուած մեծ գետէն
անցնելով, այն գաւառին մէջ նոր թագաւորու-
թիւն մը կանգնեցին Նորթուսթրիա ըսուած, որ
բսէլ է Հրմայրի հիւսիսային կողմն իյնող գաւառ:

Այս իրէք պետութիւնները անկէ վերջը Անգ-
ղիացոց երկիր կոչուեցան, ուսկից վերջէն ԱնԳ-
ՂԻԱ անունը ելաւ, ինչպէս որ ինչուան հիմա կ'ը-
սուի Բրիտանիա կղզին, ինչուան Գուէտ ըսուած
գետին եզերքները, որ Սկոտիայէն կը բաժնէ գա-
նիկայ:

Իսկ Բրետոնները, սիրուն տղաքս, ամէն կող-
մէ նոր տիրապետողներէն վնասուած, սկզբան
քաջութեամբ պատերազմեցան անոնց հետ շատ
կամբրիացի զորավարներու առաջնորդութեամբ,
որոնց ամենէն երևելին եղաւ Արթուր Բրիտանացի:
Բայց սա իշխանը որուն վրայ շատ հրաշալի քաջու-
թիւններ կը պատմուին, պատերազմի մը մէջ վե-
րաւորուելով ծածուկ մօտ կղզի մը փոխադրուե-
ցաւ որ Աֆալլաչ կ'ըսուէր, ուր հաւանականաբար
վերքերէն մեռաւ. բայց ոչ իր բարեկամները, ոչ
թշնամիներն իմացան իրեն մահը:

Երբ տեսան Բրետոնները որ բոլոր Զանգերնին պարսպ ելաւ, շտտերնին ծովով Գազզիոյ Արմո-րիկա երկիրն անցան ապաստան գտնալու, ուսկից ելեր էին երբեմն իրենց նախնիքը, և կոչեցին զան Փոքր Բրիտանիա. իսկ մնացածները չկրնալով զա-տուիլ իրենց սիրելի հայրենիքէն, կղզւոյն անբեր ու լեռնային մէկ դաւառը քաշուեցան, որ Կալէսի երկիր կը կոչուէր, և քաջութեամբ ինչուան վերջը դէմ կեցան Սաքսոնաց և Անգղիացւոց յար-ձակմունքներուն :

Բայց աս ժողովուրդներուն տգիտութիւնն ու թանձրամտութիւնը ասկէ ալ կրնանք տեսնել, որ շատ դարերով այդ դիւրահաւան մարդիկը չհաւ-տալով իրենց կարիճ Արթուր գլխաւորին մահուա-նը, կը յուսային որ օր մը չէ նէ օր մը այն մեծ զօրավարը պիտի գայ զիրենք փրկելու. աս փուճ յուսոյն համար՝ սիրով խեղճութեամբ ու վտանգ-ներով լի կեանք մը անցուցին. ամենկին ետ չկե-ցան Սաքսոնաց երկիրն յարձակելէն, անանկ որ ասոնց դէմն առնելու համար՝ ստիպուեցաւ Մեր-կիայի Թագաւորներէն մէկը, Օֆֆա անունով, իրեն Թագաւորութեան երկիրը ամուր պարսպի մը մէջ առաւ Կալէս երկրին կողմէն, ուր որ աս Քիմրիաներն ու Բրետոններն անուննին փո-խեցին և Կալէսացի գրին, զոր գեռ հիմա ալ կու տան Անգղիոյ ան կողմին բնակիչներուն : Ա սոր համար է, տղաքս, որ մեր օրերը նոյն կելա լեզուն թէ ան գուլառին մէջ կը լսենք, թէ գազ-զիական Բրիտանիոյ մէջ, ուր ինչուան հիմա մնաց թէպէտ շատ տարիներ ու դիպուածներ անցան ան ժամանակէն ՚ի վեր :

Սաքսոններէն Անգղիոյ մէջ հաստատուած չորս պետութիւնները, և Անգղիացւոց հիմնած իրեք պետութիւնները, մէկ անուամբ ԵՕԹՆԳԵՏՈՒԹԻՒՆ ըսուեցան, այսինքն եօթը Թագաւորութեանց աշ-

խարհ • և յուսամ, տղաքս , որ մտքերնիդ կը պահէք ան պետութեան եօթը գաւառներուն զատ զառ անունները :

Այս եօթը պետութիւններուն վրայ իշխող թագաւորներէն ոմանք՝ Պրէդ-Լապաս կոչուեցան , որ կը նշանակէր կառավար կամ գերագոյն պետ Բրիտանիոյ • բայց գիտնաք որ այս անունը սաքսոն թագաւորներէն անոնց միայն արուեցաւ , որոնց զօրութիւնը Եօթնպետութեան մէկալ բոլոր թագաւորներէն աւելի գերազանցեց :

Գ.

Ք Է Ն Դ Ի Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր Ի Ն

Մ Կ Ր Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

• Թուական 560-787 :

Հազիւ թէ Անկլո-Սաքսոնները (առ անունը կը արուի Բրիտանիա կղզւոյն տիրող գերմանացի ցեղերուն) Եօթնպետութիւնը հաստատեալ էին , սիրելիք , յանկարծ Քէնդի թագաւորը՝ Եթեւ բերա ըսուած՝ լսեց որ նաւ մը Թանէգ կղզեկին մէջ բազմութիւն օտարականաց թափեր էր :

Աս օտարականները վախնալու մարդիկ չէին • քառասուն քրիստոնեայ քահանաներ էին , զորոնք Գրիգոր Գ պապը Անգլիա խրկեր էր Սաքսոնները քրիստոնէութեան դարձնելու , որոնք ան առեն դեռ հեթանոս էին և սկանաինաւիացի աստուածները կը պաշտէին , այն վայրենի ու կատաղի աստուածները՝ զորոնք բոլոր հիւսիսային ժողովուրդները կը յարգէին :

Բարբարոս Թագաւորը որ քաջ զինուորներ ունէր , չվախցաւ այնպիսի սակաւաթիւ գնդէ մը . սակայն մարդ խրկեց ան անծանօթներուն՝ իմանալու թէ ինչո՞ւ եկեր էին իր երկիրը . և շատ զարմացաւ երբոր ըսին իրեն թէ անոնց գլխաւորը , որ Օգոստինոս կ'ըսուէր , պատասխաններ էր որ յաւիտենական կեանք և անվախճան Թագաւորութիւն մը բերեր էր իրեն , միայն թէ իրենց խօսքերուն հաւտայ :

Այս պատասխանին վրայ ափշեցաւ մնաց Եթեւ բերտ , որովհետեւ ինչուան ան ատեն սասանկ կերպ խօսուածք չէր լսած , և սաստիկ փափաք ունեցաւ իմանալու թէ ինչ կրնային ըսել իրեն ան օտարականները : Սակայն չուզեց անոնց հետ աեռնուելու՝ ինչուան որ նախ խորհուրդ չհարցընէ իր Ոսինոս աստուծոյն քուրմերուն . բայց անոնք ըսին իրեն որ չվստահանայ Օգոստինոսի և անոր ընկերներուն , և չընգունի զանոնք իր Թագաւորութեանը մէջ , մանաւանդ Թագաւորական քաղաքին մէջ , որ կ'ըսուէր Քէնդ-Վոտ-պոլի կամ Քէնդբուրգի , այսինքն Քէնդի մարդիկներուն քաղաքը : Մասնաւորապէս յանձնեցին իրեն Թանձրամիտ և ագէտ քուրմերը , որ զգոյշ կենայ ան անծանօթներուն հետ գոց ու առանձին տեղ մը մտնելէն , որպէս զի չըլլայ թէ կախարդութեամբ վնաս մը ընեն իրեն :

Թէպէտ աս բաներէս Եթեւբերտի աչքը պէտք էր վախնար , սակայն իր հետաքրքրութիւնը վախը փարատեց , և իմացուց օտարականներուն որ կու գայ տեսնուելու հետերնին արձակ դաշտի մը մէջ և կաղնիի մը տակ , որուն համար կը կարծէին Սկանտինաւք թէ դիւթութիւններէ ազատ կը պահէ զմարդ , վասն զի իր ճիւղերուն վրայ կը տարածուի սրբազան կ'ութուփը :

Թագաւորը իր ըսած տեղն որ եկաւ , սաստիկ

արմընցաւ ու պատկառեցաւ տեսնելով որ մեծա-
րելի ծերունիներու խումբ մը երկու կարգ շա-
րուած դիմաւորելու կու գային զինքը, ճերմակ
երկայն զգեստներ հագած և առջևնէն արծաթի
երկայն խաչ մը և Քրիստոսի պատկերը տանելով :
Օգոստինոս և իր ընկերները քրիստոնէական օր-
հնուծիւններ երգելով մօտեցան Եթելբերտի, և
ըսին իրեն որ եթէ յանձն առնէր մկրտուելու և
Թող տար որ իր Թագաւորութեանը մէջ աւետա-
րանը քարոզուի, ամէն տեսակ ուրախութիւն պի-
տի ունենար թէ աս և թէ հանգերձեալ կենաց
մէջ :

« Իրաւ աղէկ բաներ են ըսածնիդ, պատաս-
խանեց Թագաւորը, բայց ինձի համար անանկ նոր
է ձեր լեզուն, որ չեմ կրնար գիտնալ թէ ըսածնիդ
ճշմարտութիւն է արդեօք. անոր համար առանց
աղէկ մը մտածելու չեմ Թողուր իմ հայրենական
կրօնքս : Բայց որովհետև անանկ կը տեսնուի որ
մասնաւոր աս բաներս մեզի խօսելու համար՝ հե-
ռու տեղերէ ելեր եկեր էք, հրաման կու տամ
ձեզի որ Թագաւորական քաղաքս մտնաք, տուն
ալ կու տամ և հարկաւոր եղած պաշարն, և փոյթ
կը տանիմ որ մէկը ձեզի Թեթև չարիք մ'ալ չընէ » :

Այս տեսութենէն քանի մը օր վերջը, սի-
րելի աշկերտներս, Օգոստինոս և իր ընկերները
մեծ հանգիսիւ Քէնզի մարգիկներուն քաղաքը
մտան, որուն մօտի հին եկեղեցին՝ որ բրետոն կրօ-
նաւորներ շինած էին հռովմայեցւոց իշխանու-
թեանը ժամանակ, Եթելբերտ անոնց տուաւ :
Բազմութիւն սաքսոններու այս գտարականներուն
խօսքերը մտիկ ընելու վազեցին. և քիչ վերջը՝ Թա-
գաւորն ալ անոնց խօսքերէն և սուրբ վարքէն սքան-
չացած, յանձն առաւ մկրտուելու : Իր հպատակ-
ներէն շատերն իր օրինակին հետևեցան, և քանի
մը տարի վերջը Նորթուսթրիան ու Եթելբերտու-

Թեան մէկալ տէրութիւնները ընդունեցան քրիստոնէութիւնը, և իրենց կարմիր դրօշին վրայ՝ զոր ատենօք Հէնկիսդ և Հորսա Անգղիա բերեր էին, խաչ մը նկարեցին և Քրիստոսի անունը :

Օգոստինոս իր արդիւնաւոր աշխատանքներուն վարձք ընդունեցաւ Գրիգոր պապէն Գէնդըր պրիի եպիսկոպոսութիւնը . և որովհետեւ այս քաղաքն եղաւ առաջին քրիստոնեայ եղողը, անոր համար ասոր եպիսկոպոսը բոլոր սաքսոն քրիստոնէից եպիսկոպոսներէն վեր դասուեցաւ :

Երբոր Սաքսոններն աւետարանը ճանչցան, որ մարդկանց բարի և եղբայրասէր ըլլալ կը սորվեցընէ, իրենց վայրենի բարբըր մեղմացընելով սկսան խաղաղ կեանք մը վայելլ : Փոխանակ բարբարոս ազգաց պէս բռնութեամբ ապրելու, սկսան մեծ ժողովքներ կազմել, զորոնք Ուիդդէնսիէմոդ կոչեցին, որ ըսել է խորհուրդ իմաստնոց, որոնց մէջ իրենց ազգին մեծերը՝ Թան ըսուած՝ արդարութիւն կ'ընէին դանդաւառ բողոք ունեցողներուն :

Ան ատենէն ՚ի վեր, տղաքս, Անգղիա միշտ քրիստոնէական կրօնքը պահեց, և Սաքսոններուն քրիստոնեայ ըլլալէն քիչ տարի վերջը շատ բարեպաշտ ու կրթուած մարդիկ ելան իրենց կրօնաւորներուն մէջ, որոնց կարգը կրնանք սեպել երևելի անձ մը Սլիկուինոս անունով, զոր Մեծն Կարոլոս իր արքունիքը կանչեց, և իր Էս-լա-Շարէլի պալատը ժողված իմաստուններուն գլուխ դրաւ :

ԾՈՎՈՒ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ

Թուական 787-870 :

Ան ատենները , սիրելի տղաքս , իրեք նաւ ան-
ծանօթ մարդիկներով լեցուն՝ որոնք կատաղի
էին դէմքով և Անգղիացւոց ու Սաքսոնաց լեզուին
նման լեզու մը կը խօսէին , հին Լոգրիսային ա-
փունքներուն մէկուն մօտ խարխոս նետեցին : Հոն
մօտ եղող Թանը ուզելով իմանալ թէ ինչ աղօք էին
այն օտարականները ու ինչ կ'ուզէին , անոնց դէմը
գնաց քիչ մարդ հետն առած . բայց այն անծանօթ-
ները առանց իր հարցմունքներուն պատասխան
տալու՝ վրան յարձակեցան , սպաննեցին զինքը և
իւր հետը եղողներէն շատը , բոլոր հնտեղերը
ցրուեցան ու թալլեցին . ետքը շուտով մը նաւեր-
նին մտնելով , սներևոյթ եղան , առանց մէկուն
իմանալուն անոնց ինչ աղօք է ըլլալը :

Այս ծովու աւազակները , որոնք քիչ ատենէն
Անգղիոյ մէջ պիտի ճանչցուէին , Դանիք (հիմա
Տանիարփաթի) էին , որոնք կը բնակէին Պալդիկ
ծովուն կղզիներն ու եզերքները , և տեսաք ալ
Հոովմայեցւոց պատմութեան մէջ որ անկէջ ելան
Գոթք , Վիսիգոթք և Գեպիդք : Տևտոնեան ցեղէն
առաջ եկած բոլոր ժողովուրդներուն պէս՝ իրենք
ալ սկանտինաւիացի աստուածները կը պաշտէին ,
և իրենց բարքը այն վայրենի կուռքերուն կրօնքին
պէս բարբարոս էր :

Այս մարդիկները այժու մորթէ զգետներ ա-
ռած վրանին , որոնց երկայն ստկները զարգ կը սե-
պէին , և երկու առագաստով թեթև նաւակներու

մէջ մտած , զոր ճարտար թիավարները ծովուն վրայէն կը սահեցընէին , հեռաւոր ու դժուար ճամբորդութիւններու ձեռք զարնելու կը յանդըգնէին : Եւ ով որ մէջերնէն կարենար իբրև հաստատուն դեմնի վրայ շիտակ ու անշարժ կենալնաւուն թիերուն վրայ զոր թիավարները կանոնով կը շարժէին , կամ ով որ նոյն ձեռքով իրիք նետ ետէ ետև իրենց նաւակներուն երկայնագոյն կայմին բարձրութեամբը վեր կը նետէր ու կը բռնէր , անիկայ , օղաքս , իր ընկերներէն աւելի արդիւնաւոր կը սեպուէր , և կ'ընտրուէր առաջնորդ ամենէն հեռու և ամենէն յանգուգն արշաւանքներու , և կը կոչուէր Թագաւոր ծովու : Առանկ պատիւ մը , որ ճարտարութեամբ և ուժով ձեռք կը ձգուէր , հարկաւ շատ ցանկացողներ կ'ունենար . անոր համար իւրաքանչիւր դանիացի հէներուն (ՏՃ . Գուրսան) խումբն ունէր իր ծովու Թագաւորը , որուն առաջնորդութեամբը Հիւսիսային ու Պալքիկ ծովերուն եզերքներուն վրայ յարձակմունքներ կ'ընէին :

Այն աստուան ծովու Թագաւորներուն մէջ ամենէն երկեքին Ռակէնար-Լոտպրոկ էր , որ ըսել է Ռակէնար կաշեայ ասփատով , որովհետև դանիացի հասարակ նաւաստիներուն պէս այժի մորթէ շինուած երկայնամազ զգեստ մը կը հագնէր : Լոտպրոկ ճամբորդութիւններու մէջ ցուցուցած քաջութեամբը միայն չէր որ այն պատուոյն հասած էր . հասկա երբոր պէտք կ'ըլլար պատերազմիլ ու թալլած տեղերուն բնակիչները շարդել , անոր մէջ ալ կը ցուցընէր իր կարողութիւնն ու կատաղութիւնը : Սաքսի , Փրիզի և Գերմանիոյ ամիսնց ժողովուրդները շատ անգամ տեսեր էին զինքը որ իրենց երկիրը ցամաք ելած՝ ամէն բան կ'աւրըշտըկէր կը կողոպտէր . և այնչափ անունը ելած էր , որ խել մը ծովու Թագաւորներ եկան իրեն հպատակեցան :

Լոտարոկ լսել էր երիտասարդութեան ատենը որ Սաքսոնք քիչ օրուան ծովու ճամբորդութիւն մը ընելով բարեբեր կզգի մը դտեր էին . ուր մկրտուներ ու հաստատուներ էին . և որովհետեւ Սկանտինաւիացիք կ'արհամարհէին նոր քրիստոնեայ եղած ժողովուրդները , զորոնք անարժան կը սեպէին տւտոնեան մեծ ցեղին , միտքը գրաւ որ անոնց դացած տեղն երթայ ու հարստութիւննին ձեռքերնէն առնէ : Թեպէտ տարիքն առած էր , երկու նաւ շինել տուաւ՝ իրենց սովորական նաւերէն մեծ , զորոնք իր ծովու ձիերը անուանեց , և իրեն ընկեր առաւ իր ազգին ամենէն յանգուզն պատերազմողները :

Սովորութիւն ունէին բոլոր Հիւսիսային ժողովուրդք բանի մը ձեռք զարնելէն առաջ իրենց կնիկներուն խորհուրդ հարցընել , որովհետեւ կը կարծէին որ անոնք կրնան ապագան գուշակել : Լոտարոկ որպէս զի այս սովորութիւնը պահէ , երբոր նաւ պիտի ելլէր՝ խորհուրդ հարցուց աս ճամբորդութեան վրայօք իր Սալանկա կնկանը , որուն խրատներուն սովորաբար մեծ վստահութիւն ունէր . բայց Սալանկա Թեպէտ վարժած էր տեսնելու իր էրիկը որ ծովու ու պատերազմի վտանգներուն մէջ ինքզինքը կը նետէր , աս անգամ չուզէլով տխրութիւն մը եկաւ վրան , և լալով երգուընցուց զանիկայ որ Անգղիա չերթայ , վասն զի ներսէն կը զգար որ գէշի պիտի երթար իրեն համար աս ճամբորդութեան ծայրը : Սկզբան մտադրութեամբ ահանջ գրաւ Լոտարոկ անոր յորդորներուն , վասն զի իր ազգայնոց պէս ինքն ալ կանանց խօսքը կը յարդէր . բայց քիչ վերջը չկրնալով զսպել իր բուռն փափաքը , մէկգի գրաւ վախն ու աշխուժութեամբ նաւերուն մէկուն մէջ ցառքելով , հրաման տուաւ որ իր ծովու ձիերուն սանձը թուլցընեն :

Թէ որ գիտնայիք, տղաքս, թէ ինչ անհամար գժուարութիւններ ունի նաւաւարութեան աւրուեստը և թէ հիմնուած է աստղաբաշխութեան, չափաբերութեան և աշխարհագրութեան ուսմանց պէս գժուարին գիտութիւններու վրայ, չէիք զարմանար երբոր լսէիք որ Լոտպրոկ և իր ընկերները անծանօթ ծովերու մէջ իյնալով որոնց յաղթելու համար կտորըճութենէ զատ ուրիշ միջոց չունէին, մահուան մեծ վտանգի մէջ ինկան։ Երբոր Անգղիոյ եզերքները մօտեցան, չկրնալով իրենց երկայն նաւերը անանկ աղէկ քալել՝ ինչպէս որ կը քալէին իրենց թեթև նաւակները թիւրուն օգնութեամբը, կտոր կտոր եղան Նորթուալթիոյ ափունքներուն ժայռերէն, և յանգուգն ծովու թագաւորը իրեն ընկերներուն հետ ծովը նետելով ինքզինքը՝ լողալով ափունքն ելաւ, և ուրիշ կերպով չկրցաւ կեանքը խալըսցընել՝ բայց եթէ ասդիս անդին յարձակելով ան երկրին մէջ, ամէն տեղ թալլելով ու փախցընելով Անկլո-Սաքսոնները, որոնք զարհուրած էին այս նոր թշնամիներուն գալուստէն։

Սակայն Նորթուալթիացւոց Էլլա թագաւորն իմանալով թշնամեաց քիչութիւնը, մէկէն բանակ մը կազմեց, և թշնամեաց դէմ ելլելով արիւնահեղ պատերազմ մը տուաւ։ Լոտպրոկ՝ իր Սուլանկա կնկանը տուած վերարկուին մէջ պլլուած, չորս անգամ սուրը ձեռքը Սաքսոններուն գնդերուն մէջ մտաւ և ահաւոր ջարդ տուաւ։ Բայց վերջապէս չկրնալով բազմութեանն յաղթել, իր բոլոր ընկերներուն մահը տեսնելէն ետքը, թէպէտ վերքերով ծածկուած՝ բայց ողջ ողջ իր թշնամիներուն ձեռքն ինկաւ։

Որչափ որ Նորթուալթիացիք կը վախնային Լոտպրոկի անուռնէն, այնչափ ալ զարհուրելի վրէժխնդրութիւն ըրաւ Էլլա, յուսալով որ անոր

օրինակովը սարսափեցընէ այն բարբարոսներն ուրոնք կրնային գրգռուիլ Լոտպրոկի պէս Անգղիա յարձակելու : Լոտպրոկ իր ճերմակ մազերովն ու վէրքերովը չկրցաւ թագաւորին գթութիւնը շարժել, ու դատապարտուեցաւ վերապի մը մէջ նետուելու որ լեցուն էր իժերով և թունաւոր կենդանիներով : բայց ան ահաւոր պատժին միջոց, զոր ուրիշ մարդիկներէն աւելի երկար ատեն կրեց՝ ցաւոց և աշխատութեանց վարժութեամբ պնդացած ըլլալով մարմինը, ծովու ծեր թագաւորին քաջութիւնը բնաւ վայրկեան մը չթուլցաւ : Ինչուան կըսեն թէ ան դժնգակ ցաւերուն մէջ՝ ողբական երգ մը երգէց, ուր կը յիշէր իր կենաց գլխաւոր քաջութիւնները : Ինչպէս սովորութիւն էր Հիւսիսային ժողովուրդներուն պատերազմողներուն, որոնք մտքերնին դրած ըլլալով թէ մահունէն վերջը Ռոինոսի Ալհալլան պիտի ընգունուին, իրենց կենաց վերջի վայրկեաններուն կը ծիծաղէին, և առանց ցաւոց ձայն մը հանելու շունչերնին կու տային :

Ռակէնար-Լոտպրոկին այս ողբական երգը երկար ատեն երևելի եղաւ տևտոնեան ժողովուրդներուն մէջ : և դանիացի պատերազմողներն իրենց նաւերուն թիերը քաշելու ատեն կամ իրենց թշնամիներուն հետ կուուելու պատրաստութեան միջոցը այն երգն երգելով իրենք զիրենք կը գրգռէին այն երևելի իշխանին վրէժն հանելու :

Լոտպրոկի ահաւոր մահուան ձայնը ինչուան Դանեաց երկիրն հասնելով, բորբոքեց զանոնք Անգղիոյ Սաքսոններուն հետ պատերազմելու : Տարի մը չանցաւ՝ Լոտպրոկի իրեք զաւկրները վրէժխնդրութեամբ վառուած և հօրերնուն պէս յանդուգն, ութը ծովու թագաւորներ ժողվելով, որոնք կամ ազգականնին էին և կամ բարեկամնին, և խել մ' ալ զինուոր առնելով, յանկարծ բազմու-

Թեամբ նաւակաց Նորթումբրիոյ ափունքը Թափեցան՝ ժամանակ չաալով Անկլո-Սաքսոններուն պաշտպանութեան : Էլլա Թագաւորը ողջ ողջ աւանց ձեռքը իյնալով, իր Ռակէնարին աուած ասանջանքներէն աւելի սաստիկները քաշելով մեռաւ . և Մերկիայի ու Արևելեան-Անգլիոյ Թագաւորութիւններուն վրայ ալ ուրիշ դանիացի խումբեր վազելով, փիրեցին անոնց : Աս արշաւանքէն վերջը՝ միայն Արևմտեան-Սէքսի Թագաւորութիւնը մնաց բոլոր Անգլիոյ մէջ, Դէյժ ու Սալթոն գետերով Դանեացմէ զատուած , որուն վրայ սաքսոն ցեղը շարունակեց իր Թագաւորութիւնը . բայց ան ալ շատ մեծ դժուարութիւններէ ետքը, ինչպէս որ հիմա պիտի տեսնէք :

Ե

Մ Ե Ծ Ն Ա Լ Փ Ր Ե Տ

Թուական 870-900 :

Մինչդեռ Դանիք հին Եօթնպետութեան գաւառներուն մեծ մասին վրայ կը յարձակէին , արևմտեան Սաքսոններուն վրայ կ'իշխէր Ալփրեա . այս Թագաւորը երիտասարդութեանը ժամանակ Իտալիա և Հռոմ շատ անգամ պտրտած էր , ուսկից իր Արևմտեան-Սէքսի հպատակներուն շատ հարկաւոր ծանօթութիւններ բերեր էր , որոնց յարգը չէին ճանչնար Սաքսոնները , որովհետև գիտութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը գեռ իրենց բանը չէր , և հազիւ Թէ իրենց պապերուն կոպտութիւնը մասամբ թողուցեր էին . ուստի

մտքերնին գնելով որ գիտուն թագաւոր մը չկրնար քաջութիւն ունենալ, վասն զի այն դարուն պատերազմողները բիրտ ու տգէտ էին, սկսան ատել իրենց Ալփրեա թագաւորը . բայց հիմա պիտի տեսնենք իրենց ատելութեան անիրաւութիւնը, որովհետեւ Ալփրեաի կտրըճութեամբն ու խոհեմութեամբը խալըսեցան :

Սաքսոններուն իրենց թագաւորին դէմ ունեցած հակառակութիւնը ուսումնասէր ըլլալուն համար, թերևս զարմացրնէ զձեզ այսօրուան օրս որ ամէնքը կը յարգեն աղէկ դաստիարակութեան մը օգուտները . սակայն զարմանքնիգ կը դադրի երբ իմանաք որ այն դարուն բոլոր տշխարհ բարբարոսաց ասպատակութիւններուն կամ սաստիկ պատերազմներու ձեռքը մասնուած ըլլալով, մոռցուեր գացեր էին այն գիտութեանց մեծ մասն, որոնք պայծառացուցած էին Հռովմայ և Յունաստանի ամենէն ծաղկեալ դարերը : Նոր ազգերուն գլխաւորները բոլորովին պատերազմի տուած իրենք զիրենք, վայրենի բարբ ստացեր էին և չէին ուզէր կրթուիլ . և թէ որ Գաղղիոյ ու Իտալիոյ քանի մը կրօնաւորներ ետեւէ ինկած չըլլային Յունաց և Լատինաց հին գրքերուն մնացորդները ժողվելու, բոլորովին բարբարոսութեան մէջ պիտի ընկղմէր ամբողջ Եւրոպա : Պէտք է նաև գիտել որ ինչուան Մեծն Կարոլոս և անկէ ալ վերջը, քահանայք և կրօնաւորք միայն եղան, զորոնք կղերիկոս կը կոչէին, այսինքն իմաստուն, որոնք կարգալ ու գրեւ գիտէին . իսկ ուրիշ մարդիկ կ'արհամարհէին ուսմունքն, և անոնց համար եղած կը կարծէին զայն՝ որոնք ոյժ և քաջութիւն չունէին սուր մը վերջընելու կամ պատերազմական ձի մը սանձելու :

Վեհանձն Ալփրեաը քիչ մնաց որ երբ Գանիք մօտեցան զոհ պիտի ըլլար ժողովրդեան իրմէ պա-

ղելուն . փուճ տեղ թաներն և ուրիշ Սաքսոնները կանչեց իրենց հայրենիքը պաշապանելու . ոչ ոք եկաւ . և երբոր այս կտրիճ իշխանը կը կրկնապատկէր իր ջանքը սաքսոն տէրութեան մնացորդն առնարաւ պահելու , իր զարհուրած հպատակները բարբարոսներուն լուծին տակ մտան՝ փառաւոր պատերազմներէ վեր սեպելով նախատական գերութիւն մը : Բայց անշուշտ Աստուծմէ էին այս ձախորդութիւնները , որպէս զի Սաքսոնաց թագաւորին մեծ սիրաը դուրս ցատքէ , և այն փառքն որ խաղաղ թագաւորութեամբ մը պիտի չկարենար ձեռք բերել , ծանր վշտերով ստանայ :

Պարսպ տեղը Ալփրեա զէկըով պատերազմելէն ետքը հաւատարիմ զինուորաց սակաւաթիւ խումբի մը հետ՝ գանիացի հէներուն դէմ որոնք Դէյմզը անցեր էին ու Արևմտեան-Սէքսի գաշտերը կ'ապականէին , արձրկեց իր ընկերներն , և ուրիշ ժամանակի թողուց Անգլիան փրկել , թէ որ կարելի ըլլար փրկել :

Եւ այսպէս երբ Սաքսոնք յալթուած ու վհատած , ապաւինելու տեղ մը կը փնտռէին , ոմանք Կալլէս երկրին մէջ , ուրիշները ծովուն անդիի կողմը՝ Փոքր Բրիտանիոյ մէջ , Ալփրեա մինակուկ և գեղացիի զգեստ հագած՝ իր երկրին ամենէն ազքատ խրճիթներուն մէջ կը քաշուէր , որպէս զի չըլլայ թէ մէկը Դանեսաց մատնէ զինքը , որոնք կը փնտռէին զինքը որ սպաննեն : Զէնքերն էին միայն իր հարստութիւնը , և խնամքով պահեց զանոնք՝ որ օր մը կարենայ նորէն իր թշնամիներուն հետ ծեծկուել :

Օր մը հովուի մը կնկէն հիւրընկալութիւն ուղեց . և երբոր աղեզին լարը շտկելու ետևէ կ'ըլլար , գեղացին իր տանը գործքերուն զբաղած՝ ապրսպրեց իրեն որ դուրս հանէ գարիի ալիւրէ շինած նկանակներն , որ մոխրին տակ գրեր էր եփե .

լու համար . բայց հազիւ կնիկը երաւ դնաց , թա-
գաւորը մոռցաւ անոր ըսածն ու նկանակները այ-
րեցան : Երբոր դարձաւ կնիկն ու տեսաւ նկա-
նակներն անանկ այրած , սոստիկ բարկացաւ ու
յանդիմանեց Ալփրեաթը , և ըսաւ որ Աւելի կտրիճ
ես կարծեմ զասոնք ուտելու քան թէ եփելու :
Ժպտեցաւ թագաւորը ան յանգիմանու թեան վրայ ,
որուն արժանի էր . բայց ձայն չհանեց , որպէս
զի չըլլայ թէ կասկած տայ իր անձին վրայօք :

Չարմանալի ու արտաբոյ կարգի տեսարան մը
չէր , սիրելիք , որ վեհանձն ու կտրիճ թագաւոր
մը ստիպուի աս աստիճանի խեղճութիւն ու կա-
րօտութիւն քաշելու , սպասելով որ իր փառքը
ցուցնելու վայրկեանը գայ և հասկըցնէ Դա-
նեսաց որ իրենց յիսերիմ թշնամին ինչուան ան տանն
քնանալու հետ եղած էր :

Սակայն քանի որ Սաքսոնները Հիւսիսային
մարդիկներուն տակը մտեր էին , կ'ողբային կու-
լային ան տարիներն որ խաղաղութեամբ իրենց
Ալփրեա թագաւորին ձեռքին տակ կ'ապրէին , զոր
մեռած կամ կորսուած կը կարծէին : Օր չէր անց-
նէր որ անգութ Դանիք անոնց եղներն ու ձիերը
ջափշտակէին . արօրնին կը կտորէին , կամ եղի տեղ
զանոնք լծելով բռնի՝ գրաստներու (ՏՃ . Պէյկէր)
պէս կը ծեծէին . գեղացիներուն խեղճութեանն ու
բարկութեանը չափ չկար , որոնք անգագար սրբ-
տերնէն կը հտուաչէին ու կը մաղթէին օգնութիւն
մը , զոր ալ ոչ Աստուծմէ և ոչ մարդիկներէն յու-
սալու կը համարձակէին :

Ան միջոցներուն քանի մը սաքսոններ դէնք
առած՝ կուռոյ մը մէջ սրբազան գրօշ մը յափշտա-
կեր էին , զոր երբեմն Ռակէնար-Նոսպրոկին իրեք
աղջիկները բաներ էին իրենց ձեռքով , և որուն
վրայ մոռցական խօսքեր ըսեր էին որոնցմով իբրև
թէ միշտ իրենց եղբայրները պիտի յաղթէին : Դա-

նիք աս ձախորդութենէն սարսափած, քիչ մը քաշուած թիւննին թուլցաւ :

Ալփրետին ուզածն ալ աս էր . ուստի յարմար ժամանակ սեսսեց ինքզինքը յայտնելու և իրեն քովը ժողովելու հին Բրիտանիոյ մէջ մնացած կրօրիճ սաքսոնները : Ծածուկ իմաց տուաւ քանի մը թաներու որոնց վրայ վստահ էր, և օր ու տեղ որոշեց իրենց՝ որ իրենց կալուածներուն գեղացիներուն հետ դան հոն զինուած՝ Դանեսաց վրայ յարձրկելու համար :

Բայց վերջին անգամ մ' ալ զէնքերը փորձելէն առաջ, միտքը դրաւ թագաւորը որ անձամբ թշնամեաց բանակին մէջ մտնայ՝ Պարփի կերպարանքով, որոնք Անգլիոյ մէջ ան ատեն տեսակ մը երաժիշտներ էին և դաշտորէից ու գեղերու մէջ պտտակելով պզտի տաւոլով մը երկրին հին թագաւորներուն պատմութիւնը կ'երգէին : Այս պարփերուն արդիւնքն էր որ Արթուր թագաւորին քաջութիւնները անմահացան, որուն գեռ յուսով կը սպասէր սգէտ ժողովուրդը իբրև ազատարար, ինչպէս քիչ առաջ ձեզի ըսի, մինչդեռ անիկայ շատ դարերէ 'ի վեր մեռած էր :

Այս պարփերը, որոնց երգերը սիրով մտիկ կ'ընէին Անգլիացիք, հաւասարապէս ընդունելութիւն կը գտնէին բոլոր Բրիտանիոյ մէջ, ինչպէս գեղացւոյն խրճիթը, անանկ զինուորին վրանն և թագաւորներուն պալատը : Այս ճանապարհորդ երաժիշտներուն մէջ ամենէն երևելիներն էին սկովտիացիները, որոնք իրենց կատարական լեզուովը Ֆինկալի և Օսսիանի՝ Ալպիոնի լեռներուն հին թագաւորներուն՝ հրաշալի դէպքերը կը պատմէին, որոնք՝ այն վայրենի ազգերուն աւանդութեանը նայելով իրենց լճերուն և ձորերուն մառախուղներուն մէջ՝ երևակայութեամբ իրենց պապերուն ուրուականները կը տեսնային, որ պատերազմի

գաշտերուն մէջ մեռած էին , և մըրթիկներուն մոնչիւնը՝ զենքերուն շաչիւնն ու պատերազմոցաց աղաղակները կը սեպէին : Սրբազան յարգանք մը կը տրուէր պարտերուն , որոնց պաշտօնն էր նաև սորվեցընել ժողովրդոց իրենց երկրին պատմութիւնը . և բարբարոս Դանիքն ալ անոնցմէ մէկուն չէին համարձակէր ձեռք դպցընելու :

Արդ այս երաժիշտներուն զգեստովը մտաւ Ալփրեստ Թշնամեաց բանակը , որպէս զի կասկած մը չտայ անոնց . հոն իր տաւաղովը պատերազմական երգեր երգեց , որոնց շատ հաւնեցան Հիւսիսային մարդիկը . և յետ շատ անգամ կրկնել տալու զանոնք , յաղթանակաւ իրենց Վոթրուն Թագաւորին առջև տարին , որպէս զի ինքն ալ լսէ : Այս Վոթրունը Թէպէտ կատաղի և բիրտ զինուոր մըն էր , բայց չկրցաւ անտարբեր մտիկ ընել սաքսոն պարփին երգերը , և խել մը օր իր վրանին մէջ բռնեց զանիկայ , որպէս զի իր երգերովը զուարճացընէ զինքը :

Բնաւ չկասկածեցաւ բարբարոս իշխանը որ անծանօթ պարբը՝ այն սաքսոն Թագաւորն էր , զոր երկայն ատեն փնտռելու ետեւէ ինկեր էր մեռցընելու համար : Իսկ Ալփրեստ Դանեաց բանակին մէջ կեցած միջոցը՝ պարապ չանցուց , վասն զի քննեց իմացաւ անոնց զօրաց թիւը . և երբ Թաներուն հետ որոշած օրն հասաւ , վարպետութեամբ փախաւ Թշնամեաց բանակէն ու խառնուեցաւ իրեններուն հետ , որոնք անհամբերութեամբ իրեն կը սպասէին :

Երկրորդ օրուան եղած պատերազմը արիւնահեղ և ահաւոր եղաւ , և Դանիք յանկարծակիի գալով՝ որովհետև չկարծած միջոցնին սաքսոն բանակ մը զիմացնին ելած տեսան , բոլորովին յաղթուեցան : Իրենց Վոթրուն Թագաւորը յանձն առաւ իր գլխաւոր պատերազմողներէն երեսունովը մէկտեղ մկրտուելու . բանակին մեծ մասը ցրուեցաւ

ու Սաքսոններէն ջարդուբուրդ եղաւ , որոնք ամէն կտրմանէ ռաք ելեր էին իմանալով իրենց թագաւորին դարձը . և Ալփրեա Արևմտեան-Սէքսը օտարականներուն ձեռքէն խալըսելու փառքն ունեցաւ . և Մէծ անունը տուին իրեն , ոչ այնչափ այս յաղթանակին համար՝ որչափ իր իմաստութեամբն ու առաքինութեամբն Անգղիոյ մէջ հաստատած երջանկութեանն համար :

Սահայն պէտք չէ կարծէք որ այս յաղթանակով բոլորովին ազատեցաւ Անգղիան Հիւսիսային մարդիկներուն արշաւանքներէն . Ալփրեաի մահունէն վերջը ուրիշ գանիացի յեղուգահներ զանազան առեն կոխեցին . Բրիտանիոյ կղզին , և հազիւ թէ հարիւր յիսուն տարի պատերազմէ վերջը՝ Տևաոնք վախճուեցան Անգղիայէն Ալփրեաի վերջին յաջորդներէն մեկուն ձեռքով ու ալ բոլորովին գաղթեցան հոն յարձակելէն :

2

ՍՐԲՈՅՆ ԲՐԻԿԵԱՅ ՕՐԸ

Թուական 1000-1016 :

Թէպէտ Ալփրեա թագաւորը Դանեաց յաղթեց , ինչպէս որ քիչ առաջ ձեղի պատմեցի , ազնիւ տղաքս , սահայն դեռ երբեմն երբեմն կու գային գանիացի խումբեր Անգղիան ապականելու . բայց որովհետև գրեթէ միշտ սաքսոն թագաւորնէրէն կը հալածուէին , այս բարբարոսներէն շատը ձանձրացան աս վտանգաւոր արուեստէն , և քրիստոնեայ ըլլալով բնակութիւննին հաստատեցին ան

Թագաւորութեան մէջ, զոր իրենց պապերն ու իրենք ալ ստեպ աւրըշարկեր էին : Նորթուճրիոյ և Երեւելեան-Մեզղիոյ գաւառներն ընտրեցին իրենց բնակութիւն . բայց երբոր քաղաքներուն մէջ քաղաքացի եզան և գեղերուն մէջ երկրագործ , բնութիւնին փոխուեցաւ և խառնուեցան սաքսոն ժողովրդեան հետ :

Ասանկով եղաւ , տղաքս , որ Նոգրիոյ և Վամբրիոյ հին բնակիչները , որոնց հետ խառնուեր էին հետզհետէ Սաքսոնք , Մեզղիացիք և Դանիք , սկսան ձևացնել անգղիական ազգը , որ հինա Եւրոպայի տերութեանց զօրաւպաներէն մէկն է . և պետք է գիտնաք որ Մեծն Ալբրետի Էթելսգան անունով թոռն եղաւ որ բոլորովին վերնուեց Նորթուճրիայէն գանիացի իշխաններն ու առաջին անգամ Եթեմպետութեան բոլոր հին աշխարհները նորէն մէկտեղ միացուց :

Դանեացմէ շատը իրենց առջի կեանքը թողէն վերջը , գժուարաւ կը վարժէին այն խաղաղութեան որ իրենց նոր հայրենեաց մէջ կը գանային . հին ծովու Թագաւորներուն քաջութեանց պատմութիւնները լսելով դեռ սրտերնին կ'ելլար , և թէպէտ Մեզղիացուոց մէջ հաստատուեր կին , սակայն ստեպ աչուրնին դէպ 'ի Ովկիանոս կը դարձնէին : Ինչուան կը պատմեն թէ այս բարգարոսներուն գլխաւորներէն մէկը , որ Էթելսգանէն յաղթուեր էր , անոր հետ սեզան կը նստէր և մեծ պատուով կը մեծարուէր . առջի բերանը շատ քաղցր եկաւ անոր այս հանգիստ կեանքը , բայց չորս օրէն վերջը չկրնալով համբերել , ծածուկ պալատէն փախաւ և գանիացի նաւակ մը գտնելով , մտաւ մէջն ու սկսաւ իր յելուզակութիւնը անանկ ախարժով ինչպէս որ ձուկ մը որ ուռկանին մէջ բռնուելէն ետքը՝ խալըսի ու ջրին մէջ ցատքէ : Կրնաք ասկէ գուշակել թէ ինչպէս այսպիսի մարդիկներու սիր-

ար կ'երէր՝ երբ կը տեսնէին որ իրենց արգէն նաւեր այն կղզւոյն եզերքը կը մօտենային, ուր իրենք իբրև բանախ մէջ կեցեր էին. անոր համար երբոր նորէն քանի մը դանիացի նաւեր Քէնդի ափունքներն ու Թանէգ կղզին ելան, հոնազի Գանկըք միացան անոնց հետ իրենց ասպատակութիւնները նորէն սկսելու :

Եթեւրէտ էր ան աստուան Անգղիոյ Թագաւորը, որ Թեպէտ քաջ էր, սակայն ականջ կախեց քանի մը մեծերու խօսքին, որոնք կը վախէին որ նորէն իրենց կալուածները կը վնասուին Թնամիներէն, և փոխանակ Գանեսոց հետ պատերազմելու, շատ ստակ տուաւ անոնց որպէս զի հեռանան. անոնք սիրով ընդունեցան ան ընծաներն ու Հնորհակալ եղան. բայց ուրիշ բարբարոսներու խնցուցին զի կրնային ասանկ դիւրաւ ալէկ աւար մը ձեռք ձգել :

Իրաւքնէ քիչ ատեն վերջը նոր դանիացի նաւատորմիզ մը Անգղիոյ ափունքն երեցաւ, որուն առաջնորդ էին երկու ծովու Թագաւորներ, մեկուն անունը Օլաֆ՝ նորուեկիացի, երկրորդինը Սվէն՝ տանիմարգացի. և Ժամանակ չթողուցած Եթեւրէտի որ զօրք պատրաստէ, սխալեցին զինքը որ որչափ ոսկի և արծաթ ունի իրենց տայ, խոստանալով որ այլ չեն յարձակիր Անգղիա: Խեղճ Թագաւորը բռնադատուեցաւ անոնց ամէն ուղածը կատարելու. և վայրենի Սվէնը մեծ հանդէսով անգղիացի եպիսկոպոսէ մը մկրտուէլէն վերջը, դարձաւ իր հիւսիսային Թագաւորութիւնը, ուր շուտով մոռցաւ իր քրիստոնէութիւնը և նորէն սկանիանաւիացի չաստուածները պաշտել սկսաւ :

Սակայն իր բանակին Գանեսոց մեծ մասը տեսնելով իրենք զիրենք տէր Անգղիացւոց ստացուածքներուն և կենացը, որոնք իրենց Թագաւորին վատութեամբն ան վիճակն հասեր էին,

յանձն չառին նորէն նաւ մանեւու ու իրենց երկիրը զառնալու, հասար շատ անգամ սաքսոն մշակներու անակները մանեւով, կը ստիպէին զիրենք որ ազէկ կերակուրնին առջեմին հանեն բերեն, անոնց գինուովը կը գինուփային, և իբրև շնորհակալութիւն՝ կրակ կու տային խրճթին և գեղացին ընտանիքովը հանգերձ կ'այրէին: Աւ չկրցաւ դիմանալ ժողովուրդը այսչափ անգթութիւններու և տեսնելով որ Եթեյրէա թագաւորնին բոլորովին զբաղած է նոր գանձեր ժողվելու հէնտուն տալու համար և հոգը չէր զիրենք պաշտպանելու, մաքերնին դրին որ իրենք իրենցմէ սարսափելի վրէժ մը առնեն այն անղգամ օտարականներէն: Մի և նոյն օրը, մի և նոյն ժամը, իբրև թէ բոլոր Անգղիոյ գաւառներուն մէջ մի և նոյն վայրկենին թնգանօթ մը նշան տուած ըլլար, վաղեցին Անգղիացիք Գանեաց վրայ, և անխնայ ջարդեցին կտորեցին զանոնք մինչդէռ առանց կասկածի և վախի մէջերնին կ'ապրէին: Այս սոսկալի ջարդն, որուն առաջին պատճառը Գանեաց բարբարոսութիւնն եղաւ, Սրբոյն Բրիկեայ տօնին օրն եղաւ, որ Անգղիոյ գլխաւոր սուրբերէն մէկն էր, և հիմա կը տեսնէք թէ ինչ պարագայով ան օրն ահաւոր անուն մը ստացած է Անգղիոյ պատմութեանը մէջ:

Այս կոտորածին զոհերուն մէջ, սիրելի աշկերաններս, Տանխմարգայի թագաւորին քոյրն ալ կար, որ այս լուրը աննելով չկրցաւ բարկութիւնն ու ցաւը ստնձէլ: Ըռւաով մը մեծ նաւերու բազմութիւն աորմոյ մը կազմելով, օրոնք ոսկեզօծ պղպնձէ առիւծի, ցլու և ուրիշ կենդանիներու ձկնրով իրարմէ կը զանազանուէին, Սվէն քանի մը օրէն Անգղիոյ ափունքը գնաց և կ'ըսէն թէ իրեն նաւը մեծ օձի կերպարանք ունէր, և այս պատճառաւ Յալթ Վիլտոյ կը կոչուէր: Այս կատաղի

Թագաւորը՝ իր աղօլին ամենէն հուժկու և յանգուգն պատերազմողներն ընտրել էր . և մէկէն Անգղիոյ մեծ մասը կրակի ու արիւնհեղութեանց թատրոն մը դարձուց : Քաղաքներ , գեղեր , դըղեակներ , եկեղեցիներ՝ թալլուեցան , կողոպտուեցան , բնակիչքը թրէ անցան և կամ լեռներու ու ճահիճներու մէջ պահոււրուեցան . և ինչուան սրբագոյն անձանց ալ չինայեցին բարբարոսները :

Գէնգըրսլըրիի Էլֆէկ եպիսկոպոսը քաջութեան և առաքինութեան օրինակ մը տուաւ ան ատեն , տղաքս , զոր կ'ուզեմ որ գիտնաք : Երբոր Դանեաց ձեռքն ինկաւ և սպառնալիք լսեց անոնցմէ որ եթէ իրեն փրկանաց գին մեծ գումար մը ստակի չաօր՝ սարսափելի տանջանքներով հոգին պիտի տար , արգիլեց իր բարեկամներուն որ չըլայ թէ Եթէլէա թագաւորէն , որ կը փախէր ան ատեն և իր թագաւորութեան ողորմելի գաւառներուն մէջ կը պաւաէր , խնդրեն որ իր կեանքը գնէ , ըսելով որ մասնութիւն է ստակ վճարել Անգղիոյ թշնամիներուն այն քանի մը վայրկենին համար որ գեռ երկրիս վրայ պիտի անցընէր :

Օր մը որ Դանիք իրենց բանակին մէջ գինով ցեր էին մօտ տեղուանքներէն յափշտակած տակառներով , հրամայեցին զօրավարները որ Էլֆէկը առջնին բերեն : Երբ եպիսկոպոսն անպիտան ձիու մը վրայ հեծած՝ մէջերնին երեցաւ , սկսաւ ոռնալ ու պուալ այն կատաղի բազմութիւնը . « Ոսկի տուր , եպիսկոպոս , ոսկի տուր , չէ նէ կը մեռցընենք զքեզ » :

Բայց ծերունին չխռովելով այսպիսի մեծ վտանգէ մը , խաղաղութեամբ պատասխանեց . « Ձեզի խնամութեան օսկին չտուի , Աւետարանին խօսքերը քարոզելով , զորոնք ձեզմէ շատերը արհամարհեցին . ալ ասկէց վերջը բոլոր խրատներս փուճ են ձեզի համար , և ահա կ'ըսեմ ձեզի որ ձեր աղ-

զը բնաւ արմատ պիտի չձգէ Անդգոյ մէջ, հա-
պա պիտի անցնի երթայ » . որով ըսել կ'ուզէր որ
Դանիք այն Թագաւորութեան տէր պիտի չը-
լային :

Հարկաւ մէծ քաջութիւն պէտք էր ան վայ-
րենի և գինով մարդիկներուն մէջ ասանկ խօսելու
համար . Թէ որ զինուորաց պատերազմներու մէջ
ցուցուցած կտորձութիւնը միշտ մեծարուած է մար-
դիկներէն . անոր ալ քաջութիւնը որ անհրաժեշտ
վտանգի ատեն մահը աւելի կ'ընտրէ քան Թէ իր
պարտքէն ետ կենալը , գրեթէ պատերազմազնե-
րուն քաջութեանը հաւասար սեպելու է : Թէպէտ
առ առաքինութիւնը , զոր քաղաքական կտորձու-
թիւն կ'անուանեն , զինուորական քաջութեան
չափ մէծ անուն չունի , վասն զի այնչափ գաւրս
չցառքեր , սակայն անով իր յարգը չիորսնցընէր .
և շատ ուրիշ յատկութիւններ ունի , ինչպէս համ-
բերութիւն , իր պարտուց սէրը , և մէկ խօսքով
հոգւոյ ոյժ , որ մարմնոյ ուժէն շատ վեր է : Արդեն
ձեր սորված պատմութիւններուն մէջ առ տեսակ
քաջութեան շատ գեղեցիկ օրինակներ տեսած էք ,
զորոնք կրնաք յարմարցընել հիմակաւոր ըսած
ներուս . քայց աւելի որոշ դազափար տալու հա-
մար ձեզի , օրինակ ըլլայ ըսածներուս Պերտի-
նաքս կայսրը որ զէնքերը Թօթափած՝ ապստամբ
պրետորներուն առջին ելաւ , և Պոլիսի ծովա-
կալը՝ որ կիզի գրէն զինքը սպաննելու խոր-
կուած մարդիկներուն առջևը գնաց :

Դժբաղջաբար վայրենի Դանիքը այսպիսի առա-
քինութիւն մը յարգելու վիճակի մէջ չէին . Եւ-
Ֆէկի ազնուական պատասխանէն քարկութիւննին
չարժած՝ օտուքներնուն տակը առին ծեծեցին զին-
քը , և տեսակ տեսակ սարսափելի ասանջանքներով
չարճարեկէն վերջը , բարբարոս զինուոր մը դր-
քանի մը որ առաջ մկրտեր էր Եւրոպեական հա-

րուածով մը գլուխը շղթեց • իսկ ինքը տանջանքնե-
րուն միջոցը կը ջանար չոգիլ որ ազօթէ Աստուծոյ :
Ուղեցին անդգամները որ հոնտեղ մօտ եղած ճա-
հիճին մէջ նետեն մարմինը • բայց Անդղիացիք սուրբ
ծերունւոյն առաքինութեանը վրայ հիացած , ստա-
կով գնեցին մարմինն և Լոնարա տարին թաղեցին ,
ուր մեծ ուխտատեղի եղաւ իր գերեզմանը :

Ան ատենները , տղաքս , Եթեւրէտ թագաւո-
րը որ անհոգութեամբ չէր ջանար ճար ընել աս ա-
հաւոր չարիքներուն , բոլոր իր հպատակներուն
երեսէն ինկաւ , որոնք զայրացած էին իր բռ-
նած ճամբուն վրայ , և աւելի աղէկ կը սեպէին Դա-
նեաց տակն ըլլալ քան թէ այնպիսի տառապանք-
ներ քաշել • անոր համար սախուռեցաւ Եթեւրէտ
իր թագաւորութեան երկրէն ելելու , և իր Էմմա
կնկոյն , և Եդուարդ ու Ալփրեա զաւկրներովն՝
որոնք դեռ մատղաշ էին , ազատանեցաւ իր հօր-
քարտոս տայգեր Նորմանտոյ դքսին , որն որ կա-
տաղի Ռոլլոնին յաջորդներէն մէկն էր • աս ան
Ռոլլոնն է , որուն ատենօք Կարոլոս Պարզամիտն
Գաղղիոյ թագաւորը թողուց իր թագաւորութեան
մէկ գեղեցիկ նահանգը , ինչպէս ուրիշ պատմու-
թեան մէջ ձեզի պատմեցի :

Է

Գ Ն Ո Ի Դ Դ Ա Ն Ի Ա Ց Ի

Թուական 1016-1035 :

Եթեւրէտ թագաւորին իր ընտանիքովը Նոր-
մանտիա երթալէն քանի մը ամիս վերջը , մէջ

մ՞ ալ վայրենի Սվէնը որ Անգղիոյ թագաւորի ա-
նունը աւեր էր, մեռաւ յանկարծ, և իր իշխանու-
թիւնը Գանուդ կամ Քնուդ որդւոյն թողուց, որ
նոյնպէս անխոնջ պատերազմող մըն էր: Սաքսոնք՝
ինչպէս Մեծին Ալփրետի ժամանակ, անանկ ալ
աս միջոցին զգլացին օտար աէրութեան տակ ըլլալ-
նուն վրայ. և իրենցմէ շատերը Եթելըետի քով վա-
զելով, աղաչեցին որ իր թագաւորութիւնը դառ-
նայ, խօսք սեղելով որ առջինէն ալէկ կառավարէ և
թշնամեաց դէմ դնէ: Մէկէն թագաւորը խրկեց իր
երիտասարդ Եդուարդ զաւակը որ իր անունովն
երդուրննայ որ անկէ վերջը կարգով օրէնքով սկստի
թագաւորէր ինքը. և Անգղիացիք սաքսոն ցեղէն իշ-
խան մը անհետով, այնչափ սաստիկ ուրախացան, որ
հրամայեց իմաստնոց ժողովը թէ Գանեացմէ մէկը
էթէ անկէ վերջը Անգղիոյ թագաւորի անունը առ-
նէր, օրէնքէ դուրս սկստի համարուէր, այսինքն ա-
մէնքը զինքը սպաննելու իրաւունք սկստի ունե-
նային: Ա կըրջապէս քիչ տանէ վերջը մտաւ Եթել-
րէա իր երկիրը. բայց ինչուան որ մեռաւ նէ՛ իր իշ-
խանութիւնը հին արեւմտեան Սաքսին մէկ պզտի
մասին վրայ եղաւ, և Լոնտրա մեծ քաղաքն ալ
Գանեաց ձեռքը մնաց: Այս թագաւորիս մահուը-
նէն վերջը, որ իր վերջի տարիները փառօք կնքեց՝
թէպէտ առջինները ամօթով, իր սողոյմէն մէկը
Եդմոնդ Երկաթակող ըսուած՝ պատերազմին մէջ
հազած երկաթի զրահներուն պատճառաւ, առաւ
Գանեաց ձեռքէն մայրաքաղաքը, և շատ յաղթա-
նակներ կանգնեց անոնց Քնուդ թագաւորին վրայ:

Այն պատերազմներուն մէկուն մէջ՝ բարբա-
րոսաց զօրավարներէն մէկը գիսուածով բանակէն
զատուած ըլլալով, հարկագրեցաւ անտառ մը քա-
շուելու Սաքսոններուն ձեռքէն ազատելու հա-
մար: Բայց անծանօթ անտառի մը մէջ մոլորելէն
գիւրին բան չկայ. դանիացին երկար ատեն ասդիս

անդին թափառելէն վերջը , քիչ մնաց որ աշխատութենէն ու անօթութենէն գեաին իյնայ , թէ որ երիտասարդ հովուի մը չհանդիպէր որ եղներ կ'արածէր : « Անունդ ինչ է , հարցուց պատերազմօղն հովուին , ինքզինքը յայտնելէն առաջ : — Կոտուին , պատասխանեց երիտասարդը , և այս կողմերուն եղանց պահապան Ուլֆնոթին տղան եմ : Բայց դու գանիացի ես թէ չեմ խաբուիր , և ետեւդ ինկողներուն ձեռքէն փախչելու կը նայիս » :

Ան ատեն բարբարոս իշխանը տեսնելով որ դժուարին էր արթուն երիտասարդը խաբելը , ուզեց անոր վէհանձնութեանը վրայ վստահանալ և իր կեանքը անոր ձեռքը յանձնել , և ոսկիէ մեծ մասնի մը մատէն հանելով , Կոտուինի ընծայեց , խոստանալով որ աւելի մեծ վարձք կու տայ իրեն թէ որ զինքը ապահովութեամբ Գանեաց բանակը տանէր : Ազնուութեամբ հրաժարեցաւ հովիւն ու չառաւ բարբարոսին ընծան . բայց օտարականին խեղճ վիճակէն սիրաբ շարժած , իր հօրը անակը տարաւ զինքը որ քիչ հեռու էր , ուր մինչև գիշեր պիտի սպասէին՝ որպէս զի առանց վախի ճամբայ ելլան :

Երկուներ Ուլֆնոթ օտարականին մօտեցաւ և ըսաւ . « Իմ միամօր տղաս է որ քեզի պիտի առաջնորդէ քու կիսններուդ քով դառնալու համար . բայց որովհետև իր կեանքը վտանգի մէջ կ'ըլլայ թէ որ մեր հայրենակիցներն իմանան որ գանիացի մը խալըսուցեր է , բանակիդ մէջ պահէ զինքը , և աղաչէ քու թագաւորիդ որ իրեն ծառայութեան մէջ մտցընէ զինքը » :

Այս խօսքէն վերջը գրկեց ծերունին իր զաւակը . և Կոտուին շուտով գանիացւոյն հետ ճամբայ ելլելով , անանկ ճարտարութեամբ առաջնորդեց իրեն՝ որ քիչ ատենէն բարբարոսներուն բանակն հասան :

Սակայն իր ընկերները գտնելուն ուրախութիւնը չմոռցուց գանիացւոյն՝ հովուին աղաչանքը իր աղան անոր յանձնելու միջոց, և երիտասարդ Կոտուինը իր աթոռին հաւասար բարձրութեամբ աթոռի մը վրայ նստեցրնելով ցուցրնելու համար որ իրեն հաւասար կը սեպէր զանիկայ, ըսաւ որ անկէ վերջը իբրև հայր պիտի նայէր ան երիտասարդին վրայ որ իր կեանքը փրկէր էր. և ան օրուրնէն ՚ի վեր իր երախտագիտութիւնը վայրկեան մը չպակսեցաւ. և Քնուդ թագաւորին ներկայացրնելով անձամբ իր ազատարարը, զինուորական աստիճան մը առաւ անոր համար, որուն մէկէն արժանի ցուցուց զինքը Կոտուին քաջութեամբն ու ճարտարութեամբ: Ատեն անցնելէ վերջը այս մարդը, որ ցած աստիճանէ մը բարձր աստիճան ելեր էր, հին Արևմտեան-Սէքսի թագաւորութեան կառավարն եղաւ, և պիտի տեսնէք որ եթէ ուզէր՝ ինչուան Անգլիոյ թագաւորական աթոռն ալ կրնար ելլել:

Հատ ժամանակ չանցաւ մեռաւ Երկաթակող Եդմոնդը, և ալ ետ կեցան Անգլիացիք Դանեսայ դէմ պատերազմելէն, և Քնուդ՝ գրեթէ անխափան բոլոր կղզւոյն տիրելով, վռնաց վերջին սաքսոն թագաւորներուն բոլոր ազգականները, և սկսաւ խաղաղութեամբ թագաւորել Անգլիոյ վրայ: Նոյն միջոցին սուրբ մկրտութիւնն ընդունելով, շատ փոյթ ու խնամք կը տանէր քրիստոնէական կրօնքին, որչափ առաջ խտիւ կը հալածէր զան: Նորէն կանգնեց այն եկեղեցիներուն շատը, զորոնք իր Սվէն հայրն և ինքը այրեր էին. և Էլֆէկ եպիսկոպոսին եղած անգթութիւնը մոռցրնելու համար, զինուորներուն հանել տուաւ պերեզմանէն հանգուցելոյն մարմինը, զոր Լոնտրայի բնակիչները կ'ուզէին իրենց քով պահել, ու փառաւոր գերեզմանի մը մէջ թաղեց, զոր մասնաւոր Գէն

զըրպըրի քաղքին մէջ շիներ էր : Եւ գեռ բաւա-
կան չսեպելով տուած յարգանքն ԷլՖէկի յիշա-
տակին , ուզեց անձամբ Հոռմերթալ պանդխտի
զգեստով , մախազը ուսը զարկած , և ձեռքն ալ
երկայն դաւազան մը առած , Պետրոս և Պօղոս ա-
ռաքելոց գերեզմաններուն վրայ ուխտ կատարե-
լու , և պապին օրհնութիւնն առնելու համար :

Սովորութիւն ունէին , տղաքս , Անգղիոյ Եօթնպե-
տութե հին Թագաւորները՝ որ ամէն տարի Հոռով
ստրկի մեծ գումար մը կը խրկէին . վախճաննին ան
էր որ սաքսոն ուխտաւորներուն օգնեն որ հոն
կ'երթային , ստքսոն աղքատ տղոց դպրոց մը հաս-
տատեն , և առաքելոց գերեզմաններուն առջև միա-
կերպ մոմեղէններ վառել տան : Այս նուէրքներն
սկզբան կամաւոր էին , անանկ որ Դանեաց յար-
ձակմունքներուն ժամանակ դադրեցուցին ալ բայց
Քնուգ՝ պապին ախորժեղի բան մը ընելու համար՝
բոլոր իր Թագաւորութեանը մէջ հարկ մը հաս-
տատեց , որ Դրա՛ Սրբոյն Պեքրո՛ի ըսուեցաւ :

Սակայն Քնուգի վրայ ելած սրբութեան ու
զօրութեան համբաւը՝ Նորմանաիոյ դքսին , որ Ե-
թելլեաի այրի կնոջ եղբայրն էր , ահանջն ալ
հասաւ . և Հռիքարտոս որ կտոր կտոր կ'ըլլար
սիրտը տեսնելով իր քոյրը իր առջի բարձր աստի-
ճանէն վար ինկած , միտքը դրաւ որ Քնուգի հետ
զանիկայ կարգելու ջանայ , որպէս զի Անգղիոյ և
Նորմանաիոյ սիրող տուները խնամութեամբ և սի-
րով իրարու հետ կապուին : Շատ ուրախացաւ
Քնուգ աս բանիս վրայ . և պէտք չէ ալ զարմանալ ,
վասն զի Կմմա Թագուհին դեռահասակու վայելուչ
էր . հաղա ան է զարմանալի , որ Թագուհի ըլլալու
համար՝ Թողուց Նորմանաիոյ մէջ իր Ալփրետ և
Եդուարդ զաւկրները ; որոնց հրամանն չկար Անգ-
ղիա ոտք կոխելու ինչպէս Եթելլեաի ցեղէն ամէն
իշխաններուն . և երբ նոր տղայ մը ունեցաւ , որուն

Հարա-Քնուդ, այսինքն քաջ զինու. հուսկոն Քնուդ անունը դրին, բողոքովն ժողովուրդի անջինեկ դաւանները: Այս փառամեծ կնիկը կը յուսար որ Հարա-Քնուդ հօրը կը յաջորդէ իրայց, կարգապէս ելաւ յոցը, վասն զի երբոր քանի մը տարի մեր ջը Քնուդ մեռաւ, Հարալա անունով իշխան մը որ ինքզինքը թագաւորական յեղէն կ'ըսէր, Անդրեայ միայ թագաւորեց անոր տեղը, և Իմենյի դուստր Տանիմարգայի մեկ քանի դատարաները միայն ունեցաւ, որոնց իշխանութիւնը պահելը կը եր հայրը:

Ը

ԵՒՈՒԱՐԴ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Թուական 1035-1054:

Երբոր Մեծին Ալիբեռտի ժառանգութիւնը պսպէս Դանեայ ձեռքը կ'անցնէր, սիրելի տղաքս, Եթեյրեռտի որդիքը իրենց նորոհանտից Հոկթարտոս քեռուոյն քով խաղաղութեամբ կ'ապրէին. մէյ մ'ալ յանկարծ իրենց Կամա մօրերնէն ետ ծուկ նամակ մը եկաւ և արթնցուց իրենց սրտին մէջ ան յոյսն որ շատ ատենէ ի վեր կորուսեալ էին իրենց հայրենիքը մտնելու: Ախաղաքներ, մայրերնին որ իրենց ընտանեաց հին քարեկառնիքէն շատերը, օտարին տերութիւնէն ձանձրացած, անոնց մէ մէկուն Անգղիա երկնապտն կը սպասէին՝ Հարալա թագաւորը ձգելու և Դանիքը բոլորովն վերստելու համար կղզիէն:

Այս լուրը մեծ ուրախութիւն սրտաճառեց կը

կու եղբարց , և Ալփրեա որ սղտիկն էր և աւելի անխոհեմ , ուրիշ աստիճանի չուղեց սպանել և նորմանտացի զինուորներու սղտի խումբ մը ժողվելով , որոնք ծարաւի էին պատերազմի , շուտով անոնց հետ մէկտեղ Արևմտեան-Սէքսի արհուլեքն ելաւ , ուր կարծէր թէ շատ օգնականներ պիտի գտնէ :

Այս նահանգին ան ատենուան կառավարը Կոտուինն էր , որուն զարմանալի պատմութիւնը քիչ մը առաջ ձեզի պատմեցի . և թէպէտ Գանեաց քով առաջ գացեր էր , սակայն իր սաքսոն ցեղերը չէր մոռցած , և կը խոժոռէր տեսնելով իր հայրենիքը բարբարոսաց ձեռքին տակը . անոր համար ընդ առաջ գնաց Ալփրեաի և խոստացաւ օգնելու իրեն . բայց երբոր տեսաւ որ քովի Նորմանտացիներն Անգլիան մէջերնին բաժնելու կը մտածէին , և յաղթուողներուն երկիրներովն ու կողոպուտներովը հարստանալու , խոհեմ Կոտուինը իմացաւ մէկէն որ Եթեղեաի որդւոյն Թագաւորութեամբն երկիրը նորէն ուրիշ օտար տէրերու տակ պիտի մտնար , անոր համար մէկէն ետ կեցաւ ինքը :

Կոտուինին քաշուելովը՝ երիտասարդ Ալփրեաին ու իր ընկերներուն բանը բուսաւ , որոնք քանի մը օր վերջը անգէն հանգչելու ատենինն գեղի մը մէջ , վրանին հասան Հարալտ Թագաւորին զինուորներն ու շղթայի զարկին : Իսեղճ Ալփրեաին այժբերը փորեցին Գանիք , բայց տանջանքին սաստիկութեանը չիրնալով դիմանալ շուտով մեռաւ . և Նորմանտացիներէն մեծ մասն ալ տանջանքներու մէջ իրենց յանդգնութեանը պատիժը քաշեցին : Իմաս Թագուհւոյն վրայ ալ կասկածուելով որ ինքը եղաւ աս բանիս պատճառը , վերնալուեցաւ աշխարհէն և նաւով մը Նորմանտիա խրկուեցաւ :

Սակայն Էմմա ասանկ երկու անգամ Անգղիայէն արտորուելէն ետքը, փոխանակ իր երկիրը քաշուելու, Տանիմարգա գնաց իր Հարաքնուդ զաւկին քով և կ'ազաչէր իրեն որ Ալփրեա եղբօրը սպանուած թիւնն առանց վրէժխնդրութեան չթողու, և կ'ըսէր թէ անոր մահուան գլխաւոր պատճառ կուտուինն էր որ չուզէց օգնել: Ուշագրութեամբ մտիկ դրաւ Հարաքնուդ մօրը պատմածներուն, և համոզուեցաւ՝ յուսալով որ ան պատրուակաւ դիւրին կ'ըլլար իրեն Անգղիոյ տիրապետելու. նոյն միջոցին Հարալտի մահն ալ վրայ գալով, աւելի դիւրացուց իրեն մտքի դրածը:

Հարաքնուդ դանիացի նաւատորմիով մը Անգղիոյ եղեբքն ելաւ, իր հօրը մեծին Քնուդայ աթոռն ելելու համար. և որովհետև կատաղի ու անգութ մարդ մըն էր, առջև մտածութիւնն ան եղաւ որ Ալփրեաի մահուանը մեծ վրէժ մը առնէ, ինչպէս որ մայրը կը գրգռէր: Բարբարոսի մը վայել կատաղութեամբ Հարոլտի մարմինը հանեց գերեզմանէն, և գլուխը մարմնէն բաժնելէն վերջը Դէյմզ գետը նետեց. բայց դանիացի ձկնորսները իրենց թագաւորը պատուելով, վերուցին դիակն ու իրենց ազգին գերեզմաննօքը թաղեցին. վասն զի անանկ մեծ ատելութիւն կար ան ատեն Դանեաց և Սաքսոններուն մէջ, որ չէին ուզէր գերեզմաննին իրարու հետ խառնել: Իսկ Կոտուինին համար, որ Էմմա թագուհւոյն ըսածին նայելով Ալփրեաի սպանութեանը պատճառն եղած էր, հրամայեց Հարաքնուդ որ գատաւորներու առջև տարուի ինքզինքը արգարացնելու համար իրեն վրայ եղած ամբաստանութենէն:

Սաքսոններուն, ինչպէս նաև տևտոնեան ցեղէն եղած ուրիշ ազգերուն շատին սովորութիւնն էր, որ երբ բանի մը վրայօք կ'ամբաստանուէր մէկը, պէտք էր որ գատաւորներուն առջև ծնողացը,

բարեկամներուն և դրացիներուն հետ ելլայ, որոնք իրեն հետ երգում կ'ընէին որ անմեղ էր :

Ուստի Կոտուին ալ խել մը վկաներ հետը՝ վայրենի Հարաքնուդին առջևը ելաւ իրեն վրայօք եղած կասկածները սուտ հանելու համար . բայց պիտանալով որ հարստութեան սիրող էր անիկայ, ուղեց փորձել ընծաներով սիրտը կակըզընելու . և ընծայեց իրեն օսկեզօծ պղնձէ նաւ մը՝ ութսուն զինուորով, որոնց սաղաւարտները ձոյլ օսկի էին և որոնք դաստակնին օսկիէ մեծ ապարանջաններ անցուցած էին . բաց ասկէ՝ անոնցմէ իւրաքանչիւրը ձախ ուսին վրայ օսկեզօծ տապար մը ունէր, և նիզակ մը աջ ձեռքը : Իրաւցընէ այս նուէրքս անյագ դանխացոյն սիրտն առաւ, և մէկէն վճռեց թէ Կոտուինի պէս մարդը չկրնար յանցաւոր ըլլալ, և գովասանքներով Արևմտեան-Սէքսի երկիրը նորէն խրկեց զինքը՝ իր կառավարութիւնը շարունակելու :

Իրաւցընէ Կոտուին բողբոլին անմեղ էր . բայց թագաւոր մը որ արդարութիւնը ստրկով կը ծախէ, սիրելիք, այնպիսին պատուաւոր թագաւորութիւն մը չկրնար ունենալ . Հարաքնուդինչուան իր վերջին օրը ուրիշ բանի խնամք չտարաւ՝ բայց եթէ գանձ դիզելու, որ և իցէ միջոց արդար սեպելով : Դանիք իր օրինակին նայելով սկսան կողոպտել ու ջարջարել Սաքսոնները, ինչպէս Սվէնի արշաւանացը ժամանակ, և երբ անգղիացի մը յանկարծ բարբարոս մը սպաննէր ինքզինքը պաշտպանելու համար, մէկէն 'ի մէկ կը թալլէին իր օւնեցածը չունեցածը և Գլախ Գայլս անունը կու տային անոր, որ կ'ուղէր ըսել թէ հրաման կար ամենուն վնասակար անբանի մը պէս զինքը մորթելու : Բարեբաղդաբար Հարաքնուդին կեանքն և իշխանութիւնը քիչ քէց, և իր մահը Դանեաց Այդղիայէն բողբոլին հալածուելուն առիթն եղաւ :

Այս լուրը լսուածին պէս, անդղիացի բանակ մը կազմեց Վոսուին իր չորս տղոցմովը, որոնք իրեն պէս կարիճ պատերազմողներ էին. քաղքէ քաղաք հալածելէն վերջը զԳանիս, վերջապէս սախպեց զիրենք որ նաւ մանեն և իրենց հիւսիսային հայրենիքն երթան: Ասանկով, աղաքս, Ուլֆնոթ հովուին զաւակը Անդղիոց ազատարարն եղաւ, և թէ որ այն ատեն ուզէր թագը իր գլուխը դնել, ուրախութեամբ կը հնազանդէին իրեն Անդղիացիք. բայց կարիճ զօրավարն աւելի ընտրեց Եթէլրեաթի վերջին տղան թագաւորեցընելու իր հօրը նստած դահին վրայ. և Եդուարդ եղաւ առաջին սաքսոնը որ Գանեացմէ ետքը թագաւորեց: Եդուարդ իր բարերարին երախտագէտ ըլլալու համար՝ անոր Եդիթա պարկէշտ աղջիկը հարս առաւ իրեն. և որովհետև շատ լաւութիւններ ունէր և մանաւանդ նշանաւոր սրբութիւն, Եդուարդ խոստովանող ըսին իրեն: Շատ օգտակար եղաւ Անդղիացեոց իր թագաւորութիւնը. անանկ որ մոռցրնել առաւ անոնց Գանեաց հասուցած չարիքն ու վնասը:

Թէպէտ կը սիրէին Անդղիացիք զԵդուարդ իր կատարելութեանցն համար, բայց չէին կրնար քաշել անոր Նորմանտացեոց վրայ ցուցուցած մաւնաւոր սէրը, որոնց երկիրն անցուցեր էր իր կեանքին մեծ մասը: Խել մը նորմանտացի պարոններ և բախտասնդիրներ իրեն հետ Անդղիա եկած էին մասնակից ըլլալու իր փառքին. և որովհետև իր աքսորանաց ատենը հոգացեր էին զինքը, չէր կրնար Եդուարդ անոնց խնդիրքներուն չէ ըսել. և այսպէս նորմանտացի եպիսկոպոսներ ու նորմանտացի կառավարներ հաստատեց, ինչուան՝ աշխարհին նաւահանգիստներն ու բերդերը նորմանտացի դունդեր կը պահէին: Ծեր Սաքսոնները կը դառնանային առ բանէս. և Վոսուին ալ ստէպ

կ'աղաչէր Թագաւորին որ հեռացընէ ան օտարա-
կանները, որոնց հպարտ ճամբան օրէ օր զգուեղի
կ'ըլլային Անգղիացւոց. բայց մտիկ չէր ընէր Ե-
զուարդ բարեկամին խրատներուն, և Աոտուինի
երեսը զարնելով կ'ըսէր Թէ իր Ալփրեա եղբօրը
մահուանը մասնակից եղած էր: Աոտուին չէր կըր-
նար առանց կիրք ելլելու ըսել աս զրպարտու-
թիւնը, վասն զի առաքինի մարդու մը անկէց ա-
ւելի ցաւալի բան չկրնար ըլլալ՝ որ չըրած յան-
ցանքն ուրիշներն իրեն ասն:

Աերջապէս անանկ զայրացաւ դժտու թիւնը
Թագաւորին և Աոտուինի մէջ, որ Եզուարդ զիջա-
նելով իր մտերիմ նորմանտացիներուն տուած խոր-
հրդոյն՝ Թաներու ժողովքի ձեռքով վնասեց իր
Թագաւորութենէն այն մարգն ուսկից ընդունէր էր
իր Թագը: Աոտուինի ընտանիքը մասնակից եղան
դատապարտութեանը. իր զաւակները հօրերնուն
հետ արտօրուեցան, և Թագաւորն իր առջի ճամ-
բէն խոտորելով մեծ յանցանք մըն ալ ըրաւ, այս-
ինքն Աոտուինի աղջիկն՝ Եգիթան իր կնու թենէն
արձրկեց, և կուսաստանի մը մէջ փակեց, իր օտար
ազգի խորհրդականներուն մտիկ ընելով, որոնք
հեզնօրէն կ'ըսէին Թէ չէր վայել որ այս խաթունը
փեռուրներու վրայ քնանայ, մինչդեռ իր հայրն
ու եղբայրքը գլուխնին դնելու տեղ մը ջունէին:

Բայց մինչդեռ Աոտուին և իր տղաքը Եզուար-
դի տկարութեանը և ապերախտութեանը զոհ
կ'ըլլային, Եզուարդին այցելութեան եկաւ իշխան
մը, որուն անունը քիչ ատենէն շատ պիտի հռչա-
կուէր. և այս մարգն էր Գուլիելմոս Նորմանտոյ
դուքսը, Անգլիոյ Թագաւորին աղգական, և որդի
երեւելի նորմանտացի իշխանի մը, որ Ռոպերդ Սա-
տանայ կ'ըսուէր, և որուն վրայ Թերեա անհաւա-
տալի պատմութիւններ լսած էք:

Այս Ռոպերդը իր գէշ բնութեանն և երի-

տասարգուծեանը ժամանակ ըրած չարութիւնն ըուն համար Սատանայ կոչուած էր. երբոր աս ըիքն առաւ, սրտանց զջջում ըրաւ և մեղքերուն թողութիւն առնելու համար՝ ուզեց մերկ սաքով ուխտի երթալ Նրուսաղէմ. բայց մահը վրայ գալով չկրցաւ կատարել աս ուխտը, և ժառանգ թողուց եօթը տարեկան տղայ մը, որ վերի բասձ Գուլիելմոս դուքսն էր: Նորմանաացի պարոններն իմանալ Ռոսպերգ Սատանային մահը, իրենց իշխան ճանչցան աս տղան՝ ձեռքերնին անոր ձեռքերուն մէջ գնելով, ինչպէս որ էր ան ասենուան սովորութիւնը, և խոստացան հաւտաբանութեամբ ծառայելու: Գուլիելմոս մեծնալով՝ հօրը պէս չար չէր երևար. բայց իր մատղաշ հասակէն ՚ի վեր այնպիսի խորամանկութիւն մը կը ցուցնէր պղտի բաներուն մէջ ալ, որ երբէք չէ տեսնուած:

Ուստի աս իշխանը, որ այրական հասակն առեր էր այն ատեն, ուզեց իր Նորմանայոց դքսութեանէն դուրս ճամբորդութիւն մը ընել, և Անգղիա գնաց, ուր տեսնելով որ իր ազգայնոց ձեռքն էր գրեթէ բոլոր երկիրը՝ շատ ուրախացաւ: Թագաւորն ՚ի պատիւ անոր գալատեանը, խել մը Անգղիոյ թուգուններ, ձիեր և օրսի շներ ընծայեց, որոնք շատ յարգի էին. ան ատեն նորմանաացի դքսին միտքն ինկաւ որ օր մը կրնար ինքը ժառանգել այն գեղեցիկ թագաւորութիւնը, որուն ազնիւ բաները կ'ընծայէր իրեն իր ազգականը: Գուլիելմոս բաղմութիւն մարդկանց հետը՝ պարտեցաւ Անգլիոյ քաղաքներն ու գղեակները. վերջը նաւ մտնելով իր դքսութեան երկիրը գարձաւ:

Կոտուին նեղացած Նդուարգին ապերախտութեանը վրայ, ուզեց զէնքով իրաւունքն ստանալ. և վանաուէլէն քանի մը ամիս վերջը, լսուեցաւ որ սաքսոն իշխանը Քենդի եզերքն ելեր էր իր տղոցը հետ մէկտեղ, և թէ խել մը զինուոր մէկէն հետը

միացեր էին, որոնք երգուընցած էին իրեն հետ
ապրելու կամ մեռնելու: Քաջ Կոտուինին գէմ
ելէլու համար իր նորմանտացիներէն զատ ուրիշ
զինուոր չգտաւ Եգուարդ. և Կոտուին երազու-
թեամբ Գէյմզէն ինչուան Լոնտրա հասնելով ցա-
մաք հանեց իր բանակը, և ստիպեց թագաւորը որ
խաղաղութիւն ընէ իր ընտանեացն հետ, որուն
ձեռքով թագաւորութիւնն ստացեր էր: Իմաստնոց
նոր ժողովք մը աքսորելոց դատապարտութեանը
հրովարտակը ջնջեց, և հրամայեց որ ամէն աստի-
ճանի նորմանտացի նոյն վայրկէնին աշխարհքէն
գուրս ելան. և որոշուեցաւ որ Կոտուին և իր զաւ-
կրները նորէն իրենց աւջի ստացուածքն ու պա-
տիւր ունենան, միայն թէ հաւանի ինքը պատանդ
տալու թագաւորին իր կրտսեր որդին, որուն ա-
նունն էր Ուլֆնոթ, և իր անդրանիկ տղուն զաւ-
կրներէն մէկը, զորոնք Եգուարդ երկուքն ալ Գու-
լիեւմոս դքսին պահպանութեանն յանձնեց: Այն
ատեն Եգիթա թագուհին վանքէն ելաւ ու թա-
գաւորական աթոռը նստաւ, և ներեց իր էրկանը:

Այս անկեղծ հաշտութենէն վերջը, տղաքս, ոչ
ոք կրնար կարծել որ Եգուարդին և Կոտուինի մէջ
ալ թեթև հակառակութիւն մ' ալ պիտի ելէր.
բայց դեռ չէր մոռցած թագաւորը իր Ալփրեա եղ-
բոր խեղճ մահը, որ միշտ մտքին մէջ կը նորոգուէր,
և ամէն անգամուն որ պզտի բան մըն ալ այն դժ-
բաղդ գէպքը կը յիշեցընէր իրեն, Եգուարդ խո-
ժոռ աչքով մը կը նայէր իր պաշտօնէին վրայ:

Օր մը հարկինքի միջոց երբ Կոտուին Եգուարդի
քով նստեր էր, մատուակը (ՏՃ. Գապէհէպէտ)
գինի բաժնելու համար սեղանին մօտենալու ատեն
մէկ ոտքը սահեցաւ, և անշուշտ պիտի իյնար, եթէ
ճարտարութեամբ մէկալ սրունքին չկրթընէր.
« Հա՛ հա՛, ըսաւ Կոտուին ծիծաղելով, յարմար
ատեն եղբայրը եղբօրն օգնութեան եկաւ: — Այ՛

տարակոյս , վրայ բերաւ թագաւորը գոյնը նե-
տելով ու գաժան կերպով մը նայելով Կոտուինին ,
եղբայր մը միշտ իր եղբօրը օգտակար է , և Աս-
տուած տար որ իմ եղբայրս ալ դեռ ողջ ըլլար » .
բայց Կոտուին թագաւորին աժգօւնութիւնը տես-
նելով , « Տէր արքայ , ըսաւ լուրջ կերպով , ինչո՞ւ
ամէն անգամ որ ոչինչ բառ մ' ալ անդարմանելի
թշուառութիւն մը կը յիշեցնէ , բարկութեամբ
երեսս կը նայիս , իբր թէ յանցաւորն ես ըլլայի :
Լաւ ուրեմն , ահա թէ որ քու սիրելի Ալփրե-
տիդ մահուանը հաղորդ եղայ նէ ես , Աստուած
ասց որ Ջմարիտ հրաշքով մը այս հացիս պատառը
հիմա խղզէ զիս » : Աս ըսաւ ու բերանը տարաւ
պատառը Կոտուին , և մէկէն գետինը տապըլարկե-
լով հողին փչեց հեղձամղձուկ :

Կոտուինի թշնամիները ձայն հանեցին ժողովըր-
դեան մէջ որ արդար պատիժ էր այս զիպուածը
Ալփրետի սպանութեանն հաղորդ ըլլալուն . բայց
պէտք է զիանալ որ Կոտուինի յանկարծական մա-
հը միայն ստոյգ է , իսկ միւս պատմուած պարա-
գաները ինքնահնար գիւտեր են :

Թ

ՀԱՐՈՒՆԻ ԵՐԴՄՈՒՆՔԸ

Թուական 1054—1065:

Կոտուինի մահուանէն ազատեցաւ Երզնայի
թագաւորն իր մեծ վարկէն՝ միանգամայն բարկու-
թեանէն ալ . և անկէ վերջը բարիք չմնաց որ անոր
որդւոյը չունէ , որոնք իրենց հօրը պէս երկիւղալի

չէին երևնար իրեն : Այս սղոց անգրանիկը Հարոլտ անուամբ՝ Արևմտեան-Սէքսի կառավար դրաւ , և երրորդ եղբայրնին որ Գոսգիկ կ'ըսուէր , Նորթուլթրիոյ կառավար . և այսպէս իր Թագաւորութեան ամենէն հարուստ և նշանաւոր ընտանիքն ըրաւ զանոնք :

Սակայն աս երխասարգներուն մէջ, զորոնք Անգղիացիք Կոստլինի չափ կը սիրէին , ամենէն աւելի ճարտարն ու կարիճը Հարոլտ էր , զոր Եդուարդ իրաւամբք իր Թագին ամրագոյն նեցուկը կը կարծէր : Ան միջոցին Կամբրիացի ազգին մնացորդները, որոնք ինչպէս գիտէք Կալէս խոսպան երկիրը կը բնակէին , Օֆֆա անուամբ սաքսոն Թագաւորին շինած սլարիտայն անցնելու համար ձակեցան , որ զիրենք Մերկիայէն կը բաժնէր , և դրացի դաւառները կ'աւրըշարկէին . հարոլտ՝ Թագաւորին հրամանովը վրանին վազեց ու բոլորովին ջարդութուրդ ըրաւ , և պայման դրաւ որ եթէ զինեալ կամբրիացի մը անկէ վերջը պարիսպէն ասդին գտնուէր, աջ ձեռքը պիտի կարուէր : Ստիպուեցան Կալք հնազանդելու աս խիստ սլայմանին , և երկայն աւտեն իրենց արշաւանքները դադրեցուցին :

Թէ որ Հարոլտ այս դէպքին մէջ ինքզինքը ճարտար քաղաքագէտ ու կարիճ զօրավար ցուցուց , ուրիշ դիպուածի մը մէջ ալ իր արդարութեան և ճշմարտութեան տուած պատիւնն ու սէրը փայլեցուց : Իր Գոսգիկ եղբայրը , որ կատաղի և գոռոզ բնութիւն մը ունէր , սաստիկ խստութեամբ վարուած ըլլալով Նորթուլթրիացոց հէա , յուսահատեցան անոնք ու ձեռքերնին զէնք առած՝ Գոսգիկի պաշտօնակալներէն ձեռքերնին եկածը սպաննեցին , և զինքն ալ հարկադրեցին փախչելու :

Հարոլտ՝ Թագաւորին հրամանովը ապստամբներուն վրայ քալեց շատ զինուորներով . բայց պատերազմելէն ու կաթիլ մը անգղիացի արիւն Թա-

փելէն առաջ, ուղեց աստտամբուծեան պատճառն
խմանալ, իւրաքանչիւրին յանցանքն իրաւամբ դա-
տելու համար : Ան ատեն խոնարհութեամբ ըսին
իրեն Նորթումբրիացիք որ իր Գոսգիի եղբօրն ըրած
անիրաւութիւններն ու բռնութիւնները պատճառ
եղան իրենց աստտամբելուն, և աղաչեցին որ ի-
րենց հետ գերիններու պէս վարուող իշխանը նորէն
չդարձնէ, զուրցելով որ իրենք աւելի մահը կ'ըն-
արէին քան թէ անոր հնազանդիլը, և թէ իրենց
նախնիքը ազատ ապրելու կամ մեռնելու սորվե-
ցուցեր էին զիրենք :

Իմաստուն Հարողը լսելով ճշմարտութիւնը,
խնդրեց թագաւորէն որ Գոսգիի վերջնէ իշխա-
նութենէն, որով զեղծած էր անիկայ, և ասանկով
արդարութիւնն իր ընտանեաց շահէն աւելի վեր
դրաւ : Հարողի այս աւաքինի գործքովը Եգուար-
դայ և բոլոր Անգլիացւոց սերն աւելի շատցաւ իր
վրայ . բայց Գոսգիի մահացու թշնամի եղաւ ի-
րեն, որ ատենօք իր և թագաւորութեան կորուս-
տեանը պատճառ եղաւ, ինչպէս պիտի պատմեմ
ձեզի :

Շատ տարիէ 'ի վեր Հարողա իր քաղցր բնու-
թեամբն ու ճարտարութեամբը կարգ գրեր էր
Անգլիա, և Եգուարգ ծերութեան հասած, բոլոր
իր թագաւորութեան հոգերն անոր յանձնէր էր .
մէյ մ' ալ յանկարծ օր մը յիշելով որ իր եղբայրն
և եղբօրորդին տասը տարուրնէ 'ի վեր պատանգ
մնացեր էին Նորմանախոյ դքսին քով, ուղեց Նոր-
մանախա երթալ աղաչելու Գուլիելմոսին որ ար-
ձրիէ զիրենք :

Բայց Անգլիայէն ելլէլէն առաջ, պէտք էր թա-
գաւորէն հրաման անել . ուստի Եգուարդայ առ-
ջև ելաւ Հարողա խնդրելու համար որ հրաման
տայ քանի մը ամիս հեռանալու՝ իր ազգականները
խալըսելու համար : Բայց թագաւորն իրաւամբք

վախնալով որ չըլլայ թէ յանկարծ անոր ծառայու-
թիւններէն ու դործունէութենէն զրկուած մը-
նայ, ըսաւ իրեն որ թերեւ մեծ թշուառու
թեանց գուռ ըլլար այս ճամբորդութիւնը թէ
իրեն և թէ թագաւորութեանը համար. « Չեմ
ուզեր փափաքիդ արգելք ըլլալ, վրայ բե-
րաւ տխրութեամբ ազնիւ թագաւորը. բայց
քեզմէ ազէկ կը ճանչնամ Գուլիելմոս զուքսը
որ խորամանկ և ամբարտաւան մարդ մըն է, և
բոլոր սրտանց խրատ կու տամ քեզի որ չվստա-
հիս վրան » : Գժբաղգաբար Հարոլտ ամենեկին
կասկած չունենալով, ինչպէս սովորական է վեհ-
անձն բնութեան տէր մարդկանց, չուզեց մտիկ
ընել ծերունի թագաւորին խորհուրդներուն, զո-
րոնք պարզ բարեկամութենէ առաջ եկած կը սե-
պէր՝ և ոչ թէ իրաւացի խոհեմութենէ, և սկսաւ
ճամբու պատրաստութիւնները տեսնել, այսինքն
հրամայեց իր զինակիրներուն որ պատրաստ ըլլան
որսորդութեան կազմածքովը իրեն հետ երթալու,
բազէներն ու շները մէկտեղ առած, ինչպէս ան
ատեն սովորութիւն էր :

Եւ իրոքսա ձիու մը վրայ հեծած, թռչունը ա-
փին մէջ, և որսի շներն ալ առջևը ձգած, Սըսէքսի
եզերքը գնաց Հարոլտ, ուսկից Նորմանտիա եր-
թալու համար նաւ մտաւ. բայց այս ճամբորդու-
թիւնը սուղի նպտաւ իրեն. վասն զի մրրիկ մը
զինքը Գաղղիոյ ափունքը նետելով Սոմ ըսուած
գետէն քիչ հեռու, այն տեղւոյն իշխանը, զոր կոմսն
Բոնթիէոյ կ'անուանէին, այսպիսի նշանաւոր մար-
դու մը ազատութեանը մեծ գին ընդունելու յու-
սով՝ բանտեց զինքը, ինչուան որ Նորմանտիոյ
զուքսը իմանալով Հարոլտի գերութիւնը, գրեց
կոմսին ու ազատեց Մագդիոյ թագաւորին պա-
գամաւորը :

Սակայն Կոտուինի տղուն շնորհք մը ընելու

համար չէր, տղաքս, որ խորամանկ Գուլիելմոսը փութացաւ Բոնիթիէոյ կոմսին բանտէն անգղիացի իշխանը հանելու, հապա անոր գալստեան լուրը իրեն սրտին մէջ արթնցընելով իր հին փափաքը որ մը Անգղիոյ Թագը յափշտակելու, ուղեց հարողտի ճամբորդութենէն օգուտ քաղել, որ այն Թագաւորութեան ամենէն զօրաւոր իշխանն էր. անոր համար ոչ սէր և ոչ ընծայ խնայեց. աղաչեց որ քոյրերէն մէկը հարանութեան տայ իր պարօններէն ամենէն հարուստին, իսկ իր աղջիկն ալ որ ծաղկահասակ և սիրելի իշխանուհի մըն էր՝ ուղեց կարգել հետը, և հաւանեցաւ եղբայրն ու եղբօրօրդին արձրկելու, ինչպէս խնդրեր էր հարողտբայց այս ամէն շնորհքներուն մէկ պայման մը միայն դրաւ՝ որ հարողտ ալ Եդուարդի մահուընէն վերջը օգնէ իրեն Անգղիոյ Թագաւորութիւնն առնելու. վասն զի կ'ըսէր թէ իր պատանեկութեանը և Անգղիա ըրած ճամբորդութեանը Ժամանակ խոստացեր էր իրեն Եդուարդ իր սիրելի Գուլիելմոսին թողու իր Թագը:

Ան ատեն իմացաւ հարողտ որ իմաստութեամբ խրատեր էր զինքը ծերունի Թագաւորը նորմանացի իշխանին վրայ չվստահանալու. բայց իր աննենգ բնաւորութեամբը չէր կրնար ըմբռնել թէ ինչ որոգայթներ կրնար Գուլիելմոս իրեն լարել. վասն զի առաքինի և արգար մարդիկը խաբէլէն դիւրին բան չկայ, որովհետեւ չեն կրնար զիմացինին այնպիսի նենգաւոր մարդ կարծել, որ Ճմարտութեան ու մարդասիրութեան կերպարանքն առնելով իրենց մնասէ. այսպէս եղաւ հարողտի ալ:

Ընդհանօւր սովորութիւն էր ան ատեն, աղնիւ աչկերաներս, Եւրոպայի քրիստոնէայ աշխարհներուն մէջ, որ երբոր անդարձ խոստմունք մը պիտի տային, սրբոց նշխարքը վկայ կը բռնէին: Այս

պիսի սքրազան բաներու վրայ եղած երգմունքը
գրուած խոսամունքներուն տեղ կը բանէր, որ այ-
սօրուան օրս դաշնագրութիւն կ'ըսուին . և ով
որ իր երգմանը գեմ ընէր, երգմնագանց կը սե-
պուէր և կը բանագրուէր, այսինքն քրիստոնէից
հազորդակցութենէն կը կտրուէր : Այն նշխարքը,
օրոնց վրայ երգում կ'ընէին, պզտի սակրի կտո-
րուանքներ էին սրբոց գերեզմաններէն հանած,
կամ զգեստի կտորներ, որոնք սրբոց դործածելէն
վերջը, խնամքով և պատուով կը պահեն հաւատա-
ցեալք շերմեռանդութեան համար : Արդ ասանկ
երգումով մը նենգաւոր Գուլիելմոսն ուզեց ստի-
պել զհարոլտ, առանց անոր գիանալուն, իր գի-
տաւորութեանն յաջողելուն օգնելու . և ահա աս
կերպով ըրաւ :

Պայէօ քաղցին պալատի մը ընդարձակ գահլիճ-
ներէն մէկուն մէջ հրաւիրելով գօւքար խել մը նոր-
մանատացի պարոններ, կանչեց նաև զանգղիպցին
իբրև թէ պատուելոս համար զինքը՝ ինչպէս որ
իր աստիճանը կը պահանջէր . բայց երբ ներս մտաւ
հարոլտ, զարմնեցաւ թնաց տեանելով տաշտ մը՝
վրան զսիւթիկ կերպաս մը ձգուած, թէպէտ չէր
գիտէր թէ ի՞նչ բանի պիտի ծառայէր անիկայ :

Ան առին գօւքար երկու սուրբ նշխարքի տու-
փեր գնել տուաւ կերպասին վրայ, և բռնագատեց
զհարոլտ բարձր ձայնով բոլոր հոնտեղիններուն
առջև երգուրննալու որ Եդուարդի մահաբնէն
վերջը պիսի օգնէ Գուլիելմոսի Անգղիոյ գահը
նստելու : Այս յանկարծական հրաւերքէն քար
կտրեցաւ Կոտուինի տղան . բայց չէրնալով փա-
խուստ տալ, զիջաւ զքսին թախանձանացը և
ձեռքը սրբոց նշխարքներուն վրայ գնելով ըրաւ
խոսամունքը :

Այս հանգիսաւոր խոսամունքը խորամանկ նոր-
մանատացոյն բաւական պէտք էր ըլլար, թէպէտ

տեսաւ որ ահամայ ըրաւ : զայն Հարազատ . բայց որ պէս զի Հարազատ աւելի խիստ երգումնով մը կատուի , նոյն վայրկենին վերուց տարչոխն վայրեն տակէ կերպասն ու մջի եզած բաշտ արբոց նշխարքները տեսնուեցան , զորոնք կամաւ հոնտեղի եկեղեցիներէն բերել տուեր էր : Իսեղճ սաքսոնը սառ սափեցաւ և գոյնը նետեց այս անակնկալ գէպքին վրայ , որովհետեւ իմացաւ թէ ինչ որոգայթի մեջ ձգեց զինքը նենգաւոր Գուլիելմոսը , և ցաւեցաւ . բայց խիստ ուշ՝ Եգուարդ Թապաւորին խրատը մտիկ չընեկուն :

Այս դիպուածէս քիչ վերջը , որ խարդախաւ Թեան ծայրն էր , Հարազատ անմխիթար սրտիւ գարձաւ իր եղբորորդւոյն հայրենիքը . և նորմանատացի դուքսը դեռ քովը պահեց անոր Ռալֆնոթ եղբայրը , խոստանալով արձրկեղաւ երբ խոստանուիքը կատարէր Հարազատ :

Չեմ կրնար , տղաքս , բացատրել ձեզի ծեր Եգուարդին բարկութիւնն , երբ լսեց Հարազատի բերնէն այն նենգագործ խաբէութիւնը : « Քեզի չքովես , ըսաւ դառնութեամբ ծերունին , որ եթէ Գուլիելմոսի վտահիս , ձախորդ պիտի լլլայ այդ ձա՞մբորդութիւնը թէ քեզի և թէ մեր ազգին : Հիմա իննի ուրիշ բան չմնար բայց եթէ ազօթեկու որ գուշակած չարիքս իմ կենդանութեանս ատեն չհանդիպին » :

Մտիայն այս գէպքիս լուրը բոլոր Անգլիա տարածուելով , խոր տխրութիւն մը պատեց ժողովրդեան վրայ , իբրև թէ քիչ ատենէն մեծամեծ Թըշուառութիւններ պիտի Թափէին իրենց աշխարհքը : Ամենուն դէմքին վրայ սարսափ նկարուած էր , և որովհետեւ ամէն կարգի մարգիկ տգէտ էին այն ժամանակ , նոյն օրերը տեսնուած գիտաւորաստղը չարագուշակ բան մը սերպուեցաւ , և սասակացուց ժողովրդեան վախը : Միանգամայն տա ալ .

կը ձանձրնուէր ժողովրդեան մէջ՝ թէ սարսոն պարփերն ատենօք գուշակած էին որ հին Բրիտանիան դեռ անգամ մըն ալ ծովուն մէկալ կողմէն եկող օտարականներուն իշխանութեանը տակ պիտի մանէր . սասնկով ժողովրդեան վրայ վհատութիւն տարեց :

Այս դիպումներուն միջոց հանդիպեցաւ Եղուարդ Թագաւորին մահը , որ տխուր մտածութեամբք ու դաան գուշակութիւններով աչքը գցեց . և հասարակաց տխրութիւնը վերջին ծայրն հասաւ : Հարոլա , քաջն Հարոլա միայն անխռով կեցաւ , և միաբան խորհրդով , որովհետեւ Եղուարդ ժառանգ չէր թողուցած , Անգլիացիք դահը նրատեցուցին զինքը : Կարրձութիւնը ձեռք առաւ Հարոլա , և արագային ամէն ձախորդութիւններն աչքին առջև նկարելով ամենայն զգուշութիւն ու հնարք բանեցուց անոնց առջևն անելու . և իրացրնէ արժանաւոր ցուցուց ինքզինքը Թագաւորական բարձր աստիճանին :

Ժ

ՀԱՍԴԻՆԿՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուական 1066 :

Գուգիկմտ գուբար Նորմանախոյ Ռուան մայրաքաղաքին քոյլք որսի էր , երբ պատգամաւոր մը եկաւ և Մագդիոյ մէջ եղած բաներն իմացուց . սաստիկ զգացմունքէն ազեղը՝ զոր պատրաստեր էր քաշելու , ձեռքէն ելաւ . և տեսան չորս կողմը եղողներն որ սաստիկ ծանր աւ խոր մտածմանց մէջ

ինկաւ : Բայր մտածութիւնն այն գեղեցիկ (Թա-
գաւորութեանը վրայ գարձուց քիառամալ իշխանը ,
որուն ակրապետելու կը փափաքէր երկայն ատե-
նէ 'ի վեր . և առանց վայրկեան մը կորսնցընելու ,
գետպան խրկեց Հարսլափ ' յիշեցընելու համար այն
երգմունքը , զոր սրբոց նշխարքներու վրայ ըբաւ :

« Իբաւ է որ , պատասխանեց սպքսն Թագա-
ւորը , խոստացայ Գուլիելմոսի Թագաւորութիւնը
իրեն տալու Եգուարդին մահուընէն վերջը , բայց
չէի գիտէր ան ատեն որ Անգղիացիք ինձի պիտի
աային իրենց բնիկ Թագաւորութիւնը , և ես չեմ
կընար Թողուլ զայն առանց իրենց հաւանութեանը .
իսկ Թէ որ քրօջս համար կը հարցընես , զոր խոս-
տացեր էի իր պարտններէն մէկուն հարսնացընե-
լու , մեռաւ աս տարի և հիմա գիտկը միայն կընամ
խաւրել » :

Նորմանտացի պատգամաւորն առանց ուրիշ
յաջող պատասխան մը առնելու ետ գարձաւ . իսկ
Գուլիելմոս սաստիկ բարկացաւ աս բանէս , մա-
նաւանգ երբոր իմացաւ որ իր աղջկան տեղ , որ հե-
տը պիտի կարգուէր , ուրիշ սպքսն օրիորդ մը կին
առեր էր : Ան վայրկեանէն երգուընցաւ որ տարին
չմընցած պատժէ զՀարոլտ , և շուտով խել մը
նաւեր շինել առաւ , և չէ Թէ միայն նորմանտացի
պարտնները կանչեց իր բանակը , հառաջ Գաղղիոյ
նահանգներէն ալ բազմութիւն մարդկան , ոմանց
գետիններ ու գղեակներ խօստանալով , ուրիշնե-
րուն եպիսկոպոսութիւն և արքայութիւն . ոմանց
անգղիացի ազնուական օրիորդներ հարուստ օժ-
տով , ուրիշներուն սակի և արժաթ որչափ որ կ'ու-
ղէին . և այսպէս ամէն աշխարհքէ խել մը բազ-
դախնգիրներ վողեցին եկան քովը , և քիչ ատե-
նուան մէջ ահաւոր բանակ մը ձեացուցին :

Ան ատենուան Հռոմայ սրբազան պապին ա-
նունն էր Աղէքսանդր Բ , յաջորդ նիկոզայոսի որ

քանի մը տարի առաջ աը Հօգվիլ Դանգրեաիին զաւերներուն իշխանութիւն տուեր էր Նորմանի և Սիկիլիոյ պետութիւնները հիմնել Իտալիոյ մէջ, զոր ուրիշ գրքի մէջ թերևս կարգացեր էք : Աղէք սանգր քահանայապետը շատ գոհ էր Նորմանացոց վրայ, ընդ հակառակն դժկամակեր էր վերջին իրէք սաքսոն թագաւորներուն, որոնք դագրեր էին Ս. Պետրոսի տարեկան գրամն հատուցանելէն, զոր սահմաններ էր Դանիացի Քնուզը :

Գուլիելմոս այս պապէն հրաման խնդրեց Անգլիոյ տիրապետելու, պատճառանք բերելով որ կ'ուզէ պատժել զՀարոլտ սրբոց նշխարքներուն վրայ առած երգմանը դէմ ընելուն համար : Աղէք սանգր հաւանեցաւ իր խնդիրքին, և օրհնեալ գրօջմը խրկեց, զոր առենօք Իտալիոյ Նորմանացիներուն տուեր էր . և բանագրեց զՀարոլտ ու բոլոր իրեն ծառայողները :

Ինչպէս գիտէք, մեծ վտանգներու մէջ կ'իյնար բանագրուողը, վասն զի բոլոր քրիստոնեայք կը հեռանային իրմէ իր պատժոյն հաղորդ չըլլալու համար . բայց Անգլիացիք նեղացած նորմանացի իշխանին անիրաւութեանը վրայ, չէ թէ թողուցին իրենց թագաւորը, հապա իր քովը վազեցին սպառնացեալ վտանգներուն դէմն առնելու համար, և բոլոր աէրութեան մեծերը որչափ որ զինուոր կար ժողվեցին . այսպէս ծովուն երկու կողմէն թէ Անգլիոյ մէջ և թէ Նորմանիոյ, մեծ պատրաստութիւններ կ'ըլլային, որոնց ծայրը ուր պիտի երթար դեռ օչ ոք գիտէր :

Բայց մինչդեռ կտրիճ Հարոլտը կը պատրաստուեր նորմանացոցն արշաւանքին դէմ դնելու, յանկարծակի նոր թշուառութիւն մը հասաւ իր թագաւորութեան վրայ . անպամ Գոսգիկը ամեն տեղ պարտելէն վերջը իր եղբօրը դէմ թշնամիներ զինելու, որովհետեւ չէր կրնար ներել անոր Նոր-

Թուճրիփացւոց կազմը բաներուն համար, չարաւ-
կիոյ ծովու թագաւորներուն ամենին երկեցին օգ-
նահան առած՝ բազմութեամբ հէնչու։ Անգղիա
վարէց : Հարողա բազէց այս պատերազմին ազա-
տիլ, և խաղաղութեան գեազան արնըկէց Դուպի-
կին . բայց անիկայ բրտութեամբ մերժէց խաղա-
ղութիւնը . և հարկ եղաւ պատերազմիլ : Ահաւոր
ծեծ մը եղաւ Անգղիացւոց և Դանեսոց մէջ Եորթ
քաղաքին սրարխաներուն ասի, Հրմարդի եղեցը-
նիքէն քիչ հետու . ուր բոլորովին Շարգուեցան
բարբարոսները . անոնց մեծերն աւ Դուպիկ մեռան ,
և Հարոլա՝ Թեպիա վերաւորած , սակայն կ'ու-
րախանար զԱնգղիա աշխտելուն այն նոր արշա-
տանքէն . մէյ մ' ալ պատերազմին իրէք օր վերջը
լսեց որ Նորմանսիոյ գաւթը անձամբ բազմութե-
բանակ մը Յրեքսի ծովափունչը . Հասգինկա քա-
ղաքին քովը Թափեր էր , որուն անունը քիչ ատե-
նին նշանաւոր պիտի ըլլար :

Մեծ ցուցուց ինքզինքը Գուլիելմոս ան միջոցին՝
որ բաղքը պիտի որոշէր իր վիճակը . իր շարաս-
րութիւնը , խորամանգութիւնը , հանդարտ կեր-
պը , կարծեալ թէ պարտաւերուն ծանրութեանը
համեմատ կ'աւելնային . և ան մարդն որ երգմունք
մը ընել աւուր համար՝ անանկ խաբուութիւննե-
րու ձեռք զարկեր էր , հիմա պատերազմներէ աւ-
վտանգէ չէր վախնար : Նուէն Անգղիոյ ամուկը
եղելու ատեն , ոտքը սահեցաւ և ձեռքի վրայ ին-
կաւ . « Զարմանալու ինչ բան կայ , կանչեց ճի-
ծաղելով իր իյնալը տեսողներուն , որոնք գէշ
գաւշակութիւն սեղեցին զայն . պէտք չէ որ իմ
երկիրս բանեմ » : Երբոր բանակը մեկտեղ հաւա-
քուեցաւ , իր պարոններուն գլուխն անցաւ , և
որոշեց Հասգինկա պատերաւն ասի Հարալդին
ապաւելու :

Անգղիացի թագաւորն ալ իր ամբի կատարելու

Թիւնները չէր մոռցած . արդարասէր էր , վեհանձն , ստորնագոյն զինուորներուն հետ ալ սիրով կը վարուէր , որոնք յօժարութեամբ կու տային կեանքերնին իրեն և հայրենեաց համար . Թէ օրինակ և Թէ յոյս էր իր բանակին ու ազգին : Նորմանտացւոց գալն երբ իմացուեցաւ , մեկէն իր երկու եղբայրները Վէոֆօլինի ու Վուրթ քովը վազէին . « Հարուտ , ըսին , մեզի կ'իյնայ սպառնալովի և քեզի կեանքիդ խնայել . քանի մը օրուան համար հեռացիր բանակէն , և մեզի թող որ առաջ մենք փորձենք զէնքերը . Թէ որ յաղթուինք , օգնէ մեզի . Թէ որ մեռնինք , վրէժնիս առ » : Ամէնքը զարմացան այս կարիճ նուիրմանը վրայ . բայց Հարուտ անանկ մարդ չէր որ չուզէր անոնց վտանգներուն հաղորդ ըլլալու :

Երբոր Նորմանտացւոց գեմ կ'ելլար սզտի երկաթի օղակներով տեսակ մը կարճ զգեստ հագած խխա խխա հիւսեալ , և գլուխը ծանր սաղաւարտ մը դրած որ գրեթէ երեսը կը ծածկէր այն ատենուան պատերազմողներուն սովորութեանը սէս , քանի մը սաքսոն ձիաւորներ որոնք ինչուան թըշնամեաց բանակը առաջ գացեր էին իմաց առին որ Նորմանտացւոց բանակը զօրքերէն աւելի քահանաներ կային , կարծելով որ ան նորմանտացիներն որոնք կարճ մազով ու մօրուքնին ամիլած էին կրօնաւոր էին , վասն զի Անգլիացւոց մեջ սրտերազմողները մազերնին ու մօրուքնին կը ձգէին : « Մի խաբուիք , սրատասխանեց Հարուտ սպառեամբ , քահանայ կարծած մարդիկնիդ մէյմէկ կարիճ զինուորներ են , և քիչ ատենէն ինչ ըլլալնին սխտի իմանանք » :

Քանի մը վայրկեան վերջը Գուլիելմոս ու Հարուտ անանկ սարսափելի սպառնալով մը տուին , որ շատ տարիներէ ՚ի վեր չէր ատենուած : Հարուտ իր եղբայրներովը , որոնք արժանաւոր էին իրեն

հետ մեռնելու ; երկար ատեն թշնամիներուն գէմ գրաւ , որոնցմէ շատը իրենց ձիերուն տակ կոխկըռտուեցան . քիչ մը ատեն յազթու-թիւնն իրեն կողմը երեցաւ , անանկ որ ձայն ելաւ 'Նորմանտացւոց մէջ որ Գուգիելմոս սպաննուեր էր . մէյ մ' ալ պատերազմողներուն մէջ նետուեցաւ զուքսը երեւին պահպանակը վերուցած , որպէս զի ամէնքը տեսնեն զինքը , կարգաւ օրեց պատերազմն ու ջարդուբուրդ ըրաւ զԱնգլիացիս : Լեոֆլիկն ու Կուրթեխել մը ասքսոն զինուորներ և մեծեր , և կարծիք ու ասաքլինի Հարոլան ալ , ինկան պատերազմին մէջ . բայց մնացորդները փախան յազթականնեբուն ձեռքէն , զարհուրելով իրենց կորանցուցած անթիւ զինուորներուն մահաւանը վրայ :

Այսպէս եղաւ , սիրելիք , Հասգիմկսի երեւելի պատերազմը , որ հին Բրիտանիան 'Նորմանտացւոց ձեռքը առաւ , և բոլորովին ջնջեց այն կզգիէն սաքսոն ցեղին թագաւորութիւնը : Այս յազթութենէն քիչ օր վերջը 'Նորմանիոյ զուքսը Անգլիոյ թագաւորի անունն առաւ , և անկէ աւելի փառաւոր անուն մըն ալ՝ Գուգիելմոս Ալլադհախալ , որով երեւելի է պատմութեան մէջ :

Սակայն յազթութեան ուրախութենէն ինքերակ գուրս ելած , միմնաց իր փառքը անարժան գործքով մը . Հարոլա թագաւորին մայրը՝ իր թշուառ տղուն գիտելը խնդրեց Գուգիելմոսէն օտկոյ կշիւքով , իսկ 'Նորմանտացին սկզբան բարբարոսութեամբ մերժեց անոր արցունքները . բայց շուտով ամբշջաւ իր անգթութեանը վրայ , և հրաման առաւ վանքի մը երկու կրօնաւորներու , զոր Հարոլա հիմներ էր , փնտռելու զինքը գիտններուն գէղերուն տակ : Շատ օր անվախձան եղաւ բարի կրօնաւորներուն փնտռելը , ինչուան որ տիկին մը , Եգիթա Կարապաղից անուամբ՝ որ Հարոլաի բարեկամուհին եղած էր , ճանչցաւ զինքը մեռելնե-

ԺԾ.

Ա Ն Ի Ծ Ե Ա Լ Զ Ա Ռ Ա Կ Ը

Թուրակյան 1066-1087 :

Թէպէտ Հասդինիտի պատերազմովն ու Հարու-
տի մահուամբ բոլորովն կորսուեցաւ Սաքսոնաց
ուժը, սակայն պէտք չէ կարծել, ազաքս, որ Նոր
մանաացիք Մագդոյ տիրապետեցաւ. այլ արգելք
չունեցան. մեծ ժողովուրդ մը ընկճելու համար
մէկ որ մը բաւական չէր. դեռ շատ տարիներ ան-
ցան ու բարբ կզզին անոնց. իշխանութեանը տակ
չէր, և խել մը անընդհատ ու տաք պատերազմնե-
րէ ետքը կրցաւ Գուլիելմոս Աշխարհակալը շլուար-
տապէս Մագդոյ Թագաւոր բռնել :

Սախայն Գուլիելմոս չէր մտցած ան խոստումնե-
րն որ իր հեռն եկող պատերազմազներուն ըրեր
էր, և փութաց անոնց բաժնեկաւ. սպաննուած կամ
փախած Սաքսոններուն տուները, կալուածները
և տացուածքները. Գէնզրոպրիի եպիսկոպոսու-
թիւնը և Մագդոյ ամենէն հարուստ արքայութիւն-
ները նորմանացիներու շնորհեց, և անոնց պա-
րոններէն ու զինուորներէն շատ անուննին փո-
խեցին նւ իրենց ինկած կալուածին անունն տալն :
Այս աշխարհակալներուն մէջ, որոնք խեղճ յող-
ծուողներուն ինչքերովն անյարութեամբ կը հա-
րստանային, Վիլպեր անունով ասպետ մը միայն
Ռւրիշին բանը յափշտակել չեմ ախորժիք զրեզով,
ինչպէս որ աղքատ եկաւ՝ անտե՛կ որ գործաւ իր
աշխարհը, ուր իր անշահասիրութեանն համար
փառօք ապրեցաւ, իր հորմէն սաացած պզտի ժա-
ռանգութեանը մէջ, մինչդեռ անգին Նորմանաիոյ

ամենէն հասարակ զինուորները առանց խղճմտանքի հարուստ ու զօրաւոր կ'ըլլային ՂԱնգղիա :

Գուլիերմոսի իր ազգայնոց ըրած առատաձեռնութեանը նայելով, որ այն խեղճ Թագաւորութիւնը կողոպտելով կը հարստացնէր զանոնք, սկսան ամէն աստիճանէ նորմանտացիք Անգղիա վազել, որոնք առանց պատերազմին մէջ մտած ըլլալու՝ մաս կ'ուզէին աւարէն : Այնպիսիներ կային ասոնց մէջ, որ պզտի բեռերնին շալակնին առած, իրենց կնկալիքը՝ աղախիններն ու ինչուան շուները Անգղիա բերին, և ճոխ կ'աղուած մը յափշտակելով՝ անգլթութեամբ անոր սաքսոն տէրը գետին բանելու կ'աշխատցնէին, որ և ոչ իսկ ձայն հանելու կը համարձակէր :

Ան ատենները խել մը անգղիացիք՝ տեսնելով բոլոր ստացուածքնին յափշտակուած, կը Թողուին երկիրնին և ընտանիքով Սկոտլանդ Ժայռերը կամ Կարէս աշխարհին ճահիճները կը դիմէին : Իսկ ուրիշներ ալ նաև մտնելով աւելի տղէկ կը սեպէին իրենց հայրենիքէն հեռու երթալ մեռնիլ, քան թէ տեսնալ զԱնգղիա ան անյապ օտարականներուն աւարառութիւններուն մատնուած : Գաղղիա, Գերմանիա և Բրիտանիա լեցուեցան սաքսոն փախըտականներով : նոյնպէս Կոստանդնուպոլիս ալ, ուր կ'երթային Յունաց կայսրներուն թիկնապահ ըլլալու և Վարինի կամ Վարանֆոսի անուանով զօրաւոր գունդ մը ձևացուցին :

Իսկ ուրիշներն ալ չկարենալով հաւատալ որ Նախասինամութիւնը բոլորովին Նորմանտացուց անգլթութեանը պիտի Թողուր զԱնգղիա, պզտի գնդեր ձևացուցած լեռներու և անտառներու մէջ Ժողովուեցան, և անկէց Թշնամեաց կալուածներուն վրայ կը վազէին, և կը յափշտակէին արջառ, ցորենն ու ինչ որ կը գտնային : Նորմանտացիք Օտարլառ կոչեցին այս յանդուգն Թշնամիները՝ որոնցմէ

վախնալ սկսան. այսինքն օրէնքէ գուրս, ժամն զի ով որ ուղէր կրնար զանոնք մեռցնել: Թեպետ այս անասկ կեանքէն կատարի և կողքս բարք: մը ստացան Օտար-Լօսերը. ինչպէս են սփռարարք անասաւանակ մարդիկը, բայց ան քիչ Անգղիայ յիջն՝ որ մնացեր էին՝ մտքերնին գրած էին: Թէ այս քաջերը վերջապէս պիտի հաղած են աշխարհէն օտարականները, ինչպէս ասեմաք Աննն Աշխարհ ըրեր էր Գանեաց. բայց բոլորովին հակառակն եղաւ, և Գուլիելմոս Աշխարհակազին Թագաւորութեան վերջերը, որ Հասգինիսի պատերազմին վրայ քսան տարիէն աւելի գեռ ապրեցաւ, բոլոր Անգղիան Կորմանասացւոց ձեռքն էր. ռաման լեզուն, որ ան ատեն բոլոր Գաղղիա կը գործածուէր, ապստն ընդուն կը յաջնորդէր մեծերուն և քահանայից բերանը. և անգղիական ազատութեան վերջին պաշտարանները գրեթէ ամէնքն ալ կամ պատերազմի մէջ մեռած էին, կամ տանջանքներով հագինին զչամովանս զի Գուլիելմոս ձեռքն ինկածը անազգով կը չարչարէր:

Սակայն Անգղիոյ ժողովուրդն ան աստիճանի յարգութիւն կու տար ան կարօճ պատերազմողներուն, որ անոնց զգեսաւորներուն գերեզմանները սպասոն գեղազիններուն համար մեծ ուխտաւորիցի եղան, ինչպէս հռոմայեցի կայսերաց միջոց մտրախրոսաց գերեզմանները:

Գուլիելմոս Թագաւորը, սիրելի աշխրաներս, իրեք զաւակ ունէր, որոնց անուննին էին՝ մեկուն Գորդ-Հեմ, այսինքն սրունքը կարճ, և պս կք անգրանիկը. Գուլիելմոս Ռոմֆորտ կամ Ընկ՝ մեռ զերուն գանին համար, երկրորդն էր. իսկ երրորդն էր Հենրիկոս:

Աշխարհակազն՝ Անգղիա անցնելէն տասը ան վախճանին համար որ պատմեցինք, ժողովեց Կորմանախիոյ պարոնները իր Փայէօ քաղցին մէջ, և ըսաւ

անանց . « Թերևս ընելու պատերազմներնուս մէջ սպաննուիմ ես , վասն զի կ'ուզեմ կտրիճ աւարի պատեալի մը պէս պատերազմիլ . բայց զձեզ անտէրունչ չեմ թողուր . և ահաւասիկ իմ անդրանիկ տըղաս' Բոսպերգ' որ քիչ ասեմէն կը մեծնայ . և խոհական մարդ կ'ըլլայ , ինծի յաջորդ կ'ընարեմ թէ որ հաճոյ է Սասունօջ . արդ զինքը իրրև ձեռ անքն ընդունեցէք , և սցսօրունէ իմ Նորմանտիայ գքսութիւնս իրեն կու տամ . » Բարախու թեամբ հաւանեցան պարտններն իրենց իշխանին այս որոշմանը վրայ , և կրիտասփրկին հաւատարիմ մնալու երդուրննալէն վերջը , իրենց ձեռքերը դքսին ձեռացը մէջ գրին . որ թերեւ տարիչ պատմութեանց մէջ ալ հանգիպած էք . կարուածատկրութեան ժամանակ այս կերպով հպատակն իր մեծարանքը կը ցուցնէր . տիրոջ :

Բայց Բոսպերգ պատանին խոովասեր և վայրագ բնութիւն մը ունէր , ինչպէս գրեթէ բոլոր նորմանապոցնէրը . և հօրը իրեն տուած խոստմունքը չմոռնարով , երբոր Մեգլիոյ թագաւոր եղաւ Աշխարհակալը՝ աղաչեց որ իրեն շնորհէ Նորմանտիայ գքսութիւնն ինչպէս ըսեր էր իր պարտններուն . բայց թագաւորը չտա սրգօղեցաւ այս խնդրոցին վրայ . և արգիլէն որ մի մ' ալ ան բանին վրայդ խօսք չբանայ . Մն ասեմէն սխ մը պահեց Բոսպերգ աս բանիս վրայ , և միտքը գրաւ որ յարմար ատենին վրէժն անէ :

Այս գիպուածիս վրայ քանի մը օր անցնելէն վերջը . Բոսպերգի եղբարքը Նորմանտիա գալով այն տունը որուն առաջին դստիկոնը կը բնակէր ինքը , կամացուկ մը վերի պատշգամն ելան և սկսան մեծ ազմուկ հանել զինքը պատուհանը բերելու համար . երբոր քանի մը բարեկամներով երևցաւ Բոսպերգ , ջուր թափեցին վերէն վրան , որով ամպտուեցաւ ներս քաշուիլ չթրջուելու համար . բայց

Ռուսներդ որ համբերել չէր գիտէր, բարկացաւ այս կատակին վրայ զոր մահացու նախատինք մը կը տեսէր, սաւրը ձեռքը վազեց որ եզրայրները սպաննէ, և մեծ շփոթութիւն մը փրթաւ : Գուլիերմոս Թագաւորն որ այն ատեն հմտակուանքն էր, տեղեկանալով եղած խռովութեան վրայ վազեց եկաւ որ խաղաղեցնէ, բայց մեծաւ գժուաբութեամբ ու հազիւ հազ օտխակեց զանոնք որ սուրերնին պատեանը դնեն : Իսկ Ռուսներդ ծածուկ փախչելով կրկնորդ գիշերը, սխաւ գեղերուն վրայ վազել, և յանկարծակի յարձակմամբ հօրը շատ քաղաքներուն տիրեց :

Սակայն Ռուսներգի ընկերները որոնք ամէնն ալ անդգամ մտորդիկ էին, տեսնելով որ իրենց տիրոջը ստակն հասաւ՝ հանգստութեամբ ապրելու համար, և ձեռնածուներուն ու երաժիշտներուն ստակը տալու, որոնք իրենց խաղերովն ու երգերովը կը զուարճացնէին զանոնք, սկսան ծանր խօսքերով գրգռել զինքը . « Գեղեցիկ տղայ Թագաւորի, կ'ըսէին անգագար, ուրեմն իջուցնէ տղեկ կը պահէ եզեր հայրդ իր գանձերը՝ որ և ոչ բարեկամացդ բաշխելու սկուգ մը ունիս . քուկդ չէ՛ Նորմանտիան, ինքը քեզի տուաւ » : Ստակի վերաւորեցաւ Ռուսներդ այս հեղնութիւններէն, ինքն որ անհամբեր և սնապարծ էր, ինչպէս են շատ երիտասարդներ, և միտքը դրաւ հորն արքունիքը գառնալ՝ նորէն խնդիրը կրկնելու :

Գուլիերմոս Թեկերը բացած ընդունեցաւ իր վաւակը, վասն զի միշտ պատրաստ է հայր մը իր որդւոյն ներելու . բայց երբոր Ռուսներդ նարէն Նորմանտիոյ վրայ խօսք բացաւ, « Ինչո՞ւ այդ բանիդ վրայդ կը խօսիս, պատասխանեց քաղցրութեամբ Թագաւորը . զիս այնչափ ծերացած կը տեսնես որ կատակարես բոլոր Թագաւորութիւնս : Մահաւրնեա ետե գու ես իմ ժողովանդս . և լաւ կ'ըլլայ որ

աւելի մտիկ ընեա խեղացի մարդիկներու խօսքին՝ քան թէ սրիկաներու որոնք չորս կողմք աւելր են » : Բայց աս հանձարեղ խրատներուն համար չէր եկած խոռվարար Ռոպերգը . ուստի նոյն մշտքով ետ դարձաւ , երգուննալով թէ այլ թագաւորին երեսը պիտի չտեսնէր որ արգարութիւնն սոսքի տակ կ'առնէ կ'ըսէր , և օտարականներու ձեռքով իր մտքի գրածն առաջ պիտի տանէր :

Իրաւջընէ , աղաքս , այս անխելքը Նարմանտոյ մօտ գղեկի մը մէջ հաստաաւելով բնակութիւնը , բախտախնդիրներու գնդի մը գլուխ անցաւ և հոն տեղի արտորայքը կ'աւրըշարէր . միանգամայն կը ջանար որ իրեն սքսոյ իր հօրը լաւագոյն ծառաները՝ խոստանալով անոնց մեծամեծ վարձքեր , թէ որ քովը գային :

Գուլիելմոս թագաւորը Անգղիա գործած էր երբ իմացաւ իր տղուն գէշ ճամբան և իր պարոններուն շատին մատնութիւնը , որոնց այնչափ բարերարութիւններ ըրած էր : Այսչափ ապերախտութենէ սրգողած՝ որոշեց որ ծովով բանակ մը անցընէ , և անձամբ պաշարեց Ռոպերգի դղեակը ուր խել մը զինեալներով ամրացած էր ապրտամբը և միայքը գրած մահու չափ պատերազմելու քան թէ թողութիւն խնդրելու իր հօրմէն :

Այս պատերազմներէն մէկուն մէջ ուր երկու կողմանէ թէ թագաւորը և թէ իր որդին մէկմէկու դէմ կը մղէին իրենց զօրքերը , Ռոպերգ՝ որ միշտ վտանգներու մէջ առաջ կը նետուէր , պատերազմողի մը հանգիպեցաւ զոր չկրցաւ ճանչնալ սաղաւարտը բոլոր երեսը ծածկած ըլլալուն համար : Երիտասարդը այս անձանութիւն հետ գաղանաբար մեծամարտեցին վերջը , թէր վերաւորեց և ձիուն տափն իյնալ տուաւ . բայց վերաւորեալն իյնալու տափն աղաղակ մը հանելով , ճանչցաւ Ռոպերգ որ իր Գուլիելմոս հայրն էր : Այն ձայնէն իմա-

ցաւ յանցաւոր զաւակը իր մեծ անօրէնութիւնը , որովհետեւ քիչ մնացեր էր որ առանց ճանչնալու սպաննէր զանիկայ , և մեկին ձիէն վար իջնալով օգնեց թաղաւորին որ վեր ելլայ , յարգանքք ձեռքը պագաւ , և իր ձին տալին վերջը որ կարենայ հնուանալ , քաշուեցաւ հոնտեղին , ակամայ լալով : Սկզբան Գուլիելմոսի սիրան եղաւ այս գէւղին վրայ . բայց վերջին անանելով որ ապառախու թեանը վրայ պինգ կը կենար տղան , անիծեց զինքը . և անկէ վերջը երջանիկ վայրկեան մը ջունեցաւ Ռոպերդ , ինչպէս որ միշտ տարբարիտ զաւկընհրուն կը պատահէ :

Կրնաք , սիրելիք , խոռվարար Ռոպերդին բանած ճամբուն խեղք հասցընել . վասն զի թէ որ իրաւցընէ զհայրը կը սիրէր , ինչո՞ւ անգազար իր հանած շփոթութիւններովն ու բրած չարութեամբը կը վշտացընէր զանիկայ : Ամէն առաքինասէր տղայ պէտք է առ բանս մտանէ , որպէս զի չըլլայ որ ան յանցանքներուն մեջ իյնայ , որոնք կը ահաճնցընեն զձեռքս :

ԺԲ

ԳՈՒԼԻԵԼՄՈՍ ԱՇԻԱՐՀԱԿԱԼԻՆ

ՅՈՒՂԱՐԿԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թուական 1087 :

Սակայն , տղաքս , Գուլիելմոս այնչափ աշխատութիւններով ու հոգերով ծերացաւ , և թիկնեա արտաքսուս այնպէս կ'երեմար որ կրնայ գետ երկայն առնն տարիլ , բայց միշտ շարժման մեջ

ըլլալով, իր արտաքոյ կարգի գիրուծիւնը՝ հիւանդութիւն մը գարձաւ իրեն : Բախշկները՝ որոնց խորհուրդ կը հարցընէր, ըսին թէ որչափ կարեւր է նէ կերակուրէ պատշաճաց, որպէս զի նիհարնայ . բայց որովհետեւ քանի կ'երթար ուժէ կ'իյնար, հարկ եղաւ որ ամիսներով անկողին պահէի : Ահարկու Գուլիերլմսին հիւանդութեան լուրը շուտով ամէն տեղ տարածուեցաւ, և Փիլիպպոս Ա Գաղղիոյ թագաւորը շիրնալով ծիծաղը բռնել, ըսաւ թէ Անգղիոյ թագաւորին անկողնէն ելլալը՝ մեծ հանգիստ պատճառ պիտի ըլլայ :

Երբոր այս խօսքս Գուլիերլմսին ականջն հասաւ, ստատիփ բարկացաւ . և որովհետեւ արգէն առիթ ալ ունէր զանդառեալու Գաղղիացոց վրայ՝ Նորմանտիոյ երկրէն մաս մը յափշտակելուն համար, մարդ իրկեց շուտ մը առ Փիլիպպոս որ ըսէ՝ թէ երբոր հիւանդութենէն ելլալու ըլլայ, կ'ուխակ որ երթայ Բարիլդա Նորդ-Տաճ ըսուած եկեղեցոյն մէջ, պատարագ մը տեսնայ, ու տասը հազար նիզակ ալ կերտններու տեղ հետ տանի . այսինքն՝ առանց ուշացընելու մտքաբաղբին վրայ դիմէ բազմութեամբ զորաց, որոնց զլեաւոր զէնք այն ատենն նիզակն էր :

Եւ յիրաւի, այս տպանալեացս վրայ հազիւ քանի մը ամիս անցաւ չանցաւ, Գուլիերլմս բանակ կազմեց, և էրդ գետակն անցնելով՝ որ Նորմանտիոյ ու Գաղղիոյ մէջ տեղ կ'իյնայ, Սեյն գետին վրայէն սկսաւ գէպ 'ի Բարիլդ երթալ : Ամառուան ամենէն ազէկ ժամանակն էր, հունձքերն արեւէն ապիսակացած կը ծածանէին և ծառերն ալ հասուն պտուղներով ընծաւորուած էին . բայց Գուլիերլմս փոխանակ խնայելու տնանց, հրաման տուաւ ձիաւոր զօրքերուն՝ որ տանակոխ ընեն հունձքերը, չափահաս ծառերը կտրեն, և արմաւ տարի խլեն աչքերնուն հանգիստով որքէրը : Ա

սանկով Աշխարհակալին այս անգամ շատ ահաւոր եղաւ, և ուր որ տաք կոխեցին Նորմանացիք Գաղղիոյ երկրին մէջ, աւրեցին ու ապականեցին :

Ամենէն առաջ Նորմանացւոց առջև Գաղղիոյ Մանթ ըստած քաղաքն հանդիպեցաւ, Սեյն գետին ափանց վրայ, զուարճալի և կանաչազարդ զառ 'ի վայրի մը վրայ շինուած : Գուլիելմոս՝ Փիլիպպոսի գեմուանեցած առելութեամբը կուրցած, հրամայեց որ քաղաքին շրտ կողմէն կրակ տան առանց եկեղեցեաց անգամ խնայելու : Տրուած հրամանն անվրէպ 'ի գործ դրուեցաւ. և այն անգամ որ քիչ մը առաջ խաղաղութեան մէջ էր, շուտ մը անապատ դարձաւ. այլ եկեղ 'նայինք թէ ինչպէս արդեօք իր բարբարոս յաղթանակին միջոց պատիժը գտաւ :

Յինչքեւ այս կտորածեա ետե Անգղիոյ թագաւորը՝ զուարճանալով մը քաղաքին բարբարեալ աւերակներուն վրային ձիովք էր քալէր, ձին վար ինկաւ, և անանկ ծանր վէրք առաւ փորին Գուլիելմոս, որ բժիշկները մեկէն խնայան որ կեանքը վտանգի մէջ է. ուստի ճար ճարակ ըրին ու տարին զինքը իր հուանի մօտ շինած վանքը :

Հոն խնայաւ Գուլիելմոս որ վերջը մօտեցեր է. և զգնալով անպարտ քաղաքին հասուցած չարեացը վրայ, և յանկարծահաս պատուհասին զարհուրած՝ որով Ատոուած զինքը պատժեց, ստրկի մեծ գումար մը խրկեց Մանթի բնակչացը՝ իրենց տաներուն ու եկեղեցիներուն շինութեանն օգնելու համար, և շատ ողորմութիւններ ալ Անգղիոց աղքատաց բաժնել հրամայեց, անշուշտ ըրած անխրաւութիւնները քաւելու գիտմամբ :

Միանգամայն ապահով ըլլալով որ մահը մօտ է, անկողինն առջև կանչեց իր երկու պզտի որդիքը, Գուլիելմոս Շէկն ու Հենրիկոսը, և այսպէս բաժնեց անոնց իրեն ժառանգութիւնը :

« Նորմանտիան , ըսաւ , ձեր Ռոպերդ եղբօրը մասն է , որովհետեւ իշխաններն ալ հպատակեցան իրեն՝ իբրև իրենց օրինաւոր տիրոջը • իսկ դու Գուլիելմօ՝ որ միշտ հլու գտնուեցար , կը փափաքիմ որ Անգլիոյ թագաւորութեան ակթօղը դու նստիս , զորն որ սրովս ստացայ :

— Իսկ ես , հայր , ազազակեց սրտանին ձենրիկօս , ժառանգութիւն մը բնաւ պիտի չունենամ՝ որ ոչ երկիրներէդ և ոչ գլեակներէդ մաս հանեցիր ինծի : — Քեզի շատ գանձ կը թողում , ըսաւ հոգեվարք հայրը գաշն ձայնով մը , որ ուզածիդ ծառայեցնես , ու եղբայրներէդ ետև՝ կարգը քեզի կ'իյնայ թագաւորելու » :

Պատանին ձենրիկօս շատ գոհ չեղաւ աս խօսքերէն , վասն զի պարապ խոստմունք կը սեպեր • հանգերձ այսու շուտ մը գնաց որ կշռէ հօրը իրեն թողուցած ոսկին ու արծաթը , և երկըթէ հաստատուն սնտուկի մէջ գրած , ամուր կղզանքներով կղզեց ու բանալիները խնամքով պահեց :

Այսպէս շարթթներով Հասդինկօսի յաղթող մահուան տխուր պատրաստութիւնները կը տեսնար , և չորս կողմն առած քահանայից ու բժիշկներուն կերպարանքէն կ'իմանար որ իր վերջին ժամը զարնելու վրայ էր • և բոլոր ունեցածը չունեցածը բաժնելէն ետև որդւոցը , հրաման տուաւ որ մահուանը չսպասեն , հասպ իւրաքանչիւր ոք իր ժառանգութիւնն առնէ : Բայց շատ զարմանալի բան է որ միայն ինքը անխռով ու խաղաղ կը կենար իր կենաց յետին օրը , մինչդեռ իր չորս կողմի եղօղները , և անոնց հետ բոլոր Նորմանտիա ահուգողի մէջ էին : Ոչ միայն իշխանները , հասպ նաև յետին նորմանտացի հպատակները սարսափմամբ կը մտածէին թէ ինչ պիտի հանգիպէր Գուլիելմօսի մահունէն ետև • և գրեթէ բոլորն ալ մինակ թողլով հոգեվարք թագաւորնին , կը վազէին բեր-

գերնին կը գտակին ունեցած թանկագին բաներնին . ամենուն այնպէս կ'երևար՝ որ Նորմանտայ զօրութիւնը ; զոր ան աստիճանի բարձրութեան հասուցեր էր Գուլիերմոս , իրեն հետ մէկտեղ պիտի վերնար . և մէկ մարդու մը մահը բոլոր երկրին մահը կը սեպուէր :

Բայց ատնք գեռ բան չեն . երբոր Գուլիերմոս վերջին շունչը տուաւ , իր բժիշկներն ու ծառաները , որոնք ինչուան ան ատեն քովէն չէին բաժնուած , մէկէն ձիերնին հեծած առներնին վազեցին , որպէս զի ունեցածնին շունեցածնին գետինը թաղեն , ինչպէս թէ աւերն ու կործանուածը զրոներնին հասած ըլլար : Ան միջոցին անանկ խառնակութիւն մը ախրեց , որ ինչ որ մեջտեղ կը գրանուէր թագաւորին տնտեսկներուն մէջ , կահաբառիք , զէնք . զգեստ , կտաւեղէն , ու ան արծաթի ու ոսկիէ ամաններն որ հիւանդութեան ատեն թագաւորին ծառայած էին , ծառաները կորոյտեցին ու առին հետերնին տարին : Իսկ թագաւորին մարմինը գետին ձգուած՝ մերկ տարածուեր էր . և ժամերով անանկ մնալէն ետէ , Ռուանի կրօնաւորներն եկան որ իրենց բարերարին թաղման հանդէսը կատարեն՝ երախտագիտութեան պարտքերնին կատարելով . դրին մարմինը նաւակի մէջ ու առին Գան քաղաքը տարին , որ Նորմանտայ գլխաւոր քաղաքներէն մէկն էր , որպէս զի իր չենել տուած Ս . Ստեփանոսի եկեղեցւոյն մէջ թաղեն :

Թագման հանդէսը լմրննալու վրայ էր . և երբոր թագաւորին մարմինը թագաւորական զգեստներով հագուեցուցած այն ժամանակի սովորութեան համեմատ՝ եկեղեցւոյ մէջ տեղը փորուած գերեզմանը պիտի իջեցնէին , բազմութեան մէջէն Ասլէն անունով նորմանտայի մը տխառ պտուղ . և Եպիսկոպոսք և հղերիկոսք , այդ կրիկը բռնէ , ու

րազմեան հարս առանք վրան շինուած էր . անիկայ՝
 զոր հիմա կ'ուզէք հոն թաղել, անիրաւութեամբ
 առանց ստակը տալու յախշտակեց զայն ինծմէ,
 ուստի կ'արգիլեմ որ հոս չ(թաղուի) » : Այս խօս-
 քերէս մեծ շքութութիւն ծագեց հոն եզոզնե-
 րուն մէջ . հանդէսն ընդհատեցաւ, և եպիսկո-
 պոսները մարդուն արգարացի խնդիրքը դո՛հ ընե-
 լու համար՝ վաթսուն արծաթի դրամ շուտ մը
 ձեռքը գրին, որ ան ժամանակին համար շատ
 բան ըսել էր, և ասանկով անիկայ ալ հաւանեցաւ .
 Անդրիոյ տիրապետողին համար գերեզման ծախսե-
 լու : Եւ ան ալ այնչափ նեղ էր՝ որ հազիւ հազ
 հրելով ու բռնութեամբ կրցան մէջը մտցընել թա-
 դաւորին մարմինը . և յուղարկաւորութեան եկող-
 ները սոսկալով, ձգեցին հեռացան, և Գուլիելմոս
 Անարհակալին գիակին քովը քանի մը կրօնաւորե-
 զաա մարդ չմնաց :

ԺԳ

Ն Ո Ր Ա Ն Տ Ա Ռ Ը

Թուական 1087—1100 :

Գուլիելմոս Շէկը, ազնիւ տղաքս, ինչպէս որ
 հայրը պատուիրէր էր՝ դէպ 'ի Անդրիա ճամբայ
 ելեր էր, և հոն չհասած՝ հօրը մահուան լուրն
 առնելով, աճապարեց ճամբան ու Ռինչէսգըր
 բերդը վաղեց, ուր տիրեց թագաւորին գանձին :
 Հոն քովը ժողվելով ան իշխաններն՝ որոնց Գու-
 լիելմոս Անդրիոյ մէջ երկիրներ առած էր, ա-
 սաջարկեց որ զինքը ճանչնան անկէ ետե իրենց
 թագաւոր : Իշխաններէն շատերն առանց ընդգի-

մութեան հաւանեցան . իսկ Մնացածները փախ-
կորութեամբ յանձն չառին , բարով որ Անգղիոց
գահը Ռուսերգ Գուրգ-Հեօզի կ'իյնայց Աշխարհա-
կալին անգրանիկ զաւակն ըլլալով , ինչպէս այն
աաննուան կալուածատեարց սովորութիւնն էր՝ որ

Իշխաններուն անմարտութիւնը վերջապէս
մեծ պատերազմի առիթ եղաւ , ուր Շէկն յազմե-
լով , բոլոր խոովարարները Անգղիայէն աքտրեց
ու սմանց ալ բերդերը քանդեց , և սախպեց իր Ռու-
սերգ եղբայրն յանձն առնելու՝ որ հրաժարի
Թագաւորութենէն քանի որ Շէկն ողջ է ; խոս-
տանալով որ մահուրնէն ետե իրեն կը Թողու զայն :
Արքայազուն պատանին այս երկրորդ անգամ իր
հօրենական ժառանգութենէն զրկուեցաւ . և Նոր-
մանախա քաշուեցաւ , սպասելով յարմար առթի՝
որ նորէն մէջտեղ ելլայ զԳուլիելմոս աթոռէն վար
ձգելու համար :

Ճիշդ այս ժամանակներս կ'իյնայ , տղաքս , որ
Պետրոս անունով ճգնաւորը սկսաւ քարօզել որ
խաչակրաց բանակ մը ժողվուի և երթայ Երուսա-
ղէմ՝ Քրիստոսի սուրբ գեցեզմանը անհաւատից
ձեռքէն խալըօցընէ : Ռուսերգ Գուրգ-Հեօզ որ
անհանգարա բնաւորութեամբը շարժմունք կը սի-
րէր , առջիններէն մէկն եղաւ որ Գլերմանի ժողով-
քը գնաց , ուր Ուրբանոս Բ պապին ձեռքէն խաչ
առաւ , և ժողովուրդը մարտեան կը պատար՝ Թէ
Աստուած այսպէս կ'ուզէ : Ռուսերգ՝ Կոտը-
Ֆրուստ ար Պուլէտնի և Իանդրետի կարթձ ընկերնե-
րէն մէկն եղաւ , սուրբ քաղցին համար եղած
պատերազմներուն մէջ : Իսկ Շէկն Գուլիելմոս եղ-
բորն հեռաւորութիւնը յարմար առիթ սեպելով՝
քանի մը անգամ Նորմանախոյ դքսութեան վրայ
յարձակեցաւ , և կը յուսար ալ որ քիչ աաննուան
մէջ բողորովն ձեռք ձգէ զայն :

Հաստեղա պէտք է ձեռք պատանձմ' թէ Բնչպէս Անգղիոյ նոր Թագաւորը խառութեամբ և անգթութեամբ կը վարուէր հարատակացը հետ, և թէ Բնչպէս առանց խղճմտանքի կը կողոպտէր զանոնք, իր խելքին զիշածը կատարելու համար: Ամենէն աւելի խեղճ Անգղիացիք անոր խառութենէն ու բռնութենէն կը շարչարուէին, որովհետև Թագաւորին ահանջն հասած էր որ միակերպ անոնց մէջ խօսք կայ ու երանի կու տան իրենց պապերուն, որ Եզուարգ խոտածանոցի Թագաւորութեան տակ ապրեր էին: Միանգամայն Օտար-Լօստ և աքսորեալներն, որ Նորթուեբիոյ և Կալլէսի երկրին անտառներուն մէջ և լեռներուն վրայ ապաստաներ էին, յոյս կու ապին Անգղիացոց որ օր մը չէ նէ օր մը Նորմանտացիք կը վճռուին Անգղիայէն. և որովհետև այն ժամանակի Ժողովուրդը միամիտ և ազէա էին, սաքսոն գեղացիները կարգէ գորտ առասպելներ տկան սազիս անգին պատմել, զորոնք իրենք Աստուծմէ տուն արբուած կը տեսէին, և որոնցմով կը դուշակէին թէ Նորմանտացոց իշխանութիւնը երկար պիտի չտևէ հին Բրիտանիոյ վայ:

Անկէ ետև Անգղիացիք ախաբ կը վազէին սաքսոն զբազարաց գերեզմաններուն, որոնք Նորմանտացիներէն սպաննուած էին, Աստուծմէ ինգրելու համար հայրենեաց ազատութիւնը: Փախստականներն և Օտար-Լօստ ապահով էին ազէի ընդունելութիւն գանելու սաքսոն ցեղի բնակիչներէն, որոնք պատրաստ էին ուտելիքնին ու հազուստնին անոնց հետ բաժնելու. անոր համար Նորմանտացիք ձեռքերնէն եկած շարիքը կ'ընէին անոնց, անանկ որ խիստ պատժով արգիլուած էր բոլոր Անգղիացոց զէնքով անտառ ելլալը կինճ կամ եղնիկ որսալու համար: Երբոր սաքսոն մը առ հրամանին գէմ կ'ընէր, մէկէն 'ի մէկ կը սպաննէին, կամ զոնէ

աչքերը կը հանկին . իսկ թէ որ մեկը նապաստակ մըն ալ տպաններ , կամ բանա կը գնէին և կամ՝ աղէկ ծեծ կը քաշէին . և Անդղիացիք միշտ այս կը կրկնէին՝ թէ իրենց անողորմ տէրերը վայրի կեն . դանեաց աւելի կը խնայեն քան իրենց :

Այն ժամանակները , ազաքս , գրեթէ Եւրոպիոյ ամէն տէրութեանց մէջ երբոր յանցաւոր մը բանուելու ըլլար , փորձ հրոյ ըսուած պատիժը կու տային իրեն , այսինքն՝ ձեռքին մէջ կասկարմիր կտրած երկըթէ ձողեր կը գնէին ու ձեռքը աղէկ մը այրելէն վերջը՝ խնամքով կտաւներու մէջ կը պըլլէին , և թէ որ իրեք օրէն վէրքերն անցնէին , անմեղ կը սեպէին զանիկայ , վասն զի կ'ըսէին թէ Աստուած հրաշք ըրաւ՝ որպէս զի արգարուճիւնը յայտնէ . բայց երբոր ընդ հափառակն վէրքը դեռ մնալու ըլլար , ինչպէս որ սովորաբար կը պատահէր , պարտաւոր կը սեպուէր , ու այնպէս տատիկ կը տանջուէր , որ հազար անգամ մահը աւելի կ'ընարէր : Ըէկն Գուլիելմոսի ժամանակ իսկ մը սաքսոններ այս անլուր պատիժները քաշեցին , և երբոր կը գային անգլոթ թագաւորին կ'ի մացընէին թէ հրաշքով տմանց՝ ձեռքը չէր այրած . « Ի՞նչ կ'ըլլայ եղեր , կ'ըսէր խնտալով . Աստուած փոյթ չըներ որ անոնց փոխարէնը հատուցանէ , ուստի ինծի կ'իյնայ ըստ արժանեաց պատժելու զիրենք » . և ո՛ր և իցէ չնչին պատրուակաւ մը առանց ամենեւին խղձմասնիք ընելու տանջել կու տար զանոնք , որուն ծագի կը զարնէին վայրենի Նորման տացիները :

Այլ որչափ որ Գուլիելմոս իր անգլոթութեամբը հաճնելի էր Նորմանտացւոց , այնչափ ալ ատելի եղաւ Անդղիացւոց , որոնք գիշեր ցորեկ կ'ազաչէին Աթաուժոյ , որ օր մը առաջ ապառէ գիլրենք : Ռամիկ ժողովրդէն շատ մարդիկ՝ տեսնալով որ անտան որսի երթալը պատրուակ մը եզեր է լծագա-

ւորին՝ որով անմեղները կը սպաննէ , իբրև ճշմարիտ կը պատմէին թէ ան անտառներուն մէջ հաճելի տեսարաններ կը տեսնուէին , ինչպէս շատ անգամ տեսնուէր են , կ'ըսէին , սև որսորդներ , սև ձիերու վրայ հեծած , ու սև շներ ալ հետերնին , որոնք սև եղնիկներու ետեւէն կը վազէին : Ու ասոնց նման հազարումէկ տեսակ ծաղրական պատմութիւններ միակերպ կը լսուէր սաքսոն գեղացիներուն բերանը , որոնք՝ իրենց կարծեացը նայելով՝ գէշ գուշակութիւններ էին Աշխարհակալին ընտանեացն համար :

Հարկ չկայ , ազնիւ աշակերաներս , որ ուրիշ գրքերուս մէջ զուրցածներս նորէն հոս կրկնեմ՝ աս տեսակ առասպելախառն սրտամութիւններու վրայօք , որոնք ամենեկին տարբերութիւն չունին այն կախարդի պատմութիւններէն , որոնցմով ատենօք դայեակները սղախ տղաքները կը զուարճացնէին : Աս տեսակ գէպքեր զիւրահաւան և տգէտ մարդկանց մտքին մէջ միայն կը հանգիստին , և ոչ թէ իրօք . հանդերձ այսու Անգղիացիք հասարակականաց՝ քանի կ'երթար Նորմանտացուց վրայ ունեցած ատելութիւննին կը շատնար , ու անոնց տերութիւնը անտանելի կ'ըլլար իրենց :

Շէկն Գուլիելմոս , որ այնպէս խստիւ կը պատուհասէր որսի ելողները , ինքն ալ անկէ մեծ զուարճութիւն կը զգար , և քանի որ Ուինչէսդըր գլեհին մէջ կը բնակէր , գրեթէ քիչ օր մէջ կուտար առանց մօտի Նոր Արաւու որսի երթալու , զորն որ Գուլիելմոս Աշխարհակալը անկէլ աուէր էր , ծովուն մօտ տեղոյ մը վրայ , ուր ատենօք երեսուն գեղէն աւելի կար , զորոնք որ մասնաւոր աս քանիս համար քանդեր էր :

Աւաւտ մը երբոր Գուլիելմոս կը պատրաստուէր որսի երթալու , որպէս զի ցրուէ մտքէն խել մը օրէ՛ ի վեր ունեցած ակամայ տխրութիւնը ,

նորմանտացի արքայ մը, անուհը Սէրլոն, եկաւ առջեւն ելաւ, և կ'ազատէր որ այն օրը տունէն չելլայ, զման զի իր միաբաններէն մէկը երազ տեսեր էր առջի գիշերը, որ մէկ օտքսոն կին մը կ'աղօթէր առ Աստուած բոլորով սրտիւ՝ որ ազատէ զԱնգղիան Գուլիելմոսի լուծէն. և արքան ալ իր կողմանէ կ'ըսէր՝ որ այսպիսի երազ մը գէշ գուշակութիւն էր թագաւորին կենաց համար :

Այս խօսքերս որ լսեց թագաւորը, արտաքուստ խնտաց, բայց երեսին գոյնը նետեր էր. սակայն վերջը նորէն սիրա ընելով, ծեր կրօնաւորը ճամբայ դրաւ, ապահովցրնելով որ ինքը սաքսոն չէ որ երազներու հաւայ և անանկ մեծ զուարճութիւն մը մէկդի թողու : Խեղճ արքան ամօթով գնաց այսպէս գէշ ընդունուելուն վրայ. և Գուլիելմոս, ուրախ զուարթ ընկերներու հետ մէկ տեղ ձի հեծած, որոնց մէջն էր նաև Հենրիկոս իր պզտի եղբայրը, Կոր Անտառը գնաց :

Այսպիսի հանդէսներու ատեն թագաւորին հետ ընկերողներէն մէկն ալ Կօթիէ Թիոէլ անուանով ասպետն էր, որ շատ քիչ անգամ կը պակսէր : Մինչդեռ որսորդները սկտան ասդիս անդին վազել անտառին մէջ, Գուլիելմոս տեսնալով զինքը մինակ թիռէլի հետ, կանկ առաւ որ խօսակցին միատեղ. մէյ մ' ալ յանկարծ մեծ եղնիկ մը գուրս ելաւ, և երբոր երկուքին մէջտեղէն կ'անցնէր, թագաւորն ուղեց օր զարնէ զանիկայ արածայր նետովն, որ Լոնտրայի ամենէն երեւելի արհեստաւորը նոյն առտու բերեր էր իրեն. այլ աղեղին լարը փրթելով նետը գէպ 'ի թագաւորին դարձաւ, ու սիրտը մոնալով մէկէն 'ի մէկ արիւնլուայ զինքը գետին պառկեցուց :

Այս տեսարանէս զարհուրած Կօթիէ Թիոէլ, թագաւորին մարմնոյն վրայ ինկաւ որպէս զի օգնութիւն ընէ. բայց տեսնալով որ ամենևին կենդա-

նութեան նշան չտար, միանգամայն վախնալով որ յանցանքը իր վրայ կը ձգեն, մտրակեց ձին ու արագութեամբ մը ծովուն եզերքն հասաւ, ու բարեբաղդաբար պտտրաստ նաւ մը գտնելով՝ յաջողութեամբ նորմանտիա անցաւ, մինչդեռ թագաւորին մարմինը անտառին ածխագործները գրաւնալով՝ կը տանէին աալու իր մարդիկներուն, որոնք վեր վար թագաւորը կը փնտաւին :

Առջի բերանը՝ երբոր աս դէպքն իմացուեցաւ, շատերը մտքերնին դրին որ թիւեչի բանն ըլլայ այս, սխալմամբ կամ մասնաւոր դիտմամբ. բայց որովհետեւ ոչ ոք կը սիրէր զԳուլիելմոս, անոր համար երկայն բարակ չսլալըտեցին :

Իսկ Կօթիէ թիւեչ, սղաքս, այս փորձանքէս ազատելուն համար ՚ի շնորհակալութիւն Աստուծոյ Երուսաղէմ ուխտի դնաց, և իր կենդանութեան միջոց միշտ կը հաստատէր թէ անպարտ է ան յանցանքէն :

ԺԴ

Ս Պ Ի Տ Ա Կ Ն Ա Ի Ը

Թուական 1100—1120 :

Մինչդեռ ածխագործները՝ որոնք անտառին մէջէն գտան թագաւորին մարմինը, պզտի տայլի մը վրայ գրած դէպ ՚ի Ուինչէսդըր դղեակը կը տանէին, արքայորդին Հենրիկոս իմանալով եղբորը մահը՝ զարկաւ ձիուն ու քշեց որպէս զի շուտ մը դղեակն հասնի ու թագաւորական գանձին տիրէ. բայց երբոր բանալիներն առնել կ'ուզէր, Գուլիելմոս ար Պրըդէջլ անուանով նորմանտացի ասպետը,

որուն քաջն էր, չտուտ՝ ըսելով թէ ալ անկէ վերջը Անգղիոյ Թագաւորական ակթորը բոլոր ունեցած բաներովը Բոսպերդ Գուրգ-Հէօզ շքսին կ'իյնայ, ինչպէս որ վերջին Թագաւորը խօսք տուած էր: Բայց Հենրիկոս աս խօսքերուս ականջ չկախեց, ու ձեռքը սուրին տանելով պախպեց ասպետն որ գանձին բանալիները առջևը դնէ, ու շուտ մը ինքզինքը Անգղիոյ Թագաւոր անուանեց Հենրիկոս Ա անուամբ:

Անգղիացւոց այնչափ զԳուրգիւնմոս Շէկն առել նուն պատճառը ան էր՝ որ աղքատաց վրայ ամենկին գուժ չունէր, և մանաւանդ որ 'ի ծննդէն նորմանտացի էր. անոր համար ուրսխութեամբ ընդունեցան նոր Թագաւորը, որովհետև Աշխարհակալին որդւոց մէջ մինակ անիկայ Անգղիա ծնած էր: Հենրիկոս գեղեցիկ էր կերպարանքով, փայլալուստ ու կարծիճ, և միանգամայն տն ժամանակին համար բաւականապէս կրթեալ էր, անանկ որ Նորմանտացիք Գեղեցիկ-Վեցիկոս, այսինքն գիտուն, անունը տուին իրեն. բայց աս ալ գիտնալք որ Հենրիկոս երևելի ուսումնական մարդ մը չէր, որովհետև ան ատենները Եւրոպայի մէջ, կրօնաւորներն 'ի բաց առեալ, շատ քիչ մարդ քիչ մը կարգալ գրելէ զատ բան գիտէին:

Ինչ որ ալ ըլլայ, Հենրիկոս շատ սիրով ընդունուեցաւ Անգղիացւոցմէ, և անով ալ աւելի աչքերնին մտաւ, որ փոխանակ իր նախորդներուն պէս անազորմութեամբ վարուելու Անգղիացւոց հետ, ուզեց անոնց հետ խնամութիւն ընել աւարգուեցաւ Մաթիլտ անունով առաքինի իշխանուհւոյն հետ, որ բարեյիշատակ Հարոլտ Թագաւորին ցեղէն էր: Անգղիացիք տեսնալով սաքսոն աղջիկ մը Թագաւորին հետ արքունական ակթորը նստած՝ այնչափ մեծ եղաւ խնտումնին, որ սրտերնին կապուեցաւ Հենրիկոսի հետ. և անոր

կնոջը՝ Մեր ազնիւ Մաքաթ թագուհին կ'ըսէին, որ իրենց լեզուով Մաթիլա կը նշանակէր :

Թագաւորի մը ոյժն ու զօրութիւնը՝ ամէն պարագայի մէջ իր հսկատակներէն կը կախուի . ուստի Հենրիկոս Ա ալ Անգլիացոց օգնականութեանը կարօտացաւ՝ իր Ռոպերդ Գուրդ-Հէօլ եղբօրը դէմ գնելու համար, որ Գուլիելմոս Շէկին մահը լսելուն պէս՝ գունդ մը նորմանացի զօրքով վազեց եկաւ Պաղեստինէն, Անգլիոյ ակօռը ժառանգելու համար : Հարկ եղաւ որ Հենրիկոս անգլիացի զօրքով Նորմանտիա անցնի . և հոն երկու եղբարք մէկմէկու հետ զարնուեցան Գլինշպրէ գեղին առջևը, ու արիւնահեղ պատերազմին ատեն չկրնալով Նորմանացիք դէմ գնել՝ ցրուեցան, ու Ռոպերդ ալ ողջ ողջ գերի բռնուեցաւ, և եղբայրը Գարաիֆ անունով բերդը խրկեց զինքը, որ կ'ալէս երկրին սահմանագլխին վրայ կ'իյնար, ուր քսանըութը տարի խիստ գերութիւն քաշեց :

Ասանկով կատարուեցաւ, տղաքս, Գուլիելմոս Աշխարհակալին՝ ապերախա Ռոպերդին տուած անէծքն, և միանգամայն Հենրիկոսի տուած խոստ մուկքը, թէ երբոր կարգդ գայ կը թագաւորես : Եւ իրաւցրնէ շատ ժամանակ վրան չանցաւ՝ Հենրիկոս Նորմանտիոյ ալ տիրեց . և այն իշխաններն ալ՝ որոնք հաւատարմութեամբ ծառայած էին Ռոպերդի, վերջապէս երգուընցան իրեն հպատակութիւն և հաւատարմութիւն, իբրև իրենց օրինաւոր տիրոջն ու թագաւորին :

Այն հարուստ նահանգին ալ տիրելէն ետև Հենրիկոս, ուզեց որ բոլոր ընտանիքովն Անգլիա փոխադրուի, և հրամայեց որ նաւեր պատրաստուին աս յալթանակաւ դարձին համար :

Պէտք է հոս գիտնաք, սիրելի աշկերաներս, որ Հենրիկոս Ա մէկ զաւակ մը միայն ունէր՝ Գուլիելմոս անունով, տասներեօթը տարեկան, որ ան

հասակէն չար բնաւորութեամբն ատելի եղեր էր Անդգիացւոց : Կը պատմուի թէ այս արքայորդին կ'ըսէ եղեր միշտ բարեկամներուն թէ երբոր ինքը Թագաւորելու ըլլայ , թող պիտի չտայ որ սպասն մը՝ ձի կամ եղ գործածէ երկիր հերկելու համար , հապա ամենէն հարուստներն ալ պիտի բռնագատե որ իրենք իրենց արօրին լծուին : Այս անգութ խօսքս կը սարսափեցնէր զժողովուրդն այսպիսի անձի մը թագաւորութենէն . բայց նայեցէք թէ Աստուած ինչ կերպով թող շատաւ որ այս անարժանը գահ կ'ըլլայ :

Թագաւորն իրեն համար պատրաստուած նաւը մտեր էր . իսկ արքայորդին Գուլիելմոս ալ , իր Ատէլ քրոջը հետ որ սիրելի ու գեռահասակ օրհորդ մըն էր , և ուրիշ խել մը ընկերներով պատրաստուեր էր ուրիշ նաւ մը մտնալու . մէյ մ' ալ ան միջոցին նորմանտացի նաւաստի մը՝ որ Թովմաս Ֆից-Սդէֆըն կը կոչուէր , այսինքն որդի Ստեփանի , Գուլիելմոսի աղջկն ելլաւ ու ըսաւ որ իր պապը այն նաւին նաւապետն եղեր էր , որով Աշխարհակալն Անդգիա տիրելու գացած էր , և թէ այն ծառայութեանը համար մշտնջենաւոր իշխանութիւն տուեր էր Թագաւորն անոր ընտանեացը՝ որ իրենք հոգան Աշխարհակալին ցեղէն թագաւորներուն և իշխաններուն ճամբորդութիւնը : Այս ըսելով նաւ մը ցուցուց , որուն անունը Սպիտակ Նաւ կը կոչուէր՝ ճերմակ ներկուած ըէլալուն համար , և յիսուն վարժ թիավարներ ունէր :

Գուլիելմոս և քոյրը ուրախութեամբ յանձն առին այն գեղեցիկ նաւուն մէջ մանալու՝ իրենք և Նորմանտիոյ երևելի իշխանագուններէն երեքհարիւր հոգիէն աւելի . և որպէս զի այն քանի մը ժամուան միջոց տեղն որ զԳաղգիա Անդգիայէն կը զատէ՝ չձանձրանան , իրենց հրամանովք ստապ

գինի բաժնուեցաւ նաւաստեաց, որոնք պարերով ու խաղերով անցուցին ամբողջ օրը :

Երբոր գիշերը կօխեց, Գուլիելմոս հրաման առաւ Ֆից-Սգէֆընի որ նաւը առաջ քշէ, որպէս զի հօրը հասնի . և երբոր թիափարններն, որ կէս մը գինոկներ էին, սաստիկ ոյժ տալով նաւը կը թրուցնէին, մէյ մ' ալ յանկարծ նաւը պինգ մը զարնուեցաւ Կորմանաիոյ ափանցը մօտ ժայռի մը, որուն Ռափէ-Կարվիլ անունը կու տային նաւաստիք :

Այն ատեն, սղաքս, յուսահատութեան ազազակներ փոխանակեցին զուարթ երգերուն, ժտան զի ամէնքն ալ խնացան որ ինչ անազատելի վտանգի մէջ են . Զուրը կատաղաբար սկսաւ նաւուն մէջ մննալ, ու նաւաստեան ալ տեսնալով որ նաւուն բանը բուսած է, գրկեց զԳուլիելմոս ու մակոյկին մէջ գրաւ (որն որ մեծ նաւերուն ետեւ կապած կ'ըլլայ), յուսալով որ գոնէ արքայորդին կարենայ ազատել : Դժբաղգաբար երբոր կը սկըսէին հեռանալ, Գուլիելմոս քրոջը Ատէլին սղաքոց ձայնը լսեց, որ զինքն օգնութեան կը կանչէր . և չկրնալով մահուան բերանը թողուլ զքոյրը, հրամայեց զեկափարին որ նաւուն մօտեցնէ մակոյկը՝ թող ինչ ըլլայ ըլլայ : Բայց հազիւ մակոյկը նաւուն մօտեցաւ, նաւուն մէջն եղողները անոր մէջ նեաուեցան, և մակոյկը չկրնալով այնչափ ծանրութիւն վերցնել, Զուրերուն տակ աներեւոյթ եզաւ բարբ մեջիններովը :

Քանի մը վայրկեան վերջը Սպիտակ Կաւն ալ ընկզմեցաւ : Ազրոց ձայները օգուն մէջ կը թընդային, ու ծովուն ընդարձակութեան վրայէն մինչև թագաւորին եղած նաւը կը հասնէին, որ գեռ շատ չէր հեռացած անկէ . վերջը սաստիկ շտապէին մը լսուեցաւ, ետքը երկայն հառաչանք մը, վերջը լուսութիւն . . . ամէն բան ծովուն տակ գացեր էր :

Այս ահաւոր տեսարանին միջոց՝ երկու հոգի միայն նաւին կայմերուն պրլլուած՝ աղիքներուն վրայ կը լողային . ասոնցմէ մէկը նորմանաացի ասպետ մըն էր ժօֆրուա անուամբ, իսկ միւսը Ռուան քաղքէն մագործ մը, անունը Պէրոլ : Ասիկայ իր բնական ուժովն ու գոմէշի կաշիէ լայն զգեստովը ինքզինքը վեր կը բռնէր՝ նաւուն կտրուանքներուն պրլլուած . իսկ ցուրտն ու յուսահատութիւնն այնչափ ժօֆրուայի վրայ փրկեցին, որ ալ չկրցաւ դիմանալ, և կարճատեւ ապօք մը ընելէն ետեւ Աստուծոյ իր ընկերոջն ազատութեան համար, Ծովուն յատակին քնկղմեցաւ :

Այս միջոցիս, սիրելի տղաքս, թշուառ նաւապետը, որ ակամայ այսպիսի մեծ աղիտից պատճառ եղաւ, ասդիս անդին Ծովուն խորն իջնաղէն ետքը՝ վեր ելաւ լողալով, ու հարցուց մագործին թէ արդեօք տեսա՞ւ արքայորդին Ծովուն վրայ . բայց երբոր անիկայ պատասխանեց թէ « Ոչ ոք երեցաւ, ոչ արքայորդին, ոչ քոյրը, և ոչ մէկալ իշխաններէն մէկը, — Այն ինձի », պտուայ դժբաղդանաւապետն, ու կամովին ինքզինքը ջուրը ձգեց, ու աներևոյթ եղաւ :

Թէ որ հարցընէք, տղաքս, թէ ի՞նչպէս այս ձախորդ գիպուածին մանրամասն պարագաներն ի մոյտեցան, որ շատ ընտանիքներ սգոյ մէջ խաթեց, գիտնաք որ Պէրոլ սրտակց զայն ձկնորսներու, որոնք նաւակոծութեան երկրորդ առաւօտը Ծովուն եզերքը դառն զինքը՝ նաւուն բեկորներուն վրայ . ու ձկնորսներուն բերնէն շուտով այս աղետալի լուրը Մագդիոյ մէջ տարածուեցաւ :

Ջենրիկոս թագաւորը, որուն սիրտն անհամբիստ էր իր սողոց վիճակին վրայ, ինչ մը որ չիմացաւ դժբաղդութիւնը . վասն զի պարտաւսեղաններէն ոչ ոք կը համարձակէր յայանջու իրեն : Պէրոլ շապէս երիտասարդ սենեկապան մը, որ թագա-

տորին սիրելի էր, ծնկան վրայ եկաւ՝ աչքը ար-
ցունքով լեցուած, ու իմացուց թագաւորին ար-
խուր ճշմարտութիւնը: Այս ահաւոր լուրը լա-
ծին պէս թշուառ հայրը, ինկաւ գետին փառե-
ցաւ. և երբոր խելքը վրան եկաւ, կ'ըսուի թէ
անկէ վերջը ամենեկին չծիծաղեցաւ:

ԺԵ

Ժ Օ Ֆ Ր Ո Ւ Ա. Բ Լ Ա. Ն Դ Ա. Ժ Ն Է:

Թուահասկ 1120-1135:

Հենրիկոս Աին ընտանիքէն ազլիկ մը միայն
մնաց Մաթիլտ անուանով, ազնիւ մօրն անուա-
նակից: Դեռ հինգ տարուան հազիւ կար՝ երբոր
հայրը կարգէց զինքը Հենրիկոս Ե Գերմանիոյ կայ-
սեր հետ, որ որդի և յաջորդ էր Հենրիկոսի Դի:

Մէջերնէդ ոմանք, ազնիւ տղաքս, իրաւամբք
կը զարմանան թէ ինչպէս Հենրիկոս կայսրը հինգ
տարեկան ազլիկան մը հետ կարգուեր է, որ հի-
մակուան սովորութեան շատ գէմ կ'երևնայ. բայց
հին ատենը այս սովորութիւնը կար արքայից ու
արքայազանց մէջ, որ երբեմն դեռ տղաքն օրօրո-
ցին մէջ՝ ծնողքնին անոնց հարսնախօսութիւնը կը
կատարէին, որպէս զի ազգականութեամբ իրա-
րու հետ ունեցած բարեկամութիւննին անբակ
պահէն: Այսպէս ահա Մաթիլտ ալ ամուսնացաւ
Հենրիկոս Եին հետ. բայց քանի մը տարիէն մեռ-
նելով Հենրիկոս՝ Մաթիլտ նորէն հօրն արքունիքը
դարձաւ: Թագաւորն ուրախութեամբ ընդունե-
ցաւ զինքը, և պատուել ուղեւով՝ հրաման հա-

նեց որ անկէ ետքն ալ Կայսրուհի փնտնը արուի իրեն :

ժամանակ անցնելէ ետեւ , օր մը Հենրիկոս բռնոր Անգղիացւոց և Նորմանտացւոց մեծամեծները Ուինտորը գլխակը ժողովեց , որ Լոնտրայէն քիչ մը հեռու կ'իյնայ , ու առաջարկեց անոնց որ իրենց Թագուհի ընդունին զՄաթիլա իր մահուընէն ետեւ , և հիմակուընէ երգուընեան անոր հաւատարմութիւն :

Բայց այսպիսի սովորութիւն չկար Նորմանտացւոց մէջ՝ որ աղջիկ զաւակ մը հորը ստացուածքին և իշխանութեանը ժառանգ ըլլայ , որովհետեւ ոչ սուր զօրծածել և ոչ ալ պատերազմական ձիու վրայ հեծնալ գիտէին կանայք . անոր համար այս քաջ պատերազմող ազգին , որ զինուորական կարըճութենէն զատ բանի մը յարգ չէր տար , շատ օտար կ'երևար ակար կնոջ մը հնազանդիկը : Բայց Թագաւորին քեռորդիներէն մէկը , Ստեփանոս Պուլա անուամբ , որուն մայրը Աշխարհակալին աղջիկն էր , սիրով ամենէն առաջ ինքը երգուընցաւ , ու իրեն օրինակին բոլոր մնացողներն ալ հետեւեցան ու հպատակութեան խոսամուկը տուին Մաթիլաի :

Ան ժամանակները Ժօֆրուա անունով գաղղիացի երիտասարդ ազնուական մը կար , որուն Բլանդաթիկ մականունը արուած էր , զիւարկը մոշայի ծաղկեալ պզտի ձիւզով մը զարգարելուն համար , որ տեսակ մը դեղին ծաղկըներով անտառի ինքնաբեր Թուփ է . փոխանակ այն ժամանակի սովորութեան համեմատ Թունոյ փետուըներով զարգարելու :

Ժօֆրուա Բլանդաթիկ որդի էր Գաղղիոյ Անժուի գեղեցիկ գաւառին Ֆուլք անունով կոմսին , որ սւգելով խաչակրաց հետ սուրբ երկիրն երթալ , գքսութիւնն ալ և բոլոր գանձն ալ որգուոյն Թունոց , յուսալով որ խեղճով կը վարուի . վասն զի

յօֆրուա՝ որ գեռ տապանընց տարեկան կար չկար ,
գէտքին վայելչութեանն ու քաղաքապետութեանը
և միանգամայն այլևայլ առիթներով պատերազմ-
ներու մէջ ցուցուցած քաջութեանն համար մեծ
անուն հաներ էր :

Չեմ գիտեր , սիրելի աշակերտներս , թէ ար-
գեզը կարգացած էք Գաղղիոյ պատմութեան մէջ
թէ ինչպիսի արարողութեամբք կ'ընդունուէին
ասպետները , որոնք խորանին առջև երգմամբ կը
խոստանային՝ Աստուծոյ փառացն համար միայն
գործածել սուրերնին , և պաշտպան կենալ սիկ-
նայց ու որբերուն . և թէ ինչպէս ծեր ասպետ մը
երեք անգամ սրով ուսերնուն զարնելէն ետև՝ կը
պագաուէր անոնց հետ : յօֆրուայի ասպետու-
թեանը կնքահայր Անգղիոյ թագաւորն ուղեց ըլ-
լալ , որ շատ կը սիրէր զինքը , և ընծայ ըրաւ իրեն
փառաւոր սպանիացի մի մը , զորաւոր զբահ մը ,
զորք մը կռչի սակիէ խման (ՏՃ . Մահնաւ) , պող-
պատե՛ ձաղաւարք մը թանկագին ահունքներով
ըջուած , վահան մը՝ որուն վրայ սակի սախուծի գլուխ
մը քանդակուած էր , և չքնաղակերտ սուր մըն
ալ , զոր ժամանակին ամենին երեսելի արուեստա-
ւորը շինէր էր :

Բլանդաժնէ այս զգեստներս հագուելով , ա-
նանկ վեհութիւն մը առաւ , որ ամեն զինքը տես-
նողներուն սիրտն իրեն կը յափշտակուէր . այն-
չափ որ թագաւորն ալ միտքը գրաւ որ իր Մա-
թիլա ազնիւր Անժուի կոմսին հետ կարգէ , որով
հետև արժանի կը տեսնար զանիկայ որ մը Անգ-
ղիոյ գահը նստելու : Բայց կարգուելէն ետև սե-
րերնին երկար չքչեց . վասն զի Մաթիլա՝ որ հպար-
տութեամբ լեցուած էր՝ տեսնալով ինքզինքը գող-
ղիացի կոմսի մը կին եղած , ինքն որ առաջ կայ-
սրուհի էր , չէր կրնար գոհ ըլլալ :

Հարսանիքէն ետև շատ ժամանակ վրան չան .

յաւ , Հենրիկոս՝ զեւ շքերացած ընդնցուց իր վշտալից կեանքը Նորմանտիոյ մեջ , ապահով միայր դնելով որ ետեկէն ազնիիք առանց արգելքի մը կը թաղաւորէ Անգլիոյ վրայ , ինչպէս որ իշխանները խօսք տուեր էին . բայց այնպէս չեղաւ . հիմա կը լսէք պատմութիւնը :

ԺԶ

ԴՐՕՇԻՆ ՕՐԸ

Թուակսն 1135-1138 :

Հենրիկոս Ա թագաւորին մահաւընէն անմիջապէս վերջը , սիրելի աղաքս , իր քեռորդին Ստեփանոս Պլուա , ան որ Ռիչմոսըրի ժողովքին մեջ ամենէն առաջ հաւատարմութիւն երգութիւնք էր Մաթիլտի , Անգլիա եկաւ , դւր բազմութիւն եպիսկոպոսաց և իշխանաց թագաւոր հրատարակեցին զինքը թողլով զթագուհին : Այսպէս տուած խօսքերնուն վրայ չկեցան իշխաններն ու Ստեփանոս : Աջտեփանոս շատ սիրելի և վեհանձն բնաւորութիւն ունէր , կարճութիւնն ալ ամենուն յայտնի . իրեն զգիտաւոր զբողանքն էր զարձրնել անգղիացի ժողովրդեան՝ Աշխարհասկալին ու իրեն որգւոյն անոնցքն յախշտակամ բոլոր գանձերը , և ասկէ զատ հրաման ալ հանեց , որ ամեն անգղիացի կարենայ որսի ելլալ անտառները՝ որոնք վայրի կենդանիներով լեցուն էին , և կ'ըսեն թէ Անգլիացիք անկէ ետքը անանկ արտրժով կտէկ եղան որսի և անանկ մեծ շարք հասուցին վայրի կենդանեաց , որ այն անտառներուն մեջ որ հա-

զարներով եղնիկներ ու կինձեր կը գտնուէին, Գիտունն Հենրիկոսի մահուընէն քանի մը օր վերջը՝ հազիւ մէկ երկու հաս մը կրնար գտնուիլ: Հին Սաքսոնները տեսնալով այսպիսի առատաձեռն թագաւոր մը գահը ելած, շատ ուրախացան. բայց ուրախութիւննին երկար չքշեց, վասն զի քիչ ատենէն այնպիսի մեծ թշուառութիւններ եկան վրանին, որ մինչև ան ատեն չէին տեսած:

Մինչդեռ Ստեփանոս ժողովրդեան սիրոյն վրայ վստահացած՝ կը յուսար որ խաղաղութեամբ թագաւորէ Անգլիոյ ու Նորմանտիոյ վրայ, Մաթիլդա՝ որ դեռ իր հօրենական իրաւունքէն չէր հրաժարած, և միանգամայն կամբը առաջ տանող կնիկ մըն էր, գլուխը ժողվեց հօրը բարեկամները, որպէս զի սրով ձեռք ձգէ իր ժառանգութիւնը, և դեռ անոնց հետ ճամբայ չելած, գրեց Սկոտլանդի թագաւորին որ օգնութեան հասնի Ստեփանոսի գէմ:

Աշուշտ պիտի գիտնայք, տղաքս, որ Սկոտլանդիք, ան ցուրտ ու լեռնային երկրին բնակիչներն՝ որ ատենօք Ալէքս կը կոչուէր, ուրիշ ազգ չէին՝ բայց եթէ այն վայրագ ու անվախ Կալեդոնները, զորոնք հռովմայ կայսերք ոչ երբէք կրցան յաղթել կամ նուաճել: Աս կարիճ լեռնայիները, մառախլով և ձիւնապատ ժայռերով սպաշտպանուած ըլլալով ըսեմ, ամենեկին բարքերնին ու բնաւորութիւննին չէին փոխած այնչափ տարիներէ՝ ի վեր. լեզուներն ալ նոյն պահած էին. զգեստներն բոլոր բոլոր բրդէ լայն վերարկու մըն էր վրան գլիժ գլիժ՝ որուն Բլէֆ անունը կու տային. գլուխնին երկայն գլխարկ մը կը դնէին, որուն գագաթը վայրի թշուշուններու փետուրներ կային. սրունքնին միշտ բաց էր, ռաուընին կէս կօշիկ կը հագնէին, որով լեռներուն վրայ զիւրաւ կ'ըլլային և խորուփոտ տեղուանք սահելով կ'իջնային. սովորական զէնքերնին՝ նիզակն ու սուր էր, և նեա նետելու մէջ շատ

յաջող էին . և բնական ուժին վրայ աւելցրնելով սրտատուութիւնն ալ, ամէն մէկը մէյմէկ վախճալու գինուորներ էին :

Սկովտիացիք , աղնիւ աշկերաներս , իրենց իշխողներուն Լէրս անունը կու տային , ու անոնց իւրաքանչիւրին իշխանութեանը տակ կը ժողովուէին մէյմէկ մեծ ու բազմաթիւ ընտանիք , որ լերան մը վրայ կամ հովտի մը մէջ մէկտեղ բնակելով պզտի ժողովուրդ մը կը ձևանային ու Գլան կ'ըսուէին : Այս սկովտացի գլաններուն մէջ պահուած մետցեր էին Ֆինիկալ և Օստիան պարսերուն երգերը . և կաէլական լեզուով երգ մը նուագարանի ձայնին հետ լսածնուն պէս , ներսերնին կը բռնկէր ու ամէն վտանգ տչք կ'առնէին :

Ան միջոցին Սկովտիացւոց Թագաւորին անունը Դաւիթ էր , որ Մաթիլտի մօրաքեռորդին ըլլալով , լսեց անոր ազաչանքին ու մեծ բռնակ կտալմեց , որ Դուխա գետն անցնելով , հասաւ Նոթթուսմորիա , որ այն ժամանակն այլ և այլ գաւառներ կը բաժնուէր , որ ինչուան հիմա կ'ըսուէին Ուէտօ-Մըրլընտ , Գըմպըրլընտ և Նորաչընպըրլընտ , ու գերեց գերոյնց զայն : Ուսկից որ կ'անցնէին Սիգվտիացիք , գեղերն ու եկեղեցիները կ'այրէին , անխնայ կը սպաննէին կիսկները , ծերերն ու պզտի տղաքները . կամ անանկ գերութեան մը կը պահէին զանոնք , որ մահուընէն հաղար անգամ չարագոյն էր : Աս անգութ ասպատակողներուն մէջ , Կալլովայի բնակիչները , որոնք Պիկտաց ազգէն եկած էին , իրենց սաջի կատաղութիւնը պահած էին , և ս'ր տեղւոյ որ մօտենային՝ սարսափ և վախ և աւեր կը ձգէին : Դանեաց ասպատակութիւններուն ժամանակէն 'ի վեր՝ տասնկ փորձանք չէր հասած խեղճ Անգլիացւոց գլուխը :

Երբոր նորմանտացի պարսնները սարսափեր մնացեր էին՝ տեսնալով որ վայրագ Սկովտիացիք

կը Մօտենան, ու կը մտածէին որ գոնէ փախչելով ազատին ան բարբարոսներուն ձեռքէն, Եօզք քաղքին Թիւրսդան անունով պատկառելի արքեպիսկոպոսը քովը ժողովեց Հրմարը գետին եզերաց իշխանները և պատուիրեց որ զօրքերնին բերեն և թշնամւոյն առջևն առնեն : Եւ իրեք օր ծոմով ու աղօթքով անցընելէն ետև՝ որպէս զի Աստուած իրենց զինուց յաջողութիւն տայ, զամէնքն ալ երգուրնցընել տուաւ ծերունին որ աւելի յանձն առնեն ինչուան վերջի մարդը մեռնիլ՝ քան թէ փախչիլ : և որովհետև ինքը շատ ծերացած ըլլալով չէր կրնար հետերնին երթալ, օրհնեց զիրենք, ու ցուցուց ճամբան որով որ թշնամեաց դէմ պիտի երթային . աս ճամբուն նշան գրուած էր գրօշակ մը՝ սայլի մը վրայ կայնեցուցած, անանկ որ հեռուանց ալ կրնար տեսնուիլ :

Սակայն շատ չանցաւ երկու բանակները մէկմէկու հանգիպեցան Ալէրդըն անունով պզտի քաղքին գիմացը, ուր երկու կողմին ալ արիւնահեղ պատերազմի մը պատրաստուեցան : Սկով տիպիք իրենց գլխաւորներուն քովը ժողովուած, սրածայր նիզակնին կը խաղցընէին, գմբեթաձև պզտի վահաններ ձեռքերնին առած որոնք թանձր մորթով պատած էին . իսկ Վալլովայի վայրենի բնակիչները՝ երկայն տեգեր միայն առած էին ձեռուրնին, զորոնք դիւբաւ կը գործածէին . և Սկովտիոյ քովի կողիներուն բնակիչներէն եկած զինուորներն ալ իրենց փայլուն կացքններովը կը զատուէին ուրիշներէն, զորոնք երկու ձեռքով կը շարժէին՝ հին գոթացի ազգերուն պէս :

Նոյն միջոցին, սիրելի աշկերտներս, Անգղիացուց բանակին մէջ վեհ տեսարան մը կը տեսնուէր . իշխանները զինուորներուն հետ մէկտեղ ծնկան վրայ եկած՝ նոր օրհնութիւն մըն ալ կ'առնէին Թիւրսդան արքեպիսկոպոսին իր տեղը

խրկած եպիսկոպոսէն : Ետքը մէկէն եռանդնալից աշխուժով մը վեր ելլելով կայծակի պէս Թշնամեաց վրայ յարձընեցան , և այնպիսի զարհուրելի ջարդ մը տուին , որ Սկովտիացիք հարկադրուեցան ցրուիլ ու փախչիլ : Քիչ մնաց որ Դաւիթ Թագաւորն ալ գերի իյնար , թէ որ խոր գետ մը չարգիւլէր ետևէն վազողները :

Այս արիւնահեղ օրս , որ սովորաբար Դրօշի պատերազմ կ'ըսուի՝ վերոյիշեալ պատճառին համար , աս օգուտն ունեցաւ՝ որ Անգղիոյ մէկալ գաւառներն ազատ մնացին Սկովտիացւոց արշաւանքներէն : Ստեփանոս Պաւա , որ աս յաղթութեան մէջ ամենևին մաս չունէր , Անգղիոյ վտանգի մէջ ըլլալուն ու խալըսելուն լուրը նոյն միջոցին մէջ առաւ . քայց շատ ուրիշ Թշուառութիւններ ալ հասնելով Անգղիոյ վրայ , Սկովտիացւոց Թագաւորը կրցաւ նորէն ձեռք ձգել ան երեք գաւառները , զորոնք աւրըշտըկեր էր , և իր յաջորդներն ալ երկայն ատեն պահեցին զանոնք , այս պայմանով միայն՝ որ Անգղիացւոց Թագաւորն իրենց գլուխ պիտի ճանչնային :

ԺԷ

Մ Ա Թ Ի Լ Տ Թ Ա Գ Ո Ի Հ Ի Ն

Թուական 1138-1154 :

Այն միջոցին որ յաղթութեան լուրն Անգղիա տարածուեցաւ , սիրելի աշկերտներս , մէկալ կողմանէ ալ լսուեցաւ՝ որ Մտթիլա Թագուհին Գէնդըրպըրի քաղքին մօտերը ցամաք ելեր է հարկուր

բառատուն ասպետով, որոնց պլուխն էր Ռուսերդ
Կլոսրադրի կոմսը, ազգական թագուհոյն, և այն
Ժամանակի ամենէն կարիճ զօրավարներէն մէկը :

Այս բանակս՝ որչափ զօրաւոր ալ ըլլար, սա-
կայն տէրութիւն մը նուաճելու համար շատ քիչ
էր . բայց շատ իշխաններ՝ առաջուց Մաթիլ-
տի բարեկամներէն համոզուած, կը սպասէին որ
գայ իրենց թագուհին և պատրաստ էին անոր հա-
մար պատերազմելու :

Եւ յիշատի Մաթիլտա Անգղիոյ հոգը կոխելուն
պէս, այդ և այդ կոմսութիւններ (այն ժամանակ
կոմսութիւն կ'ըսուէին Անգղիոյ գաւառները) ու-
մանք Մաթիլտի և ամանք ալ Ստեփանոսի կողմ
բաժնուած՝ մեծ պատերազմ բացուեցաւ մէջեր-
նին . բայց ամենուն ալ զիսմունքը ոչ եթէ իրենց
տէրերը պաշտպաննէն էր, հասկա աղքատները կե-
ղեքել : Նորմանապի թագաւորներն առաջուց ՚ի
վեր խառնուարկուած էին իրենց իշխաններուն ա-
մուր բերդեր շինելը, ու անոնց մէջ զինեալ զե-
նուորներ պահելը, անոնք Մաթիլտի և Ստեփա-
նոսի մէջ եղած այս կռիւներն իրենց յարմար
տախթ աննելով, բնակարաններնուն չորս կողմը
լայն լայն խրամներ փորեցին, և աշտարակաշէն
թանձր ու բարձր պատերով շրջապատեցին, այն-
պէս որ եթէ ապստամբիլ ուզէին՝ ոչ ոք կրնար
մտասել իրենց :

Աս կերպով այդ խռովայոյզ մարդիկներն Անգ-
ղիոյ մէյմէկ թագաւորներ գարձան եղան . և ան
ատենէն սկսան իշխանները թագաւորաց իօսքին
մտիկ չգնել, ու ինչուան պատերազմիլ անոնց հետ :

Այս իշխաններուն շատերն անգուծ ու վայրագ
մարդիկնէր էին, որոնք հատարակաց թշուառու
թիւնն իրենց բանի բերելով՝ առանց խղճմտանք
ընելու կ'այրէին կը մրկէին խեղճ գեղացւոց տու-
ները, կը փճացընէին անոնց հունձքերն ու կը

Զախձախէին մշակութեան գործիքները , այնպէս որ երեսի վրայ ու անմշակ մնացին բոլոր գաշտերը , և քիչ մնաց որ իշխաններն ալ անօթութենէ մեռնէին . վասն զի ոչ դք ալ երկիր մշակել կ'ուզէր : Բայց պէտք էր իրենք զիրենք երանելի սեպէին խեղճ երկրագործները , թէ որ պլիւվար բորբոքած կրակի վրայ չհախուէին , կամ գայլախազով լեցուն նեղ սնտակի մէջ չհապուէին՝ որ ոսկրնին կը կտարտէր , օւնեցած քիչ մը ստակնին յայտնելու համար : Ոչ եկեղեցիներուն կը խնայէին , ոչ վանքերու և ոչ իսկ գերեզմաններու . իսկ մէկ հատիկ հնարք ասոնց գէմ կրցան աս գտնալ կրօնաւորները , որ իրենք ալ վանքերնուն չորս կողմը խրամ բացին և հաստ պատեր քաշեցին , որոնց տակը խեղճ գեղացիներն իրենց հիւզերը շինեցին , յուսալով որ տեղւոյն սրբութեանը պատճառաւ ազատին այն չարագործներուն բարկութենէն :

Վերջապէս՝ ամէն տեսակ վտանգներ անցընելէն ետև , Մաթիլտ՝ որ ամենևին չէր կորսնցուցած իր կարըճութիւնը՝ Վլոսրսգրրի կոմսին օգնութեամբ խել մը մեծ քաղաքներու տիրեց . և Անգղիոյ Թագուհի հրատարակեցին զինքը ան եպիսկոպոսներէն և իշխաններէն շատը , որոնք առաջուց Ստեփանոսի հաւատարմութիւն երգուրնցեր էին :

Այս լուրս Ստեփանոսի ականջն որ հասաւ , բարկանալով իշխաններուն ապերախտութեանը վրայ՝ իրմէ այնչափ բարեխնոր տեսնալնէն ետև , գնաց Լինգրլն քաղաքը պաշարեց , որուն իշխանը Մաթիլտի անձնատուր եղած էր . և երբոր տիրելու վրայ էր անոր , Ռոպերգ Վլոսրսգրրի կոմսը վրայ հասաւ և քաղքին պատին տակ մեծ պատերազմ բացուեցաւ . այն պատերազմին մէջ Ստեփանոսի զօրքը բոլորովին ցրուեցան , ինքն ալ վերաւորուած ձիէն վար իյնալով թշնամեաց ձեռքն ինկաւ , որոնք Մաթիլտի հրամանովը տարին գրին

զինքը Պրիստըրը քաղաքը մուտք բանաի մէջ՝ ծանր
շղթաներով կապկրպած :

Այս Լինգըլնի յաղթութեամբը, որով որ կը
յուսացուէր թէ վերջնան ան անգութ պատե-
րազմները, Անգլիոյ գրեթէ ամէն կոմսութիւն-
ները հպատակեցան Մաթիլտի : Լոնտրայի բնա-
կիչներն ալ պատգամաւորներ խրկեցին, որոնք
քաղաքին բանալիները թաղուհւոյն առջև դնելէն
ետե՛ կ'աղաչէին որ օր մը առաջ Լոնտրա գայ, որ-
պէս զի քաղաքացեաց հաւատարմութեան երդ-
մունքն ընդունի . թագուհին ալ խօսք տուաւ որ
քանի մը օրէն կու գայ :

Թէպէտ ամէն բան թագուհւոյն ուղածին պէս
յաջող կ'երթար, սիրելի աշկերաններս, բայց ինչ-
պէս որ գիտէք, աշխարհիս վրայ երջանկութենէն
անհաստատ բան չկայ . և ինչուան հիմա սորված
պատմութիւններնուդ մէջ անտարակոյս շատ օրի-
նակներ տեսած էք աս բանիս :

Լոնտրա այն ատենները, տղաքս, հիմակուան
պէս աշխարհիս ամենէն հարուստ ու մարդաշատ
քաղաքներէն մէկը չէր, կամ լաւ ևս ըսենք՝ այլ և
այլ անուններով քաղաքներու խումբ մը չէր, այլ
Դէյմզ գետին ամիսնցը վրայ միայն կը տարածուէր,
և այդ մասն այսօրուան օրս՝ Սիդի կամ Քաղաք կը
կոչուի :

Ուէտֆօլտըր, Լոնտրայի ընդարձակ թաղերէն
մէկը, իր անունը պալատէ մը առաւ զորն որ շե-
ներ էր Սաքսոնաց Եօթնպետութեան ժամանակի
հին թագաւորներէն մէկը . այս շէնքս Դանեաց
մէկ արշաւանքին միջոց այրած ըլլալով, աւելի
վայելուց կերպով նորէն շինեց զան Եգուարդ Խոս-
տովանողը, և երկար ժամանակ Անգլիոյ թագա-
ւորներուն բնակութիւնն եղաւ : Այս պալատին
մօտ՝ Դէյմզ գետին մէկ ճիւղովը ձևացած կղզւոյ
մը մէջ շինուած էր մեծ աբբայարան մը, որուն

եկեղեցւոյն մէջ Թաղուեր էին Եղուարդ Թազաւորն և իր կինը Եղիթա Թագուհին, որ հռչակաւոր Կոստուխինն աղջիկն էր: Անկէ վերջը՝ Անգղիացւոց Թագաւորներէն ու Թագուհիներէն շատը հոն կը Թաղուէին, ու անոնցմէ զսա ալ խել մը անուանի մարդիկներ՝ որոնք կամ հանձարով եղեր է և կամ գիտութեամբ հին Բրիտանիոյ պարծանք եղան: Ժամանակաւ Ուէսդմինսդրի պալատին քովերն այնչափ տուններ ու ամէն տեսակ շէնքեր շինուեցան, որ Թաղ մը ձևացաւ, հին Միքի Թաղէն սուելի ընդարձակ, և Սրբէնք անունով լայն և երկայն փողոցով մը գնաց միացաւ անոր հետ, ու աս փողոցին անունն ալ այն գեղին անունէն առնուած է, որուն տեղւոյն վրայ շինուած է: Գետին քովերը կը տեսնուէր նաև բարձր ու մթին Աշաբալ մը, որուն համար կ'ըսեն Թէ Յուզիս Կեսար շինած ըլլայ, զորն որ վերջը Գուլիելմոս Ալեքսարհակալը անառիկ բերդ մը շիներ էր:

Լինգլընի յաղթութենէն քանի մը օր վերջը, Մաթիլտ Թագուհին, ինչպէս որ խօսք տուեր էր, մտաւ Լոնտրա, ու բոլոր մեծամեծները եկան զինքը բարևելու՝ Անգլիոյ և Կորմանտիոյ տիկին պատուանունը տալով: Ուրիշ ով որ ըլլար նէ, ժողովրդեան ուրախութիւնը տեսնալով գոհ կ'ըլլար. բայց ինչպէս որ գիտէք՝ Մաթիլտ գոռոզ և ամբարտաւան ըլլալով բնաւորութեամբ, միանգամայն ինքզինքը Թաղաւորութեան մէջ հաստատուած կարծելով, փոխանակ բարերարութեամբ ու հեզութեամբ ժողովրդեան սիրելի ըլլալու, տիրաբար հրաման տուաւ քաղաքացւոց, որ շուտով արծաթի և ոսկիի մեծ գումար մը բերեն իրեն: « Ափսոս որ, պատասխանեցին անոնք, Ստեփանոս Թագաւորը մեր քով բան մը չ'թողուց. անոր համար կ'աղաչենք զքեզ մեծապէս, ազնիւ տիկին, որ այդչափ գումար ժողովելու բաւական ժամանակ տաս մեզի »:

Այս խօսքերս որ լսեց Մաթիլտ, չկրցաւ զսպել
բարկուածիւնը . « Աղէկ հասկըցայ ըսածնիդ, զուր-
ցեց զայրագին ձայնով մը . ձեր մերժելն իմ ու-
զածս, ան ըսել է որ ամէն բաներնիդ թշնամեացս
ձեռքը տուեր էք, օգնելու համար իրենց ձեր օրի-
նաւոր տիրուհւոյն ու թագուհւոյն դէմ » : Ըսաւ
ու երեսը զարձուց, և խստիւ պատուիրելէն ետքը
որ անյապաղ բերեն իրեն ինչ գնոց բան որ ունին
նէ, Ուէսգլմինսդդի պալատը քաշուեցաւ, ու հոն
անհամբերութեամբ կը սպասէր որ ուզածը կա-
տարուի, ադանց մտքէն անգամ անցընելու թէ
կրնայ գլխուն փորձանք մը հանդիպիլ :

Մինչդեռ այս գոռոզ կինը միտքը դրած էր որ
Լոնտրայի բնակիչներն իր կամքը կատարելու վրայ
են, մէյ մըն ալ յանկարծ լսեց որ եկեղեցիներուն
ու վանքերուն բոլոր զանգակներն ուժգնակի կը
զարնէին : Այս նշանէս՝ բոլոր քաղաքացիք ձեռ-
քերնուն եկած զէնքն առնելով, աներնէն դուրս
ցատքեցին ու հասարակաց հրապարակները ժող-
վուեցան, ու անկէ Սէրիի նեղ ու մուծ փողոց-
ները մտան, ուր թագուհւոյն բերած զինուորնե-
րուն և ասպետներուն վրայ յարձրկելէն ետքը,
արքունական պալատին վրայ վազեցին, և դռնե-
րէն մէկը կոտորելու ասեննին՝ Մաթիլտ Կլոսըսդը-
րի կոմսին և մէկ քանի ձիաւորներու հետ ուրիշ
դռնէ մը արտորնօք փախաւ :

Անկէ քանի մը օր վերջը, Մաթիլտ Օքսֆորտ
քաղաքը պաշարուած էր, և վախնալով որ չըզայ
թէ թշնամեաց ձեռքն իյնայ, մուծ գիշերով մը
թանձր ձեան փամանակ ճամբայ ելաւ . ճերմակ
զգեստ մը հագած էր, կը դողար վախէն ու ցըր-
տէն, և երէք ապպետ միայն կ'երթային հետը,
անոնք ալ նոյնպէս ճերմակ հագուած, որպէս զի
պահապաններէն չտեսնուին . վերջապէս հազար-
ուամէկ վտանգներէ տնցնելով՝ հասաւ Մաթիլտ

սաքով մինչև ծովուն եղերբը , ուր կը սպասէր իրեն պզտի նաւ մը , և անով՝ Նորմանտիա անցաւ :

Իսկ զՍտեփանոս Թագաւորը՝ բարեկամներն հանեցին Պրիսզըլ քաղքին բանաէն , ու նորէն Թագաւոր նստեցուցին . բայց ան միջոցներուն աւոր անգրանիկորդին՝ Եւստաքէոս անուամբ՝ մեռնելով , որուն կը յուսար Թողուլ Անգղիոյ Թագաւորական Թագը , ուղեց կախները վերջացընել , և առաջարկեց Մաթիլտի որ իրմէ ետքը յաջորդէ Հենրիկոս Բլանգաֆնէ՝ յօֆրուա Ամփուի կոմսին և Թագուհւոյն որդին : Իշխաններն ու եպիսկոպոսները սիրով ընդունելով այս առաջարկութիւնը , վերցուեցան մէջտեղէն այն անհամար աղէտները , որոնցմով շատ տարիներէ՝ ի վեր Անգղիոյ Թագաւորութիւնը կը տապնապէր :

ԺԸ

Թ Ո Վ Մ Ա Ս Պ Է Ք Է Դ Ի

ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թոռական 1134—1170 :

Երիտասարդ Բլանգաֆնէն երբոր գահն ելաւ , կոչուեցաւ Հենրիկոս Բ . Վասն զի ինքն էր այս անունով Անգղիոյ Թագաւորող երկրորդ իշխանը :

Իեւ ոչ դք այս երկրիս Թագաւորներէն , սիրելիք , սասանկ մեծ իշխանութիւն տնեցեր էր . և աղէկ կ'ընէք թէ որ աշխարհացոյց տախտակի մը վրայ իրեն տակն եզող գաւառները դիտէք : Ստեփանոս Թագաւորին և իր հօրը յօֆրուայի մա-

հուրնէն վերջը , Հենրիկոս ժառանգեց զԱնգղիա ,
Կորմանտիա և Անժու . բայց անշուշտ գեռ բաւա-
կան չէր իրեն այսչափը . վասն զի իմանալով որ
Էլէնորա տը Կիւյան ըսուած իշխանուհի մը Գաղ-
ղիոյ Լուգովիկոս Է Թագաւորին հետ ամուսնանա-
լէն վերջը , բաժնուեր էր անկէ և իր աւերութեան
երկիրը դարձեր էր , անոր առջնն ելաւ , և անանկ
սիրելի և հանձարեղ երևցաւ անոր , որ հաւանե-
ցաւ Էլէնորա հետը կարգուելու , ու իր իշխանու-
թիւնն անոր հետ մէկտեղ վայելելու , որ Գաղղիոյ
Թագաւորութեան մէկ մեծ մասը կը բովանդակէր
և զոր ան առեն Այո-իփանիա կը կոչէին :

Հենրիկոս Բլանդաժնէ , աղաքս , զոր իր աստի-
ճանն ու բախտը այնչափ բարձր հաներ էին , շատ
աչքի զարնող աղէկ յատկութիւններով զարգա-
րուած էր , որոնցմով իր ժամանակին երևելագոյն
մարգիկներէն մէկն հղած էր : Աղնուական քա-
լուածքի մը և վեհաւէտ գէմքի հետ , կը միացընէր
քնաւորութեան գեղեցկութիւնները , և բոլոր իր
արքունեաց պարոններէն կը զանաղանուէր իր
ժուժկալութեամբը , անխոնջ գործունէութիւնը , մե-
ծերուն հետ բանեցուցած քաղաքավարութեամբն
և պառիկներուն ալ ցուցուցած սիրովը . ասկէ
զատ՝ շնորհալից և քաղցր էր իր խօսակցութիւնը ,
գիտէր հաճոյական կատակներ ընել , և մասնաւո-
րապէս անանկ սուր յիշողութիւն մը ունէր , որ
շատ տարիներէ վերջը դիւրաւ կը ճանչնար բազ-
մութեան մէջ իր մի անգամ տեսած անձը : Իժբաղ-
գարար այս գեղեցիկ յատկութեանց ասկը խար-
գախ հոգի մը և վրէժխնդիր սիրտ մը կը ծածկէր ,
որ շատ չարիքներու պատճառ եզաւ թէ իրեն և
թէ ուրիշներուն . և կ'ըսուի թէ իրեն պէս աներե-
սաբար սուտ ըսող եղած չէ :

Հիմա որ այս իշխանը ճանչցանք , որուն յա-
ջորդները Անգղիոյ վրայ երկայն առեն Թագաւո-

րեցին, ձեզի պատմութիւն մը պատմեմ, սիրելիք, որով իմանաք որ ամենէն աղէկ յատկութիւնները շատ վտանգաւոր են երբ միացած ըլլան այնպիսի պակասութեանց հետ, որոնցմէ մարդ պէտք է ամէն խնամքով խորշի :

Հենրիկոս Բի չորս կողմը եղող մեծերուն մէջ Թովմաս Պէքէզ անունով երիտասարդ ասպետ մը կար, զոր ամենէն աւելի կը սիրէր Թագաւորը իր կտրիճ, զուարթ ու սիրելի բարբին համար, միանգամայն փառաւոր հագուելուն և շատ ծառաներ ունենալուն համար : Ոչ անգլխացի և ոչ նորմանտացի պարոն մը այնչափ աղէկ հագուած օտաւ սաւորներ ունէր, այնչափ ձիեր, շներ և ազնիւ բազէներ . և ոչ երբէք թող կու տար որ մէկը իր պալատը գար տեսութեան և առանց անոնցմէ ընծայ աճներու երթար : Անգլիացի մեծերն անոր քովը կը խրկէին իրենց զաւկրները անոր սենեկապան ըլլալու համար, ըստ այն ժամանակին սովորութեանը . և այս երիտասարդներն իր օրինակովը կը սորվէին ազնիւ և հաւատարիմ ասպետ ըլլալ, երբոր ասպետութեան արարողութիւնները կատարելով կը զինէր զանոնք Թովմաս : Թագաւորն ալ կ'ուզէր իր քովը տեսնել Թովմաս Պէքէզը . պատերազմի մէջ, որսի մէջ, խաղի և ճամբորդութեան մէջ, Թովմասի պէս սւրիշ մը չկար օր զինքը զուարճացրներ, և Թագաւորին իրեն հետ ունեցած մտերմութիւնն անանկ կ'երեւար որ ժնջեցմահ պիտի տեսէր : Հենրիկոս ուզեց որ իր սիրելին Թագաւորութեան մեծագոյն պատիւներէն մէկն ունենայ . և ըրաւ զինքը Արեւարդի Անգլիոյ, օրուն պաշտօնն էր Թագաւորին հրովարտակներուն տակ արքունի կնիքը դնել : Բայց մարդուս՝ մանաւանդ Թագաւորներուն զգացմանցը պէս փոփոխական բան չկայ, աղաքս . այս երկու անձինքը, որոնք ջերմ սիրելութեամբ իրարու հետ միացեր

էին, որ մը մահաւազափ թշնամի պիտի ըլլային մէկ-մէկու :

Նորէն կը յիշեցնէմ հոս ձեզի, ազնիւ տղաքս, որ սրբոյն Օգոստինոսի Սաքսոնները քրիստոնէութեան դարձնելէն վերջը, Գէնդրրպըրիի արքեպիսկոպոսական աթոռն Անգղիոյ մէջ վեհագոյն աթոռն եղաւ . և այս պատճառաւ Գէնդրրպըրիի արքեպիսկոպոսը Նախագահ կ'ըսուէր, այսինքն Անգղիոյ եպիսկոպոսներուն առաջինը : Այս նախագահին կ'իյնար թագաւորներուն գլուխը թագ դնել, և անբաւ հարստութեան տէր կ'ըլլար, զոր սաքսոն և նորմանտացի իշխաններն այն աթոռին արքեպիսկոպոսաց պարգևած էին :

Այս ատենները Գէնդրրպըրիի արքեպիսկոպոսը ծերութենէն մեռաւ . և Հենրիկոս ուզելով իր բարեկամին՝ թագաւորութենէն վերջը Անգղիոյ ամենէն բարձր աստիճանը շնորհել, միաքը դրաւ որ զանիկայ այն փառքն հանէ : Թովմաս Պէքէզ, իրաւն ըսելով, շատ բարեպաշտ մարդ մը չէր եղած ինչո՞ւսն այն ատեն, և առաքինի եպիսկոպոսի մը պարտքերէն աւելի գիտէր կորիճ զօրավարի մը պարտքերը . բայց երկտասարգութեանը ժամա նակ քիչ մը գիտութեան ետեւ եղած էր, որ ուրիշ ասպետները չէին ընէր՝ ազէս և պատերազմի մարդիկ ըլլալով . ուստի թագաւորը թախանձելով աղաչեց իրեն որ յանձն առնէ այն պատիւը . և Հենրիկոս Բին սիրելին ահամայ զիջաւ Անգղիոյ նախագահ ըլլալու :

Անկէ վերջը, տղաքս, Թովմաս Պէքէզ իր նոր պարտքերուն սրբութենէն վառուած, բոլորովին ուրիշ մարդ մը դարձաւ, և վարմունքին կերպն ալ փոխեց . ասպետներու, սենեկապաններու և զինակիրներու խմբին տեղ՝ որոնք քանի մը օր առաջ հետը կը քալէին, ալ ուրիշ ընկեր չառաւ իրեն՝ բայց եթէ մէկ քանի ծեր քահանաներ որոնք

երկրին մէջ եղածներուն ամենէն առաքինի և ի-
մասառններն էին • զգեստը պարզ և պարկէշտ
էր , սեղանը անպաճոյճ՝ առանց համադամներու
և խորակներու • իր գլխաւոր զբաղմունքն էր հի-
ւանգներու և ցաւագարներու այցելութեան եր-
թալ , և աղքատներուն ողորմութիւն բաշխել :
Արքեպիսկոպոսին յարգելի վարմունքէն և խո-
նարհ հագուստէն՝ ոչ ոք կրնար ճանչնալ այն փա-
ռաւոր ասպետը , որ ասենօք իր ծառաներուն ճոխ
զարդարանքներովը Անդրեոյ և Նորմանախոյ հա-
րուստ պարօնները կը գերազանցէր :

Սկզբան զարմացաւ Հենրիկոս քան թէ ցաւե-
ցաւ իր բարեկամին վրայ տեսած փոփոխութեանը
վրայ • բայց ինչպէս սակայ արքունեաց մէջ կը պա-
տահի , թովմասին առջի փառաց վրայ նախանձող-
ները իրեն հեռաւորութիւնն առիթ առնելով զըր-
պարտութեամբ բամբասեցին զինքը թագաւորին •
անիկայ ալ իր արքունիքը շէնցընող ասպետէն զըր-
կուած տեսնելով ինքզինքը , ահամայ ասելով թիւն
մը ունեցաւ արքեպիսկոպոսին դէմ : Հենրիկոսի
բնաւորութեամբ մարդուն ատելութիւնը , սիրե-
լիք , շուտով բարկութեան փոխուելու ենթակայ
էր • և հիմա սիրտի տեսնենք թէ ինչպէս թագա-
ւորը մահացու ռի ունեցաւ իր մտերմին վրայ :

Այն ատենները սովորութիւն էր Եւրոպիոյ
շատ երկիրներուն մէջ՝ որ երբ քահանայ մը կամ
կղերիկոս մը յանցանք կ'ընէր , քահանաներէ կամ
կղերիկոսներէ միայն կրնար դատուիլ , որոնք յան-
ցանքին համեմատ կը պատժէին զինքը : Բայց որով
հետեւ Հենրիկոս Բ ուզէց որ կղերիկոսներն ալ ու-
րիշ անգղիացւոց պէս աշխարհական դատաւորնե-
րու ասկիւն ըլլան և բարբարոսական տանջանքնե-
րով ու հրափորձութեամբ չարչարուին , թովմաս
Գէնգրըսլըրիի արքեպիսկոպոսը իբրև երկրին նա-
խագահ՝ խոնարհութեամբ ըսաւ իրեն որ այս ըրա-

ծովը Եկեղեցւոյ հնազոյն օրէնքները կը կոխկրու-
տէր, և աղաչեց որ անանկ անիրաւ հրաման մը
չհանէ: Հենրիկոս այս առաջարկութեանը վրայ
բարկացած, Գլարէնարն քաղաքը ժողովեց բոլոր
Մեզդիոյ եպիսկոպոսները, և հոն խառութեամբ
յայտնեց իր կամքը՝ սարսափելի պատիժ սպառ-
նալով դէմ կեցողին: Անոնցմէ շատը Թագաւորին
վրէժխնդրութենէն վախնալով՝ հնազանդեցան.
բայց Թովմաս համոզուած ըլլալով որ իր խիղճն
այդ անկանոն գործոյն չէր կրնար աչք գոցել,
չվախցաւ դէմ գնելու և բանադրեց Գլարէնարն Սահ-
մանադրութեանը հաւանող եպիսկոպոսները. այս էր
Հենրիկոսի առած հրամաններուն անունը: Այս
հակառակութիւնը քիչ ատենէն անանկ զայրա-
ցաւ, որ օր մը երբ արքեպիսկոպոսը իր բարեկամ
ներուն աղաչանացը զիջանելով Ռուսոմինսկի սաւ-
լասը գնացեր էր՝ Թագաւորին բարկութիւնն ի-
ջեցնելու համար, յիշեցնելով իրենց առջև բա-
րեկամութիւնը, հոն գանուող բոլոր եպիսկոպոս-
ներն աւ իշխանները հեռացան իրմէ զարհուրելով,
վասն զի Հենրիկոս իր բարկութեանն ատեն ըս-
տառնացեր էր մեռցնելու ով որ արքեպիսկոպո-
սին կողմը խօսէրու համարձակէր: Ոմանք ալ վա-
տութեամբ նախատեսին զինքը և անարգաբար
վերնան ին պալատէն. բայց երբ Լոնտրայի փսղոց-
ներէն կ'անցնէր, ժողովուրդը արդարոյն քաշած
արհամարհանքներէն աւելի գութ մը և յարգանք
մը վրան զգալով, ծափաձայն ողջունեցին զինքը,
և յաղթանակաւ ինչուան իր տունը տարին:

Չեմ կրնար, աղաքս, ըսել ձեզի թէ որչափ հա-
լածանքներ քաշեց Թովմաս Պէքէդ Թագաւորին
ատելութեանը պատճառաւ. միայն աս զուրյեմ
որ ստիպուելով Գէնդրպրիէն ծածուկ փախչիլ,
ուր գաղանի աղջարարութիւններէ կ'խանար որ
վտանգի մէջ էր կեանքը, գնաց ապաստանելու

Գաղղիոյ Առգովիկոս է թագաւորին քով, ուսկից բաժնուէր էր էլէոնորա թագուհին : Առգովիկոս պատերազմ ունենալով այն ատեն Հենրիկոսի հետ, սիրով ընդունեցաւ փախստական արքեպիսկոպոսը, փառաւոր բնակարան մը տուաւ իրեն, և խոստացաւ որ դարձնէ զինքը իր տեղը, ինչպէս շուտով ալ յաջողցուց . վասն զի քիչ վերջը խաղաղութիւն ըրին երկու թագաւորները, և Առգովիկոս խօսք առաւ Հենրիկոսէն որ արքեպիսկոպոսին հետ հաշտուի :

Իրաւցնէ քանի մը օր վերջը Թովմաս Պէքէզ և Անգղիոյ թագաւորը տեսնուեցան իրարու հետ Գաղղիոյ դաշտերէն մէկուն մէջ, որ ասոր համար ընտրուած էր : Երկուքն ալ ձի հեծեր էին, այն ատենուան սովորութեանն համեմատ . և Հենրիկոս երբ հեռուէն տեսաւ արքեպիսկոպոսը, հանեց գլխարկն և ուրախութեամբ ընդ առաջ վազեց . Թովմասի ալ սիրար շարժած կը տեսնուէր . և երբ թագաւորն ըսաւ որ անաչառ պիտի պատժէր զիրենք երկուքը մտանոզները, իջաւ ձիէն սրբակայ արքեպիսկոպոսն և ոտքը իյնալով աղաչեց որ ամէն բան մտնայ և անխորաբար ամէն իր թշնամիներուն ներէ : Թագաւորը վեր վերցուց զինքը խանդաղատանօք, և խոստացաւ իրեն ինչ որ ուզեց . և երբ բաժնուեցան, Հենրիկոս ըսաւ քովիններուն որ արքեպիսկոպոսին գէմ ատելու թիւն ունենալու համար պէտք էր մէկը ամենէն անպամ՝ ու չարագոյն մարդն ըլլար : Բայց հիմա պիտի տեսնէք, սիրելիք, թէ արգեօք անկեղծ սրտէ առաջ եկեր էին թագաւորին այս խօսքերը :

Բիչ ատենէն վերջը Թովմաս Պէքէզ Գենդրրպըրի դարձաւ, ուր մեծ ուրախութեամբ ընդունեցան զինքը քաղաքացիք, մոռցած չըլլալով իր բարերարութիւնն ու աստուածապաշտութիւնը :

Սակայն Հենրիկոս Բլանդաժնէ սրտէն սասախկ

ոյս պահեր էր արքեպիսկոպոսին դէմ, որ համարձակեր էր իր իշխանութեանը դէմ դնելու . և երբ թովմաս Անդղեա դարձաւ, չկրցաւ թագաւորը լռել իրեն պալատականներուն ունեցած բարկութիւնը: Երբոր իր թշնամոյն յազթանակը միտքը կու գար, կատապութենէն ինքիրմէն դուրս կ'ելլէր . ինչուան օր մը այս խօսքերը բերնէն փախուց իր պալատականներուն . « Ի՞նչ . իմ հացն կերող այնչափ շողքորթներուն մէջ չկայ մէկը որ զիս փրկէ այս խռովարար քահանային ձեռքէն » : Այստէրը լսելին այս խօսքերը . և ինչպէս պալատականներուն մէջ չեն պակասիր այնպիսի մարդիկ որ պատրաստ են ամէն բան ընելու իրենց տիրոջն աչքը մտնալու համար, խել մը ասպետներ միաբանեցան և մտքերնին դրին վերջապէս դո՛հ ընել թագաւորը, սարգապիելի վրէժ մը առնելով իր թշնամիէն :

Հազիւ թէ թովմասին Գէնդըրպըրի դառնալը ամիս մը եղեր էր, առաւօտ մը տեսաւ որ չորս զինեալ ասպետներ կոտաութեամբ իր պալատը մտան, և առանց իրեն բարե տալու գետինը նրստան և երեսն ՚ի վեր աներեսաբար կը նայէին . բայց արքեպիսկոպոսն իր անխտով բնաւորութեամբը չվախնալով տեսածէն, մտեցաւ անոնց ու հարցուց թէ ի՞նչ կ'ուզեն . ոչ զք կրցաւ պատասխանել, և հեռացան հոնտեղէն քթերնուն տակէն տպառնալիքներ մամուսլով :

Երկրորդ օրը արքեպիսկոպոսին ծառաներն այս օտարականներուն դաշտտենէն խռոված, օրովհետեւ իմացեր էին որ թագաւորին պաշտօնակալներէն էին, աղաչեցին որ չերթայ եկեղեցին՝ ուր մեծ հանգէս մը պիտի կատարէր, վախնալով որ չարիք մը չընեն իրեն այն մարդիկները : Բայց մտիկ չգրաւ անոնց թովմաս . հագաւ եկեղեցական զգեստները, և շատ քահանաներով մայր եկեղեցին դնաց, ուր

Հազիւ ոտք կոխեց, մէյ մ' ալ այն չորս աստեա-
ները զինեալ ամբօխի մը գլուխ անցած՝ ժողովը-
դեան մէջէն վրան վազեցին պոսալով թէ « Ո՛ւր
է մասնիչը » : Այս ահաւոր տեսարանին վրայ՝
արքեպիսկոպոսին չորս կողմն եղողները բաց ի
կղերիկոսէ մը ամէնքն ալ փախան, և եկեղեցւոյն
մէջ եղող ժողովուրդն ալ փախչող փախչողի եղաւ :
Միայն Պէքէզ այն կատաղիներուն գէմն երթա-
լով, խառիւ յանդիմանեց զանոնք հաւատացեալոց
աղօթքը խափանելուն համար . բայց անզգամնե-
րը պատասխանելու տեղ սուրերնին վերուցին և
անանկ ծանր հարուած մը տուին գլխուն, որ ծըն-
կան վրայ ինկաւ թօփմաս, երեւը արեան մէջ թաթ-
խուած : Այն հարուածէն հաւատարիմ կղերիկո-
սին թէն ալ ջախջախեցաւ, որ կը ջանար իր մար-
մնովը զթօփմաս ծածկելու, և դեռինը տապալաւ-
կեցաւ : Սպառնացող թուրեր միայն տեսնելով չորս
կողմն արքեպիսկոպոսը, և գիտնալով որ վերջին
վայրկեանն հասեր էր, « Յանուհ Յիսուսի Գրիս-
տաի, ազադակեց, պատրաստ եմ մեռնելու » :
Դահլիճներուն կատաղութիւնը չմեղմացաւ ամե-
նեին այս սքանչելի խօսքերէն, և խեղճ Պէքէզը
անոնց հարուածներուն տակ մեռաւ :

Այս անօրէն սպանութեան ճայնը ամէն տեղ
Եւրոպա սարսափ մը տարածեց . Անգղիացիք զար-
հուրեցան, և Հենրիկոս ալ թէպէտ սրտէն կ'ու-
րախանար այս գիպուածին վրայ, սակայն իրեք
օր ամբողջ առանց բերանը բան դնելու մնաց, ցու-
ցրնելու համար որ ինքը մատ չունէր ան բանին
մէջ . բայց ոչ ոք իր զղջմանն հաւատաց, գիտնա-
լով իր խարդախ բնաւորութիւնը : Գաղղիոյ այն
դաշան ուր վերջին անգամ թագաւորն ու արքե-
պիսկոպոսը իրարու հետ տեսնուեր էին, Մաք
սպանադոյ կոչուեցաւ . և Հենրիկոս Բլանդաժնէ
մինչև ցմահ չկրցաւ ինքզինքը արգարացրնել :

Հումայ այն ստեղծան քահանայապետը, Աղեքսանդր Գ, յիս բանադրելու ազնիւ արքեպիսկոպոսին սպանութեան հողորդ եղողները, ուզեց պատուել իր յիշատակը մարտիրոս փառաւոր անուամբը, զոր հին քրիստոնեայք, ինչպէս գիտէք, անոնց կու տային՝ որոնք աւելի կ'ընտրէին մեռնիլ քան թէ հաւատքնին ուրանալ. և երկայն ատեն արքեպիսկոպոսին գերեզմանն, որ իր եկեղեցւոյն տակն էր, մեծ ուխտապնացութեան տեղ եղաւ. և ինքը Ս. Թովմաս Կանդաբէրիէնցի (Գէնգորրալըրիցի) անուևով կոչուեցաւ :

ԺԹ

ԻՌԱՆՏԻՈՅ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թուական 1170-1173 :

Թէ որ Եւրոպիոյ աշխարհագրական տախտակի մը վրայ նայիք, աշկերաներս, Մեծն Բրիտանիայէն քիչ հեռաւորութեամբ, ուր գիտէք որ Անգլիոյ և Սկոտլիոյ թագաւորութիւնները կան, ուրիշ մեծ կղզի մըն ալ կը տեսնաք, զոր Հոովմայեցիք Իբէռնիա կը կոչէին, Բրետոնք՝ Էրին կամ կանաչ կղզի, իրեն գեղեցիկ գաշտերուն պատճառաւ, իսկ Անգլիացիք՝ ԻՌԱՆՏԱ, և ինչուան հիմա ալ նոյն անուամբ կ'երթայ :

Այս աշխարհիս մէջ, որ մէկ պզտի նեղուցով մը Անգլիայէն կը բաժնուի, ատենօք քաջ և արիասիրտ ժողովուրդ մը կը բնակէր, որ Քիմրիսներուն, Լոգրիտացոց և Բրետոնաց պէս Կեղա ազէն առաջ եկած կ'երևար, և որուն լեզուն ին-

չունն հիմա ալ մերձակայ ազգաց ըզոռներուն
հետ խառնուած չէ ամենեին :

Արիտասիրտ էին Իսլանտացիք , ուժեղ և վեհանձն
բնաւորութեան տէր . կարգէ գուրս երաժշտու-
թեան սէր ունէին , և իրենց պարերը քան զսկով-
տիացի և անգղիացի պարերն աւելի անոյժ կը զար-
նէին տաւիղներն : Բոլորովին զատուած ըլլալով
Եւրոպայէն , ան միջոցին որ մէկալ երկիրները ,
հիւսիսայ և հարաւոյ աշխարհակալներուն ձեռքը
մտանուած և բարբարոսութեան մէջ ընկղմած էին ,
գեռ Իսլանտացւոց անձանթ էին մերձակայ ազ-
գաց մէջ տարածուած արուեստներուն մեծ մա-
սը . իրենց տուները պրտուի կամ յարգի խտրէ
չինուած էին , իսկ պալատներն ու եկեղեցիները՝
փայտաշէն . բոլոր ուրիշ ազգաց զինուորներուն
մէջ սաղաւարտ և զրահ գործածելու սովորութիւ-
նը մտեր էր , իսկ իրենց մի միակ պատսպարու-
թիւնն էր ուռնիիէ վահան մը , և թաւ մազեր-
նուն խիտ հիւսուածքը կը պաշտպանէր գլուխին
թշնամեաց հարուածներէն : Իրենց կղզւոյն ձիերն
ալ սղախիկ էին , թէպէտ թեթեւ ու վազուկ :

Այն ատեններն որ Անգղիոյ վրայ հենրիկոս Բ
կը թագաւորէր , քանի մը նորմանտացի ասպեա-
ներ , որոնք Գուլիելմոս Աշխարհակալին որդւոցն
հետ եկած էին , յետ իրենց ծառայութեանցը փո-
խարէն կալուածներ ընդունելու՝ ձանձրացան այն
երկար հանգիստէն , որովհետեւ Նորմանտացիք ի-
րենց հարց խռովայոյզ ու բազմախնդիր բնաւո-
րութիւնը գեռ չէին կորսնցուցած , և էրին կղզին
անցան , յուսալով որ յաջողութիւն կ'ունենան հոն :

Երբոր Իսլանտացիք ատեն այս պատերազմող-
ներն , որ երկայն նիղակներով զինեալ էին , գլուխ-
նին ծանր սաղաւարտ , կուրծքերնին հիւսեալ
լանջապանակով ծածկուած , և ձիերնին ալ մեծա-
հասակ և վերէն վար երկաթով պատած , զար-

մտցան ու սարսափեցան : Եւ մտքերնին գրին որ այս մարդիկները անշուշտ բնութենէ վեր բան մըն են , և ան ատեն համոզուեցան Նորմանտացոյ վրայ լած քաջութիւններուն , որոնցմով Գուլիէլմօսի աշխարհակալութեան ժամանակ զարհուրեցուցած էին անոնք զԱնգլիացիս :

Ան ատենները Իւլանտա այլ և այլ թագաւորներ կային , սիրելի աշկերտներս , և կամ ըսեմ այլ և այլ Գլաններու գլուխներ՝ ինչպէս էր Սկոտլանիացոյր , որոնք անընդհատ մէլերնին սլատերազմ ունէին : Այս թագաւորներէն մէկը Տէրճէր անուհով , որուն մայրաքաղաքը Տէրմալն էր , ուղեց սա նորմանտացի քաջերէն խել մը հոգի իրեն ծառայութեանը աննել , որոնց ծանրաբեռն սուրերն ու մեծամեծ ձիերը՝ անհրաժեշտ իր և իցէ թշնամեաց պիտի յաղթէին : Տէրմալը միտքը դրածը մէկէն ՚ի դործ գրաւ , և բոլոր մերձակայ իշխաններէն աւելի զօրանալով , հաւատարիմ կեցաւ խոսամուհիին ու առատապէս վարձատրեց այն օտարականները , որոնց կարըձութիւնը իրեն շատ բանի եկեր էր : Բայց չկրցաւ երևակայել որ առաջնոց բախտը՝ ուրիշներուն ալ գալուն սատառ պիտի ըլլար . ինչպէս որ քիչ ատենուսն մէջ բովանդակ Իւլանտա նորմանտացի և անգլիացի սլատերազմիկներ տարածուեցան՝ հարստութիւն ձեռք ձգելու զխամամբ եկած : Աս կարիճներն առին Տըպլին քաղաքը , և շատ չանցաւ կղզւոյն մեծագոյն մասին տէր եղան , բայց ՚ի քանի մը հեռաւոր գաւառներէ , որոնք ճահիճներու կամ լեռներու սլատառաւ անմերձենալի էին :

Այս սլատերազմողներուն ամենէն աւելի նշանաւոր զօրագլուխն էր Հոլքարտոս անուհով ստպետ մը , որուն սլապը քանի մը տարի առաջ Բեմարտի կոմս տիտղոսն առած էր , կալէս երկրին ան առնուով քաղքին տիրած ըլլալով . սա ան երկիրն

է, որ ինչպէս ըսեր եմ ձեզի՝ ոչ Սաքսոնք, ոչ Դա-
նիք, ոչ Նորմաննացիք կրցեր էին ինչուան ան ա-
տեն նուաձել: Այս Հոխբարտսը, որուն հետ
կարգեց Տէրմըգ Թագաւորն իր աղջիկը, ալ անկէ
ետե հասարակ իշխան մը ըլլալ յանձն չառաւ, և
անկարելի չսեպեց Թագաւորութեան հասնիլը:

Հենրիկոս Բլանդաժնէ, որ ունեցած Թագաւո-
րութիւններովը դեռ գոհ չէր, իմանալով այս պա-
տերազմողներուն Իսլանտա ունեցած յաջողու-
թիւր, միայքը դրաւ որ արգելք դնէ ուրիշ բազմախն-
դիրներու, որպէս զի անոնք ալ առջիններուն օրի-
նակին հետեւելով կղզին իրենց չգրաւեն, և խափ-
արդիւնց բոլոր իր հպատակացը, եթէ նորմանացի
եղեր է, եթէ անգղիացի, որ անկէ ետե անանց ի-
րեն հրամանին այն աշխարհքը չերթան: Եւ Հոխ-
բարտոս Բէմպրոքին ալ սպառնացաւ որ եթէ
չհնազանդի իրեն, ինչպէս ամենայն հպատակ պար-
տեղան է իր տիրոջը, խափա կը պատժուի: Իշ-
խանն ալ Թագաւորին բարկութիւնն իջեցնելու
համար՝ հարկ եղաւ որ Իսլանտիոյ մէջ տիրած
աեղերն անոր ընծայ ընէ, և ձեռքն անոր ձեռքին
մէջ գրաւ՝ ըստ ան ժամանակի սովորութեանը:

Բէմպրոքի կոմսին հպատակութենէն քիչ ետքը,
Հենրիկոս Բ Էրին կղզին անցաւ բազմութիւ բա-
նակով մը, զոր չորս հարիւր նաւ հազիւ կրցան
Անգղիոյ Ս. Դաւիթ հրուանդանէն մինչև Իսլան-
տիոյ Ուորլըֆուրք քաղաքը տանիլ, ուր որ Անգ-
ղիացւոց բանակը ցամաք ելաւ: Տէրմըգ Թագա-
ւորն այս ահեղ զօրքն որ տեսաւ, եկաւ անգղիացի
Թագաւորին ոտքն ինկաւ ու հպատակութիւն
յանձն առաւ: Ան ատեն Նորմաննացիք կողոս-
տեցին Իսլանտացւոց կալուածներն ու տուները,
ինչպէս որ Հաոգինիսի պատերազմէն ետքն ալ
զՍաքսոնները կողոսպտեր էին: Տրպլին մեծ քա-
ղաքը բացաւ իր դռներն Անգղիացւոց առջև, և

Իսլանտացիք աճաւորելով փայտաշէն փառաւոր պալատ մը շինեցին Անգլիոյ Թագաւորին ընդունելութեանն համար • և բովանդակ կզգին բաց ՚ի քանի մը հեռաւոր գաններէ Մաթիլա կայսրուհւոյն որդւոյն հնազանդեցաւ : Անկէ ետև , ազնիւ ազաքս , Իսլանտիոյ Թագաւորութիւնը միշտ Անգլիոյ Թագաւորութեանը տակ մնաց , և Թէպէտ երբեմն երբեմն մեծամեծ սրտերազմներ եղան այս երկու ազգաց մէջ , սակայն ոչ երբէք մէկմէկէ զատուեցան :

Ի

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԵՐԿՐՈՐԴԻՆ ՈՐԴԻՔԸ

Թուական 1173-1189 :

Հենրիկոս Թագաւորը , որ կարծես Թէ իր ամէն Թշնամեացը պիտի յաղթէր , իր ընտանեացը մէջ քան զանոնք աւելի մնաստեալ Թշնամիներ գտաւ : Էլէնորա Թագուհին չորս զաւակ ծնած էր , բայց չորսն ալ խռովայոյզ և աստամբ տղաքներ էին : Հենրիկոս , արքայորդւոց մէջէն անգրանիկը , Կլեոֆօնէն կը կոչուէր՝ իր հօրմէն որոշուելու համար : Երկրորդն էր Հալքարտոս , որ իր կարըճութեանն համար Ափօնօսի կ'ըսուէր : Երրորդին անունն էր յօֆրուա՝ իրեն պապուն Անժուի կոմսին պէս • Իսկ ամենէն ազտիկը Յովհաննէս կ'ըսուէր :

Թագաւորը տեսնելով որ չորս կարիճ երիտասարդներ ունի քովը , ուզեց որ իր կենդանութեան ատեն բաժնէ անոնց իր ժառանգութիւնը , որ արդէն մահուանէն ետքը պիտի ստանային : Կրտսերն Հենրիկոսի Անգլիոյ և Նորմանտիոյ Թագաւորու-

Թիւնները տուաւ, և Եորբի արքայիսկոպոսին
օծել տուաւ զանիկայ, որովհետև Պէքէզ նախա-
գահը Գաղղիոյ Թագաւորին քով փախած էր,
ինչպէս որ պատմեցի: Հալքարտոս Առիւծարտին՝
Ահուխանիոյ դքսութիւնն և Միժուի կոմսու-
թիւնը մաս ինկաւ: Ժօֆրուա, որ Գոնսպանս ա-
նունով օրիորդի մը հետ կարգուեր էր, որ էր
Բրիտանիոյ (Պրըզաներ) դքսին աղջիկը, որո-
շուէցաւ որ օր մը ինքը ժառանգէ ան դքսութիւնը,
որ Գաղղիոյ ընդարձակագոյն դքսութիւնն էր:
Իսկ Յովհաննէս, եղբարց մէջէն յետինը, Թէպէտ
կ'ըսուի Թէ հայրը Իսլանտիոյ Թագաւորութիւնն
իրեն համար պահած էր, ան ատեն ամենևին եր-
կիր մը չառաւ, և այս պատճառաւ Լալլանք ըսուե-
ցաւ, որ Սիէրիւր ըսել է, ու նոյն անունով հռչա-
կաւոր եղաւ պատմութեան մէջ:

Բայց հազիւ Թէ Հենրիկոս իր երկիրները բաժ-
ներ էր, իմացաւ խեղճը որ մեծ սխալմունք ըրեր
է. վասն զի որդւոցը մէջէն իրեք մեծերը ծածուկ
Գաղղիոյ Թագաւորին քով փախչելով: Համոզեցին
զանիկայ որ իրենց հօրը դէմ պատերազմ բանայ,
որպէս զի ստիպեն զինքն որ առանց ուշացնելու
ձեռքերնին տայ այն երկիրներն՝ որ խոստացեր
էր. և իրենք ալ, իրենք զիրենք միայնակ տէր ճանչ-
նալով այն երկիրներուն՝ Թշնամեաց մէջ խառնուե-
ցան: Թագաւորին հաւատարիմներէն մեծ մասը
իրենց կողմը շահեցան, որոնք ձգեցին Թագաւորն
ու անոնց քով գացին. աս ապերախա տղաքները
չատ տարիներ իրենց հօրը դէմ պատերազմելով
անցուցին, և կամ սուտումուտ խոստամունքներ
ընելով որ կը հնազանդին: Մագլիոյ մեջ ամենուն
կարծիքն ան էր՝ որ Աստուած Թովմաս Պէքէզի
մահուանն համար, այսպիսի չարաչար կերպով
պատժեց զհենրիկոս. և ինքն ալ մոլոքին մէջ հա-
մոզուած էր աս բանիս:

Աս սարնութենէն ինը տարի ետքը, թագաւորն յուսալով որ եթէ հրասարանկական ապաշխարութիւն մը ընէ՝ կրնայ աստուածային բարկութիւնն իջեցնել, որոշեց որ ուխտի երթայ Գէնդըրպըրիցի Ս. Թովմասին գերեզմանը :

Քաղքէն քիչ մը հեռաւորութեամբ՝ ձիէն վար իջաւ, մէկդի դրաւ իր արքայական հագուստները, և կօշիկներն հանելով՝ ծայրէ՛ ՚ի ծայր բոսիկ անցաւ քաղաքը, և յատակին դայլխազներուն հարուածներէն՝ ոտքերն արիւնոտեցան : Ձեռքերը ուսերուն վրայ խաչաձև դրած, և գլուխը ծռած՝ ՚ի նշան ապաշխարութեան, գեանադամբաններուն մէջ իջաւ, ուր էր սրբոյն գերեզմանը, և ծունկ չոքած եռանդազին աղօթք ընելէն ետև, մինչև ցգօտին մերկացուցին զինքը իր հագուստներէն և ութսուն եպիսկոպոսէ ու քահանայէ աւելի՛ իւրաքանչիւրը չորս չորս անգամ կաշիէ հաստ խարազանով զարկին անոր ուսերուն : Աս արարողութիւնը շատ տպաւորութիւն մը չըրաւ հոնտեղ եղողներուն վրայ, որովհետև յայանի գիտէին թէ սրտանց չէր թագաւորին ցըցուցած զըջումը :

Երբոր դեռ Բշնդաժնէ վերաւորած մնացեր էր եպիսկոպոսաց ձեռքէն ընդունած հարուածներէն, իմացաւ որ իր զօրագլուխներէն մէկը Սկովտիացոց վրայ մեծ յաղթութիւն մը ըրեր էր, զորոնք իր որդիքները իրեն դէմ գրգռեր էին, և արտաքուսահաւտալ մը ցուցուց՝ իբր թէ աս յաջողութիւնն իր ուխտագնացութեան հետեանքն էր : Բայց Աստուած որ մարդուս ծածուկ խորհուրդներն ալ կը քննէ, դեռ բարկութենէն չէր իջած, և քիչ ետքը թող սուաւ որ նորանոր թշուառութիւններ ամէն կողմանէ պաշարեն զինքը : Իր որդին Ալբրտսերն հենրիկոս հիւանդութենէ մեռաւ, յետ խել մը անգամ իր հօրը կենացը դարանելու : Եօֆրուա ալ եղբօրն ետևէն գերեզման մտաւ . հոիքարտոս

Ահուխտանիոյ մէջ նորէն ասարատմբեցաւ , և Յովհաննէս Լաբլանտ ալ որ հօրը առջև քան զուրիշ եղբայրներն աւելի սիրելի էր , թշնամեաց հետ միացաւ : Իր պզտի որդւոյն այս աստերախտութիւնը ծերունի հօրը մահացու հարուած մը եղաւ . անանկ որ քանի մը օր ետքը ծանր հիւանդ պառկեցաւ , և Գաղղիոյ Շէնն անունով քաղքին մէջ մեռաւ , որ Լուսու գետէն քիչ հեռաւորութեամբ կանգնուած է : Ծառաները մարմինը կողագտեցին , ինչպէս որ Գուլիերմոս Աշխարհակալին ըրեր էին , և թաղեցին կուսանոց հռչակաւոր վանքի մը մէջ Փօնդըլու քաղաքին մօտ , ինչպէս որ ինքն ուզած էր կենդանութեան միջոցը :

Այս եղաւ , աշկերտներս , Բլանդաժնէի վախճանը . թէպէտ և հզօր , բայց սիրան ասաւոր յանցանքի մը բեռան տակ ճնշուած , ուրախութեան օր մըն ալ չունեցաւ աշխարհիս վրայ . և անանկ թշուառութեամբ մը մեռաւ , ուսկից աւելի մեծ վիշտ չկրնար ըլլալ հօր մը համար , այսինքն իր որդւոց աստերախտութիւնը :

Երբոր սրտմեցի ձեզի Ստքսոններուն Անգղիա հաստատուիլը , Արթուր անունով Կամբրիացոց հռչակաւոր զօրավարին վրայ խօսեցայ , որ Կալէս երկրին լերանց մէջ արշաւողներուն դէմ որդով չափ սրտերազմեցաւ , և յանկարծակի աներևութացաւ մէջտեղէն , անանկ որ ոչ ոք կրցաւ իմանալ իր մահուան ժամանակն ու տեղը :

Անտարակոյս կը յիշէք թէ ինչպէս Բրետոնիք , որոնք դիւրասաւան էին՝ ագէտ ժողովուրդ ըլլալով , հաստատ մտքերնին դրած էին թէ Արթուր թագաւորը դեռ կենդանի էր , թէպէտ շատ դարեր անցեր էին այս դիպուածին վրայ . և թէ մէկ օր մը սիտի երևնար յալթականաց ձեռքէն հին Բրիտանիան ազատելու համար : Թէպէտ ծողրելի կարծիք մըն էր ասիկայ , բայց ինչուան Հենրի-

կոս Բի ժամանակն ալ շատ տարածեալ էր Անգլիոյ մէջ և պարզամիտ մարդիկ կը սպասէին Արթուրի դաշտեանը որ վերջ տայ իրենց թշուառութեանցը :

Բոլոր Անգլիա ան կտրիճ զօրավարին յիշատակովը լցուած էր . Գըմպրըրընտ գաւառին մէջ մեծ աշտարակի մը աւերակները մնացած էին , զոր աղւոյն բնակիչքը Արևուր Բագատորին կտրակ սեղանը կ'անուանէին : Սուրբ երկրէն դարձող ուխտաւորներ կ'ապահովընէին որ Սիկիլիոյ մէջ Արթուրի հանգիպէր են , և թէ ըսէր է իրենց որ քիչ առենէն պիտի դառնայ Բրիտանիա . ուրիշներն ալ կը պատմէին որ Անգլիոյ անտառի մը մէջ որսորդներու խմբի մը պատահէր են , որոնք Արթուր թագաւորին ընկերակիցներն են եղեր , և իրեն ընդ առաջ կ'երթան եղեր :

Այս առասպելեալ պատմութիւններուն ու աս հին յիշատակներուն , զորոնք բրեանն գեղացիներուն միտքն իրենց դայեակները տոգորած էին , համոզմամբ կը հաւտային աս մարդիկները . վասն զի պղտիկութեան միջոց լսուած պատմութիւնները մարդուն մտքն հանելը շատ դժուար բան է , անանկ որ առանց ուղելու ալ մարդուս միտքը կու գան . այս պատճառաւ է , ազնիւ տղաքս , որ երբոր կը ստիպուիմ աս տեսակ բաներ մեջտեղ բերել , որոնց յարգ կու տային հին ժողովուրդները , միշտ կ'իմացընեմ ձեզի անոնց ստուծեր . որպէս զի չըլլայ որ այնպիսի անմտական մտըրութեանց մէջ իյնաք :

Այս Արթուրի դարձին յուսովը սաքսոն գեղացիները շատ անգամ իրենց տէրերուն ու թագաւորին հաստատած օրէնքներուն չէին հնազանդէր . մէյ մ' ալ յանկարծ հենրիկոս Բի թագաւորութեան վերջի տարին ձայն մը մեջտեղ տարածուեցաւ , որ Սըսեքսի հին թագաւորութեան Կլապընպլէի վանքին մէջ , սաքսոն կրօնաւորի

մը երազով յայտնուեր է Արթուրին սակրներուն
տեղը: Ըուտով վանքին արբան նշանակուած տեղը
գնաց, և չափաւոր խարունկութեամբ փորելէն
ետքը, մեծ ոսկրներ գտաւ, զորոնք հանգիսիւ
Ալապըճալրի վանքը տարին և գերեզմանի մէջ
գետեղէցին:

Երբոր առ լուրը բոլոր աշխարհին մէջ տարա-
ծուեցաւ, Արթուրին գարձին վրայ ըսուած ա-
ռասպելները գագրեցան, իր յիշատակը հին Բրե-
տաններուն մտքէն բոլորովին ջնջուեցաւ, և իր
քաջութեանց պատմութիւնները՝ պարզ զուար-
ճութեան նիւթ նզան հրաշալի պատմութիւններ
սիրողներու:

ԻԱ

ՀՈՒՔԱՐՏՈՍ ԱՌԻԻԾԱՍԻՐՏ

Թուական 1189—1192:

Երբոր Հենրիկոս Բ. Թագաւորը Թշուառ կեր-
պով Շինոնի մէջ կնքեց իր կեանքը, սիրելի աշ-
կերաներս, երկու կենդանի որդւոյր մէջէն անգրա-
միկը, որ Հոլիքարտոս Յալւածատիրան էր, Անգ-
լիոյ Թագաւոր հրասարակուեցաւ և աճապարեց
գնաց Ուէստմինստըր որ հոն Գէնգըրայըրի արք-
եպիսկոպոսէն պատկուի ըստ սովորութեան: Ոչ
երբէք ինչուան ան ատեն Թագաւորութեան հան-
գէսն ան աստիճանի շեղութեամբ հասարուած
էր Անգլիոյ մէջ. Յովհաննէս Լաբլանտ և Թագա-
ւորութեան գլխաւոր պարոնները փրտուարարէս
հագուած՝ հոն կը գտնուէին, ձեռուքնին բռնած
նոր Թագաւորին սուրը, Քրիստիան; գլխարկին

ու կօչկին մտրակները . և երբօր արբեպիսկոպոսը
Թագը գլուխը դրաւ , բազմութիւնը ուրախու
Թենէն ինքիրմէն դուրս ելեր էր , յուսալով որ
Հռիքարտոս Աին Թագաւորութեան միջոցը աւելի
խաղաղ պիտի անցնի քան թէ հօրը :

Բայց հազիւ թէ ըմբոցեր էր հանդէսը , մեծ շփո
Թութիւն մը ծագեց Նոնորա քաղքին մէջ , և քիչ
ատենուան մէջ Թագաւորութեան սահմաններէն
մեծ մասը խռովեց :

Անտոնները , ինչպէս դիտէք , բոլոր աշխարհ
Թագաւորներուն և պարոններուն օրինակին նայե
լով պատերազմէլէն զատ ուրիշ բան չէր մտածէր .
Հրեայք միայն , որոնք Տիտոս կայսեր Երուսաղէմն
առնէլէն վերջը՝ ամէն կողմ ցրուեցան , միայն ի
րենք Եւրոպիոյ մէջ վաճառականութեան ետեւ
էին . այն պատուաւոր և շահեկան արուեստին ,
որ կը հարստացրնէ պետութիւնները և առանձնա
կանները . այսպէս Անգլիոյ մէջ ալ , որ այսօ
րուան օրս աշխարհիս մէջ ամենէն աւելի վաճառա
կանութեան կը պարասի , հարստութիւնն իրենց
քով միայն զիջուած էր . ՚ի վերայ այսր ամենայնի
ամենէն արհամարհուած էին , և հրէի մը ներ
կայութիւնը հասարակաց ընկերութեան մէջ՝ գէշ
գուշակութիւն մը կը համարուէր :

Հռիքարտոս Թագաւորն իմանալով որ իսրայե
լացիներէն խել մը հօգի իր Թագաւորութեան
հանդիսին ներկայ գանուելու յօժարութիւն ու
նին , իր պաշտօնակալներուն ձեռքով արդիլել
տուաւ անոնց որ չերեան հոն . անոնցմէ մէկ քա
նին , որոնք ուրիշներէն աւելի հետաքրքիր և ա
ւելի աներկիւղ էին , յանգրգնեցան մտիկ չդնել
այս արդելքին ու Ուէսգովնսդրի պալատը մտնե
լով ծածուկ , տեսան հանդէսը բոլոր Ժողովրդեան
հետ : Գժբաղդաբար հանդիսին ըմբնալու միջոց
ները՝ մէջերնէն մէկ երկուքը ճանչցուելով , Ժողո

վուրդը անոնց վրայ յարձրկեցան և բզկի բզկի ըրին, ժամանակ չլծողով թագաւորին պահապան զինուորներուն որ խալըսեն զանոնք :

Մեկէն 'ի մէկ սրիկաներու խումբ մը, ինչպէս որ կը գտնուի մեծամեծ քաղաքներու մէջ, յաջող ասիւթը չուզելով փախցընել անոնց ունեցածը չունեցածը յափշտակելու, սկսան Սիդիի ճամբաներուն մէջ վաղէլ, ու անգթուածեամբ սուջևնին եկած հրեաները կը սպաննէին : Ետքը անյոպաղ այս սանձարձակ բաղմուծիւնն իսրայելացի հարուստ վաճառականաց տուները վազեցին, կրակ տուին անոնց, և անողորմաբար տան մէջ գտնուողները մորթեցին : Այս քստմնելի տեսարանները քիչ օրուան մէջ երկրին գլխաւոր քաղաքներուն մէջն ալ նորոգուեցան, և Հոխբարտոս չկրնալով ժողովրդեան գրգռութիւնն իջեցընել, մեծապէս վշտացաւ որ իր թագաւորութեան առաջին օրերը այսպիսի սպանութիւններով շաղխեցան :

Այս միջոցներս, ազնիւ տղաքս, դժբաղդ լուր մը քրիստոնեայ ազգաց մէջ խռովութիւն ձգեց : Երուսաղէմ քաղաքը, որ ինչպէս գիտէք՝ վաթսուն տարի առաջ առաջին խաչակրաց ժամանակ Կոարֆրուա ար Պուլէոնի ձեռքով ազատեր էր, նորէն Սարակինոսաց ձեռքն ինկեր էր, զորոնք Սալահատին Եգիպտոսի սուլթանը Պաղեստին բերեր էր : Այս ձայնն որ ելաւ, գրեթէ բոլոր Եւրոպիոյ թագաւորներն երգումն ըրին, որ նորէն խաչակիր զօրք ժողվեն՝ սուրբ գերեզմանը ազատելու համար : Այս բանիս գլուխ կեցան Հոխբարտոս Առիւծասիրաը, որ անհանգարտ բնաւորութեամբը շատ կ'ախորժէր սրտերազմի վտանգները, և Փիլիպպոս-Օգոստոս Գաղլիոյ թագաւորը, որ հօրը Լուզովիկոս Էին տեղը նոր յաջորդեր էր :

Այս երկու երիտասարդ թագաւորները այնպիսի բարեկամութեամբ մը իրարու հետ միացեր

էին, որ երբոր Հռիփարտոս Գաղղիոց արքունիքն ապաւինեցաւ, մէկզմէկ եղբարք կը կոչէին, նոյն սեզանը կ'ուտէին, մէկ խուց կը սրահէին, որ նոյն տառն քարեկամութեան և վտառհուսութեան ամենէն մեծ ցոյցն էր: Երկուքն ալ համոզեցին իրենց թագաւորութիւններուն ամենէն աւելի զօրաւոր պարոններն՝ որ այս խաչակրութեան մէջ մասն ունենան. և Հռիփարտոս շատ ոսկի և արծաթ ստակ դիզած ըլլալով, խել մը նաւեր պատրաստել տուաւ, որոնց մէջ մտաւ մեծ բանակով մը. և քիչ առեւնէն Փիլիպպոս-Օգոստոս ալ հասաւ քարեկամին՝ իր պարոններուն գլուխ անցած: Գաղղիացի և անգղիացի ասպետները նոյն գրոշներուն տակ կը քալէին, և երկու ազգերն ուրիշ կերպով չէին զանազանուէր, բայց եթէ ձախ ուսերնուն վրայ կրած խաչերուն գոյնէն, որ Անգղիացւոցը ճերմակ էր, իսկ Գաղղիացւոցը կարծիր: Երկայն և տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետեւ, երկու նաւատորմիչները Պաղեստին ցամաք թափեցին բանակները, և Հռիփարտոս ու Փիլիպպոս միաբան Աքքեա քաղաքը պաշարեցին. բայց թշնամիներն ալ յարձակողներուն հաւասար քաջութիւն ցուցուցին:

Չեմ կրնար ըսել ձեզի, աշխերտներս, թէ քանի մէկ աներկիւղ կտորձութիւններով Հռիփարտոս թագաւորն իր Առի-ճատիբո մտականուանը արժանի ցուցուց զինքը. քարէ կարկուտներու ու նետերու հեղեղին տակ կեցած, զորոնք անհաւատներն իրենց պատնէշներէն վար կը նետէին, միակերպ կը քաջալերէր զօրքերն իր օրինակովը. և Անգղիոց թագաւորին գրոշն՝ որուն վրայ ընձառուիւծ նկարուած էր, միշտ աւելի մօտ էր վտանգին: Դժբաղդաբար պատերազմական քաջութեամբ միայն պէտք չէ գոհ ըլլայ թագաւոր մը, և Հռիփարտոս իր շքեղ արիւթութեան վայն իրեն դաժան և հպարտ

բնաւորութեամբը կը մթնցընէր, և անանկ բարկասիրտ էր ու խօսքերուն մէջ յանդուգն, որ Փիլիպպոս-Օգոստոս և իշխաններէն ու պարսմներէն շատերը որ հոն կը գանուէին, աւրուեցան հետը : Արջի պատերազմին մէջ որով քրիստոնէայք Աբբեան յարձակմամբ առին, որուն պարխապնէրուն տակ խել մը բազմութիւն ինչուան ան տակն ինկած մեռած էին ամէն ազգերէ, հոխբարտոս ըստ իրեն սովորութեանը՝ բանակին առաջին կարգն էր . մէյ մ' ալ յանկարծ քաղքին աշտարակներուն մէկուն վրայ տեսաւ որ Լէոբուլաի Աստուծոյ դասին գրօշակը կը ծածանէր, որն որ ամենայն վասնդ ոտքի տակ առնելով, առաջինը եղեր էր որ պարխապներուն վրայ յարձրկի և իր գրօշը հոն կանգնէ . յետ Սարակինոսներն անկէջ վաբնտելու : Այս տեսնելով, հոխբարտոս չկրցաւ բարկութիւնը զսպել, և մէկէն կայծակի պէս պարսպին վրայ յարձրկելով, վերցուց Աստուծոյ դասին գրօշը, ձեռքովը պատուեց, և անոր տեղ իր գրօշակը կանգնեց, ըսելով թէ ով որ սիրտ կ'ընէ՝ թող գայ վերցընէ զան հոնկէջ . ոչ որ յանդգնեցաւ աս բանիս, բայց Լէոբուլա անկէ ետքը մահացու թշնամի եղաւ իրեն, և երգուրնցաւ որ շուտ կամ ուշ Անդրիոյ թագաւորէն վրէժն հանէ :

ԻՐ

ԼԵՐԱՆ ԾԵՐԸ

Թուական 1193-1199 :

Այս տակներս Լիբանանու լեռանց ձորերէն մէկուն մէջ, որ Գազիտաֆնը Սարուոյ կրկնէ կը

բաժնէ, անդգամ իշխան մը կար՝ զորն որ Լէրան Ծէրը կը կոչէին . մահմեդական էր այս իշխանը, և այս պատճառաւ կը հալածէր զքրիստոնէայս :

Լէրան Ծէրը կը բնակէր շքեղ պալատի մը մէջ, չորս կողմը պարտէզ, որուն մէջ անկուած էին նարնջենիներ, լիմոնի ծառեր, մրտենիներ և ամէն տեսակ հոտաւէտ ծառեր ու ծաղկերներ : Այս ընդարձակ պարտիզին մէջ անթիւ անհամար օղբիւրներ կը վազէին, որոնց ջուրերը կ'ուռգանէին մշտադաւար մարգերը . և անտառներուն մէջ գիշեր ցորեկ հազարաւոր թռչնոց անոյշ երգերն ու ճըռուղիւնները կը լսուէին :

Աս պալատին, և պարտիզին մէջ՝ ուր մարմարիւնէ վրանաձև շինուածքներ կային, խել մը սպիտակազգեստ երիտասարդաց բազմութիւն կը բնակէր, զորոնք ՚ի մանկութենէ հոն տարած էին, որպէս զի ան հրաշալի թագաւորութեան ժողովուրդն ըլլան . հոն ամենայն տեսակ հաճոյից և զուարճութեանց մէջ կը մեծնային . և ան աստիճանի կը սիրէին զիշխանը զիրենք երջանկացնելուն համար, որ իրենց մի միայն մտածութիւնը՝ զինքը հաճեցնել և իրեն հնազանդիւն էր :

Լէրան Ծերուն հպատակները մահուրնէ վախնալ չէին գիտէր, վասն զի իշխանն իրենց հաւտացուցեր էր՝ թէ երբոր իրեն հրամանները կատարելու միջոց մեռնին նէ, մէկէն արքայութեան մը մէջ պիտի փոխադրուին, որուն ստորագրութիւնը գեղեցիկ կերպով կ'ընէր անոնց :

« Ութը սաթէ շինուած դռներէ պիտի մտնաք ան արքայութեան մէջ, կ'ըսէր խորամանկ ծերը, և մէկէն եօթանասուն հազար մարդապետին պիտի տեսնաք զխմայնիդ՝ ամէն տեսակ գեղեցիկ ծաղկերներով զարդարեալ, և անոնց մէջ եօթանասուն հազար սատափէ կամ բուստէ պալատ : Ամէն մէկ պալատին մէջ, նոյնչափ թուով սուրբիտնէ ճեմե-

լիքներ պիտի տեսնաք, ոսկեզօծ սրահներ, փառաւորապէս զարդարուած սեղաններ, կաթի և մեղրի աղբիւրներ, և ծիրանեգոյն մետաքսէ ճոխ վրաններ, որոնց մէջ կրնաք պառկիլ վարդէ տերեւներով անկողիններու վրայ » :

Ասանկով, տղաքս, աս երիտասարդները համոզուած էին որ այնպիսի զուարճալի տեղ մը պիտի երթան մահուրնէ վերջը, թէ որ հնազանդին իրենց տիրոջը՝ ինչուան իրենց կենաց վտանգովն ալ, և իրենցմէ ոչ ոք կը տարակուսէր թէ չըլլայ որ ասոնք առասպելներ ըլլան որոնցմով այս վարպետ մարդը կը խաբէր զիրենք, որպէս զի միշտ անխափան իր կամքը կատարեն :

Օր մը Փիլիպպոս-Օգոստոս թագաւորէն նուիրակ մը եկաւ այս իշխանին պալատը, և Գալղիոյ թագաւորին կողմանէ բարեկամութեան առաջարկութիւն ըրաւ : Ծերը նախ պտըացուց դաղղիացին իր պալատին ու պարտիզին մէջ, վերջը բարձր աշտարակի մը ծայրը հանեց, ուր խել մը երիտասարդներ փափուկ անկողիններու վրայ հանգիստ կը քնանային :

Լերան Ծերը սղտի նշան մը ըրաւ անոնցմէ երկուքին, որ կարծես թէ իրեն նայուածքէն ալ կը ջանային գուշակել թէ ի՞նչ կրնան ընել զանիկայ հաճեցընելու համար, և մէկէն այս անմիաները աշտարակէն վար ձգեցին զիրենք՝ առանց տարակուսելու և ոչ իսկ մէկ վայրկեան մը : Այս իշխանս ուրիշ բանի համար չգոհեց ան խելճերուն կեանքը, բայց եթէ Փիլիպպոսի նուիրակին ցուցընելու համար՝ թէ ինչէ՞ր չեն ըներ ասանկ մարդիկ իրեն հնազանդելու համար :

Թէպէտ ոչ երբէք զուրիշը խաբէլ կ'ըլլայ, սիրելի աշակերտք, բայց գոնէ կերպով մը կ'արդարանար Լերան Ծերը՝ թէ որ այս կոյր հնազանդութիւնն ընել տուած ըլլար՝ զանոնք առաքինի

կամ երջանիկ ընելու համար միայն, բայց անանկ չէր, հասա զանոնք կը ծառայեցընէր մեծամեծ անօրէնութիւններ գործելու համար. և սակայ հեռաւոր աշխարհներ կը խրկէր զանոնք հրաման տալով՝ որ սպաննեն ան իշխաններն ու թագաւորները՝ որոնցմէ աժդոհութիւն մը սւնէր. այսպիսի սպանութիւններ ընելու համար՝ մէկ խօսք մը զուրցէր բաւական էր և մէկէն կը կատարուէր : Եւ որովհետև ինքզինքը հասաներուն թագաւոր կը կոչէր, անկէց առաջ եկած է գաղղիարէն լէզուին ասանէն (Գ.դ. Assassiu) բառը, որ կը նշանակէ վատ և նենգաւոր մարդաստղան :

Իշխանին առաջին հրամանին՝ սա անգութ մարդիկները սուրբերը ծոցերնին ծածկած ծառայակի՛եր թային. աշխարհներ և ծովեր կ'անցնէին գանելու համար զանիկայ զորն որ Ղերան Ծերը դատաւարութիւն էր մահուան. լռելեայն վրայ կը հասնէին, և մահացու հարուածով կը զարնէին զանիկայ հանգիսի միջոց, նաև ինչուան անկողնին մէջ. և իրենց իշխանին առեւը չէին դառնար՝ քանի որ սպանութիւնն ի գործ չէր գրուած : Բովանգակ բանակէ մը առելի զարհուրելի էին այս անօրէնները, և վայ էր անոնց՝ որոնց որ մահը Ղերանահու Ծերը վճռած էր :

Խեղ մը խաչակրաց զորագլուխներ ինկած էին ասոնց հարուածներէն. և սպանողներէն մէկ քանին ալ բռնուէր էին երկու թագաւորաց բանակին մէջ. և թէպէտ սաստիկ ասանջանքներով չարչարելին զանոնք՝ իրենց նմանները զարհուրեցընելու համար, բայց օր օրուան վրայ սուրիշ նորեր ալ կը բռնուէին : Փիլիպպոս Հաիքարտոսի աներես յանգսնութենէն նեղացած, միաբը գրաւ որ գառնայ իր թագաւորութիւնը, ըսելով թէ պատիւ մը չէր ասանկ խորէնութեամբ սպանութիւն ընողներու դէմ պատերազմիլը. թող որ անհրաժեշտ հարկ

ալ էր որ իր երկիրը դառնայ վտանգաց առջև առնելու համար . և այսպէս մինակ թողուց Պաղեստինու մէջ անգղիացի թագաւորը , որուն անհաշտ թշնամի եղած էր :

Ա՛լ անկէ ետև , տղաքս , Հռիքարտոս՝ թեպէտ կարիճ էր և ճարտար , բայց չկրցաւ յաղթուածին մը ստանալ Սարակինոսաց վրայ . յետ անօգուտ ատել Երուսաղէմի վրայ մտախնալ փորձելու , և իր բանակին մեծագոյն մասը կորսնցընելու , և ոչ իսկ սուրբ քաղաքին սրատերը կրցաւ անսնել հեռուէն , և դարձաւ Ա.ք.քեա , ուր իմացաւ մեծաւ բարկուածեամբ որ Յովհաննէս լաքլանտ իրեն հեռաւորուածինը բանի բերելով՝ Գաղղիոյ թագաւորին հետ միացեր էր՝ իր թագաւորութենէն զրկելու համար զինքը , և թէ շատ անգղիացի և նորմանացի սարոններ մէկ խօսք գրած էին իր թշնամեացն հետ :

Երբոր աս ձախորդ լուրն աւաւ Հռիքարտոս , մտնալով իր երգուել մինչև ՚ի մահ ստատերազմելու սուրբ գերեզմանին աղատուածեանն համար , ծածուկ սղախ նաւ մը մտաւ քանի մը հաւատարիմ ընկերաց հետ , և գնաց դէս ՚ի Իտալիա , չհամարձակելով ոչ Գաղղիա և ոչ Անգղիա յամառք ելլել , վախնալով որ կրնայ կամ Փիլիպպոսի և կամ իր եղբօրը ձեռքն իյնալ . բայց իր հպարտութիւնն ու բարկասիրտ բնաւորութիւնը ստաճառ եղեր էին որ ուրիշ շատ անկարծելի թշնամիներ ալ ելլան իրեն դէմ :

Հռիքարտոս Ադրիական ծովուն Ծաբա անունով նաւահանգիստը ցամաք ելաւ , ուր չուղենալով ճանչցուել՝ նորմանացի հասարակ վաճառակաւնի մը անուն առաւ , և արգիլեց իր ծառաներուն որ որուն ալ ըլլայ նէ չըսեն թէ իրենք Անգղիոյ թագաւորին մարդիկներէն են . բայց անխաճեմ գտնուեցաւ որ իր ծառաներէն մէկը տեղւոյն քաղաքապետին խրկեց՝ հիւրընկալուածին խնդրե-

լու համար, և անոր ձեռքով մեծ սուտակ քար մը (ՅՃ՝ Գըրբուլ Էտուր) խրկեց այս իշխանին ընծայ, զորն որ քիչ առաջ Պաղեստին գնած էր :

Ծագացի իշխանը երբոր տեսաւ այս ընծան, ափ շեցաւ թնաց. բայց երբոր թագաւորին ծառան ըսաւ թէ նորմանացի վաճառական մըն էր որ այս ընծան կը խրկէր իրեն, աւելի մտադրուածեամբ քննեց և մակարեբեց թէ ո՞վ պիտի ըլլայ անոր տէրը . « Ըշմարիտը չես ըսեր, ըսաւ խտուածեամբ հաւատարիմ ծառային . չէ թէ նորմանացի վաճառական մը, հապա հոխքարտոս թագաւորը տուած է քեզի տս թանկագին ապակիքը . բայց որովհետև այսպիսի ընծայ մը ուզեր է ընել ինձի առանց զիս ճանչնալու, ըսէ որ ես զինքը իմ քաղաքիս մէջ չեմ ընդունիր, հապա արտօրնօք ելլայ երթայ, ապա թէ ոչ՝ գիտեմ որ թշնամիներէ կը պաշարուի » :

Այս իմաստուն խորհրդին մտիկ ըրաւ Հոխքարտոս, զորն որ վտանգը սկսեք էր խոհեմցընել . և բաց ՚ի իր երկու ծառաներէն, բոլոր իր մէկալ ու զեկիցները քովէն հեռացընելով՝ շուտով մը ելաւ գնաց անկէ . և անանկ շուա կ'ընէր իր ճամբորդութիւնը, որ կը յուսար անծանօթ թշնամեաց հսկողութենէն խալըսիլ . բայց Գերմանիայէն անցնելու ատեն, գծրազգարար Աւստրիոյ երկիրն հասաւ, ուր Լէոբոլտ գուքսը կը թագաւորէր, որուն Աբբեայի պաշարման միջոց մեծ նախաափնք ըրած էր :

Լէոբոլտ գիպուածով մը իմանալով որ օտարական մը հասեր է երկու ծառայի հետ, որոնք ձեռուընին հարուստ բանուած ձեռնոցներ գրած էին, որ ազնուականները կը գնէին ան ատեն, զինուորներ խրկեց անոնցմէ մէկը բռնել սուտա, և տանջանքի մատենելով տիրոջն անունը բերնէն առաւ . և մէկէն բռնեց զՀոխքարտոս ու խիստ բանտի մէջ գրաւ, ուր գիշեր ու ցորեկ երկու զինուոր

սուրերնին մերկացած պահպանութիւն կ'ընէին ,
և հրաման ունեին որ եթէ պզտիփորձ մը ընէ՝ փախ-
չելու՝ մեռնեն :

Աստարակոյս , տղաքս , երբոր ինքզինքը պատի-
սի մուծ բանտի մը մէջ տեսաւ , ուր կրնար շատ
տարիներ տառապել , սաստիկ զքնաց հոգեարտոս
ըրած նախատինքին վրայ , որ իր բուն ընաւորու-
թենէն առաջ եկած էր . վասն զի խոհեմութեամբ
գացած ըլլար նէ , Աստրիոյ գուքսը հիմա փոխա-
նակ իրեն վնասել ջանալու՝ ամենայն սիրով ըն-
դունելութիւն կ'ընէր :

Բայց այս տեսակ խորհրդածութիւններու ժա-
մանակն անցած էր . և շատ ամիսներ այս տխուր
բանալիս մէջ անցուց Անգղիոյ Թագաւորը , մինչ-
դեռ անգին Յովհաննէս Լաբլանա իր փառասիրու-
թեամբը կը վրդովէր զԱնգղիա՝ պահանջելով որ
Թագաւորական Թագն իրեն կ'իյնայ , իբրև թէ
եղբայրն ազատութիւնը կոտորեցած ըլլալով՝
մեռած ըլլար . բայց շատ հաւատարիմ պարսններ
յանձն չուին հնազանգիլ անոր , քանի որ հոգ-
քարտոս կենդանի էր , և երկրէն ալ գուրս վնաս-
ցին զինքը , զոր խառնակութիւններով և թշուա-
ռութեամբ լեցուցեր էր :

Իսկ հոգեարտոս մեծ փրկանքով մը նորէն ստա-
ցաւ իր ազատութիւնը , և յետ տարի մը զժնգակ
գերութիւն քաշելու՝ գարձաւ Անգղիա , և մեծա-
ուրախութեամբ ընդունեցան զինքը ժողովրդն
ու պարսնները , որոնք ունեցածնին չունեցածնին
տուեր էին՝ զինքը խալըսելու համար , և կը գուր-
գուրային վրան : Բայց այս ուրախութիւնս եր-
կայն չտեսց , վասն զի հոգեարտոս մէկէն ստի-
պուեցաւ պատերազմի երթալ Փիլիպպոս-Օքոս-
տոսի դէմ , որ կը սպաննար Ակուխտանիան , և
Նորմանտիան նուաճել :

Այս պատերազմին մէջ ալ , որ շատ տարիներ

տուեց, Անգղիոյ Թագաւորն իր կարըճուածինը ցուցուց • բայց Քաղղիոյ մէջ ամուր բերդ մը պաշարելու ատեն, որ Թշնամի իշխանի մըն էր, նեռէ մը վերաւորուեցաւ ուսը • և այս ծանր հարուածը քանի մը օրուան մէջ զինքը դերեղման խոթեց :

Մեռնելէն առաջ յայանեց իր յետին կամքն իր քովը եղողներուն, յարձակմամբ Թշնամուոյն բերդը ասնել տուաւ, և հրաման տուաւ որ բոլոր հոն դանուսղ պաշտօնակալներն և զինուորներն անգթութեամբ սպաննեն, բաց ՚ի ան աղեղնաւորէն որ զինքը վերաւորեր էր: Այս մարդս, որ Վուրասն կ'ըսուէր, քանի որ Թագաւորը կենդանի էր՝ ինքն ալ կենդանի մնաց • անոր մահուընէն ետքը, պաշտօնակալաց սիրաը տխրութենէն այրած՝ ողջ ողջ մորթազերծ ըրին զանիկայ :

Հռիփարատսի մարմինը, ըստ իրեն հրամանին որ իր յետին վայրկեաններուն տուաւ, Շինոնի մօտ Փոնդրվրոլի վանքը տարին, ուր որ իր հայրը Հենրիկոս Բ Թաղուեր էր, և իր սիրաը Նորմանտիոյ մայրաքաղաքը՝ Ռուան տարին ՚ի փոխարէն այն քաղքին բնակչաց հաւատարմութեանն որ միշտ իրեն ցուցուցած էին Թէ իր յաջողութեանն և Թէ Թշուառութեանն ատեն :

Քաջն Հռիփարատսի մահուընէն հարիւր տարի ետքն ալ, իրեն քաջութեանն համբաւը ան աստիճանի տարածուած էր Ասիոյ մէջ, որ արաբացի ձիաւորները՝ Հռիփարատս մօտ է ըսելով կը սպաննային իրենց ձիերուն • և մարք ալ երբոր սղաքնին անհանգարա կը կենային, կ'ըսէին Թէ Հիմա Ասիւճատիրաը կը կանչեմ :

Հռիփարատս Աին Անգղիոյ վրայ Թագաւորած ժամանակը, սիրելի աշակերտք, Օտդ-Լճաս նոյն երկրին անտառներուն մէջ ապաւինեցան, և ինչուան ան ատեն մնաս տալէ չէին դադրած : Ասոնց գլխաւորը ան միջոցին Ռոպին-Հուս անունով մէկն

էր, որուն առասպելախառն պատմութիւնը հին երգերու մէջ պահուած է, զորոնք ինչուան հիմա Անգղիոյ ժողովուրդը երբեմն կ'երգէ: Ռոպին գեշ մարգէն, ընդ հակառակն խել մը աղքատաց և որբերու բազմութիւն կը կերակրէր, որոնց հիւղերն այրած էին և հունձքերնին ապականած՝ պարոններուն կոխներուն ժամանակ. բայց մահու չափ կը պատերազմէր թագաւորին զորացն և անառայ պահապաններուն հետ: Աս Օոդ-Լոներուն վերջին գլխաւորին յիշատակը՝ ոչ երբէք բոլորովին ջնջուեցաւ անգղիացի գեղացւոց մտքէն, որ երբեմն 'ի պատիւ իրեն հանգէսներ կը կատարեն և ով որ անոնց մէջ կը գանուի՝ խմելէն և զուարճանալէն զատ ուրիշ բան սլիտի չընէ: Երբեմն այս հանգէսներու մէջ կը ներկայացնեն այն քաջ անձին կարճութիւններէն մէկ քանին, ծառերու տերևազարդ ճիւղերով զարդարուած թատրոնի վրայ. և ինչուան հիմա Նորահնայրընտի ծովափանց վրայ պզտի ծոց մը կայ որ Ռոպին-հուա կ'ըսուի:

ԻԳ

Ա Ր Թ Ո Ի Ր Ի Մ Ա Հ Ը

Թուական 1199-1203:

Երբոր Հաիբարտոս թագաւորը մեռաւ, որով հեռակ որդի չունէր՝ մազ մնաց որ Բլանգաժնէ ցեղը պիտի մարէր. ինչպէս որ պատմեցի ձեզի, Կրտսերն Հենրիկոս և Ժօֆրուա Բրիտանացին իրենց հօրմէն Հենրիկոս Բէն առաջ գերեզման գացեր էին. և Արիւծասիրաբը մահու ընէն առաջ, իր էջ

լէոնորա մօրն աղաչանքովը՝ զՅովհաննէս Լաբլանտ
իր եղբայրը իրեն յաջորդ որոշեց, որուն անունը
մեծ անօրէնութիւն մը մարդուս միտքը կը ձգէ,
և անգղիացի ազգին երեւելի գէւղքերէն մէկը :

Արգէն գուք ալ պիտի գիտնաք որ Թագաւորու-
թիւնն ըստ ինքեան Յովհաննէս Լաբլանտին չէր
էյնար, վասն զի Ժօֆրուա Բրիտանացին պզտի
որդի մը Թողուցեր էր, որուն Գաղղիոյ Բրետոն-
ները Արթուր անունը տուին, որ Թէ իրենց
և Թէ անգղիացի Բրետոններուն՝ իրենց հին ա-
նուանի զօրավարը կը յիշեցնէր: Իսկ ընդ հակա-
ռակն Հենրիկոս Բ ուզեր էր իր անունը գնել իր
Թոռանը, բայց Բրիտանիոյ պարոնները յանձն
չտուին այս բանս, և տակէց Հենրիկոս մեծապէս
պաղեցաւ տղուն վրայ. և Էլէոնորա Թագուհին և
մանաւանդ Յովհաննէս Լաբլանտ ալ անոր նայե-
լով իրենք ալ պաղեցան, վասն զի այս ետքինը ա-
զէկ գիտէր որ Արթուր էր Թագաւորութեան
բուն ժառանգը: Այսպէս իր մատաղ հասակէն
Բրիտանիոյ պզտի գուքսը մեծամեծ վտանգներու
մէջ-ինկաւ իր ազգականներուն ատելութեանը
պատճառաւ. և մայրը այս բաներէս զինքը ազա-
տելու ուրիշ ճար չգտաւ, բայց եթէ Գաղղիոյ ար-
քունիքը խրկել, և հոն Փիլիպպոս-Օգոստոս իր
զաւակներուն հետ մեծցուց զինքը, այս պայմանա-
ւոր Բրիտանիոյ գքսութիւնն իրեն տայ, որուն մին-
չև այն ատեն Անգղիոյ Թագաւորները տիրեր էին :

Ճշմարտան ըսելով ձեզի, սիրելի աշկերաներս,
չստ չար մարդ էր Յովհաննէս Թագաւորը, որ բռ-
նութեամբը, խարդախութեամբը, անգթութիւն
ու ազահութեամբը՝ քիչ ատենուան մէջ բոլոր իր
հպատակացն ատելի եղաւ, և մանաւանդ անկը-
նորմանտացի պարոններուն, որոնք վայրագ և խու-
վայոյզ մարդիկ էին, Ստեփաննոս Պուլայի ատե-
նուան պարոններուն պէս՝ որոնց Թոռներն էին :

Այս իշխանները չէին կրնար մասնաւորապէս Յովհաննէսին ան բանին գիտնալ, որ վարձանայի իրենց վրայ վստահութիւն սուղընկու և անպակաս ցի առպեաներն իրեն չածհելու՝ յայտնի մտար զինուորները իրենցմէ աւելի վեր կը գնէր և իր ծառայութեանը կը գործածէր, խոտամնալով անոնց որ անգղիացի պարոններուն ինչքերն իրենց կու տայ, ինչպէս երբեմն Գուլիելմոս Աշխարհակալը Հասդինկսի պատերազմէն ետև Սաքսոններուն երկիրներն իր ընկերացը բաժնոր էր: Եսպիկոպոսք և կրօնաւորք իսկ տաղանկացած էին Յովհաննէս թագաւորէն, որոնք շատ անգամ փորձած էին իրեն բարբարոսութիւնն ու զրէժիմարութիւնը. որովհետև Լտբլանո շատ սրբակաց անձինք բանտերու մէջ անթուութենէ մեռուցեր էր. և ան զարհուրելի տանջանքը խաւական չնեղելով, նստ անհետեւ ծանրութեամբ կատարեայ զգետներ հագցրնել կու տար ան խեղճերուն, և չէր ամբշնար ըսելու թէ աս զգետաները ցրտէն կը պահեն զանոնք բանտին մէջ:

Արթուր ան առեւանները Փիլիպպոս-Օգոնանոն արքունեաց մէջ բաւական մեծցեր էր, և Բլանգաժնէ ցեղին բոլոր գեղեցիկ յատկութիւնները իր վրայ կը ցուցնէր, առանց պակասութիւններն ունենալու: Բրեւոնները սաստիկ կը սիրէին իրենց պատանի դուքսը. և Յովհաննէս թագաւորը կը վստահար լսելով որ իր եղբորորդոյն գեղեցիկ յատկութիւնները հասակին հետ մէկտեղ կ'աձէին: Դժբաղցաբար այս ազնիւ երիտասարդը, որ իր կարըձութեամբն իր ցեղին ամենէն քաջերէն վար չէր մնար, ուզելով ամուր բերդի մը յարձակմամբ տիրել, որ հօրեղբօրն էր, անոր զինուորներէն բռնուեցաւ. և Ռուան քաղքին մէջ մէկ աշտարակ մը տարուեցաւ, ուր Հիւսպեր անուսով մարդ մը վրան պահապան գրին, որ խիտա և գաժան մարդ մը կը սեպուէր:

Հատ ամիսներ անցուց Արթուր Ռուանի աշտարակին մէջ, և այնպիսի քաղցրութեամբ և համակամութեամբ կը կրէր իր թշուառ վիճակը, որ ինչուան Հիւպերի ալ սիրելի եղեր էր. մէյ մ' ալ յանկարծ օր մը աս մարդն իր բանառ մտաւ երկու ձառադէմ զինուորներով, որոնք կրակի մէջ կարմրցուցած սուրեր ունէին ձեռուրնին :

Արթուր ամէն առաւօտ սովորութիւն ունէր որ ժպտելով մը իրեն բանտապետին առջևը կ'ելլար. բայց նոյն օրը անոր տժգոյն և այլայլած կերպարանքէն, և մանաւանդ այս երկու զինուորաց զարհուրելի երեսէն, մէկէն իմացաւ որ դուրսը մեծ փորձանք գալիք կար :

— « Ի՞նչ ունիս, բարեկամ, ըսաւ Հիւպերին. տրտում կ'երևաս : Աւանդ, ես կարծէի որ ինձմէ աւելի տրտում մարդ չկրնար ըլլալ, և սակայն թէ որ բանաէս դուրս ըլլայի, և ստիպուէի ալ ոչխարներ արածել ինձի անանկ կու գայ որ բոլոր կէնացս մէջ ուրասիս կ'ըլլայի : Ի՞նչ յանցանք ունիմ որ յօֆրուա Բլանդաժնէի որդի ծներ եմ, և խեղճ հովիւ մը չեմ ծնած : Չէ, չէ, աս իմ յանցանքս չէ, և հազար անգամ աւելի աղէկ էր որ քու որդիդ ըլլայի, Հիւպեր, վասն զի վտահ էմ որ զիս կը սիրէիր » :

Այս խօսքերս լսելով, Հիւպերի աչուրները արցունքով լեցուեցան, և իր այլայլութիւնը ծածկելու համար՝ կռնակն իշխանին դարձուց և առանց տեսնուելու սրբեց արցունքն որ երեսին վրայ կը վազէր :

— « Այսօր հիւանդ ես, ազնիւ Հիւպեր, ըսաւ նորէն դեռահասակ իշխանը. ինչուան հիմա այսչափ տժգոյն չեմ տեսած զքեզ : Անանկ է՛նէ՛ քովս կեցիր, ես զքեզ կը հոգամ, և գիշեր ցորեկ հօրս պէս կը խնամեմ զքեզ » :

Բանտապետին սիրաւը չդիմացաւ, աղաքս, և

մէկէն երկու զինուորները դուրս հանել տալով
ազատաբար սկսաւ հեծեծալ, և իշխանին ձեռքը
տուաւ Վաքլանտին նամակը, որ կը հրամայէր ի-
րեն որ առանց ուշացընելու կարմրցուցած երկա-
թով իր եղբորորդւոյն աչուընէրը փորէ, որովհե-
տև սպահով էր որ ան ահաւոր տանջանքին չկր-
նար դիմանալ:

Հարցուցան ստեն Արթուր. « Հիւպեր, սիրադ
կը տանի այս բարբարոս հրամանն ՚ի գործ դնե-
լու »: — Բանտապետը լուռ կեցաւ, վասն զի
գիտէր որ եթէ Թագաւորին հրամանին հնազան-
դելու չըլլար, գլուխը գացած էր: — « Կը յիշէս,
բարեկամ, շարունակեց Արթուր, ան զիշերն որ
գլխի ցաւ ունէիր, և ես չուզեցի քովէդ հեռանալ:
Գլուխդ գեղեցիկ Թաշկինսկի մը կապեցի, որ ա-
տենօք իմ Գոնադանս մայրս տուած էր ինձի, և
աղաչեցի քեզի որ իմ սիրուս համար պահես զան:
Երբոր կը քնանայիր, ձեռքս գլխուդ վրայ կը
դնէի զովացընելու համար. և երբոր կը բանայիր
աչուընէրդ, կը հարցընէի քեզի. Ո՛ւր է հիւան-
դու թիւնդ, ի՞նչ կերպով ճար կրնայ ըլլուիլ: Շատ
աղքատ մարդկանց տղաքներ կը գանուին որ ան-
տարակոյս հանդարտ անկողիննին կը կենային, և
այս քաղցր խօսքերէս մէկն ալ չէին ըսէր քեզի,
որ հիւանդի մը համար մեծ մսիթարութիւն է. իսկ
դու, սիրելի Հիւպեր, իշխան մը ունէիր որ քեզի
կը ծառայէր և կը մսիթարէր: Աս բաներէս ետքը,
սիրտդ կը քաշէ խեղճ աչքերս այրելու, որ ոչ եր-
բէք կրցեր են և ոչ երբէք պիտի կարենան քեզի
բարկութեամբ նայիլ »:

Հիւպեր լսելով աս բաներս՝ սիրադ կը կտրրատէր,
վասն զի անանկ անգութ չէր՝ որչափ որ դրսանց
կ'երևար. բայց երդում տուած ըլլալով Յովհան-
նէս Թագաւորին որ հնազանդի իրեն, կանչեց եր-
կու զինուորները, հրամայեց որ շղթաներով կա-

պեն զիշխանն , ու 'ի գործ գնեն ան անգութ պատիժն՝ որուն գատապարտուած էր : Աս որ տեսաւ Արթուր , ժազեց պղտուեցաւ անոր , « Ա՛հ , ազատէ զիս , կ'ազազակէր , ազատէ զիս այս արիւն-արբու մարգկանց ձեռքէն : Կ'ազաչեմ զքեզ յանուն երկնից , մի կապեր զիս : Թէ որ գուրս հանես աս ահաւոր մարգիկները , որոնց նայուածքը միայն կը մեռցընէ զիս , կը լռեմ ես , և կը կատարեմ ինչ որ կ'ուզես , չեմ շարժիր , որքս գեախն չեմ զարներ . բայց Աստուծոյ սիրուն համար՝ գուրս հանէ աս մարգիկները » :

Հիւպեր չկարենալով անոր ազաչանացը մտիկ չգնել , նշան ըրաւ մարգիկներուն որ նորէն գուրս ելլեն : Բայց ազաչեց Արթուրին որ յանձն առնէ տանջանքը . ապա թէ ոչ , կ'ըսէր , իրմէն շատ աւելի բարբարոս մարգիկ կրնան խրկուիլ : — « Ի՛նչ , Հիւպեր , ըսաւ պատանին , սիրող կը ասանի՞ որ գուրս ձեռքովդ տանջես զիս : Չե՞ս գիտեր թէ ինչ ցաւ կը պատճառէ փոշոյ կամ փուտի հատ մը , մտգուկ մը և կամ մարդ մը՝ մարգուս աչքին մէջ սը մտնալու ըլլայ , և գուրս հրակէզ երկաթներով աչքերս պիտի փորես » :

Հիւպերի սիրաք կտոր կտոր եղաւ , և վերջապէս մէկգի նեանց ասանջանաց գործիքները , և յետ գրկելու Արթուրը՝ ջանաց սփոփել զինքը . և խոստացաւ որ թագաւորին կը գրէ թէ կատարուեցաւ հրամանն և թէ իր եղբորորդին ալ չապրիր :

Դժբաղգարար , աղմու տպաքս , անգութն Յովհաննէս Լաքլանտ իմացաւ թէ խարուեր է եղեր . և քիչ ատենէն պատանւոյն մարմինը արիւնիլուաց գանուեցաւ . Ռուանի աշտարակին տակը . խեղճը ինքզինքը վար նեաներ էր՝ նոր գահիճներու ձեռքէն ազատելու համար , որովհետև հօրեղբայրն ուրիշ գահիճներ խրկեր էր՝ Հիւպերի չքրածն 'ի գործ գնելու համար . . .

ԻԴ

Մ Ե Մ Հ Ր Ո Վ Ա Ր Տ Ա Կ Ը

Թուսկան 1203-1216.

Այլ յիշէք արգեօք, աղօթքս, որ կարդացած ըլլալով
 ուրիշ պատմութեանց մեջ՝ թէ կալուածատէրութեան
 թեան ժամանակ, երբոր մեկ հզառակ մը գէշ
 բան մը ըրած ըլլար ձե, իրեն տէրը իրաւունք ու
 նէր զինքը ասմին գինաց հանելու՝ որուն գառաւորներն
 ալ իրեն պէս ուրիշ հարստակներ էին, և
 իրեն արժանաւարութեանը համեմատ պատիւ էր
 արուեր. և թէ որ յանցաւորը չներկայանար,
 աէրը կրնար մեղին անոր կալուածները ձեռքէն
 հանել:

Յովհաննէս Լաւրյանա, իբրև Կորմանափոյ դուքս
 հզառակ էր Գաղղիոյ Թագաւորին, և Փիլիպպոս-
 Օզդատոս իր տէրն էր: Մըրոր Բրեւանը խեղճ Աբ
 Թուրին մահը լսելին, յուսահատած աղաչելոյն
 Փիլիպպոսի որ իրենց օգնէ՝ անոր մահուանը զեւթ
 ինգրելու. այս Թագաւորն, որ արգէն աւթի էր
 սպասէր Միգղիոյ Թագաւորին զեւթ պատերազմ
 բանալու, խնայուց Լաւրյանաի որ զայ ներկայանայ
 Գաղղիոյ առաջին կարգի պարոններուն ասմինին,
 որոնք Բէր կ'ըսուէին, այսինքն իրեն հաւատարմ,
 և արդարացունէ ինքզինքը կզած ամբաստանութե
 նէն. ապա թէ ոչ ձեռքէն կ'եկլայ իր կալուածը՝
 Կորմանափան, և ուրիշ ինչ երկիր որ ունէր Գաղ
 զիոյ Թագաւորութեան մեջ: Բայց Յովհաննէս
 Լաւրյանա մտիկ չգրաւ աս հրամանին, և իրեն հա
 տասններան առջև ելլելու տեղ՝ արտարնաք Միգղիա
 դեաց պատերազմի պատրաստուելու:

Աս միջոցին Փիլիսպոս Թագաւորը մեծ բանա-
կով մը Նորմանտիոյ քաղաքներուն ու բերդերուն
մեծ մասին կը տիրէր, որոնք առանց դէմ դնելու
առնուեցան: Բայց երբոր Ռուան քաղաքին դի-
մացն հասաւ, քաղաքացիք խել մը պատերազմե-
րէ ետև չբացին Գաղղիացւոց դռները ու Յովհան-
նէս Լաբլանտէն օգնութիւն խնդրեցին: Իրենցմէ
ոմանք դացին Թագաւորը գտնելու, որպէս զի իրեն
առջևը դնեն իրենց վտանգը. բայց երբոր առջևն
եղան, տեսան որ ուրախ զուարթ ընկերներ չորս
կողմն առեր ու ինքը սագրինջ կը խաղար (ասիկայ
խաղ մըն է, որ ինչպէս գիտէք՝ հնուց ՚ի վեր ճանչ-
ցուած էր). և ուրիշ պատասխան չկրցան առնել
իրմէ՝ բայց եթէ ասիկայ. « Թողուցէք որ ուղած-
նին ընեն Գաղղիացիք, և երբոր ես ուզենամ՝ մէկ
օրուան մէջ կ'առնեմ բոլոր ան տեղերն որ իրենք
չատ տարիներ պատերազմելով կ'առնեն »:

Աս ըսաւ և առանց իսկ նուիրակներուն երեսին
տխրութիւնը դիտելու՝ զիրենք ճամբայ դրաւ ու
խաղը առաջ տարաւ. իսկ նուիրակները նեղանա-
լով այսպիսի ասերախտութեան մը վրայ, տարին
այս պատասխանը Ռուանի բնակչաց, որոնք ան-
յապաղ հպատակեցան Գաղղիոյ Թագաւորին: Եւ
անկէ ետև Նորմանտիա ան Թագաւորութեանն
մասն եղաւ միշտ, ինչպէս ուրիշ շատ նահանգներ
ալ՝ որոնց նոյն միջոցին Փիլիսպոս-Օգոստոս տի-
րեց. Ալուիտանիան միայն՝ Յովհաննեսի ձեռքը
մնաց:

Լաբլանտ Թագաւորը տեսնելով որ քիչ ատե-
նէն բոլորովին առանց Թագաւորութեան պիտի
մնայ, և իրաւցընէ պիտի արժանանայ այն մտկա-
նուանն որ տուեր էին իրեն, վերջապէս մէկգի Թո-
ղուց Թուրութիւնը, և բանակ մը կազմեց՝ Գաղ-
ղիոյ Թագաւորին դէմ պատերազմ բանալու, և իր
իշխանութեան տակ մնացած մասերը պաշտպա-

ներու համար . նաւատորմիդ մը պատրաստեց՝
խել մը օտարական զօրավարներով ու զինուորնե-
րով, և իր պարօններուն հրամայեց որ իրենք ալ
դան աս պատերազմին : Մտաւ ինքը նաւ մը, և
բոլոր իր նաւերուն հրաման տուաւ որ ճամբայ
էլլան . բայց հազիւ Անգղիոյ ափունքէն հեռա-
ցաւ, տեսաւ որ պարօններէն ոչ ոք ուզէր է իրեն
հետ դալ, և իրարու հետ խօսք դրեր են որ չծա-
ռայեն իրեն՝ մինչև որ յանձն առնէ չնեղել անկէ
վերջը իշխանները, եպիսկոպոսներն ու հասարակ
ժողովուրդը՝ ինչպէս որ կը նեղէր ինչուան ան ա-
տեն, բոլոր Անգղիացւոց արդարութիւն ընել և
իրեն ծառայութեան մէջ եղած օտարական զօրա-
վարներն ու զօրքերը իրենց երկիրն արձրկել :

Չեմ կրնար ձեզի ըսել, ազնիւ տղաքս, թէ ինչ-
պէս բարկացաւ Յովհաննէս երբոր իմացաւ պարօն-
ներուն որոշմունքը : Մէկէն հրաման տուաւ զե-
կավարին որ շուտով զինքը Անգղիա դարձրնէ, շու-
տով իր բանակը ցամաք հանել տուաւ, և ուզեց
զէնքով ապստամբները խոնարհեցընել որ իրմէ նե-
րումն խնդրեն : Բայց անոնք այսպիսի անպիտան
մարդու մը հնազանդելէն աւելի ալէկ սեպեցին՝
անոր դէմը վազել պատերազմելու համար . շատ
քաղաքներ իրենց կողմն անցան, և երբոր Թագա-
ւորը Ղնտարայի պարիսպներուն առջև հասաւ,
մայրաքաղաքին բնակիչները դռները չբացին :

Յովհաննէս իմացաւ որ զէնքով անոնցմէ աւելի
զօրաւոր չէր . և որովհետև պարօնները կը սպառ-
նային որ զինքը աշխարհէն կը վաընտեն, յանձն
առաւ անոնց գլխաւորներուն հետ տեսնուելու
ընդարձակ դաշտի մը մէջ՝ Դէյմզի եզերքը, ընդ
մէջ Աւինասարի և ուրիշ Սրէյնս անունով քաղաքի
մը : Հոն ստիպուեցաւ շնորհելու ինչ որ խնդրել
էին իրմէ՝ դրուածքով մը, որուն տակը ինքն իր
ձեռքովը գրաւ իր Թագաւորական մեծ կնիքը :

երդարննալով որ իր խոստմունքներէն պիտի չբայակայ :

Այս գրուածքը , որով Յովհաննէս Լաբլանտ յանձն առաւ որ ալ իշխաններուն բերդերը , ասպետներուն ձիերն և իրենց պատերազմական զէնքերը , և երկրագործներուն արօրը՝ որ անոնց ապրուստն էր՝ չհողտպակ , կոչուեցաւ Անդղիոյ Մեծ հրովորակ : և անկէ վերջը Անդղիոյ վրայ տիրող ամէն թագաւորները ստիպուեցան որ իրենց թագաւորելու օրը խորանին առջև երդուըննան անոր օրինագրութիւնները պահելու :

Երկրորդ օրը Յովհաննէս , որ պարոնները խաբելու համար այս երդումը տուած էր , Ուիլիզ կըզզին փոխաւ ծածուկ , որ Սըսսէքսի եզերքներուն մօտ է , և հոն ամէն աշխարհի զինուոր ժողովելով մեծ բանակ մը կազմեց , որպէս զի վերջին փորձ մըն թլլինէ ապստամբներն ընկձելու : Բայց ամէնքը զայրացան իր աս խարդախութեանը վրայ , և թէպէտ շատ խոստմունքներ ըրաւ անոնց՝ որ զինքը թագաւոր ճանչնան , բայց ոչ ոք իրեն խօսքերուն հաւատաց :

Բայց մինչդեռ Յովհաննէս Լաբլանտ՝ ատելի եղած բոլոր իր հպատակացը , կը պատրաստուէր զէնքով ձեռք ձգելու կորսնցուցածը , անդղիացի պարոններն արոշեցին որ օտար իշխան մը կանչեն նստեցընեն թագաւորական աթոռը , որ իրենց օրնէ անոր յարձակմանցը դէմ գնելու . և Անդղիոյ արքունիական թագը Փիլիպպոս-Օգոստոսի անգլանիկ որդւոյն տուին , որ Լուզովիկոս կը կոչուէր՝ երկասարդ և քաջ :

Լուզովիկոս մեկէն Անդղիա անցաւ՝ իր հօրը թոյլտուութեամբը . և ամէն տեղ ուսկից որ կ'անցնէր , հազարումէկ ծափահարութիւններ կ'ընդունէր . զանն զի Անդղիացիք աւելի կ'ընարէին դաղղիացիի մը գլուխը տեսնալ թագը , քան թէ

այնպիսի մտադու մը՝ որ իր եղբորորդին սպաննել
առաւ սիրա ունեցեր էր, և մեծ հրովորասկին
օրինագրութիւնը չէր պահէր :

Իսկ Յովհաննէս Անեկիւրը բարեկամ մը Անգ-
ղիա յամառ ելլելով սկսաւ անգաստաններն աւրըշ-
տելիս, և ամէն տեղ ուր օր կ'եղջար՝ աւել տա-
քանգել : Ոչ քաղաքներուն կը խնայէր, ոչ բերդե-
րուն և ոչ վանքերուն այս անգուծը . և կարծես
Թէ կ'ուզէր կործանել այն Թագաւորութիւնն՝ որ
իր անդամութիւններովը կորսնցուցեր էր :

Օր մը իր զօրքովն հարուստ վանք մը մտաւ,
և մէջը գտնուած Թանկագին բաներն արնուէն
կտրը՝ կողոպտել աուաւ . կրօնաւորներէն խել մը
սպաննել աուաւ, և Պատգամներուն ալ կենացը
խնայեց՝ այս պայմանա որ ցուցնեն իրեն ծած-
կեալ գանձերուն տեղը :

Ան ասին այս կրօնաւորաց մէկն ծերագոյնը
ուզէց խալըսել իր մնացած կրօնակից եղբորը . և
եկաւ մօտեցաւ Յովհաննէսի քով ու ազաւեց որ
ընդունի այն գերազանց գինիէն՝ որ մասնաւոր
իրեն ընծայելու համար պահէր էր : Յովհաննէս
կ'ուզէր ընծան ընգունել . բայց որովհետեւ կաս-
կածոտ էր, հրամայեց կրօնաւորին որ առաջ ինքը
խմէ, միայր գնելով որ աս դրուշութեամբ կրնայ
ապահով ըլլալ Թէ գինին Թուճաւորած չէր : Կրօ-
նաւորը մէկէն հնազանդեցաւ . ան ասին Յովհան-
նէս ալ առանց տարակուսելու՝ խել մը դուռթ
անկեց անկէ մեծ ախորժով : Բայց հազիւ ծա-
րան անցուց՝ սկսաւ ներսը կրակի պէս այրիլ,
և իմացաւ Թէ Թոյն էր խմածը, մանաւանդ եր-
բոր տեսաւ որ կրօնաւորն ալ ահաւոր ասնջանք
ներով մեռաւ աչքին առջև . աս մարդն աւելի
յանձն աւեր էր մեռնիլը, քան Թէ ձգել որ Յով-
հաննէս Անեկիւրը գետ երկար ապրի : Քիչ ասե-
նէն Թագաւորն ալ Թոյնին սաստկութենէն ան .

պատանիքի չարչարանքով քանի մը վայրկենի մէջ մեռաւ, առանց միջոց ունենալու իր յանցանաց վրայ գոջալու :

Յովհաննէս Լաթւնախին մահուամբը կարծեա թէ Գիլգիւպարո-Օգոստոսի որդւոյն պիտի մնար Անգղիոյ Թագը . բայց ուրիշ կերպ դարձաւ բանը . վասն զի բռնաւորը քանի մը զաւակներ ձգած ըլլալով, անգլիացի իշխաններն ՚ի պատիւ Բլանդաժնէի հոյսեհապ ցեղին՝ աւելի լաւ սեպեցին այս առողոց մէջէն անդրանիկը աթոռ նստեցընել, որն որ հազիւ տասը տարեկան կար . պատանի Թագաւորը Հենրիկոս Գ ըստեցաւ, և շատ տարիներ Թագաւորեց :

Գիտնաք, սղաքս, որ Յովհաննէսի մեծ հրովարտակը՝ Թէպէտ Անգլիացւոց համար շիրուեցաւ, սակայն ծայրէ ՚ի ծայր դազգիարէն լեզոսով գրուեցաւ, վասն զի անգլիացի պարոններուն և Թագաւորներուն գործածած լեզուն ինչուան անտանն՝ անիկայ էր . իսկ ռամիկ ժողովուրդը կը շարունակէր սաքսոն լեզուն խօսելու, հետը մէկտեղ խել մը նորմանացի բառեր ալ խառնելով :

ԻՆ

Ս Ի Մ Ո Ն Մ Ո Ն Ֆ Ո Ր

Թուակսն 1216-1272 :

Հենրիկոս Գ, ազնիւ պատանիք, իր հօրը չէր նմանէր . քաղցր էր, խաղաղասէր և համբերող . բայց թէպէտ Թագաւորութիւնն առնելու միջոց երգումն ըրաւ որ պահէ մեծ հրովարտակը, շատ

անգամ մուսուլայս բանս որ օտարները իրմէ հեռու պիտի բռնէր, և անդրեացի իշխաններուն վրայ միայն վստահութիւն պիտի ցուցնէր : աս անխոհեմութեամբ շատ ձախորդութիւններ եկան երկրին և իր գլուխը : Պարսները զայրացած աս բանէս, Թշամացան հեալ, և այս խռովարար ներն ալ շածկեցին տագնապութիւնին :

Օր մը երբոր Թագաւորը Ուեսգմինաբրի պալատը ժողովքի կանչած էր պարսները, ներս մըտնելլա ստան զարմացաւ մնայ՝ երբոր տեսաւ որ բոլոր ժողովկանք ոտքերնէն ինչուզն գլուխնէն զննեալ էին . բայց այս զարմանքը մեկն վախի փախուեցաւ՝ երբոր բոլոր իշխանները սուրերնին քաշած չորս կողմն առին : « Ձեր գերբն եմ ես, ազազակեց Թագաւորը : — Ձե, պատասխանեց աստամբներէն մեկը . բայց չնէր ուզեր որ մեզմէ զատ ուրիշները քովք կանչուին ու Թագաւորութիւնդ կառավարեն » : Հենրիկոս երբոր տեսաւ որ անկարելի է աս աստատեաց ձեռքէն խալըսելը, ստիպուեցաւ իր օտարական բարեկամներն արձրկելու, և անոնց տեղ անդրեացի իշխաններ գնելու, զորոնք պարսներն որոշեցին, որպէս զի ոչ ոք անկէ ետքը առանց անոնց Թոյլաւութեանը կարենայ Թագաւորին մօտենալ :

Աս խռովայոյզ պարսներուն մէջ, սրունք զհենրիկոս Գը նեղը խոթեցին, նշանաւոր էր Սիման Մոնֆոր անունով իշխան մը, որ Լէյսըսգորի կոմս էր, և խել մը բերգերու տէր, և իրեն ձեռքին տակ շատ ասպետներ ու զինուորներ ունէր : Աս Լէյսըսգորի կոմսը, ազնիւ աշակերտք, գազդիացի էր սերնդեամբ, և անուանի Սիման Մոնֆորի երկրորդ բրգին, որ հալածեց Ալբրեկանները : Ասիկայ քաջ և յանդուզն պատերազմող մըն էր, բայց ան աստիճանի փառասէր և հպարտ էր, որ Թէպէտ Հենրիկոսի փեսայ եղած էր և

Անդրիոյ ամենէն զօրաւոր իշխաններէն մէկն էր , բայց դեռ դո՛ւ չէր այսչափին : Թագաւորին երկչոտութիւնը տեսնելով՝ սիրտ առաւ , ու միտքը դրաւ թագաւորութեան ինքնիշխան տէր ըլլալ , և առանց թագաւորին հրամանին՝ պարոններու մեծ ժողովք մը գումարեց , ուր ժողովեց նաև Լյնտրայի քաղաքացիներէն և գլխաւոր քաղաքացիք նախկիններէն ոմանք :

Այս առաջին անգամն էր , աղաքս , որ Կորմանտացւոց աշխարհակալութենէն ետքը՝ պարոններէն ու եպիսկոպոսներէն զատ անձինք սկսան աս տեսակ ժողովքներու մէջ մտնալ , որ անկէջ վերջը Խորհրդարան ըսուեցան . և կը յորդորեմ զձեզ որ չմոռնաք թէ ինչ առթով սկսաւ աս նորութիւնն , որ ժամանակաւ մեծամեծ հետեանքներ պիտի ունենար Անդրիոյ համար :

Բայց Հենրիկոս Գ աս ամբարտաւանին լրբութեանը չկարենալով համբերել , իրեն հաւատարիմ մնացող սակաւաթիւ պարոններն օգնութեան կանչեց , և պատերազմ բացաւ Լէյսըսգըրի կուսակիցներուն դէմ Լիւս քաղքին քովերը , ուր որ երկու կողմէն ալ շատ մը զինուոր կորսնցուցին . դժբաղդաբար թագաւորին համար յաջող չգնաց աս պատերազմը , որովհետև յաղթուեցաւ ու Մոնֆորի ձեռքը գերի ինկաւ , իր Եգուարդ անդրանիկ որդւովը , որ քաջ և սիրելի իշխան մըն էր :

Լէյսըսգըրր աս կերպով թագաւորութեան տէր ըլլալով , բանտարգելոց հետ ամենայն պատուով վարուեցաւ արտաքուստ . և որպէս զի Անդրիացիք առանց դժուարութեան հնազանդին իրեն , թագաւորին անուամբը հրաման կու տար պարոններուն և քաղաքաց ատենակալներուն՝ որ իրեն հարկ և զօրք տան : Բայց ոչ դք խաբուեցաւ իշխանին նենգութենէն , և ամէն մարդ գիտէր

Անգղիոյ մէջ թէ ինքն էր Թագաւորին գործել
աւազը :

Այս առններս Եգուարդ, զոր Լէյօրսդըր բաժ-
նէր էր հորմէն, Հերբէլտ քաղաքին մէջ էր աւազ-
արէր, և հրաման չունէր աւանց խել մը պահա-
պաններու ու ապրեաներու ընկերակցութեան
գուրս ելլել: Թէպէտ Մանֆոր չհամարձակեցաւ
զինքը բանափ մէջ փակել, բայց բանաէն քիչ
ապրեւութիւն ունէր առան խառութիւնը:

Եգուարդին հին բարեկամներն մէկ քանին
կրցան ծածուկ խնայել իրեն, որ թէ որ կրնայ
վարպետութեամբ պահապաններուն ձեռքէն խա-
ղտիլ ու փախչիլ, խել մը պարսններ՝ ձանձրացած
Լէյօրսդըրի անբարտաւանութենէն՝ պատրաստ
են իրեն հետ միանալու՝ ծերունի Թագաւորն ա-
զատելու համար: Եգուարդ պատասխանեց թէ
փախչելու առաջին առիթը չփախչենք, և ըսու-
անոնց որ պատրաստ ըլլան զինքն ընդունելու:

Քիչ առնէն ետքը, իշխանը ձեռացուց թէ շատ
ախարժ էր պայ մի հեծնեղու, և հրաման իրն-
գրեց որ Հերֆըրաէն գուրս կարենայ ձիով պար-
տիլ, միշտ սովորական պահապանները հետը:
Բայց որ մը որ Թոյլտուութեամբ սովորականէն
քիչ մը աւելի հեռացեր էր քաղաքէն, յանկարծ
հեռուէն ձերմակ ձիու մը վայ մէկը տեսաւ, որ
պլխարկը խել մը անգամ օդուն մէջ շարժելէն ետքը,
մօտի անտառին մէջ աներևութացաւ: Աս կրող
տեսաւ Եգուարդ, իմացաւ որ իր բարեկամներէն
խրկուած է; և մտրակները աւալով ձիուն կողք,
որ կայծակի պէս վազող էր, հեռացաւ պահապան-
ներէն, և գիշերը վրայ գալով խալքեցաւ անոնց
ձեռքէն:

Արնաք երևակայել, ազաքս, թէ ինչ աստիճանի
բարկացաւ Մանֆոր, երբոր իմացաւ որ Եգուարդ
փախեր է և իր բարեկամներուն հետ միանա-

լով անոնց գլուխ անցեր է՝ իր ծերունի հայրը
գերութենէն ազատելու համար, որով շատ տարիէ
ի վեր կը հեծէր՝ Չվիստեցաւ Սիմոն, և հրաման
տուաւ մօտի այնքաններուն որ ձեռքերնին ին-
կած զօրքը բերեն իրեն . բայց երբոր հանգէս ըրաւ
իր բանակին, այնչափ անկաւաթիւ գտաւ, որ իր
կենայր մէջ աճաջին անդամ ասորակուեցաւ պա-
տերազմելու : Բայց ետքը ամբարական յանգանու-
թեամբը միտ ըրաւ, և որոշեց որ անոնց ժամա-
նակ կորսնցընելու երթայ Եդուարդ իշխանին դի-
մացը :

Երկու բանակներն ալ էլ էլէն՝ անունով բազա-
քին դիմաց ահեղ պատերազմի մը պատրաստուե-
ցան : Լէյսըսդրը ծերունի Հենրիկոսն ալ հետը
մէկտեղ բերեր էր, յուսալով որ թերևս անոր
ներկայութեամբ պատճառաւ Եդուարդ պատե-
րազմ չսկսիր . բայց պարտաւր ելաւ յոյսը՝ երբոր
տեսաւ որ թշնամեոյն բազմաթիւ բանակը իր չորս
կողմը սկսեր էին աննել . և զարհուրեցով աղաղա-
կեց . « Աստուած գթայ մեր հոգիներուն, վասն
զի մարմինս թշնամեաց ձեռքն են » :

Յիրաւի քիչ ատենէ ետքը պատերազմն սկսաւ,
և թէպէտ Լէյսըսդրը ամենայն ճիգն ըրաւ, բայց
շատ չտեսց՝ բոլոր բանակը խորակեցաւ, և ինքն
ալ ինկաւ մեռաւ իր սրտի որդւոյն հանդերձ :

Պատերազմին սաստկացած միջոցը, Եդուարդ
իշխանը որ կարճութեամբ կը պատերազմէր,
ասպետ մը տեսաւ որ գետին ասպրըրդիկեր էր և
զինուորներու ոտքին տակ կոխկրտուելու կամ
անոնց նիզակներէն սպաննուելու վրայ էր, վասն
զի իր զրահներուն բեռան ծանրութեան տակ ճըղ-
մուած՝ չէր կրնար ոտք ելլել : Իշխանն ալ անոր
վրայ վազեց, և երբոր սրովը պիտի զարնէր, լսեց
որ ցաւալի կերպով մը կ'աղաղակէր . « Մի սպան-
նէք զիս, ես ձեր թագաւորը Հենրիկոսն եմ » :

Եզուարդ հորը ձայնը շանչնալով, մին զար զար զեց, օգնեց անոր որ վեր ելլայ, իր մին անոր աուաւ, և բարոր օրը քովէն չհետադարձ վարձաւ ըզ յըջայ թէ ուրիշ վտանգ մը կանգիտի :

Սիմոն Մոնֆորի արիւնազանդ մարմինը գտան մեակներու գեղին տակ, և զինուորաց կառնազու-
թեան ձեռքը մասնուեղաւ վայ էր, երբոր Հեն-
րիկոս իմացաւ իր Թշնամուցն մահն ու վեհանձնու-
թեամբ հրաման աուաւ որ փառասր թաղուե՛
լնեն, և էփէշէմի վանքին մէջ գերեզման մը կանգ-
նել աուաւ անոր :

Թեպէտ Ղէյրուզըր իր հարստութեամբն եր-
կրին Թուաաութեան առիթ եղաւ, բայց Անգղիա-
ցւոյմէ շատերը կարծելով որ Թագաւորին օտար-
ազգի մտերիներուն հեռանալուն պատճառը ինքն
եղաւ՝ իբրև մարտիրոս պատուեցին զինքը, և շատ
աարքներ իր գերեզմանն ուխտատեղի եղաւ. բայց
ան պարսններն ալ որ անոր կողմնակից եղած էին,
քիչ առննկն. ձանձրացան առ յարգութիւնը տա-
լէն ան ամբարտաւանին. առանկով ամենուն երե-
սէն ինկաւ անոր գերեզմանը :

Բայր ան ասպետներն որ ծառայած էին Սիմոն
Մոնֆորի, բայց ի տար հատէն միայն որ կիտանու
Պապին էփէշէմի պատերազմի գաշտին վայ, ա-
մէնքը պատերազմին օրը սպաննուեցան. Հենրի-
կոս իր հաւատարիմ ծառայիչը բաժնեց անանց
ստացուածքը, և Ղէյրուզըրի երկիրներն ու զը-
զեակները Եզմանտի՝ իր երկրորդ զաւկին աուաւ,
որով անիկայ Անգղիոյ հարստագոյն իշխաններէն
մէկն եղաւ :

ԻԶ

ԿՅԼԼԷՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ԻՇԻԱՆԸ

Թուական 1272—1307 :

Երբոր Սիմոն Մոնթորի ձեռքէն ազատեցաւ Հենրիկոս Գ, յիսուն տարիէն աւելի էր որ Անգլիոյ գահին վրայ կը թագաւորէր, և գեա վեց ասարի ալ անկէ վերջը խաղաղութեամբ թագաւորեց, և խոր ծերութեան հասաւ :

Այս ժամանակներս Եգուարդ իշխանն որ իր քաջութեանն հետ զօրաւոր և անխոնջ մարմին մը ունէր, չկարենալով երկար ատեն հանգիստ կենալ հրաման խնդրեց իր հօրմէն որ խաչակիր զօրք ժողովէ, և շատ մը անգղիացի ասպետներ իրեն հետ միաձայն էին : Թագաւորը սրտի ցաւով հրաման տուաւ որ սիրելի որդին քովէն հեռանայ, վասն զի շատ ծերացած ըլլալով յոյս չունէր որ մահունէն առաջ նորէն զինքը անսնէ իսկ Եգուարդ նաև մտաւ Պաղեստին երթալու համար :

Նոյն միջոցին, ազնիւ պատանեակք, Սուրբ Յովհաննէս Ակրեայ կամ Աքքեա քաղաքը, զոր ատենօք Հոնքարտոս Ա Սարակինոսաց ձեռքէն առեր էր, Եգիպտոսի սուլթանէն պաշարուեր էր, որն որ տհեղ բանակով մը յուսահատութեան մէջ ձգեր էր բերդապահները : Անգղիացի իշխանին հասնելը՝ խաչակիրաց սիրտ տուաւ, և Արիւծասըտին եղբօր թոռան սիրելի կերպարանացն ու քաջութեանը վրայ շատ զարմացան . և սուլթանն ալ քանի մը պատերազմներէ ետքը՝ քրիստոնէից հետ տանըհինգ տարուան զինագագարում մը գաշնադրեց :

Բայց Եգուարդ պատերազմէն գուրս աւելի մեծ վտանգներու մէջ ինկաւ : Օր մը որ Ախոյ արեւուն տարութենէն այրած՝ իր վրանին տակ կը քնանար, սարակինոս մը որ հոն կը պահուըտեր՝ գանակով մը զարկաւ անոր աջ թեղ : Բարեբաղջաբար սպաննողին ձեռքը շարժած ըլլալով Եգուարդի թեկին վրայ ինկաւ հարուածը . Եգուարդ ցաւէն արթնցաւ ու սպաննողին վրայ նեաուելով գետին զարնելն ու զէնքը ձեռքէն առնելը մեկ ըրաւ :

Առջի բերան վերքը թեթեւ երեցաւ, բայց վերջը տեսան որ օրէ օր զգալի կերպով թեղ կ'ուտէր . երբ իջնէրն ըսին թէ գանակն որով որ թագաւորը զարնուած էր՝ թունաւորուած է եղեր, և անշուշտ կը մեռնի իջեանը, կը զուարթնին, թէ որ մէկը մահը աչքն առած՝ չծծէ անոր խոցուածքը ու բոլոր թոյնը գուրս չհանէ :

Մեկէն ՚ի մեկ մեծ վարձ մը խորտակուեցաւ ունոր՝ ով որ աչք առնէր սա վտանգը . բայց այնչափ սպաւհով կը սեպուէր սա վտանգը ընողին մահը, որ ոչ որ մեջտեղ երեցաւ, և խեղճ Եգուարդը մահուան դուռը կը տեսնար ինքզինքը : Մէյ մ՝ առ իր կինը, որ էլէնորա կ'ըսուէր և առաքինի իջեանուհի մըն էր, միտքը դրաւ որ իր կեանքը զոհէ երկին ազատելու համար : Ահանձն ախինջ հիանալի առաքինութեամբ ոչ միայն քանի մը օրուան մէջ իջեանին վերքն առողջացաւ, հասցաւ նաև էլ ընտանոջ անվտանգ մնաց թոյնէն :

Քիչ ատեն ետքը Եգուարդ իմանալով իր ծնրանի հօրը մահը, շատ վշտացաւ, և Անդրիա դատնալով, թագաւորական աթոռ նստաւ՝ Եգուարդ Ա անուամբ . վասն զի Նորմանտացոց աշխարհակալ լուծենէն ետքը առաջին Անդրիայ թագաւորն էր զաւ այս անուամբ :

Ուհագմիտոյքի մէջ պատկուելէն ետքը քիչ ատրի անցած էր՝ երբոր Կալլեսայիք որ Կամբրիա

ցւոցմէ առաջ եկած էին , և ոչ երբէք նուաճուած էին Անգղիոյ աշխարհակալներէն , պատերազմ բացին Եղուարդայ դէմ և անոր երկրին խել մը գաւառներն աւարըշարկեցին : Այս վայրենիներուն իշխանը , որ Լէվէլլին կ'ըսուէր , քաջ և յանդուգն պատերազմող էր . և ամէն անգամ որ Թագաւորն անոր դէմ պատերազմի կը խրկէր զբաճներով պատած ասպետներ՝ որոնք մեծ պատերազմական ձիերու վրայ նստած էին , մէկէն զօրքովը հոնտեղի ամենէն բարձր լերան վրայ կը վախչէր , որուն Միօռֆօն կը զօւրցեն , որ ըսել է ձիւնապատ գագաթն , և ուր նորմանտացի ձիաւորները չէին կրնար ելլել : Կալէսացիք իրենց պարփերէն ալ գրգռուած էին հանդարտ չլծողու զԱնգղիա , որոնց պատերազմական երգերն իրենց յիշեցնել կուտային իրենց նախնեաց քաջութիւններն և օտարաց դէմ ունեցած ատելութիւններն :

Հատ ատենէ ՚ի վեր , ազնիւ պատանիք , Կալէսացւոց մէջ , որուն նման դիւրահաւան և տգէտ ազգ չէ եղած , ծաղրական գուշակութիւն մը կար , որ կ'ըսուէր թէ Միքէլֆօն կամ Մէրլին հին պարփինն էր : Իսկ գուշակութիւնը այս էր . « Երբոր Անգղիացւոց ստակը կըտրածն ըլլայ նէ , ան ատեն Կալէսի իշխանը Թագ առած Լոնտրա սխախ մանայ » :

Գիտնալու է հոս որ խել մը ատեն Անգղիոյ Թագաւորները երկայնաձև կամ քառակուսի ձևով ստակ կոխել տուին . և Եղուարդ Ա եղաւ՝ որ առաջին անգամ հրաման տուաւ անկէջ վերջը կտրած ստակ կոխելու իր երկրին մէջ , ինչպէս որ սովորութիւն է հիմա բոլոր Եւրոպիոյ աշխարհներուն մէջ : Երբոր Կալէսացւոց տկանջն հասաւ աս բանս , մտքերնին դրին որ Մէրլինի գուշակութիւնը կատարուելու վրայ էր . բայց սաստիկ խաբուեցան , վասն զի իրենց իշխանը յանդգնելով բանակով մը նորէն իր կայանէն դուրս ելլելու , ինկաւ

մուսւ պատերազմի մը մէջ և զորքը սքուեցան :
Լէվելլիքի մարմինը ճանչցուելով գիտկներուն մէջ ,
Եզուարդ հրամայեց որ գրուիւր կարեն , և նիւզակի
մը ծայրն անցուցած ասնին Լանարա քաղաքը ,
արծաթէ շքանակով մը պսակած՝ ծաղրելու հա-
մար , որպէս զի խնայրնէ Կալլեսացւոց թէ այս-
պէս պէտք էին մեկնել իրենց գուշակութիւնը :

Աս անակնկալ ձախարգութիւնը Կալլէս երկրին
ժողովուրդը յուսահատցուց . և որովհետեւ թա-
գաւորն հրաման տուած էր որ որչափ գոգ որ
Անգղիացւոց ձեռքն էյնայ , մեկէն սպաննուին ,
անոր համար անկէց վերջը զանազ գրգռող ջննաց ,
և վերջապէս յանձն առին Անգղիոյ թագաւորին
հնազանդիլ , այսու պայմանաւ որ այնպիսի իշխան
մը գնէ վրանին , որ իրենց աշխարհին մէջ ծնած
ըլլայ և անգղիարէն խօսիլ չգիտնայ :

Նոյն միջոցին , սիրելի տղաքս , Կլէնտորա թա-
գուհին որ էրկանն հետ պատերազմին անգը գա-
ցած ըլլալուն՝ Գէրնըլէն քաղաքը կը գանուէր ,
որ Կալլէս երկրին քաղաքներէն մեկն է , հոն
տղայ մը ծնաւ , որուն անունը հայրը Եզուարդ
գրաւ :

Երբոր թագաւորը իմացաւ Կալլեսացւոց կամ-
քը , ժողովել տուաւ անոնց գլխաւորները . և եր-
բոր եկան քովը , գիրկն առաւ իր զաւակն որ առ-
ջի օրը ծնած էր , և ըսաւ անոնց . « Դուք ինձմէ
իշխան մը կ'ուզէք որ ձեր երկիրը ծնած ըլլայ և
անգղիարէն խօսիլ չգիտնայ . ահաւաստիկ կու տամ
ձեզի իմ Եզուարդ որդիս , որ Գէրնըլէն ծնաւ և
բաւ մը չգիտեր ոչ անգղիարէնէ և ոչ ուրիշ լեզուէ
մը : Ընդունեցէք ուրեմն զինքը Կալլէսի իշխան , և
մտքերնիդ պահեցէք որ ասկէ ետեւ այս պիտազտը
պիտի ունենան Անգղիոյ գահին ժառանգները » :

Կալլեսացիք մեծաւ սիրով ընդունեցան իրենց
նորընտիր իշխանը . և թէպէտ շատ տարիներ ալ

դեռ իրենց վայրենութեանը մէջ մնացին, բայց ան
ատենէն ՚ի վեր հպատակ միշտ մնացին Անդղիացւոց
Թագաւորներուն, որ իրենց ուրիշ հպատակնե-
րուն պէս կառավարեցին զիրենք:

Կալէս երկրին աշխարհակալութիւնը միայն
չեղաւ, ազնիւ տղաքս, Եգուարդ Թագաւորին
ժամանակի յիշատակաց արժանի գէպքը: Այս
Թագաւորը կանչուած ըլլալով Սկովտիա դատ մը
ընելու համար ինը իշխանաց մէջ, որոնց ամէնն
ալ իրենց կ'ուզէին աննել Սկովտիոյ Թագաւո-
րութիւնը, վրան զի Թագաւորնին մեռեր էր և
որդի չէր ձգած, Եգուարդ աս անթով ուզեց ի-
րեն գրաւել աս Թագաւորութիւնս. բայց Սկով-
տիացիք յանձն չառին իրեն հնազանդիլ, որով
Անդղիացւոց և Սկզվեղիացւոց մէջ երկարատե պա-
տերազմներ բացուեցան. Եգուարդ պատմութիւնը
Թէպէտ շատ օգտակար կրնայ ըլլալ, բայց ես զանց
կ'ընեմ ձեզի պատմելու, որպէս զի աւելի էական
գէպքերու վրայ խօսքս երկնցընեմ:

Այսպէս միայն գիտցէք, որ Եգուարդ Ա ինք-
զինքը Սկովտիա Մարտը (ՅՃ. Չէփթ) կ'անուա-
նէր, իբրև լեւ անանկ կը ծեծէր զանոնք՝ ինչպէս
որ մտաբէր սպին վրայ կը ծեծէ երկաթը. և ա-
նանկ սիս մը պահեց այս աղգին վրայ, որ վերջին
վայրկեաններուն յանձնեց իր որդւոյն որ մա-
հուրնէն ետքը ցուլի կաշւոյ մէջ ամփոփէ իր ոս-
կերները, և ամէն անգամ որ Անդղիացիք Սկով-
տիոյ աշխարհին վրայ կը թան պատերազմելու,
բանակին առջևէն տարափն անանք: Հարկ չէ ըսել,
տղաքս, որ այս ծիծաղական հրամանն ՚ի գործ
չգրուեցաւ, և Եգուարդ մահուրնէն ետքը Ուէսդ-
մինսգրի եկեղեցւոյն մէջ Թաղուեցաւ ըստ սովո-
րութեան:

ԻԼ

ԵՒՈՒՅՐԴ Բ ԵՒ ԻՐ ՄՏԵՐԻՄՆԵՐԸ

Թուական 1307—1325 :

Գերնեղոյնցի Եղուարզը, որ առաջինն եղաւ Կապէսի իշխան ըսուելու, աշխարհիս ամենէն թշուառ թագաւորներէն մէկն եղաւ . թէպէտ ինքը հեղ ու խաղաղասեր էր, այլ բոլոր իր կենացը մէջ սաստիկ ատելութիւն քաշեց ուրիշներէն . և ինչպէս որ կը պատահի տկար և տարտամ բնաւորութիւն ունեցող մարդկանց՝ ոչ կրցաւ ինքզինքը ժողովրդեան երկիւղալի ընել և ոչ ալ սիրելի :

Եղուարզ Ա իր որդւոյն քով հասակակից իշխանազուն տղայ դրած էր . ասոնց մէջ Կէյվըսդըն անունով տղայ մը կար, որ իր աղնիւ կերպովը, շնորհալի վարմունքովն ու վարպետ բնաւորութեամբը անանկ սիրելի եղեր էր Կապէսի իշխանին, որ վայրկեան մըն ալ չէր կրնար անցընել ասոնց զինքը տեսնալու : Զբօսանք, ուսմունք, զուարճութիւն, ճամբորդութիւն, բոլորն ալ իրեն անտանելի բաներ էին ասոնց իր Կէյվըսդըն բարեկամին, որ զինքը ազիկ շողքորթել գիտէր և յօժարակամ իր վայ կ'առնէր բոլոր իշխանին յանցանքները, որպէս զի խաղըսէ զանկիայ գաստիարակին յանդիմանութիւններէն : Բայց այս ասերեսս հպատակութեանը տակ, խորամանկ պալատականը (որովհետև դեռահասակ պայտաղատներն ալ ունին իրենց պալատականները) կը ծածկէր անձնասէր սիրտ մը, չարախորհուրդ հոգի մը, և բոլոր իր առ աէրը ցըցուցած սէրը ուրիշ

վախճանով չէր, բայց եթէ որպէս զի օր մը անոր վարձքն ընդունի :

Եզուարդ Ա դիտած ըլլալով իր որդւոյն բարեկամին քնչ աստիճանի անդգամ, շաղկերաս (ՏՃ. Լաֆաան) և ծոյլ ըլլալը, միշտ իր զաւկին ազգարարութիւն կ'ընէր որ չհեռեի անոր առւած չար օրինակներուն . և երբոր ծերօննի թագաւորին մահը մտանցաւ, պատուիրեց Եզուարդայ որ հեռացնէ իրմէ զՎէյվըսզըն . ևր առաւել զգուշանայ զանիկայ պատուոյ հասցնելէն, որուն անարժան էր : Եզուարդ Բ խոստացաւ հօրը առւած խորհուրդներուն հետեւելու . բայց թագաւորը մեռածին պէս մտացաւ զանոնք, և պատուով ու հարստութեամբ բարձրացուց իր մտերիմը :

Ալ անկէ վերջը, սիրելի պաք, Վէյվըսզըն թագաւորին սիրոյն վրայ ապահով ըլլալով, ցուցուց իր ինչ ըլլալը, այսինքն պարոններուն հետ յանդուգն, ինկ ժողովոցէսմ հետ անդուծ : Եւ դիտալով որ ինչ ուզէ կրնայ ընել աալ Եզուարդայ, սկսաւ զբարտեղ անոր առջև արքունեայ մեծամեծ անձինքները, որով ան աստիճանի ատելի եղաւ ամենուն, որ երբ թագաւորն զպարոնները խորհրդարան կանչեց, յանձն չափն երթալ թէ որ Վէյվըսզըն չհեռանայ արքունիքէն, որովհետև անտանելի եղեր էր իր լքութեամբն ու հպարտութեամբը :

Եզուարդ պարոններուն առ անհնազանդութենէն զտրտացած, և միանգամայն գրգռուած Վէյվըսզընն, անպատեղիք ըրաւ պարոններուն վրէժխնդրութեան հոգւով : Բայց երբ պատժել ուզեց, մարդ մը չգտնուեցաւ որ միտքանէր իրեն հետ . ան ատեն ցաւելով իմացաւ թագաւորը որ պաշտպանելոյն պատճառաւ պաշտպանողն ալ կը սկսէր ատելի ըլլալ : Ինչզ՝ թագաւորը յուսահատած ստիպուեցաւ հեռացնել իր սիրելի բարեկամը, և

լաւով պագաւուելով հետք , ազգէնց որ Պաղտիս
երթայ քանի մը ամսուան համար , մինչև որ թըշ-
նամփներուն բարկութիւնը հանդարտի : Կէյժըս-
դըն ելաւ Մնգրիայէն թագաւորն մը աւելի պերճ
հանդերձանօք , և իր տասնէ յանգուզն կերպով
երթալն ու թագաւորին ջրցուցած ջուր՝ աւելի
բարկացուց պարսնները :

Հապա ինչ աստիճանի հասաւ անոնց ատելու-
թիւնը , աղաքս , երբոր՝ Եգուարդ չկրնալով իր
մտերիմէն զատուած կենալ , գրեց իրեն որ շու-
տով բովը գառնայ , և առնէ նորէն պատրանքէն
ասաջ ունեցած աստիճանն ու պատիւները , և
Կէյժըսդըն ալ մտքը գնկելով որ իր յաղթութիւնը
թշնամփներուն բերանը կը գոցէ , հնազանդեցաւ
շուտով թագաւորին հրամանին :

Դժբաղդարար խաբուէր էր անզգամը , ինչպես
որ բնական է ասիկայ անոնց՝ որոնք որ իրենց
հպարտութեամբը միայն կը դատեն ամէն բան . ու
բովհետև հազիւ թէ սաք կոխեց Ուէսզմինսդրի
պալատն , ուր թագաւորը մեծ սիրով ընդունեցաւ
զինքը , Լէնգէսդրի կամը՝ որ թագաւորին հոր-
եգբայրն էր . ու զօրաւոր մարդ , խեղ մը պարսն-
ներու գլուխ անցած զօրք ժողովցի ու գնաց Ե-
գուարդայ վրայ որ իրենձեռքը տայ բարեկամը :

Լէնգէսդրի կամը , աղաքս , Եգմանտ իշխանին
որդին էր , որուն որ իր հայրը Հենրիկոս Գ. արուեստ
էր Սիմոն Մանֆրդի բերգերն ու կալցւածները .
մտքերնիդ պահեցէք առ ցեղին զօրանալուն սկիզ-
բը , որովհետև անզ տեղ պատմութեանս մեջ խօսել
հարկ պիտի ըլլայ անոր վրայ :

Երբոր Կէյժըսդրի թշնամփները մօտեցան , Ե-
գուարդ անոնց կատաղութենէն զանիկայ ազատե-
լու համար՝ Շարալուսը ըստուած ամուր բերդը խրկեց
զինքը , որ բարձր պարսպով և խորունկ խրամով
ջրհապատած էր , և ասով կը յուսար որ ալ ապաւ-

Հով է անոր կեանքը : Բայց երբ տեսաւ Վէյվըսդըն
որ պարոնները բերդին չորս դին պատեր են , սաս-
տիկ վախէն ինքզինքը անոնց ձեռք մատնել մտա-
ծեց , յուսալով որ ասանկով բարիութիւննին կ'իջ-
նայ , և գոհ կ'ըլլան միայն իր ստացուածքները առ-
նելով ու կը ինայէն իր կենացը : Անմիտը կուր-
ցած չէր կրնար երևակայել գլխուն գալիքը . հա-
զիւ թէ պարոններուն ձեռքն ինկաւ , անոնցմէ քա-
նի մը հոգի զինուորներու բազմութեամբ տարին
զինքը Ղէնգէսգրի դիմացը , որ հրաման տուաւ որ
չուտ մը սպաննեն : Պարապ տեղ ջանաց Վէյվըս-
դըն , այն որ երբեմն հպարտութեամբ վարուեր
էր Անգղիոյ մեծամեծներուն հետ , 'ի գութ շար-
ժել զիշխանը՝ պըլլուելով անոր ծնկուրներուն ,
և իր սիրելի Երբ անուանելով (պատուոյ անուն
մըն է , որ մինչև հիմա ալ Անգղիա մեծամեծնե-
րուն կը արուի) , բայց Ղէնգէսգըր աղաչանքին
չսեց , ու կացնով կարել տուաւ գլուխը : Հոն մօտ
վանքի մը կրօնաւորներ առին թաղեցին զինքը
ողորմութեան համար իրենց ժամուն մէջ . ուր
քիչ ժամանակէն վերջը Եդուարդ շիրմ՝ մը կանգ-
նեց անոր . սակայն մարդ մը չքանուեցաւ որ ցաւի
անոր մահուանը վրայ , վասն զի հպարտութիւնը
միայն եղաւ իր կորստեան պատճառը :

Անկարելի է , սիրելիք , որ կարենամ բացատրել
ձեզի թագաւորին զգացած ցաւը Վէյվըսդընի մա-
հուանը վրայ , և ան ժամանակէն 'ի վեր ունեցած
ընդդիմութիւնը Ղէնգէսգրի կոմսին դէմ : Բայց
Եդուարդ ոչ կարողութիւն և ոչ բաւական զօրու-
թիւն ունէր արդարութիւնը պահանջելու հա-
մար , և Ղէնգէսգըր տեսնալով անոր տկարութիւնը ,
քովը իր մարդիկները դրաւ , որպէս զի ըրածը չը-
րածը իմացընեն իրեն :

Անկէ վերջը , տղաքս , կարծես թէ Նախախնա-
մութիւնն ուղեց ամենայն թշուառութիւն թափել

Եզուարդայ և բոլոր իր տէրութեան վրայ : Ինքն
ալ հօրը պէս պատերազմ բանալով Սկոտլիացւոց
վրայ , բոլորովին ջարդուեցաւ զօրքը Ռոսսերդ
Պրիւս իշխանէն , զորն որ քաջասիրտ լեռնական
ները թագաւորական աթոռ նստեցուցած էին . և
Անգղիացիք մեծ ամօթով ու կոտորածով ետ դար-
ձան : Քիչ մը վերջը ահաւոր սով մը եղաւ , և
անոր ալ յաջորդեց ժանտախան որ մարդ չձգեց
Անգղիա : Համառօտ բսենք , պարոններն ալ արհա-
մարհելով զթագաւորը , պատրուակ մը առած ի-
րեն դէմ ելան ու աթոռէն վար ձգեցին :

Լէնդէսդրը ուրիշ մեծամեծներուն հետ սիրելի և
աշխոյժ երիտասարդ պարոն մին ալ դրած էր խեղճ
Եզուարդայ քով Հիւկ Սբէնսըր անունով , որուն
վրայ անանկ սէր ձգեր էր թագաւորը , որ կար-
ծես բոլորովին ալ մտքէն ելաւ առջի մտերմին մա-
հը : Քիչ ատենուան մէջ վարպետորդի Սբէնսըրը
անանկ աչքը մտաւ թագաւորին , որ քիչ ատե-
նուան մէջ Եզուարդ թագաւորութեան ամենէն
բարձր պատիւներուն հասուց զինքը : Կէյվըսդը-
նի օրինակէն խրատուած , պէտք էր որ ասիկայ
չափու մէջ բռներ ինքզինքը ու չզեղձանէր իր գեղե-
ցիկ բաղդովը . սակայն աս ալ անխոհեմ դանուե-
ցաւ ու անմիտ անապարձութեամբը դրդուեց ի-
րեն դէմ պարոնները , և նաև Լէնդէսդրը , որ տես-
նալով անոր բռնած տարբեր ճամբան , միտքը դրաւ
զանիկայ ալ սրատել առջինին պէս , և զօրք ժող-
վեց անոր դէմ : Բայց Հիւկ Սբէնսըր իր թշու-
մեաց սպառնալիքներն արհամարհելով , այնչափ
սիրտ տուաւ թագաւորին՝ որ Եզուարդ ապստամբ
ները զսպեց և ճամբու բերաւ : Լէնդէսդրը Սկոտ-
լիացւոց թագաւորէն օգնութիւն խնդրեց , բայց
փափաքածին չհասնելով հարկադրուեցաւ ան աշ-
խարհը փախչելու , և անոնց տէրութեան սահմա-
նը կօխելու վրայ էր երբօր թագաւորին զինուոր-

ները բռնեցին զինքը և երկաթի շղթաներով Երուսաղայ առջև տարին :

Ինչուան ան ատեն , ազնիւ պատանեակք , չէր հանդիպած Անգղիոյ մէջ որ Թագաւորական ցեղէ իշխան մը մահուան պատիժ ընդունի , անոր համար ոչ ոք կը կարծէր որ Երուսաղայ իր հօրեղբոր որդին սպաննելու միտք ունենայ . բայց Լէնգէսդրը Թագաւորին հրամանաւը գատաւորաց զիմաց հանուեցաւ , և անոնք մասնցաց պատժոյն գատապարտեցին զինքը , այսինքն է անարգաբար կախազան հանել , ինչպէս որ կ'ընէին մարդասպաններուն և գողերուն . և վերջը մարմինը չորս կտոր ընել և աէրուժեան չորս գլխաւոր քաղաքները խրկել : Այս զարհուրելի սովորութիւնը ատեն մը այնչափ հասարակ եղած էր Անգղիոյ մէջ , որ Լոնարայի կամրջին վրայ երկըթէ ցիցեր անկուած էին , որոնք « մասնցաց անգամները » կ'ըսուէին , որովհետեւ անոնցմէ կը կախուէին աս ատեսակ հասարակաց յանցաւորներուն մարմնոց կտորները :

Սակայն Երուսաղայ իբրև շնորհք՝ չուզեց աս նախատական մահուամբ պատժել իր ազգականը , անոր համար սղորմելի և վատուժ պզտի մոխրագոյն ձիու մը վրայ նստեցուցին զանիկայ , և խախք խայտառակ ընելով խառնիճազանձին ու զինուորներուն առջև , որոնց մէջէն անցուցին , Նորահրնպրը ընտի բլուրներուն մէկուն վրայ տարին , և հոն երեսը գեղ 'ի հարաւ գարձընել տալով , ուսկից որ օդնութեան պիտի գային իրեն Սկովտիացիք , մէկ հարուածով մը գլուխը կտրեց գահիճը , որ Լոնարայէն մասնաւոր խրկուած էր :

Ասանկ ահարկու հակառակորդէ մը խալքսելով Երուսաղայ Գէրնէրգընցին , միտքը գրաւ որ ազատեցաւ նորանոր վտանգներէ . բայց Թշուառ Թագաւորին ինասակարագոյն Թշնամիները իր տանը մէջէն պիտի ելլային :

ԻԸ

Պ Է Ր Ք Լ Ի Ի Բ Ե Ր Դ Ը

Թուական 1325—1327 .

Գէրնէրվընցի Եգուարդը երեսասարգութեան ասեն կարգուած էր իշխանուհւոյ մը հետ, որ շատ շնորհալի օրիորդ մըն էր . ասիկայ էր Եղեաբեթ կամ Իւսպէլ Գաղղիոյ Փիլիպպոս Դ Թագաւորին (Տաճարականները հալածողին) աղջիկը և երեք Թագաւորներուն քոյրը, Լուզովեկոս Հիւզենի, Փիլիպպոս Երկայնին և Կարոլոս Գեղեցկին, որոնց պատմութիւնը պատմեցի սւրբ զոքի մը մէջ : Բայց ցաւալին այն է, որ շատ անգամ գեղեցկութեան տակ մեծամեծ պահասութիւններ կը պարտուէին : Ուտաի Թէպէտ Իլապէլ գեղեցիկ էր և վարմունքն ախորժելի, բայց չարութեամբ ազեղցած էր հոգին :

Օր մը Թագուհին հրաման խնդրեց Թագաւորէն, որ եղբորը Կարոլոս Գեղեցկին այցելութեան երթայ Բարիզ, որ նոր Թագաւորեր էր, և ուզեց որ հետը տանի նաև Կալլէսի իշխանն իր անդրանիկ որդին, որ դեռ տասուերկու տարեկան էր : Թագաւորը դժուարութեամբ հաւանեցաւ բաժնուելու կնոջմէն ու աղին . կարծես Թէ կը գուշակէր խեղճը այն ճամբորդութենէն առաջ գալու մեծ չարիքը :

Գաղղիոյ արքունեաց մէջ ան տան անգղեացի աղնուական մը կար Ռոժըր Մորգիմէր անունով, որ քիչ ժամանակ առաջ եկեր էր հոն բերդէ մը փախչելով, ուր որ արգելէր էր զինքը Եգուարդ Լէնգէսդրի կուսակից ըլլալուն համար : Այս Մոր

դիմէր ըսածնիս վարպետորդի և հանձարեղ մարդ մըն էր, և մահացու ատելաւթիւն ունէր թագաւորին դէմ. ուստի ամէն հնարք բանեցընելով, համոզեց զթագուհին որ Եդուարդ Բը ձգէ թագաւորութենէ և տեղը որդին Վալլէսի իշխանը Անգղիոյ թագաւոր զնէ :

Եղիսաբեթ, որ արդէն ամենևին չէր սիրէր իր էրիկը, թէպէտ թագաւորը իր կողմանէ պատճառ մը չէր տուած, մտիկ ըրաւ Մորդիմէրի խօսքերուն. ուստի երբոր ասրին անցաւ ու գիր գրեց իրեն թագաւորը որ դառնայ Անգղիա, թագուհին շուտ մը հնազանդելու տեղը՝ երեք հարիւր օտարազգի զինուորով ցամաք ելաւ Անգղիոյ մէկ կողմը, ուր շատ պարոններ միացան իրեն հետ, որոնք չքաշելով Հիւկ Սրէնսըրի բախտը, պազեր էին ծերունի թագաւորէն :

Կրնաք երևակայել, տղաք, թէ ինչ զարմանք և ցաւ ունեցաւ Եդուարդ թագաւորը, երբոր իմացաւ որ թագուհին հասեր է Անգղիա որդւոյն հանգերձ, և փոխանակ գալու իրեն հետ գրկուելու՝ զօրք ժողոված իր վրայ կու գար պարոններուն հետ մէկտեղ. Հիւկ Սրէնսըրը պատժելու պատրաստկալ զոր կ'ամբաստանէին թէ չար խորհրդատու է թագաւորին: Թագաւորը օգնութեան կանչեց հարտաբնէրը. բայց ոչ ոք մտիկ ըրաւ. ուստի տեսնելով որ ալ ուրիշ ճար չկայ խալըսելու, շուտով Սրէնսըրի հետ Պրիսթըլ քաղաքը քաշուեցաւ, ուր կը յուսար որ քանի՛ մը հաւատարիմ ծառայից օգնութեամբը կրնայ դէմ զնէ թշնամեաց :

Սակայն թագուհոյն զօրքը՝ Մորդիմէրի և Յովհաննէս Հէնօլ անունով Ֆլաման իշխանի մը առաջնորդութեամբը, որ քաջ պատերազմող էր, եկաւ մօտեցաւ Պրիսթըլի, որուն բնակիչքը չուզէնալով պաշարման նեղութիւններն ու փրանները

քաշել, բացին շուտ մը գռները: Խեղճ Թագա-
ւորը տեսնալով ինքզինքը այնպէս թշնամեաց ձեռք
ինկած, ճորով կրցաւ նաւակ մանալու իր մտեր-
մին և քանի մը անձնանուէր ծառայիցն հետ միա-
տեղ, և կ'ուզէր Կալէս երկիրը փախչել: Բայց
հազիւ թէ եղերքէն հեռացան, Մորգիմէրի աք-
պետները շուտով վրայ հասնելով բռնեցին և տա-
րին զինքը Պրիսզը, և խիստ բանտի մէջ փակեցին:

Վերարկու մը հազուեցուցին Աբէնարթի, որուն
վրայ իր ազգատոհմին կնիքը գլխովոյր ձևացուցած
էին, ու քաղքէ քաղաք պաշտպուցին զինքը պզտի
ձիւտ մը վրայ նստեցուցած, Թմբուկներ և փողեր
զարնելով, մինչև որ հազարու մէկ անարգանքներ
ուամէկն քաշելէն ետքը, ազաննուեցաւ մատնիչի
մը պէս, և մարմնոյն կտորները խրկեցին տէրու-
թեան չորս գլխաւոր քաղաքները, և գլուխը Լոն-
տրա Թէյմզ գետին կամրջին վրայ գրին: Իսկ Ե-
դուարդ Բը Լորտ Պերլիի բերդը փակեցին, որ իր
կատաղի թշնամիներէն մէկն էր, մինչև որ Թա-
գաւհոյն անսուամբ ժողովուած խորհրդարանն ա-
նոր վիճակը որոշէ:

Այս դիպուածներէն, որ բոլոր տէրութիւնը
վախի մէջ ձգեցին, քանի մը օր վերջը պարտնե-
բուն ժողովքը վճռեց որ Գերնէրվիցի Եգուարգն
իյնայ Թագաւորութենէն, և Կալէսի պատանի
խշտանը Թագաւորէ Եգուարդ Գ անուամբ: Բան-
տէն հանեցին ասրաբաղդ Թագաւորը, որ բնա-
չէր կրնար կարծել թէ այսպիսի ցաւալի վիճակի
մը հանդիպի, և սև զգեստ մը հագցրնելով խորհրդ
զարանին առջև հանեցին զինքը որ իր վճիռը լսէ:

Ետքը իրեն իմացընէլու համար որ ալ անկէ
վերջը ինքը մեռածի տեղ գրուած էր, իր ծառայ-
ից գլխաւորը կտարեց անոր գլխաց ան գաւազանն
որ իր պաշտօնին նշանն էր. աս բանս Թագաւորաց
յուզարկաւորութեան ատենը միայն կ'ըլլուէր:

Այս տխուր հանդէսէն վերջը, խեղճ Թագաւորը յանձնեցին Պէրքլիի ձեռքը, և հրամայեցին ալ որ կենաց ամենահարկաւոր բաներն ալ չտայ աւոր, որպէս զի շուտ մը մեռնի երթայ խեղճութենէ և յուսահատութենէ :

Սակայն Պէրքլի, տղաքս, Թէպէտ բանտարկեալ Թագաւորին Թշնամի էր, բայց բուն ինքը չար մարդ չըլլալով չկրցաւ անկարեկից կենալ, տեսնալով Եզուարդայ զարմանալի համբերութիւնը այնպիսի մեծ Թշուառութեան մէջ. ուստի կըջանար քիչ մը միտթարեալ պահել զանիկայ. բայց այս բոլորովն հակառակ էր Մորդիմերի կամայցը, անոր համար միտքը դրաւ որ շուտով վերջընէ այնպիսի վտանգաւոր բանտարկելոյ մը կեանքը :

Թագուհին իմանալով որ Պէրքլի քանի մը օրուան համար բերդէն պիտի հեռանար, հրամայեց որ Թագաւորին բանտին բանալիները երկու բանտապաններու ձեռքն յանձնէ, որոնց անշուշտ դադտուկ հրամաններ տրուած էին : Հեռեկալ գիշերը պահապաններն որ բերդին չորս կողմը կը հսկէին՝ Թագաւորին վտակուած խուցէն սղբոց ձայներ լսեցին, և կրկնաբար զբը խնայաւ ժողովուրդը որ Գերնէրվոնցի Եզուարդը մեռեր է :

Ահա այն եզաւ, սիրելի աշակերտք, Եզուարդ Աին որդւոյն ցաւալի բախտը, որ ծնած օրէն կտրիճ և քաջասիրտ ազգի մը Թագաւոր դրուեր էր, և սրուն ինչ կերպ մահ տնենալը ոչ ոք կըրցաւ իմանալ :

ԻԹ

Ե Դ Ո Ի Ա Ր Դ Գ

Թուսկան 1327-1331 :

Թէ որ Գաղղիոյ պատմութիւնը սորվեր էք նէ, ազնիւ տղաքս, պէտք է կտրդացած ըլլաք Եգուարդ Գի անունը գաղղիացի Թագաւորաց նշանաւոր գէւգբերուն մէջ. ինչպէս Գրեաթի պատերազմն, որ շատ վնասակար եղաւ Գաղղիոյ, նոյնպէս Բաւա գիէլի պատերազմն, որուն մէջ Յովհաննէս Բարի Թագաւորը գերի ինկաւ Անգղիացաց ձեռքը: Բայց Եգուարդ Գի բազմաժամանակեայ Թագաւորութիւնը ասոնցմով միայն չփառաւորուեցաւ. շատ ուրիշ արժանի յիշատակի գէւգբեր ալ կան, որ հիմա կը պատմեմ ձեզի:

Երբոր Իզապէլ Թագուհին և անորէն Մորգիմէրը Թագաւորեցուցին Գէրնէրվընցի Եգուարդայ անդրանիկ որդին, գեռ անիկայ այնչափ տարիք չունէր որ հասկընար ըրած մեծ կորուստը. ապա Թէ ոչ անշուշտ իր ազնիւ բնաւորութեամբը կը հրաժարէր այն Թագէն՝ որ հորը արխնովը գընուած էր: Իսկ Մորգիմէր քանի որ նոր Թագաւորը տղայ էր՝ քիչ ատենուան մէջ Անգղիոյ ամենէն զորաւոր և ահարկու իշխանն եղաւ. անիկց վերջը զինեալ պահապաններով երեցաւ միշտ ժողովրդեան, առանց խղճմտանաց՝ գլխաւոր պարոններն սպաննել տուաւ և ինչքերնին յափշտակեց, և յանդգնեցաւ սպաննել տալու նաև Քէնգի կամսը, որ Եգուարդ Բին եղբայրն էր և Թշուառ Թագաւորին մահը լալէն զատ յանցանք չունէր:

Սակայն, տղաքս, որչափ որ Թագաւորը կը մեծ-

նար, նոյնչափ ալ ժողովրդեան անօրէն Մորդի մերի դէմ ըրած բողոքներուն ձայնը կը բարձրանար. ինչուան քանի մը պարոններ՝ ալ անոր անտանելի դողողութենէն զգուած՝ կ'ուզէին հաւատաւորնէլ որ ծեր թագաւորը գեռ ողջ է, և թէ որոնք որ կարծեն թէ տեսած են անոր գիակը, խաբուած են ուրիշ բանտարդելոյ մը հետ ունեցած նմանութենէն, զորն որ կամաւ սպաննել տուեր էին:

Մորդիմէր ժողովրդեան մէջ խօսուածները բոլորն ալ գիտէր. ուստի այս ձայներն հանգարանցունել ուզելով, խորհրդարան մը կազմեց, որուն մէջի պարոններն իրեն կուսակից էին, և արգիլեց որ անկէ վերջը անանկ խօսքեր չխօսուին, մեծ մեծ պատիւներ սպառնալով: Այս սպառնալիքը ժողովրդեան մեծ մասը լսեցուց, այլ սակայն բոլոր Մոզղիացիք անհամբերութեամբ կը սպասէին որ թագաւորը տասնըութը քարեկան ըլլայ. որովհետեւ ան տարիքին կը սկսէին Անգղիոյ թագաւորնէրը տէրութեան կառավար ըլլալ:

Կոր թագաւորին պարոններուն մէջ Մոնգէկիւ անուանով մէկը կար, որուն հետ թագաւորը մտերմացեր էր. Մոնգէկիւ անհաշտ թշնամի էր Մորդիմէրի հետ և անոր ըրած չարիքները ազէկ գիտէր, անոր համար թագաւորին հետ խօսակցելու ատեն՝ շատ անգամ խօսք կը բանար իրեն հօրը թշուառութեամբը վրայ, միանգամայն հասկըցունելով թէ որուն ձեռքով կեանքը կորսնցուցեր էր: Այսպիսի խօսքերը թագաւորին լացը կը շարժէին, և կը գրգռէին զինքը որ վեհօրէն ըլլայ հօրը մահուանը. բայց որովհետեւ գեռ իշխանութիւնը ձեռք չէր առած Եդուարդ, մարդու հետ չէր խօսէր իր վեհօրէն դրութեանը վրայօք. Մոնգէկիւ միայն գիտէր իր միտքը:

Վերջապէս հասաւ այն ցանկալի վայրկեանը, որ Եդուարդ սկսաւ ինքնազուլս իշխել. ուստի իր

առջի հոգն եղաւ ժողվել իր քովը հօրը ծառաները, և անոնցմէ շատերուն՝ հաւատարիմ Մոնգէկիւն խորհրդովը յայանեց իր սարսափելի կերպով զՄորգիմէր պատժելու գիտաւորութիւնը :

Իրիկուն մը որ Մորգիմէր և Իզապէլ Թագուհին Նօզգիինկէմ ըսուած ամուր բերդն էին, և իրենց զինուորներուն հաւատարմութեանը վրայ վստահացած՝ կասկած մը չունէին, մէյ մ'ալ յանկարծ Եզուարգ ներս մտաւ իր բարեկամներովը գեանի տակէն ճամբով մը, որուն բանալիները իրեն ատեր էր բերդին վերակացուն :

Առանց արգելքի մը գնաց մինչև իր մօրը խուցը, որ տեսնալով Թագաւորին հետ եզոզ սուրբրով մարգիկները, երեսին գոյնը նետեց և գողգողալով մը Թագաւորին ոտքն ինկաւ ազաւելով որ ինչայէ Մորգիմէրի՝ իր սիրելի ազգականին : Բայց Եզուարգ յարգութեամբ մը վեր վերջընէլով զԹագուհին՝ հրամայեց որ մէկգի քաշուի. և զՄորգիմէր, որ տերևի մը պէս կը սարսեր, խորհրդաբանին առջև հանել տուաւ. անզքաւը մտանքչաց պատժոյն գառապարտուեցաւ, որուն արժանի էր իր անօրէնութիւններովը, և մարմնը Թփաղունի Ինչինէրէն կախուեցաւ, ուր որ մինչև հիմա ալ գօզերն ու սպանոզները կը կախեն :

Իսկ Իզապէլ Թագուհին Թագաւորին մայրն ըլլալուն համար՝ սաստիկ պատժէ խաբրուեցաւ. հեռացուցին զինքը արքունիքէն, և Լոնարայէն քիչ հետև Ռիզինիս անունով հին բերդ մը պարտեցին, ուր տարին մէկ անգամ սցցելութեան կ'երթար իրեն Թագաւորը փառաւոր հանգէսով : Առանկով աս ամբարտաւան կինը, որ երկանը մահուան գաւակից եղաւ ; իր կենաց վերջի քառնքեօթը տարիները ցաւովը անցուց, նաև անոնց երեսէն Թողուած՝ որոնց բարեբարութիւն ջրած էր. վասն զի Աստուած Թող չտար որ չարերը հաւատարիմ բարե-

կամներ ունենան . և արգարապէս ապերախաու-
թիւն գտաւ ուրիշներէն , վասն զի ինքն ալ իր
խեղճ էրկանը մեծ ապերախաութիւն ըրաւ :

Անկէ վերջը Եգուարգ Գ բուն ինքնապշուխ
Թագաւորեց Անգղիոյ , և իր յիսնամեայ Թագաւո-
րութիւնը նոյն տէրութեան . ամենէն փառաւոր
ժամանակներէն մէկն է :

Լ

ԴԱԼԷԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Թուական 1331-1347 :

Մորգիմէրի սպաննուելէն շատ տարի վերջը , ազ-
նիւ տղաքս , մէկ անկարծելի գիպուածով մը Գազ-
զիոյ և Անգղիոյ մէջ մեծ պատերազմ մը բացուե-
ցաւ որ գրեթէ հարիւր տարի տևեց , և շատ մնաս
տուաւ Գազզիոյ : Գուցէ ազէկ չգիտնաք այս եր-
կայն կռուին պատճառը , զորն որ ուրիշ գրքի
մէջ զուրցած եմ . ուստի հաս բացատրեմ ձեզ :

Գազզիոյ վերջի Թագաւորները , Լուգովիկոս
Հիւզէն , Փելիպպոս Երկայնը , Կարոլոս Գեղեցիկը ,
իրենց յաջորդ չէին Թողուցած , և Գազզիոյ Թա-
գաւորութիւնը վարաւորի Փելիպպոսի ինկեր էր ,
որ իրենց մօտ ազգականն էր . վասն զի ինչպէս որ
գիտե՞ք՝ Գազզիոյ մէջ սուրիւն օրէնքը կ'արգելու
Թագաւորել կանանց :

Եգուարգ Գ Փելիպպոս Գեղեցիկին Թոռն էր՝ իր
մայրն անոր ազջիկն ըլլալով . անոր համար միտքը
գրաւ որ Գազզիոյ Թագաւորութիւնը իրենն կ'իյնար :
Չէր մոռցած ամենեկին թէ ինչպէս իր պատանն .

կուժեան ատենը ահամայ կամեք նոր թագաւորին
յարգութիւն տուեր էր իր Նիյամի գրութեանն
համար. այս յիշատակն իր բարկութիւնը շարժեց
և միտքը գրաւ որ անցնի Գաղղիա մեծ բանակաւ,
ձգէ զՓիլիպոս ամառէն ու ինքը անցն անցնի :
Ահա այսպէս սկսաւ, աղաքս, Գրէսիի հաշակա-
ւոր պատերազմը, ուր որ Եդուարդայ որդին, որ
հազիւ թէ տասնըհինգ տարեկան կար և Սև Իշ-
խան կ'ըսուէր՝ իր զրահներուն գոյնէն, մեծ քաջու-
թեամբ պատերազմեցաւ և, ըստ հօրը խօսքին, նայն
օրը ասպետութեան մարտկներն ընդունեցաւ :

Այս յաղթութենէն քիչ օր վերջը, ուր որ եր-
կու ազգէն շատ իշխաններ, պարսիներ և ասպեա-
ներ մեռան, Անգղիոյ թագաւորը գէպ 'ի Գալէ
քաղաքը առաջնորդեց իր զօրացը. այս քաղաքը
Գաղղիոյ թագաւորին ծովեզերեայ քաղաքներէն
մէկն էր, որուն քաղաքապետը Յովհաննէս Վիէն
քաջասիրտ ասպետը՝ խօսք տուեր էր պաշտպա-
նելու մինչև ցլերջին շունչ :

Գալէ քաղաքը, աղաքս, ինչպէս ան ատենուան
սովորութիւնն էր, բարձր պարսպով և ջրալից
խրամով մը չընտպատած էր. և պարխայներէն
շատ աւելի մեծ և հասաատուն ամրութիւն մը ու-
ներ, որ էր բնակչաց կարըճութիւնն ու հայրենա-
սիրութիւնը, որոնք ամէնքն ալ պատրաստ էին
մեռնիլ քան թէ Անգղիոյ թագաւորին տակ իյնալ :
Եդուարդ թէպէտ վտահ էր իր զօրաց թուոյն ու
քաջութեանը, և մեծամեծ թնգանօթներուն վրայ,
զորոնք առաջին անգամ Գրէսի գործածած էր,
չնանայ որ գէնքով կործանէ Գալէի աշտարակ-
ները. և փայտէ հիւղեր շինել աալով քաղաքին չորս
կողմը, զօրքն անոնց մէջ բնակեցուց՝ հոն ձմերելու
մաքով, և կը սպասէր որ Գալէցիք առանց պատե-
րազմի ստիպուին իրենք իրենցմէ բանալ քաղաքին
գոնները :

Իրաււորներէ քանի մը ամիս ետքը՝ սոյն սկսաւ տիրել քաղաքին մէջ: Նախ ձեռքը սկսան մորթել և ուտել, վերջը շները, կատուները, նաև միներն ալ, զորոնք համով կերակրոյ մը պէս իրարու ձեռքէն կը յարկշտակէին. շատ մարդիկ մեռան ա. նոթու թենիէ՝ առանց մէկու մը բերնէն թշնամեաց անձնատուր ըլլալու խօսք լսուելու. բայց Յովհաննէս Ա իէն խղճալով խեղճ, ժողովրդեան վերայ, և ապահով ըլլալով Անգղիոյ Թագաւորին վեհանձնութեանը վրայ, հանել առաւ քաղաքէն խել մը ծերեր, կնիկներ և ազախ աղաքներ, որոնք այնպիսի խեղճ պարագաներու մէջ պարտաւ տեղը կերտը կը սեպուին՝ որովհետեւ չեն կրնար պատե-րազօրի:

Եղուարդայ դաւթը շարժեցաւ այն խեղճերուն վրայ, որոնք այնչափ նեղութիւններէն կարծես թէ մարդկութենէ ելնը կին, հրաման առաւ որ հաց ու ստակ բաժնեն անոնց, հիւանդները խնամեց, և թոյլ առաւ որ հեռանան անկէ, արդիւլէով որ ոչ ոք դռչի անոնց:

Սակայն Փիլիպպոս Ա աշուացին իմանալով Գալէի կտրիճ՝ պաշտպանողներուն կակծալի վեճակը, մտտեցաւ զօրքով և իմացուց Անգղիոյ Թագաւորին թէ կալ գոյ պատերազմելու. և երբոր Եղուարդ պատասխան տուաւ թէ կ'ընդունի ուրախութեամբ, Փիլիպպոսի միտքը փոխուեցաւ՝ յիշելով Գրիգորի ձախարհութիւնը, և վասուլութեամբ ետ քաշուեցաւ՝ երեսի վրայ թողլով հաւատարիմ Գալէցիքը:

Ըստ ամիսներ ալ ասանկ սարսափելի նեղութեամբ անցընելէն վերջը, Յովհաննէս Ա իէն ալ չկրնալով համբերել այն ողորմ տեսարանին, որ ամէն օր խումբ խումբ քաղաքացիք կը մեռնէին հաց ուղերով իրմէ, ուղեց ուրիշ փորձ մ'ալ ընել Անգղիոյ Թագաւորին գթութեանը. հանեց քա-

դարէն ուրիշ նոր քաղաքներու բազմութիւն մըն ալ, յուսալով որ առջիններուն պէս ասոնց ալ կ'ոզորմի : Բայց Եգուարգ բարկացած ըլլալով քաղքին այնչափ երկայն ժամանակ գէմ դնելուն համար, արգիլեց որ ամենեին չհագան զանոնք, և ասանկով մեռան խեղճերը քաղաքին և Անդգիացւոց բանակին մեջտեղք, եղբարց և բարեկամաց աչքին գիմազք, որոնք չէին կրնար օգնել :

Եգուարգայ ըրած բարբարոսութիւնն անշուշտ ատելի կ'ընէ ձեզի զինքը, բայց ամսնս, ասանկ արգիւնքներ ունի պատերազմը, որ մարգուտ ամենէն մեծ ու ահաւոր պատիժն է :

Այս սարսափեցի տեսարանն աչքերնուն առջև տեսնելով Գալէցիք և գիտնալով որ ալ պիտի չօգնէ իրենց Փիլիպպոս Թագաւորը, քաղաքը պաշարուելէն գրեթէ տարի մը ետքը՝ ստիպեցին զՅովհաննէս Ա իէն որ Անդգիոյ Թագաւորին ձեռքը տայ քաղաքը անիկայ ալ գոնէ իր Թշուառ ընկերաց մնացորդը ազատելու համար՝ ելաւ պարտապին աշտարակներէն մէկուն վրայ ու Անդգիացւոց խօսելու նշան ըրաւ . ան ասեն Եգուարգ խրկեց իրենց Ուօդրը Մաւնի անունով կորիճ՝ ասպետը, որ երթայ գաշինք գնէ քաղաքապետին հետ : Բայց երբոր քաղաքապետը կ'ազաւէր անոր որ ոզորմի այն տառապեալ ժողովդեանը, Մաւնի յայտնեց իրեն՝ Թագաւորին ստատիկ բարկացած ըլլալն այնչափ ատեն հոն ուշանալուն համար, և թէ որոշած է թրէ անցընել Գալէի բոլոր բնակիչները, թէ որ վեց քաղաքացիք բոկոտն և վգերմին չուան անցուցած քաղաքին բանաղիները չբերեն իրեն, և անձնատուր ըլլան իր ձեռքը, որպէս զի ուզածն ընէ անոնց :

Ձեզի կը թողում մտածելը, ազնիւ պատանիք, թէ ինչպիսի վհատութեան մէջ ինկան խեղճ քաղաքացիք, երբ Յովհաննէս Ա իէն ժողովելով զի

րենք հասարակաց հրատարակը՝ զուրցեց Անդրեոյ
Թագաւորին պատասխանը . ամէնքը աչի գողի մէջ
դուրեմին կախած՝ յուսահատած մնացին, զան
զի անկարելի կ'երևար իրենց գանկ վեց քաղաքա-
ցիք որ յայտնի մահ մը յանձն առնել ուզէնան :
Սմէն կողմէն լալու և հեծեծանաց ձայնէն զտա
ուրիշ բան չէր լսուեր, մինչ զի Ուոզրբ Մաւնի ալ
որ ներկայ էր սրտաշարժ, տեսարանին, չկրցաւ
արցունքը բռնել :

Մէյ մ'ալ յանկարծ հարուստ քաղաքացի մը,
Եւստաքէոս Սէն-Բիէա անունով, ելաւ այն յու-
սահատելոց բազմութեան մէջէն և անխառով գէմ-
քով գնաց քաղաքապետին գիմաց . « Իշխանդ, ը-
սաւ անոր, սիրտ դիմանալու բան չէ որ վեց հո-
գւոյ համար այսչափ կտրիճ մարդիկ մեռնին . ա-
հաւասարիկ ես պատրաստ եմ առաջին մեռնողն ըլ-
լալ ժողովրդեան ազատութեանն համար, յուսա-
լով որ Աստուած կ'ողորմի հոգւոյս և իր օղորմու-
թեանն արժանի կ'ընէ զանիկայ » :

Վեհանձն քաղաքացւոյն խօսքերը լսելով բազ-
մութիւնը, անոր չորս գին Թափեցան և ծնկուր-
ներուն կը պղտէին հեծեծալով : Քիչ ատենուան
մէջ Եւստաքէոսի նմաններ ելան . ամենէն առաջ
Յովհաննէս ա' Էր իր մօրաքերտորդին, ետքը երկու
եղբարք Յովհաննէս և Պետրոս Վ իղան անուամբ,
նոյնպէս իրեն ազգական . կարծեա թէ այս առա-
քինի ընտանիքը յանձն առաւ քաղաքացւոց փրկը
կութիւնը :

Մեծ հաճութեամբ յիշեցի ձեզի այս չորս քա-
ջախրտ քաղաքացւոց անունները, որոնք օրինակ
եզան աշխարհի իրենք զիրենք նուիրելով հայրե-
նեաց սիրոյն : Բայց կը ցաւիմ որ չեմ կրնար մէ-
կալ երկու գաղչեւոց անունը առ ձեզի, որոնք սի-
րով յանձն առին առջիններուն պէս հայրենեաց
զոհ ըլլալ . այսպիսի անուններ անմահ փառաց

արժանաւոր են , և ուրախութեան աւիթ իրենց ազգակիցներուն :

Յովհաննէս Վ իէն ընկճեալ ցաւովք , ձի հեծաւ և մինչև քաղաքին գուռը տարաւ այս վնցը , հետերնին պատուոյ համար տանըհինգ տապեա գրած . հոն Մամի պատուով ընդունելով զանոնք , Եգուարգայ առջև տարաւ : Անգլիացիք այս վնց քաղաքացիներն որ տեսան՝ վշերնին չուանան ցուցած , ուղերնին բողիկ , և լռութեամբ զինուորներուն մէջէն քաղելով , զարմանքնին ու գութերնին շարժեցաւ . Եգուարգայ սիրաբ միայն չը շարժեցաւ , և երբոր քաղաքին բանաղինն առջև գրին , հրաման տուաւ որ մէկէն սպանութեան տեղը ասնին զանոնք :

Ան ասնն Սև Իշխանը , որ բարի և մարգասեր էր , որովհետև ճշմարիտ պատերազմով մը պատերազմի մէջ միայն ահարկու է , եկաւ հորը ոտքն ինկաւ ազաչելով որ խնայէ այն առաքինի գաղէցիներուն . նոյնպէս բոլոր Թագաւորին քովի մեծամեծներն և առպեաները միացան անար հետ . բայց Եգուարգ չգիշաւ , հրամայեց որ ոտք ելլան , և խիստ ձայնով մը ըսաւ . « Դահիճը կանչաւի » : Երբոր գահիճը կու գար իր սոսկալի պաշտօնն ի գործ դնելու համար , միլիպարս Թագուհին , Թագաւորին կինը , տեսնալով որ որդւոյն և պարտներուն ազաչանքը չիրցաւ հանգարտել Թագաւորին բարկութեանը , լարով երգուընցուց զինքը չը պղծել յաղթութիւնը այն առաքինիներուն արեամբը :

« Ա՛հ , կին գու , կանչեց Թագաւորը , գիտնա ինչ կ'ուզես ինձմէ , ինչո՞ւ այսպիսի միջոց առջև կու գաս արգելք ըլլալու համար վրէժինդրութեանս . բայց որովհետև այգչափ զբայ կու տաս ասոնց ազատութեանն համար , քեզի ըլլան և ինչ որ կ'ուզես նէ ըրէ իրենց » :

Աս խօսքերն որ շեց բազմութիւնը, ուրախու-
թեան աղաղակներով գոչեց . և ազնիւ թագուհին
մեկէն հետն առաւ զՍեն-Բիէռ իր ընկերներուն
հետ մեկտեղ, իր վրանը տարաւ, և ընթրիք ապէն
վերջը . հրամայեց որ մտքուր գգեսաներ արուին
իրենց, և թող տուաւ որ գառնան իրենց ընտա-
նեաց քով, որոնք մեռած կը սեպէին զերկնք :

Քանի մը որ վերջը Եզուարդ մտաւ Գալէ, ուս-
կից բնակչաց մեծ մասը հանեց, և անոնց տեղ օտա-
րականներ բերաւ բնակեցուց . անկէ ետքը երկու
հարիւր տարիէն աւելի այդ քաղաքը Անգլիոյ թա-
գաւորաց ձեռքը մնաց :

ԼԱ

Ս Ե Ի Ի Շ Խ Ա Ն Ը

Թուական 1347-1377 :

Եզուարդ, Կարէսի իշխանը, Եզուարդ Գի անգ-
րանիկ որդին, որուն Սե Էջիան պատուանունը
տրուեցաւ, իր քաջարտութեամբն ու առաքի-
նութեամբը հօրը թագաւորութեանն աւելի ևս
փայլ տուաւ, և իրաւունք Անգլիոյ փառքն աւել-
ցրնալ անձանց կարգը կրնայ սեպուիլ : Այս իշ-
խանն էր որ Բուազֆէի օրը, ինչպէս որ Գաղղիոյ
պատմութեան մէջ պատմեցի, մեծ յաղթութիւն
ըրար Գաղղիացուց դէմ, և բռնեց անոնց Յովհան-
նէս թագաւորը և շատ վեհանձնութեամբ վարուե-
ցաւ հետը : Բայց իր կեանքը ուրիշ գործերով
ալ փառաւորեց . և թէ որ թագաւորելու բաղն

ալ ունեցած ըլլար, դեռ շատ աւելի պատիւ կ'ընէր Բլանդաժնէ անուան :

Երբոր երկայն կռիւներէ ու պատերազմներէ վերջը՝ Պրէտիէի քաղքին մէջ հաստատուած խաղաղութեամբը դադրեցաւ առ ժամանակ մի Անդլիոյ և Գաղղիոյ մէջ եղած թշնամութիւնը, Սև Իշխանը Վիյան էր, ուր փառաւոր յաղթութիւններ ըրած էր . ան ժամանակը կատարելոյ թագաւոր մը (ասիկայ Սպանիոյ մէջ քրիստոնէիցմէ հաստատուած թագաւորութիւններէն մէկն էր, զորն որ Միջին Գարու Պատմութենէն գիտէք) եկաւ իրմէն օգնութիւն խնդրելու իր եղբօրը դէմ որ զինքը աթուէն վաճնատեր էր :

Այս սպանիացի թագաւորը, աղաքս, շիտակն ըսելով անարժան էր կարեկցութեան . անուէր Անֆոնս Պեարոս դրեր էին, և իր բարբարոսութիւններովը վայլեցուցեր էր իրեն զանիկայ . իր աէրութեան մեծամեծներէն խել մը անձինք սպաննէնէն զատ, սպաններ էր նաև բուն իր կիներն ալ Պլանշ Պուրպոնցին, որ Գաղղիոյ թագաւորին մօտ ազգականն էր, բանտին մէջ թունաւորելով, որպէս զի ուրիշ կնկան հետ կարգուի: Հենրիկոս Գրանսդամար, որ աս անզգամին եղբայրն էր, ալ չգիմանալով անոր բարբարոսութեանցը, կատարելոյ թագաւորութենէն վաճնատեց զանիկայ ու ինքը թագաւորեց տեղը :

Թեպէտ Սև Իշխանը շատ գութ մը չգտաց այս անորէն մարդուն ձախորդութեանը վրայ, բայց իմանալով թէ Պէրդուան Տիւկէսպլէն հաշակաւոր գունդըստապլը, որուն պատմութիւնն արդէն գիտէք, Հենրիկոս Գրանսդամարին օգնութեան պիտի տանի ան բաղդախնդիրներու խումբերը, որ նաև Ռեթ Ռաբանոնիէն ալ կ'ըսուէին և երբեմն Գաղղիոյ թագաւորին համար պատերազմեր էին, որոշեց որ ինքն ալ անցնի կատարելա, որպէս զի

մէկ փորձ մըն ալ ընէ այն ահարկու խումբերուն դէմ:

Քաջ իշխանին ներկայութիւնն անոնց շատերուն սիրտը իրեն քաշելով իր գրոշակաց տակը զինուորեց, որոնք սիրով կը հնազանդէին այնպիսի զօրավարի մը. անանկով կրցաւ նորէն զԱնգուլթ Պետրոսը քիչ մը ատենուան համար թագաւորական ակտովն վրայ հաստատել. բայց Դրանսդամար. առանց ամենևին յուսահատելու՝ Տիւկէսդէնի օգնութեամբը ուրիշ զօրք ժողովելով բոլորովին յաղթեց. եղբօրը, և պատերազմին մէջ հանդիպելով անոր՝ զարկաւ սպաննեց իր ձեռքովը: Պետրոսի մահուամբը վերջացաւ այս արիւնուշտ պատերազմը. և երբոր Կաստիլիացիք իրենց թագաւոր Ճանչցան զհենրիկոս Դրանսդամար, Անգլիայիք և բաղդախնդիրները հարկագրեցան ելլալ Սպանիայէն, և Եգուարգ դարձաւ նորէն Կիլիան եկաւ, ուր նոր պատերազմներու ակիթներ կային:

Բայց ափսոս որ Սև իշխանն ալ անկէ վերջը իր շուքը կրնար ըսուիլ. երկարատե ու մահառիթ հիւանդութիւն մը ներքուստ կը հալէր կը մաշէր զինքը. չէիր կրնար այն աշխոյժ զօրավարն ըսել զինքը, որուն իւրաքանչիւր պատերազմը յաղթութեամբ պատկուած էր. կրեսին գոյնը նեաած էր և դէմքը աւրուած, և տկարութենէն չկրնալով ձի հեծնալ, պատգարակով կ'երևար իր բանակին մէջ: Այսու իր աղէկ յատկութիւններն ալ կորսընցուց. իր քաջութեանն հետ վայրենութիւն ու անգթութիւն մը միացաւ, և երբոր Գաղղիոյ և Անգլիոյ մէջ նորէն պատերազմ բացուեցաւ, Կալէսի իշխանը պազ արեամբ Լիմօժ քաղաքին բընակիչներէն երկք հազար հոգի սպաննել տուաւ մէկ օրուան մէջ, որոնց միայն յանցանքն էր քաղքին գաները Գաղղիացուոց բանալը: Խեղճերուն

կնիկներն ու տղաքները իրենց հետ սպաննուեցան, և քաղաքն ալ մոխիր դարձաւ, և Սև Իշխանը իր առջի վեհանձնութիւնն յիշերով քանի մը ասպետաց կեանքին խնայեց, որոնց քաջութեանը վրայ պատերազմին միջոցը զարմացեր էր :

Գրեթէ մեռնելու աստիճան հասած, թէպէտ դեռ շատ տարի ալ պիտի ապրէր, Անգղիա փոխադրել տուաւ ինքզինքը, ուր առջի բերանը քիչ մը ուժը վրայ եկաւ : Բայց հիւանդութիւնն անզարմանելի էր, և մեռաւ Գէնդրարդի մէջ, և ուզեց որ հոն իրեն շիրիմ կանգնեն, որ մինչև հիմա ալ կայ՝ քաղաքին մայր եկեղեցւոյն մէջ :

Եգուարդ Գ իր սիրելի արգասն մահաւունէն տարի մը վերջը մեռաւ, տարիքն ասած և փառք պատկուած իրեն չափ երկայն և աղէկ Թագաւորոջ քիչ գտնուած է : Մահուրնէն քանի մը ամիս առաջ Լոնտրայի բնակչաց արաչանօրը՝ Կալէսի իշխանն հրատարակեց Ուէքարտուս Գորտոյի Ան Իշխանին անդրանիկ որդին, որ դեռ տասնութի տարեկան էր, զորն որ կը սիրէր ժողովուրդը իր հորը հետ ունեցած նմանութեանը համար : Աստի իրեն յաջորդ զանիկայ ներկայացուց խորհրդարանին :

Պէտք է գիտնաք, սիրելի աշակերտք, որ մինչև հիմա ալ Եգուարդ Գի անունը միշտ պատուով կը յիշատակուի Անգղիոյ մէջ, բոլոր կենացը մէջ պարոններուն և ժողովրդեան հետ սիրով վարուելուն համար : զգուշացաւ շոգոքօթներէն և պալատականներէ, որ հօքը մահուանը պատճառեղած էին : ամենևին պատերազմի մը ձեռք չզարկաւ առանց խորհրդարանին հաւանութիւնն առնելու, որուն անդամները շատցուց գլխաւոր քաղաքաց խել մը քաղաքացիներով : աս քաղաքներն՝ Անգղիոյ Հասարակութիւնները կ'ըսուէին : Իրմէ առաջ մէկը չէր եղած որ իրեն պէս ստեպ զժողովուրդը խորհուրդի կանչէ, և ամէն տարի գոնէ

մէկ անգամ մը խորհրդարանը գումարել կու տար, Իւրաքանչիւր յազմութենէ ետքը իր առաջին գործն էր յայտնել ժողովոյն՝ պատերազմին ինչ էլք ունենալը . և Անգղիացւոց իր վրայ ունեցած սէրն աւելի կը յաջողջրնէր իր բաները . վասն զի Թագաւոր մը սիրելի ըլլալով աւելի կրնայ հնազանդեցընել զժողովուրդը քան եթէ վախցընելով զիրենք :

Եգուարգ Գի յատկութեանց մէջ կ'ուզեմ նաև յիշել, ազգս, իր սա կանայս ունեցած յարգութիւնն և քաղաքավարութիւնը : Օր մը փառաւոր հանգիս մը առւած միջոցն իր մեծամեծներուն , Սալիզպորթի պատկառելի կոմսուհւոյն զանկապաններուն կապին մէկը վար ինկաւ . Թագաւորը մէկէն յարգութեամբ վերցուց զայն գեանէն ու իր ծնկին կապելով ըսաւ բարձր ձայնով մը . « Ով որ չար մտքի կ'երթայ՝ ամօթը Թող իրենն ըլլայ » : Եւ առ ամօթով ասպետութեան կարգ մը հաստատեց , որ տէրութեան առջի կարգի մեծամեծներուն միայն պիտի տրուէր , և ան պատիւն առնող՝ ձախ ծունկը պէտք էր երկնագոյն զանկապանի կապ մը կապէր , որուն վրայ գրուած էր Թագաւորին ըսած խօսքերը : Մինչև հիմա զանկապանի կապին պատուոյ կարգը՝ Եւրոպոյ մէջ գլխաւորներէն մէկն է , և ամենէն բարձր աստիճանի մարգկանց միայն կը տրուի :

ԼԲ

Ո Ւ Օ Դ — Դ Ա Յ Լ Ը Բ

Թուակսան 1377—1381 :

Սև Իշխանին որդին, որ Ռեքարաոս Բ անուամբ
Թագաւորեց, Թէպէտ դեռ աղայ էր, բայց անանկ
ազնի անզեկացեր էր Թէ ինչ կերպով պէտք էր
պարտններուն և ժողովրդեան առջին ելլար, որ
Թագաւոր պսակուած օրն ամէնքը զարմացան ի-
րեն վարմանը վրայ : Իր Լոնարա մտած օրը փա-
ռաւոր հանգէսներ ըրին, որոնցմով ժողովուրդը
յայանի ցրցուց իր ուրախութիւնը . ցուցի փա-
փաքիք գիտնալ ան ատենուան հանգէսներուն
ինչ ըլլալը, ուստի որչափ որ կարեք է նե կը ջա-
նամ կարճ կերպով գաղափար մը տալ ձեզի :

Ան փողոցներուն մէջ, որ Եւզից որ Թագաւորը
իր մարդիկներովը պիտի անցնէր, կանաչութեամբ
և ոստերով կամարներ ձևացուցեր էին, Թաարոն-
ներ, աղբիւրներ՝ որոնցմէ յարգաւորտ գինի կը
վազէր . քաղաքին մէկ հրապարակին մէջ փայտե
շքեղ դղեակ մը շիներ էին, որուն վրայէն Թագա-
ւորին տարեկից աղջիկներ բոլորն ալ ճերմակ հա-
գած՝ անոր անցնելու ժամանակը վրան ոսկեղօծ
ծուպեր և գեղեցիկ Թղթէ ծաղիկներ կը նետէին .
վերջը նոյն աղջիկները Թագաւորին և իր հետին-
ներուն ոսկիէ գաւաթներով գինի հանեցին, զոր
Թագաւորը սիրով ընդունեցաւ . նոյն միջոցին գը-
ղեկին պատէն հրեշտակի Թեւերով աղայ մը վար
սահելով ոսկի Թագ գրաւ Թագաւորին գլուխը :

Ետքը տարին զինքը Ուէսդմինսդրի արքայարա-

նը, որուն յատակը ճոխ գորգով մը ծածկուած էր, և գոնէն ներս մանալու ատեն հինգ պարոններ արծըթէ կոթով կապոյտ մետաքսէ ամպհովանի մը գլխուն վրան բռնեցին : Գէնգըրուպրբի արքեպիսկոպոսը զինքը թագաւոր պսակելէն առաջ, ձեռքէն բռնեց ու չորս կողմի ժողովրդեան ջրցուց, իրբև իմանալու համար թէ կ'ազնն զինքը թագաւոր ընդունիլ. հազարաւոր հաւանութեան ձայներ հնչեցին մէկէն կկեղեցւոյն մէջ. ուստի թագաւոր օծելով զինքը՝ հագուցին արքայական պատմուճանը, որն որ բաւոր օրը վրան էր. բայց խեղճ տղան այս երկայն արարողութիւններէն սաստիկ յոգնելով, գրեթէ կիսամեռ իր բնակութիւնը տարին զինքը : Սակայն կրցաւ երենալ նոյն իրիկուան ճոխ ընթրիքին մէջ, որուն շատ անձինք հրաւիրուած էին, և արքունեաց մեծամեծ իշխանները իրենց պատերազմի մեծղի ձիերուն վրայ հեծած և ծանր զէնքերով զինեալ՝ թագաւորին սեղանին կը ծառայէին :

Գեաք է գիտնաք որ Ռիքարտոս Բի օժման ատեն եղած հանդէսներն ուրիշ անգամներ ալ անկէց վերջ տեսնուեցան, և մինչև հիմա ալ Անգղիոյ թագաւորաց թագաւոր պսակուելուն, նոյն պէս մեծամեծներ ձի հեծած և հին ասպետական զինուք զինեալ՝ նոյն բանը կ'ընեն ինչ որ ատենաք Եդուարդ Գի թոռան ըրին նոյն ատենուան պարոնները :

Սակայն, անտքս, թագաւորի մը աթոռ եղած ատենն եղած ուրախութիւնը՝ նշան մը չէ որ երջանկալից թագաւորութիւն մը պիտի ունենայ. Ռիքարտոս քիչ ատենուան մէջ իր անձին վրայ տեսաւ ասոր փորձը :

Ան միջոյններուն Անգլիացւոց գլուխը շատ թշուճաւութիւններ եկած էին : Քանի մը տարի առաջ մինչդեռ Եդուարդ թագաւորն ալ ողջ էր, այն

աքաղաքէն երկնաւոր պատիժն՝ որ ժանտախտ
կ'ըսուի, և որ Եւրոպոյ մէկ մասն ապականնց
ինչպէս որ Գաղղոյ պատմութեան մէջ տեսաք,
Միջոցոյ աւելի ջարդ չաւաւ. կ'ըսեն որ լոն-
տրոյ ընակիչներէն քանի մը ամառան մէջ յիսուն
հազար հոգի մնած ըլլայ աս հիւանդութեամբ,
որ Արաւածոյ մարդկանց վայ իրկած ամենէն ա-
հաւոր պատիժներէն մէկն է:

Բայ ասիէ, այնչափ կռիւներն ու պատերազմ-
ները այն սաստիճանի խեղճութեան մէջ ձգեր էին
զպարոններն, որ պատերազմի ձիեր և արդարատե
ազէկ զէնքեր գնելու համար՝ անխիղճ կը յափշտա-
կէին իրենց ազքրտ հպատակներուն արօրներն ու
եղները. և շատ անգամ կը ծախէին ալ զանանք
ամով տեղով, կանամբք և որդւովք: « Ինչ՞ու հա-
մար, կ'ըսէին աս հպատակները, մեր տերերը Թա-
ւիշ և մուշտակ կը հագնին, ազէկ միս կ'ուտեն ա-
զէկ գինիներ կը խմեն իրենց գզեակներուն մէջ. և
մէնք որ իրենց նման մարդիկ ենք, սև հացէն զատ
ուրիշ ուտելու բան չունինք, անկողիննիս կտոր
մը յարգ, և խմածնիս պարզ ջուր »:

Այս խեղճութուն իրաւացի բողբոները Թագա-
ւաքին տկանջը չէին հասնէր, թէպէտ և իմանալու
ալ ըլլար նե չէր կրնար գարման մը ընել, չէր կըր-
նար առիպել պարոններն որ գթով վարուին իրենց
գեղացւոց հետ, արնք որ նոյն ատենը Պնօ կ'ը-
սուէին, որ Գանեաց լեզուով գերի ըսել էր: Ին-
չուան ան ատեն տասնի պարզ արտնջալով կեցեր
էին աս մարդիկը, մինչև որ Ռիքարտոս Բի Թագա-
ւոր պսակուելէն քանի մը ասրի վերջը՝ անկար-
ծելի գիպուածով մը բոլորովին ապստամբեցան:

Ան ատենները, աղաքս, տերութիւնը կառա-
վարող մեծամեծները (որովհետև Թագաւորին
ինքնազուխ Թագաւորելու ժամանակը գեւ չէր
հասած) տեսնելով որ արքունական գանձը գա-

տարկ է, սուրբ մը գրին երկրին վրայ, այսինքն ան ամէն մարդ՝ որ տասնըֆինգ տարուընէ վեր է՝ վճարէ տասուերկու փող. և այսպէս ամէն տեղ հարկահաններ խրկեցին, որ այն որոշեալ տուրքը ժողովն, որն որ քիչ տանուան մէջ մեծ գումար մը պիտի ըլլար. վասն զի տէրութեան բոլոր բնակիչքը, հարուստ և աղքատ, մեծ և պզտի, իշխան և գեղացի՝ ամէնքն ալ հաւասարապէս նոյնը պարտքեան էին վճարելու:

Մարդ գլուխ տասուերկու փող շատ քիչ բան է պիտի ըսէք թերեւ՝ քիչ մը ժամանակի մէջ թագաւորին գանձը լեցընելու համար. տակայն խեղճ գերիները այն աստիճանի չքաւորութեան մէջ ինկած էին, որ մէջերնէն շատերը ան ալ չկրցան զճարել և հարկահաններուն ձեռքէն բանութիւններ զքաշէին: Ասոնցմէ մէկը որ մը համարձակեցաւ ձեռք վերցընելու աղջկան մը վրայ, որ չկրնալով հասաւցանել հարկը՝ տարիքը չեք ըսած. մէյ մ'ալ աղջկան հայրը՝ որ ուժով գարդին մըն էր, մէկ հարուածով մը զարկաւ սպաննեց զհարկահանն իր ուսովը:

Աս սպանութիւնը, սիրելի տղաքս, մէկէն արտաքոյ կարգի ապստամբութեան մը ծայրը տուաւ. Քէնդի կոմսութեան և ուրիշ Լոնտոնայի մերձակայ կոմսութեանց գեղացիքը՝ ձեռքերնին ինկած գործիքներովը զնուորելով բանակ մը ձեռացան, իրէք հոգի ալ մէջերնէն իրենց գլխաւոր ընտրեցին, որոնց քաջ և անվեհեր բնաւորութիւնը իրենց մեծ վաստակութիւն կու տար: Ասոնց անուան էր, Յովհաննէս Պալ, Բակոբ Սգրօու, և Աւօգ-Ռայլըր կամ Աւօգըր կղմարագործ, որովհետեւ ան արհեստն ունէր:

Ասոնք այսպէս զինուորած երկաթապատ գաւազաններով, կաջիներով, գանակներով և ժանգոտած հին սուրերով, Աւօգ-Ռայլըրի առաջնոր-

գութեամբը ֆէնդի կոմսութենէն ճամբայ ելան
և սկսան գէպ 'ի Լոնտրոն երթալ, քսելով որ ըզ-
թագաւորը տեսնալու կ'երթան: Ամենեկն անցած
քաղաքներնուն ու գեղերուն վնաս չհասուցին .
միայն ճամբան հանգիպած հողագործներն ու գոր-
ծաւորները հեաներին կ'առնէին: Ատլէսի իջեա-
նաւին՝ թագաւորին մայրը, կառքով ուխտա-
գնացութենէ մը գտանալու պտեն՝ առ կատաղինե-
րուն հանգիպելով, շատ նեղութիւն քաղեց անոնց
ձեռքէն, և հազիւ կրցաւ ազատիլ անոնցմէ:

Բոլոր Լոնտրոյի մէջ մեծ վախ ինկաւ երբոր ի-
մացան առ բանակին մտանալը, մինչև բռնագո-
տեցին պատանի Ռիքարտոսն, որ տասներհինգ տա-
րեկան էր ան միջոցին, Աշտարակը քաջուելու
ափկայ, ինչպէս որ առաջ լսի ձեզի, Գուլիելմոս
Աշխարհակալը շինել տուեր էր: Սակայն այդ
խոռվայոյզ բաղմութիւնը թէյնը գետին մեկտը
կողմը կանկ առաւ, ուսկից Ուոք-Դայլըր նախակ
խրկեց թագաւորին ծերունի ապօրէն մը զոր բանի
բերեր էր հետը, խնդրելով որ գայ լսէ իրենց բո-
ղբը:

Թէպէտ Ռիքարտոս գեռ պատանի էր, սակայն
տարիքին համեմատ քաջարատութիւնը շատ աւե-
լի էր . ծեր ապօրէնն խաւքն որ լսեց, միտքը գրաւ
որ երթայ ապատամբներուն բողբը լսելու, թէ
պէտ բարեկամները շատ ջանացին զինքը մտքին
փոխելու: Ուստի երկրորդ օրը, առաւու կանուխ,
ջերմեռանդութեամբ Աշտարակին մտարան մէջ
պատարագ մը տեսնալէն ետքը, նաւակ մտաւ քա-
նի մը պաշտօնակալ հետը առած, ու հրաման
տուաւ թիավարներուն որ գէպ 'ի պնփերուն, կե-
ցած անդն ուղղեն նաւակը . բայց այն բիրտ մար-
դիկը հեռուանց թագաւորին նաւակը տեսածնուն
պէս՝ ահաւոր ազդակներով հեղեղաբար յարձա-
կելով ծովեզերքը թափեցան . առ տեսնալով թա-

գաւորին բարեկամները, չթողուցին զինքը որ ցամաք ելլայ, և դիպ 'ի Աշտարակը ետ դարձրնել տուին նաւակը :

Երբոր տեսան ան կատաղի մարդիկները որ թագաւորն առանց հետերնին խօսելու ետ դարձեր կ'երթայ, սկսան բորբ ու ժողովն կանչել . « Ընտրայի վրայ երթանք . Լոնտրա կ'ուզենք երթալ . . . » : Ոչ որ իրենց պիտաւորներէն կրցաւ զիրենք հանգարտեցնել . ուստի մտնեցնեալ բազմութիւնը առանց ժամանակ կորսեցնելու քաղաքին կամտորջը պնայ, և առանց ընդդիմութեան մը մտան քաղաքը՝ վասն զի քաղաքացիներէն ոմանք սաստիկ վախերնէն բացին դուռը :

Արդէն կարդացած պատմութիւններնէզ ալ գիտէք, ազնիւ պատանիք, որ սրչափ վախնալու բան է սանձարձակ խառնիճաղանձ մը, վասն զի ալ ոչ վախ և ոչ պատկառանք կրճանջնայ . ուստի հաղիւ թէ աս գեղացիները տիրեցին Լոնտրայի, ամէն անօրէնութիւն 'ի գործ դրին : Ըստ տուներու կրտկ առին, և շատ մեծամեծներ սպաննեցին անգթութեամբ, իբրև թէ չար խրատ տուած ըլլան թագաւորին, և ոչ որ կը համարձակէր անոնց մտնեցնել թեանը գէմն առնելու : Աերջը գրեացին պնայարեցին Աշտարակը, և բոլոր այն գիշերը կրկանչէին կը կանչուրուակին՝ սպառնալով թէ կը քանդեն զայն թէ որ թագաւորը չգայ խօսելու հետերնին : Որքարտոս պատասխան տուաւ իրենց՝ որ եթէ կ'ուզեն թող ելլան Լոնտրայէն ու երթան մօտակայ գաշտ մը . հոն թագաւորն ալ շտաով կ'երթայ՝ իրենց արգարութիւն ընելու համար :

Եւ իրաւջրնէ պատանի թագաւորը ձի հեծնարով և հետն երկու եղբարքն առած և քանի մը մեծամեծներ՝ պնայ որոշած տեղը . բայց երբոր ան պատաստած զքեստով մարդիկը իրենց չորս դին

կ'աննէին, Թագաւորին հետ եկող մեծամեծները սաստիկ վախերնէն Թողուցին Թագաւորը, և ձկեր նուն սանձը Թողուցած՝ իրենք զիրենք խաղաչուցին :

Բայց Ռեքարտուս ամենէն չգոհնարով, համար ձակ մտակցաւ խառվարարներուն, և աւժով ձայնով մը հարցուց իրենց խառվարներէն պատճառը : « Կ'ազնէք, պատասխան տուին խառվարաց զգաւարները, որ աղաւես զմեզ, սրբինցն տակէ վերջը սարակի կամ գերի չիւնջուինք, և չծախեն կենդանուց մը պէս զմեզ և մեր կանոցքն ու սարքը :— Ըստ ըստ, պատասխանեց անոնց Թագաւորը, քուք գարձէք տեղերնիդ, և խաղաղանջիւր գեղէ երկերիս հոգի Թող կենան հաս, որ ձեր փափաքած բանին վրայք զիրեր բերին ձեզի » : Եւ նոյն ատեն գաւնարով իր ծառաներուն, որոնք Թագաւորին վրանդը տեսնարով նորին գարձեր եկեր էին, պատուիրեց որ ըստ մը Թղմեր գրել տան մէկէն, որոնց տակը Սնդգից արքունախան կնիքը զարնել տուաւ, և իր ձեռքն ալ ստորագրեց : որպէս զի անկէ վերջը ոչ մեծամեծներն և ոչ պարանները չնեղին խեղճ գեղացիները : Եւ պայտէս գեղացիներուն շատերը հանգարտելով՝ գարձան իրեց տեղը : Թագաւորն ալ իրենց զբողներ տուաւ, որպէս զի անոնց հետեւելով՝ կորչաւորեալ գաւնան երթան ուսկից որ եկեր էին նէ :

Բայց յանգուզն Ուօգ-Դայլըրի գիտաւորութիւնն առ չէր, սիրելի աշակերտք : անոր համար ապաստամբներուն մէջէն ամենէն արեւի խառվարացները հետը միարանելով համոզեց զիրենք որ առաջ տանին ասպատակութիւննին քաղցին մէջ : Եւ երբոր Թագաւորը իրենց մարդ խոփեց որ իրենք ալ մեկալնոնց պէս ետ քաշուին երթան : Իրենք պատասխան տուին Թէ չեն երթար մին :

չև որ Թագաւորը չքայ չխօսի նորին հետերինն Սփփ-Ֆիկայ ըստան գաշար, ուր իրենիք ժող-վաւած կին :

Ռիգարտոս նորին եկաւ ապատամբներուն, հետն աւած խաւմբ մը ձիաւորներ և մէկ քաղաքացի մըն ալ՝ Ռաւրվորտհ անուանով, որ ան աստե նուան քաղաքացեան կը շնորհայի, որ է ըսել մայրաքաղաքին անաթին ասանակալը . և մօտենալով անոնց, հարցոց . «Ո՞վ է մեծերնից:— Ես եմ » լիբը կերպով մը պատասխան տուաւ Ռեօզ-Գայ-ըր . և հետեւ ազգոյ ձիոյն կաշտերը մտրակով զարնելով Թագաւորին մօտեցաւ սուրբ խաղչրնելով և այնչափ յանգղնութեամբ խօսեցաւ հետը, որ Ռաւրվորտհ որ քանի մը քայլ Թագաւորէն հեռու կեցիր էր, կարծելով թէ կը սպառնայ Թագաւորին կենացը, ձեռքի ըստառը դիտան զարնելն ու մնած գետին փակիլ մէկ ըրտա : Բայց այս դեպքն ապատամբները զտիցրնելու տեղ, բարիաւթիւնն աւելի շարժեց, և այսպէս գետինը տարածուած տեսնալով իրենց մեծը, Թագաւորին և անոր հետիններուն շորագին պատեցին ու օկրսան կանչուարտել թէ պէտք է զամէնքն ալ ապանեն :

Ռիգարտոս հրամայեց իր ձիաւորներուն որ կենան իրենիք, և ինքը մինակ այն կատաղած մարդկանց առջին երթալով, որոնք սղազակով իրենց դիտաւորը կ'ուզէին, « Ես եմ, ըսաւ կարրձութեամբ, ես եմ ձեր զօրավարն ու Թագաւորը, ինձի միայն պարտական էք հնազանդելու . ուրեմն եկէք հիմա ետեւս գաշար, որ ըսեմ ձեզի ինչ որ պիտի ընէք նէ » : Այս բիրտ մարդիկները տեսնալով պատանի Թագաւորին անվախութիւնը, մտքերին գրին որ անտարակոյս մօտ տեղուանք բանակ մը պատրաստ ունի Թագաւորը զիրենք ջարդելու համար, թէ որ չհնազանդին իր հրամանացը, ուստի

առանց ձայն մը հանելու՝ գնացին ետեւէն : Բայց այս միջոցիս՝ Թագաւորին հետն ելող պաշտօնակալներէն ոմանք, անոր կենացը վրայ վախնալով մինչև Լոնտրա դաշեր էին և խումբ մը ասպետներ և քաղաքացիք ժողվեր էին, որոնք մէկէն ձիերնին հեծնալով հասան ասպատմբներուն վրայ, և շատ մը մարդ շարդեցին անոնցմէ, Թէպէտ Ռիքարտոս շատ ջանաց արգիլելու զիրենք : Քանի մը օրէն վերջը, ասպատմբներուն մէկալ մեծերն ալ, Յովհաննէս Պալ և Յակօր Սդրօու, բնուեցան Թագաւորին զինուորներէն ու սպաննուեցան, և անոնց գլուխն ալ Ուօդ-Դայլըրի գլխին հետ մէկտեղ Լոնտրայի կամրջին վրան դրուեցան 'ի տես ժողովրդեան :

Անկէ վերջը, տղաքս, բաւական ժամանակ Անգղիա ազատ մնաց այսպիսի շփոթութիւններէ . և ասանկով Ռիքարտոս Բ ան հասակին մէջ՝ յորում ամէն մարդիկ գրեթէ դեռ տղայ են՝ իր արագամտութեամբն ու քաջասրտութեամբը փրկեց տէրութիւնը մեծամեծ չարիքներէ : Քիչ ատեն վերջը, Ուօդ-Դայլըրի մահուընէն առաջ գնդերուն ազատութեան համար տուած Թղթերը բոլոր ետ ուղեց, խիստ պատիժ գնելով ով որ չուզէնայ ետ դարձընել զանոնք : Բայց ուրիշ գաւթներ կային այս Թագաւորին գլխուն, որն որ սկիտի չկարենար յաղթել իր վերջին Թշնամիներուն՝ ինչպէս յաղթեր էր Քէնդի կոմսութեան կղմնարագործին :

ԼԳ.

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԼԵՆԳԵՍԴՐ

Թուական 1381-1399 :

Քաջասրտութիւնն ու մտաց ճարտարութիւնը գեղեցիկ և մեծ յատկութիւններ են թագաւորի մը համար . սակայն, սիրելիք, ասոնք բաւական չեն միշտ թագաւորութիւն մը խաղաղ և երջանիկ ընելու համար . և Ռիքարտոս Բին պատմութեան վերջին մասը պիտի ցուցնէ ձեզի՝ թէ որչափ վատնչաներու մէջ կ'իյնայ թագաւոր մը՝ երբոր վերոյիշեալ կատարելութեանցն հետ չունի նաև խոհեմութիւն և չափաւորութիւն :

Ռիքարտոս, որ գրեթէ միայնակ իր թագաւորութիւնը ազատեց գեղացւոց ապստամբութենէն, իրեք հօրեղբայր ունէր, որոնք Լէնգէսդրի, Եօրքի և Վլոսսագրի դքսեր կ'ըսուէին : Ասոնք հռչակաւոր Սև Խշտանին եղբայրներն էին, բայց ասոնցմէ մէկն ալ ոչ անոր հոգւոյն վեհանձնութիւնը և ոչ ազնիւ բնաւորութիւնը ժառանգեր էր, մանաւանդ Վլոսսագրի դուքսը, որ իր եղբորորդոյն մանկութիւնն առիթ առնելով կը փափաքէր թագաւորութենէն զրկել զանիկայ :

Հարկ է որ ըսեմ թէ Ռիքարտոս պատանին աղէկ յատկութեանց հետ ամենամեծ պակասութիւններ ալ ունէր . անխոհեմ էր, հեշտութեանց ետևէն ինկած, ան աստիճանի բարկասիրտ՝ որ կատաղութեան կ'երթար, և չէր կրնար ինքզինքը զսպել ոչ սիրոյ և ոչ ատելութեան մէջ . Անգղիոյ թագաւոր մը չեղաւ որ իրեն հասնէր ճոխութեան ու շռայլութեան կողմանէ . իրեն պաշտօն

մէջ ասար հազար ծառայ կար, և կ'ըսուի թէ ա. սոնցմէ իրեք հարիւր մը խահարար էին: Փոխանակ իր իմաստուն պատան Յրուարդ Գին հետեւելու, որ խորհրդարանին վրայ մեծ զառահալթիւն կը ցուցնէր, ինքը ան ժողովոյն ահաճութիւն պատ. ճառեց՝ իր պաշտատեանաց ըրած անթիւ շնորհք. ներովը, մանաւանդ Ռուպերդ Չէս անունով և. ըրիաասարդ ըրտին, որուն Իւլանտայի գուքս պատուանունը տուաւ, զոր մինչև ան ատեն ոչ ոք ունեցած էր: Բայց այս բանած անխորհուրդ ճառը բովը մեծ թշուառութիւններ և կան թէ Անգղիոյ և թէ իր գլուխը: Իր մտերիմներէն մեկ մտար կրնա՞ ժողովագետն և կամ Վլադրադրի գրքին ասեւրու. թեանը զոհ եղած՝ գահճի ձեռքով արաննուեցան. կէսն ալ օտար երկիրներ պատասան փնտրանելու. և երիտասարդ թագաւորը, որուն չորս կողմը ասրտամ բարեկամներ և ծանուկ թշնամիներ ասեր էին, սխառ բարեբաղը սեպել ինքզինքը՝ որ հօրեղբայրը ուզեց գոնէ թագաւորութեան սնտախ պատելը թողուլ իրեն վրայ:

Հաս տարի Ռիքարտոս իր հօրեղբայրը լուծը անհամբերութեամբ քաշելէն վերջը, որ մը որ պարոններու ժողով մը գումարեր էր իր Աւետգ. մինսգրի պաշտախն մէջ, յանկարծ ելաւ հարցուց իր տարիքը Վլադրադրի գրքին. ան ալ պատասխան տուաւ. « Բարձրութիւնդ (աս պատուանունը կը տրուէր ան ժամանակը Անգղիոյ թագաւորաց) քաննուերկու տարին լրացուց: → Աւրեմն, ըսաւ թագաւորը զօրուոր ձայնով, ինքիբենս առանց սերիչօգնութեանն իմ թագաւորութիւնս կառաւ վարելու չափ բաւական տարիք ունիմ հիմա. ուստի շնորհակալ եմ ծառայութեանդ, որոնց ասեկէ ևտե հարկաւորութիւն չունիմ »:

Այս խօսքերը, ինչպէս որ անտարակոյս կ'երեւակայէք, ազնիւ աշակերտք, բարբ ժողովականք

զարմանքով սրտեցին, և կըտարագրը չկրցաւ բան մը ըսել, բայց սրտէն խորունկ վերաւորուեցաւ աս հրասարակաւ եղած նախապնդին վրայ, և աստիկ սի պահեց :

Ռեքարտոս իշխանութիւնը ձեռք ձգելէն վերջը, առաջին գործադրութիւնն եղաւ իր ան ամէն մտերիմները քովք ձաղկել, զորոնք հորեղբայրը հեռացուցեր էր քովէն: Կոր նոր շնորհքներ ըրաւ անոնց, Ռոպերթ վեոյի մարմինը Անդրիա բերել տուաւ, որ իր աքտրանդին մէջ Գաղղիա մտած էր, և իր առէկ բանալ տուաւ գազաղջ՝ որուն մէջն որ ամեփառուած էր մարմինը, որպէս զի մէյ մը նայի անոր մահուամբ խանգարած գէմքը՝ փառասար շիրտի մէջ տեղաւորելն առաջ: Բայց այս իրեն սրցուցած ցաւը՝ բոլոր առջի տհաճութիւնները նորոգեց, որ Թագաւորին իրեն պալատապաններուն ըրած առանձնաշնորհութիւններէն ծնած էին, և կըտարագրը ալ, որ վարպետարդի էր, ինքզինքը Թշնամի հրասարակեց իր եղբորորդւոյն, որուն չէր կրնար ներել զինքը կառավարութենէ հեռացնելուն համար:

Սէն անգամ որ Թագաւորը զանիկայ քովք կանչեր, ծեր գուքը գտն ծաղքարանութիւններով իր սիրտը կը վերաւորէր: Թագաւորին Թշնամները՝ իրեն հորեղբորը բարեկամները կ'ըլլային, և Ռեքարտոս աս բանիս վրայ խիստ նեղացած, միտքը գրաւ որ հարուածով մը աս վիճակէն խլըսի:

Օր մը որ կըտարագրը իր Բլէշի ըսուած գլեակը գացեր էր քանի մը ծառաներով, յանկարծ մարդ խրիկեց Թագաւորը որ իրեն հետ տեսնուելու կու գայ, և անմիջապէս ճամբայ ելլելով խումբ մը ձիաւոր զօրքով, հանդիպեցաւ հորեղբորը որ ի պատիւ իրեն զինքը գիմաւորելու կու գար: Կշան ըրաւ Ռեքարտոս իրեն հետն եկող իշխաններէն

մեկուն, անիկայ ալ քանի մը զինափորներով հա-
տաւ դքսին վրայ և զէնքերէն մերկացուց, և քաշքը-
շելով տարաւ գէտ 'ի Թէյմզ գետը ու բռնագա-
տեց նաւ մը մտնալու, որ անմիջապէս Գալէ տա-
րաւ զինքը, ուր խիտա բանտի մը մեջ գրուեցաւ :

Բայց ասով չտագեցաւ Ռիքարտոսի վրէժխըն-
դրութիւնը, և ամբաստանելով իր հօրեղբայրը
Թագաւորութիւնն յափշտակել ուզելուն համար,
խորհրդարան մը գումարեց որ զանիկայ գատէ և
յանցանքին արժանի պատիժը տայ: Բայց երբոր
այս ժողովքն ըլլալու վրայ էր, մէյ մ'ալ լսուեցաւ
որ Ալոսըսգըր գուքսը Գալէի մեջ մեռեր է, և
ձայն մը տարածուեցաւ ժողովրդեան մեջ թէ Գա-
լէի քաղաքապետը Թագաւորին հրամանաւը մէկ
քանի անզգամներու ձեռքով այս գժգաղց իշխանը
բարձերու տակ խղզել տուեր է:

Ստոյգ չեմ կրնար ձեռքի ըսել, ողաքս, թէ Ռի-
քարտոս Բ իրաււորն է այնպիսի մեծ անօրէնութիւն
մը ըրած ըլլայ. բայց այս յայտնի է որ այն վայր-
կենէն վերջը Թշուառութիւն չմնաց որ իր գլուխը
չգայ, իբրև 'ի պատիժ իր հօրեղբօրն սպանու-
թեանը:

Ռիքարտոս երիտասարդ հօրեղբօրորդի մը ու-
նէր, Հենրիկոս Պօլինկարդ անուամբ, որ Ղէնգէս-
գրի դքսին որդին էր: Հենրիկոս, որ քաջասիրտ էր
և յանդաւզն, տեսնելով թէ լորտերուն և պարոն-
ներուն շատը կ'ատեն Ռիքարտոսը, միտքը դրաւ
վարպետութեամբ Թագաւորութիւնը յափշտակե-
լու: Բայց Թագաւորը որովհետև կը վախեր: անոր
կատաղի և խռովայոյզ բնաւորութենէն, պատճա-
ռանք աննելով անոր ունեցած գժտութիւնն ուրիշ
իշխանի մը հետ՝ հրամայեց որ երկրէն գուրս ել-
լայ, և մինչև հինգ տարի չերևայ: Բարկատիրս
Պօլինկարդը կեղծեց որ առանց արտնջարու կը
հնազանդի հրամանին, և Գաղղիա քաշուեցաւ,

մնալով առջի յարմար առթին Ռիքարտուսէն վրէժ առնելու :

Քիչ ատենէն վերջը, սիրելի տղաքս, երբոր թագաւորը իւրանտա դացեր էր բանակով մը՝ հոն տեղ ապստամբած իշխան մը նուաձնելու համար, ան ատեն Հենրիկոս՝ որ հօրը վախճանելովը Լէնգէսգրի գուքս եղեր էր՝ աս պարագայով հետը վաթսուն զինակիր առած պզտի նաւ մը մտաւ Անգղիա ելաւ Ռալֆիֆիտ ըսուած տեղը, Եօրք քաղաքէն քիչ հեռու : Վաթսուն մարդ որչափ ալ քաջ ըլլան՝ խիստ քիչ են թագաւորութեան մը տիրելու համար . բայց Հենրիկոս հազիւ թէ ոտքը ցամաք կոխեր էր, խել մը պարոններ հետը միացան, որոնց սկզբան կ'ըսէր թէ միայն եկած է հօրը ժառանգութիւնն առնելու համար, որ շատ հարստութիւն թողած էր : Բայց քիչ օրէն վերջը երբոր ինքզինքը տեսաւ զօրաւոր բանակի մը գլուխ անցած, որուն Լոնարա քաղաքն ալ աճապարեց դռները բանալու, յանկարծ փոխեց լեզուն, և խորհրդարան մը գումարելով առաջարկեց որ Ռիքարտուսի թագը ձեռքէն առնեն և իրեն տան իբրև անոր մօտ ազգահանին :

Լէնգէսգրի գալստենէն շատ օր վերջը լսեց Ռիքարտոս Իսլանտայի մեջ գլխուն եկած վտանգը . բայց որովհետև մեծ բանակ մը հետը ունէր, փութաց Անգղիա անցաւ՝ զէնքով իր գահը պաշտպանելու : Բայց գժբազգ թագաւորները քիչ բարեկամ կ'ունենան, և Ռիքարտոս ալ երեսէ ձգուեցաւ բոլոր իր զօրքերէն, և քանի մը հաւատարիմ ծառաներ միայն մնացին քովը, որոնք ուզելով մասնակից ըլլալ իր գժբազգութեանը՝ կը յորդորէին զինքը օտար երկիր մը փախչելու և լաւագոյն միջոցի մը սպասելու : Դժբաղգաբար յանձն չառաւ թագաւորը անոնց խորհրդին հետեիլ, բայց շատ գեշ հետեանք ունեցաւ իր անխոհմտութիւնը :

Հենրիկոս Լէնգէսգրի կողմն եղող ըրաներէն մէկը, որ Նորփհնդպըււծփի կոմս կ'ըսուէր, խոստացաւ անոր՝ Թշուառութեանն ձեռքը մատնելու : Այս գիտմամբ նենգաւորը, որ վաս մատնութիւն կ'ազէր բանեցընել քան Թէ յայտնի Ռիքարտոսին վրայ երթալ, Թագաւորին քովը գնաց ու խոստացաւ իրեն այնպէս տեղ մը առաջնորդելու, ուր ազատ ըլլայ ամէն վտանգէ :

Ռիքարտոս վասահանալով վրան, ինչպէս որ շատ անգամ Թշուառութեան հանգիստողներուն կը պատահի, հաւանեցաւ հեան երթալու իրեն մնացած քիչուոր հաւատարիմ ծառաներովը . բայց երբոր շրան մը վրայ հասան, սրուն օտարոտար ծոզուն աղբքները կը զարնէին, և ուսկից չէր կրնար փախչելով ազատիլ, մէյ մ'ալ տեսաւ Ռիքարտոս սարսափած որ քիչ մը հեռուէն ձիաւորաց գունդ մը սանձարձակ դէպ 'ի իրեն կու գար :

Ան ատեն գծրազգ Թագաւորը գտնաւորով փէպ 'ի կոմսին, որ լուռ կեցեր էր, ըսաւ . « Կոմս Նորահրնայրըքնոսի, Թէ որ հաւատցի որ զես կը մատնես, գեռ ժամանակ կար վեճը խնդրելու » : Պատասխանելու տեղ կտնոր Թագաւորին ձիուն սանձէն բռնեց, և խնայուց որ Լէնգէսգրը դքսին դիմացը պիտի հանէ զինքը : Նոյն ատեն ձիաւորներն ալ վրայ հասան և Ռիքարտոսին չորս կողմը պատեցին, և Նորահրնայրըքնոս Թագաւորին Հենրիկոսին առջև հանեց, որ արտաքուստ մեծ յարգութիւն կեզծեց, և Բանդեֆրտփր ըսուած բերդը խրկել տուաւ, ուր հրամայեց ամենայն խոստութեամբ պահել :

Աս գիպուածէս քանի մը ամիս վերջը՝ Հենրիկոս Լէնգէսգրը խորհրդարանին ձեռքովը Թագաւոր հրատարակուեցաւ, և Ռեհագմինսգրի մէջ պատկուեցաւ՝ Հենրիկոս Դ անուամբ : Բայց իրեն Թագաւորական ակժոռ ելլելն այնպիսի անգրէնու-

Թեամբ մը պղծեց , որուն պատիժը կարծես Թէ իր յաջորդները պիտի քաշէին . իմանալով որ Ռի- քարառափն բարեկամները զէնք առեր են զանիկայ բանաէն ազատելու և նորէն աթոռ նստեցընելու համար , բարբարոսութեամբ հրաման տուաւ որ խեղճ Թագաւորը անթուփեամբ մեռցընեն բան- ասին մէջ . և կ'ըսեն Թէ տասնըհինգ օր քաշեց այս ահաւոր պատիժը : Գիցարառոտի մարմինն ըստ ու- վարութեան Լոնարայի ժողովդէան ջրջուցին , ու քանի մը տարիէն վերջը՝ իր պապերուն գերեզմա- նը գրուեցաւ :

Հոնքարառոտ Բին մահուամբ , ազաքս , Բլան- դամենէ երեւիք ցեղէն Թագաւորութիւնը վերջա- ցաւ , որ Հենրիկոս Բին ՚ի վեր Անգղիոյ աթոռը ժառանգեց , երկու հարիւր յիսուն տարիի չափ . Թեպէս Հենրիկոս Դ ալ նոյն ցեղէն կ'իջնար , ու բովինակ Եգուարդ Գին Թոան էր , բայց հիմնադիր եղաւ նոր ցեղի մը Թագաւորաց , որ ըսուեցաւ Լէն- ֆիստրի փոհ :

ԼԴ

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԵՆ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Թոուական 1399—1413 :

Չեմ գիտեր գիտեցիք արդեօք , սիրելիք , Թէ որ չափ Թշուառութեանց հանգիստեցան Անգղիոյ Թա- գաւորներուն շարը , որոնց պատմութիւնը ձեզի պատմեցի : Գուլիելմոս Շէկն որսի առեն մեռաւ . Հենրիկոս Ա նաւակոծութեամբ որդիքը կորսըն- ցընելուն վրայ սրտին ցաւէն մեռաւ , Հենրիկոս Բ

Թովմաս Պէքէզին սպանութեանը փոխարէն՝ իր բնիկ որդւոց ապերախտութեամբը պատժուեցաւ. Ռիքարտոս Արիւծափերոյ՝ Աւարտիոյ դքսին բան տին մէջ առաւաղեցաւ. Յովհաննէս Անեքիկը՝ իր եղբորորդին սպաննողը, իր պարտններուն հետ պատերազմելով անցուց իր կեանքը, որոնք իր ձեռքէն առին մեծ հրովարտակը. Հենրիկոս Գ իր երկայն թագաւորութիւնը գրեթէ ամբողջ խիստ գերութեան մէջ անցուց, Սիմոն Մանֆորթ զոհ ըլլալով. Գերնէրփընցի Եգուարզը սպաննուեցաւ իր Իգապէշ կնոջն հրամանովը. Եգուարզ Գ իր սիրելի որդւոյն Սե Իշխանին մահը տեսնելու թշուառութիւնն ունեցաւ, և Ռիքարտոս Բ անութեամբ բանտի մէջ մեռաւ. Հենրիկոս քէնգիւ գրի փառաօրութեանը պատճառաւ :

Այսչափ խեղճ օրինակներ առջեւ տեսնելով այս թագաւորը, ըստ ինքեան պէտք էր սրտէն մարէր թագաւորելու փափաքը. բայց կ'երևայ որ ինքզինքը իր նախորդներէն աւելի խմտասուն էր սեպէր և աւելի բախտաւոր, և թէպէտ անիրաւութեամբ թագաւորական ամթոռն ելաւ, չուզեց մըտածել թէ ինչ պատիժներ կրնային գալ գլուխը : Իր հնարագիտութեամբն ու պատերազմական քաջութեամբը կը վստահանար խաղաղ թագաւորութիւն մը ունենալու, որուն չկրցաւ հասնիլ :

Հագիւ թէ Հենրիկոս Դ Ուէսդմինսդրի մէջ թագաւոր պսակուեցաւ, ուր բերել տուաւ իր իշխաններուն մէկուն ձեռքովն ան սուրը՝ որով զի նուաճ էր Ռափէնսթիւր ցամաք ելլալու ժամանակ, մահացու թշնամիներէ ինքզինքը պաշարուած տեսաւ : Խեղ մը լորտեր ու պարտններ պատճառանք բերելով թէ Ռիքարտոս Բ գեռ կենդանի է բանտին մէջ, և թէ անոր մահուան ձայնն ու թաղման հանգէտը նոր թագաւորին խարէութիւնն էր, ապստամբած զէնք առին : Կռակ անոնք որ ևս ան

գով Լէնգէսդրի օգնեք էին, իրեն դէմ ելան . և Նորահրնայրընտի կաման ալ, որ մատնիչ եղած էր Ռիքարտսի, անոր մահուանը վրէժխնդիրներէն մէկն եղաւ : Հենրիկոս սիտաւ տանջելով ու չարչարելով Թագաւորել ժողովրդեան վրայ, և Անգղիա իրեն Թագաւորութեան միջոց ամէն տեսակ միջոցերով տուժեց Բլանգաժնէ ցեղին վերջի Թագաւորին մահը :

Պէտք է հոս գիտնաք, ազնիւ տղաքս, որ Ռիքարտսի մահուանէն վերջը՝ Թագաւորութեան ըստ իրաւանց Կիյնար Լիոնէլ Գլարանսի գրտին (որ Սե իշխանին երկրորդ եղբայրն էր) Թոռանը, փոխանակ իյնալու Հենրիկոս Լէնգէսդրին՝ որուն հայրը Եգտաարգ Գին երրորդ որդին էր : Բայց ան միջոցին Թագաւորութեան օրինաւոր յաջորդը, որ կաման Մարչ կ'ըսուէր, եօթը տարուան էր, և Հենրիկոս Դ զանիկայ իր Աւինտասը գզեակը փակեր էր, ուր շատ տարիներ անցուց մանկահասակ իշխանը :

Ան ստանները խել մը իշխաններ, որոնց մէջն էր նաև Եօրքի արքեպիսկոպոսը, որոշեցին քանտան ազատել Մարչ կամանն ու Թագաւորեցընել . բայց Հենրիկոս իր ճարտարութեամբն ու գործունէութեամբը՝ ձեռք ձգեց յանցաւորները, գեռ քանի որ չէին ժողված իրենց զօրքերը, և Կասգոններ անուևով դատաւոր մը դիմացը կանչելով՝ հրամայեց անոր՝ ի մահ գատապարտել մէկէն Եօրքի արքեպիսկոպոսն և անոր դաւակիցները :

Բայց Կասգոններ արդար և երկիւզած գատաւոր էր, տղաքս, և աղէկ գիտէր սր երկրին օրէնքները չէին հրաման տար գատաւորի մը մահուան գատապարտել արքեպիսկոպոսին ու պարոններուն պէս զօրաւոր իշխաններ . ուստի զուր տեղը Թագաւորին աղաչելէն վերջը՝ որ խորհրդարանի գիմաց հանէ զանոնք, հաստատութեամբ մերժեց այս

բանիս մէջ Թագաւորին հասցանդեղաւ : Հինրբիկոս
չհամարձակեցաւ ւստիպէլ այս արիւստիքս մարդը
իր կամբը կատարելու . և ուրիշ գառաւորի մը
յանձնեց իր Թշնամբները պատահասեւլը , որմը
գիշ օրէն տարանուեցան :

Ասանկով անիրաւութեամբ ամուր եղաւ Հին
րբիկոս , և անոր վրայ հաստատուն կենտրու համար
կը հարկազրուէր ուրիշ անիրաւութիւններ ալ
ընելու . վասն զի , սիրելիք , ամէն մարդ՝ մամա-
ւանց Թագաւորները՝ պէտք է մտածեն , որ եթէ
ուզելով մեկ յանցանքի մը մէջ իյնան՝ անկէ վեր-
ջը կը ստիպուին չուզելով ալ ուրիշ յանցանքներ
ընելու : Ասանկ հանգիտեցաւ Հինրբիկոս Լէնգէս-
գրի ալ , և բարբ կենտաջ մէջ հանգստութեան և
երջանիկութեան վայրկեան մը չունեցաւ :

Բայց այս Թագաւորիս ամենէն գառն զէշտը և
զաւ իր որդւոյն բանած գէշ ճամբան , վասն զի հօր
մը համար անկէ ցաւառի բան չիայ : Իր անգրանիկ
որդին , Կալլէսի իշխանն՝ որ իր անուամբը Հինրբի-
կոս կը կոչուէր , շայլ էր և թեթեամբա , և գի-
թանակ պատուաւոր և կրթեալ պաշտաստանն-
րու հետ ընկերութիւն ընելու , Լոնարայի ամենէն
անզգամ մարդիկն իր քովը կը ժողովէր : Ու յայէս
գառարկասուն սրիկայից գլուխն անցած , գիշերն-
րը մայրաքաղաքին փողոցները կը պտտէր , գի-
նետուններու մէջ ազազակ շփոթութիւն կը հա-
նէր , նաւաստներուն ու սամիկ մարդիկներու
հետ կը կուտէր , ճամբան անցնողներուն կը զար-
նէր , և զանոնք կողպատել ձեռքընելով անոնց ցը-
ցուցած սարսափովք կը զուարճանար : Իր այս գոր-
ծողութիւնները Լոնարայի ժողովրդեան վրայ այն-
պիսի վախ մը ձգեր կին , որ մեկը չէր համարձա-
կէր գիշերը կոխելէն վերջը անէն գուրս ելլել , որ-
պէս զի չըլլայ որ Կալլէսի իշխանին և իրեն խմբին
պատահի :

Օր մը իր ընկերներէն մէկը՝ Թագաւորին զինուորներէն ղանուելով, տարուեցաւ ան Վասգոներ գառաւորին առջևը, որն որ այնչափ արիութիւն և ուզուածիւն ցրցուց՝ յանձն չառնելով ՚ի մահ գատապարտել Եօրքի արքեպիսկոպոստը: Դատաւորը բողոք ընողներուն գանգաւոր լսելէն վերջը՝ որովք աս անդգամէն չարչարուեր էին, խիստ պատիժ մը տուաւ: Այս վճիռն իմանալով Վալլէսի իշխանը, որ անամութարար գառաւորին զիմացն ելեր էր՝ որպէս զի ստիպէ զանիկայ իր ընկերն արձակելու, նուրը քաշեց և սպառնացաւ որ իր հօրը բարկութեանը կը հանդիպի: Բայց Վասգոներ անանկ վստիկոտ մարդ չէր որ անոր սպառնալիքներէն վախնար. արքայորդուն զէնքը ձեռքէն առնել տուաւ և հրամայեց որ բանա դրուի:

Բոլոր հոն եղողները կարծէին թէ Հենրիկոս պիտի չհնազանդի և պիտի բռնկի բարկութեամբ՝ ինչպէս որ զինքը կը ճանչնային. բայց անիկայ թէ պէտ գիւրագրգիռ էր բնութեամբ, իմացաւ որ պէտք էր գառաւորին հնազանդել, թէ որ կ'ուզէր. որ օր մը ուրիշներն իրեն հնազանդին՝ երբոր Թագաւոր քրոջ, և տուանց ընդգիմանալու թողուց որ բանա տանին զինքը: Թագաւորն երբոր իմացաւ իր որդւոյն ըսած նոր անմտութիւնը և Վասգոներ գառաւորին անյողքոյց հաստատութիւնը, գոհացաւ Աստուծոն անանկ որդի մը ունենալուն համար, որ օրէկները կը յարգէր, ու անանկ գատաւոր մը՝ որ ու կ'իցէ մտաբոյ ազալանքովը կամ սպառնալիքովն ազգաբնութիւնը չէր փոխեր:

Ուրիշ անգամ մէն ալ, ազալս, Վալլէսի իշխանը որ խնայով բան մը չէր ընէր՝ նաև հանգարտ եղած առկննալ, ըսելով որ հայրը սաստիկ բարկացեր է իրեն գէմ՝ իր բանած ճամբուն համար, միտքը դրաւ որ երկուսը ոտքը իյնայ իր յանձններուն թողութիւն ինդրէ. բայց փոխանակ

ծանր կերպով և ամբողջ մտքով պաշտան երևնալու, ինչպէս որ Ճշմարիտ զոյնացողի մը կը վայլէ, իրեն պէս խենթ պատանեաց խմբի մը գլուխն անցած՝ անանկ ներկայացաւ, և երկայն վերարկու մը առած վրան, որ աւելի բարեկենդանի ծպտելու քան թէ իշխանի մը զգեստ կը նմանէր: Աս վերարկուն երկնագոյն մետաքսէ էր, որուն վրայ խել մը կոճակներ կային և անոնց ամէն մէկէն մեծաքանակ թելով մը ան ասելը կախուած էր, որով որ կարուած էր անիկայ. և ամէն մէկ թելը զատ զատ գոյներով էր: Այս այլանպակ զարգարանքին վրայ յայտնի է որ բոլոր պաշտատկանները հազիւ ծիծաղին կրցան բռնել, և թագաւորն ալ վշտագին սրտիւ նայելով իր որդւոյն վրայ, կարծեց որ ընտրովին խելքը հորանցուցեր է:

« Տէր արքայ, ըսաւ ան ասեմ բարձրաձայն կալլէսի իշխանը թագաւորական ամտոսին տալէ ծունկ չոքելով, գիտեմ որ իմ խենթութիւններդ զքեզ բարկացուցած են ինձի դէմ և կ'ուզես վրստահութիւնդ ու սէրդ վրայէս վերցընել. բայց թէ որ այսպէս է, ըսաւ և վերարկուն տակէն գանակ մը հանելով հօրը ձեռքը տուաւ, ես հազար անգամ աւելի կ'ընտրեմ մեռնիլ քան թէ քու բարկութեանդ արժանի ըլլալ. անոր համար կը խընդրեմ քեզմէ որ կեանքս վերցընես ինձմէ, վասն զի ասկէ վերջը անտանելի է ինձի համար »:

Թագաւորը աս սրտաշարժ կերպով ըսուած խօսքերը լսելով, գուժը շարժեցաւ, և հաւատով անոր ցըցուցած զոյնովին, գետին նետոյց գանակը, և աչքերը արցունքով լնցուած՝ սպրտեցաւ որդւոյն, և առջի կենացը վրայ յանգիմանելով զանիկայ, խօզք առաւ որ մէյ մ'ալ չեցն պակսութեանց մէջ չիյնայ:

Բայց հենրիկոս Դին քաջած անասկ անասկ վտերն ու Հոլքարտոսին սպանութեան պատկերը

որ խիղճը կը զարնէր և միշտ աչքին առջևն էր կ'ըսեն, զինքը ժամանակէն առաջ ծերացուցին, և ծանր հիւանդութեամբ անկողին իյնալով իմացաւ որ վեռնելու վրայ է :

Օր մը թագաւորը քաշած ցաւերէն սաստիկ ընկճած՝ երկայն ատեն խորունկ քուն եղաւ, և երբոր արթնցաւ՝ տեսաւ որ թագը վերուցեր էին, որ սովորաբար անկողնոյն քով բարձի մը վրայ կը կենար, և ծառաներէն մէկուն հարցընելով անոր ինչ ըլլալը՝ պատարխան առաւ անիկայ որ քնանալու ժամանակը Վալլէսի իշխանը եկեր տարեր էր :

Թագաւորը այս պատարխանը լսելով, չկրցաւ իր արցունքը բռնել, որովհետեւ հասկըցաւ որ որդին անոր համար առեր է զայն՝ որպէս զի աւելի շուտ վայլէ թագաւորութիւնը առանց իր հօրը մահուանը պատելու : Եւ կանչել տուաւ պատանին զիմացը ու ըսաւ անոր խաղաղութեամբ . « Որդեակ, ինչ իրաւունք ունիս աս թագին վրայ, մինչդեռ գիտես որ քու հայրդ ալ ամենէին իրաւունք չունէր » : Բայց Հենրիկոս ծունկի վրայ դալով անոր անկողնին քով ու յարգութեամբ ձեռքը համբուրելով, ըսաւ . « Դու զայն սրով ստացար և ես ալ սրով զայն պիտի պահեմ » : Եւ թագաւորին սիրտն հանդարտեցաւ այս խօսքին վրայ, վասն զի գիտէր որ Հենրիկոս հանգերձ իրեն պակասութիւններով՝ զգայուն ու վեհանձն սիրտ ունէր . և խրատելով զանիկայ քաղցրութեամբ՝ սորվեցուց անոր թագաւորութեան պարտքերը, ու ներելով անոր յանցանքներուն, քիչ օրէն մեռաւ :

Անկէ վերջը թագաւորեց Վալլէսի իշխանը, որ գահընթելելով անուանեցաւ Հենրիկոս Ե, և թագաւորելէն վերջը պակասութիւններն ուղղեց ու բոլորովին փոխուեցաւ, ինչպէս պիտի տեսնաք պատմութենէն :

ԼԵ

ԱԶԷՆԳՈՒՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուական 1413-1422:

Հենրիկոս Ե իր հօրը յաջորդելն զերկը առաջին ջանքն եղաւ, սիրելիք, որ իր երկառարգութեան ժամանակ ըրած անկարգութիւնները մտաջընել ապ: Արովհետեւ ազնուահոգի և զնհանձն էր, ամեն չտեսնեց իրեն պակասութիւններն ուզելիք, և անսոց վայր ցաւ ցուցանելը. անոր համար երբոր Թագաւորեց, գիտաջը կանչեց բոլոր իրեն անկարգ ընկերները, խնայուց անսոց որ ոչ առանն եկաւ վարքը փոխելու, ամէն տեսակ բարիք ընելով անսոց՝ արդիւնց որ ոչ գիտաջը չերեան, ինչուան որ իրենց ազել կենցաղաւորութեամբը չըջցունեն որ երկրին ամէն պատուաւոր մարդկանց յարգութեանն արժանի են:

Վերջը կանչել առաւ կառգաներ գառաւորը, որուն ձեռքովք անգամ մը բանա մտած էր, ու երբոր առ պատկանելի մարդը անբխելի վատահաւթեամբ մը առջեւ ելաւ, որն որ սեփական է միշտ իրենց պարտքը կատարողներուն, քաղցրութեամբ ըսաւ անոր Թագաւորը. « Մտախնայիք, կ'ուզեմ քեզի շնորհակալ ըլլալ ժողովուրդս արգարութեամբ գառելուդ համար, և կը խնդրեմ որ այդ գոզելի պաշտօնդ շարունակես »: Աս խոսքերս լսելով ազնիւ գառաւորը, չկրցաւ արցունքը բանել, և բոլոր Անգղիա ուրախացաւ տեսնելով որ իր նոր Թագաւորը յոյս կու տար մեծցանն յազնուութիւններու:

Հենրիկոս Ե ուզեց նաև իր հօրը Բլանգամեն

ցեղին ծառայիցն ըրած անիրաւութեանցը փոխա-
րէն հատուցումն ընել : Հռիփարտոսի պատճառաւ
մեռնողներուն ստացուածքները անոնց որդւոցը
գարձուց, և որոնք որ դեռ կենդանի էին՝ գովեց
անոնց ունեցած հաւատարմութիւնը իրենց գըժ-
բազդ թագաւորին, և Հռիփարտոսի մարմինը փո-
խադրել աուաւ անոր նախնեաց շիրիմը Ուէսդ
մինսգրի մէջ, և հանդիսին ինքն ալ անձամբ ներ-
կայ եղաւ : Ազատեց նաև երիտասարդ Մարչ կոմ-
սը, զոր Հենրիկոս Դ երկայն ժամանակէ ՚ի վեր
Ուինտաբը բանա գրած էր՝ թագաւորութեան
բուն ժառանգն ըլլալուն, և այս իշխանին վրայ
ցըցուցած վստահութեամբը : Մարչ՝ որ արգէն բը-
նութեամբ երկջրա էր և անփառասէր՝ իր ունե-
ցած իրաւունքը ձեռք բերելու ետևէ չեղաւ ա-
մենևին :

Սակայն թագաւորը խաղաղութեամբ երկրին
վրայ տիրելէն վերջը, յիշեց հօրը ան խրատն ալ
որ յանձներ էր իրեն երկայն ժամանակ հանգիստ
չթողուլ Անգլիացիքն, ազգին իշխաններուն խռո-
վարար բնաւորութեանը պատճառաւ . և որովհե-
տև մեծ քաջութիւն և պատերազմի հանձար ու-
նէր, միտքը գրաւ որ Եզուարդ Գին Գաղղիոյ վրայ
ըրած պահանջմունքներն ինքն ալ ընէ :

Ճիշդ աս ատենս էր, սիրելիք, որ ան երկիրը
մեծ թշուառութեան մէջ էր Կարոլոս 2 թագա-
ւորին անկարողութեանն ու իզապոյ Պաւլիերացի
թագուհւոյն չարասրտութեանը և Օուէանի ու
Պուրկոնեի դքսերուն իրարու մէջ ունեցած հա-
կառակութեանը պատճառաւ : Աս աղէտալի ժա-
մանակին պատմութիւնը ուրիշ գրքի մը մէջ պատ-
մեցի ձեզի և յուսամ որ չէք մոռցած այն զարհու-
րելի պատահարները, որ քիչ ատենի մէջ իրարմէ
ետև յաջորդեցին :

Անգղիոյ թագաւորը, ազնիւ պատանիք, աղէկ

գիտէր այսպիսի պարագայէ մը օգուտ քաղել . ուստի պատերազմի պատարուակ մը գտնալու համար՝ գետաբան իրկեց Վարդուտ Զին՝ անոր անգրասնիկ գուտարը Վատարինէն հարսնութեան խնդրելու , և պահանջելու որ առանց ուշացընելու ետ առայ Նորմանախան և Գաղղիոյ ան գաւառները , զգրանք Փիլիպպոս-Օգոստոս ասանօք յափշտակած էր Յովհաննէս Լաբլանախի ձեռքէն :

Չեմ կրնար բացատրել ձեզի, թէ ինչպիսի բարկութեամբ այս առաջարկութիւնները մերժեցին Գաղղիացիք . Հենրիկոս ալ, որ ասոր կը սպասէր , վայրկեան մը չկորսնցուց իր սպառնալիքները զէնքով ՚ի դորժ գնելու . շուտով բանակ մը նուերու վըսց հանելով, անձամբ եկաւ Նորմանախոյ հարձեօք քաղաքը պաշարեց , որ Սեյն դեափն բերանը շինուած էր , բայց չորս ամիսի չափ անոր առջև կեցաւ , որովհետեւ գաղղիացի ասպետները քաջութեամբ կը պաշտպանէին զանիկայ . սակայն խեղճերը շատ գէժ կենարէն վերջը՝ անսնալով որ իրենց օգնութեան հասնող չկայ , որոշեցին դռները բանալու . Անգղիոյ թագաւորին գիմացը , որ քաղաքին բնակիչները դուրս հանեց վարնանց և օտարականներով լեցուց զայն :

Մինչդեռ Հենրիկոս է աս բերգաբազուքին քովք արդելուած էր , աշխատութիւնն ու հիւանդութիւնները իրեն բանակին զօրութիւնը այնչափ նուազած էին , որ երբոր Նորմանախոյ սիրապետեալ սկսաւ շատ տեղ ծեծուեցաւ , ու Բարիդու վըսց երթալու գիտմունքը ստիպուեցաւ թողուլ : Ան ասան որոշեց գէպ ՚ի Գալէ երթալ , ուր իր նաւերը կը սպասէին իրեն , և թէ որ Գաղղիա թողուր զինքը որ առանց արգելքի հեռանայ , մեծամեծ գծապղծութիւններէ ազատ կ'ըլլար :

Դժբաղդաբար , սղաքս , Ալպրէ գունգատապը , որ զօրապետ էր բոլոր գաղղիական բանակին ,

խմանալով Անգղիոյ Թագաւորին եւ քաշուիլը, ու զեց օգուտ մը քաղել անոր գլուխն եկած ձախոր-
գութիւններէն, և որոշեց պատերազմի բռնել զա-
նիկայ՝ քանի որ գեռ ծովեզերք չէր հասած . և ի-
րաւցընէ քիչ տանէն Սոմի ափունքներուն վրայ
երկու բանակներն իրարու գիմաց ելան, Գրէսիի
համբաւաւոր գաշտին մօտ, որ դժբաղդ օր մը բե-
րաւ Գաղղիոյ՝ Փիլիպպոս Ալաւուացի Թագաւորին
ատենը : Հենրիկոս ուրախացաւ երբոր տեսաւ որ
պատերազմն անհրաժեշտ էր, և Թէպէտ Գաղղիա-
ցւոց բանակը տասը անգամ աւելի էր քան իրենը,
զուարթութեամբ պատերազմի պատրաստուե-
ցաւ :

Նոյն օրը Հենրիկոս փայլուն պողպատէ սաղա-
ւարտ գրած էր գլուխը, և ան ժամանակին իշխա-
նայ սովորութեանն համեմատ՝ իր պատերազմա-
կան զգեստին վրայ իրէք ընձառիւծ և իրէք շուշան
ծաղիկ բանել տուեր էր, ցուցնելու համար որ
ինքը իրաւունք ունէր Գաղղիոյ և Անգղիոյ վրայ
միանգամայն Թագաւորելու : Երբոր զինուորաց
մէջէն կ'տնցնէր յորգորելով պլաւորներն ու զօր-
քը իրենց պարտքը աղէկ կատարելու, լսեց որ
պաշտօնակալներէն մէկը կ'ըսէր իր ընկերոջը՝ Թէ
աւելի յաջող վախճան կ'ունենար պատերազմը,
Թէ որ ան քաջ ասպետները հետերին ըլլային՝
որոնք Անգղիա մնացին . « Զէ, չէ, անոնց հօս գրա-
նուիլը մեզի անօգուտ է, ըսաւ անոր Թագաւորը .
Թէ որ Նոթափնամութիւնը մեր ձեռքը ապ յաղ-
թութիւնը, աւելի փրուատոր է առանց անոնց օգ-
նութեանը զանիկայ ստանալիս . բայց Թէ ընդ-
հակառակն պիտի յաղթուինք, որնէ Անգղիա մեկ
օրուան մէջ իր բոլոր քաջ ասպետները մեկտեղ
չկորսնցընէ, և անոնք կը մնան մեր վրէժը խնդրե-
լու : Չեղ տեսնամ ձեր սովորական քաջութեամբը
պատերազմեցէք, և Ատուած մեզի հետ է » : Աս

խաբերը բերնէ բերան կրկնուելով բանակին մէջ այնպիսի քաջաբերութիւն առին զորոց, որ խել մը աղեղնաւորներ աւելի գիւրութեամբ պատե-
րազմելու համար զգետանին հանեցին :

Երկու բանակները պատերազմ սկսելու առե-
նը՝ յանկարծ Անգղիացւոց բանակը կանկ առաւ ,
և իւրաքանչիւր զինուոր շերմուսանգութեամբ
ծունկ չօքելով համառօտ աղօթք մը ըրաւ և գեա-
նէն հօզ անելով բերանը գրաւ : Արով առ բա-
րեսիրտ և բարեպաշտ մարգիչն իրենց սուրբ հա-
ղորդութիւն անելու փափաքը կը ցուցնէին , որ
անկարելի էր անանկ առնն : Անկէ վերջը նշանով
մը սօք ելլելով բոլոր բանակը, իւրաքանչիւր մարգ
իրեն կարգին մէջ հաստատ կեցաւ , գաղղիացի
ասպետներուն զարնուելուն սպասելով , որոնք ի-
րենց ձիերովն արագապէս կը մօտենային , սօքեր-
նուն առկ գետինը գողացընելով :

Հոն ալ, ինչպէս 'ի Գրէսի և 'ի Բուազիէ , գաղ-
ղիացի իշխաններուն և պարոններուն սաստիկ թա-
փը պատճառ եզաւ իրենց յաղթուելուն : Ձիեր-
նին Անգղիացւոց աղեղնաւորներէն վերաւորուե-
լով ճմլեցին զիրենք , կամ ես գառնալով իրենց
զինուորներուն մէջ , ամենամեծ շփոթութիւն ու
խառնակութիւն ձգեցին բանակը : Փուճ տեղը զը-
րապետները վաանդի մէջ նետելով իրենք զիրենք
ուզեցին պատերազմը առաջ տանիլ . կամ քաջու-
թեամբ պատերազմելով սպաննուեցան , և կամ
չկրնալով իրենց զէնքերուն ծանրութենէն սօքի
վրայ ելլալ՝ դերի բանուեցան : Հենրիկոս անձամբ
կարըճութեան օրինակ կու տար իր զօրացը՝ շատ
անգամ մեռնելու վաանդի մէջ իյնալով . իր սուրը
ձեռքին մէջ խորտակեցաւ , և սազաւարտը կացինի
մը հարուածով երկու ճղքուեցաւ : Բայց այս յաղ-
թութիւնն իր կենաց ամենէն փառաւոր օրը կ'ըլ-
լար , թէ որ անգթութեամբ մը չպղծէր զանիկայ ,

որուն պատճառ եղաւ մէջտեղ ելած ձայնը՝ թէ Գաղղիացւոց նոր բանակ մը օգնութեան կը հասնի զերենք ընկճելու . և Հենրիկոս հաւտալով անոր՝ բոլոր գերիներն սպաննել տուաւ :

Նոյն իրիկունը Հենրիկոս կանչել տուաւ Գաղղիացւոց բանակին մոնեախկներուն գլխաւորը՝ որ Մոնժուա կ'ըսուէր , և հրամայեց որ ըսէ թէ յաղթութիւնը որոնն էր : « Քուկդ է , տէր արքայ » , ըսաւ տիրութեամբ ազնիւ հայրենասէրը : Թագաւորը քիչ մը հեռուն բերդ մը տեսնելով հարցուց անոր անունը , ու Մոնժուա իմացուց որ Ազէնգուր կը կոչուէր : « Աղէկ , ըսաւ ան ատեն Հենրիկոս , կ'ուզեմ որ այսօրուան պատերազմը՝ Ազէնգուրի պատերազմ կոչուի , և մեզմէ ետև եկողներն ալ նոյն անունը պահեն » :

Այս արիւնահեղ պատերազմէն Գաղղիոյ համար առաջ եկած աղէտալի հետեանքները մանրամասնաբար չեմ պատմեր հոս , սիրելի տղաքս : Այսչափ միայն գիտցէք որ Հենրիկոս Ե Անգլիա որ դարձաւ , ժողովուրդը զինքը յաղթանակով Լոնտրա մտուց . և քիչ ատենէն աւելի մեծ բանակով մը Հենրիկոս Գաղղիա դարձաւ , ու Օռլէանի և Գուրկոնէի դքսերուն մահուամբը եղած շփոթութիւններն իրեն աղէկ ծառայելով տիրեց Բարիզու և Վարոլու Ձը գերի բռնեց : Քիչ ատեն վերջը Գաղղիոյ այս դժբաղդ թագաւորը Իզապոյ չար թագուհւոյն վրայ տալովը՝ Հենրիկոսի հետ կարգեց իր աղջիկը Վատարինէ իշխանուհին , ան պայմանով որ իր մահուընէն վերջը Անգլիոյ թագաւորը տիրէ նաև Գաղղիոյ վրայ :

Բայց ամէն անգամ Աստուած չյաջողցնէր թագաւորաց փառասիրութիւնը , սիրելիք . ան ատենն որ Վատարինէ թագուհւոյն տղայ մը ծնաւ , որուն իր հօրը անունը գրին , Հենրիկոս Ե Բարիզու մէջ վտանգաւոր հիւանդութեամբ մը անկո-

զին ինկաւ, և մայրաքաղաքին մտակըր Վիսան
ըստան գզխալը ասրուելով հան մնաւ երկուս-
ասրգութեան հասակին մէջ, յանձնելով Պե-
թլըրդ գզին իր սպասկանին և քաջն եղող անդ-
ղիացի մեծամեծներուն՝ որ աչք ունենան իր զուգին
վրայ որ հաղիւ ինն ամառան էր, և շեռանան որ
որ մը անկիայ երկու Թաղաւորութեանց վրայ մեկ-
անդ պիտի իջիէ. բայց քիչ ասունէն էր տեսնու-
թէ ինչ ճակատագիր պատրաստուած է եղեր այս
ազան համար, որուն ապագայ վիճակին վրայ մե-
ծամեծ անկեղծութիւնք ունէր հայրը:

Հենրիկոս Եին մահաւրնէն քանի մը աստի վեր-
ջը, Կասարինէ Թաղաւին՝ որ Անգղիա եկեր էր,
Օսէն Դիւտար անուամբ կաղեւոյցի աստեակ մը
հետ կարգուեցաւ, որ Կաղեւոյցի հին Թաղաւորնե-
րուն յեղէն էր կարծուէր: Անգղիացիք տեսնելով
որ իրենց Թաղաւորին այրին հասարակ աստեակ
մը կին եղաւ, սաստիկ բարկացան. բայց զիսնուք
որ այս Օսէն Դիւտարէն և Կասարինէ Թաղա-
ւինն յեղ մը ելաւ, որ ժամանակաւ սխառ Անգ-
ղիոյ վրայ Թաղաւորել:

12

ԵՐԿՈՒՑ ՎԱՐԴԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուական 1422-1460:

Հենրիկոս Եին որդին, սերելիք, պզտըտիկ ազայ
մըն էր երբ Դաղղիոյ և Անգղիոյ Թաղաւոր կո-
չուեցաւ Հենրիկոս Զ անուամբ. բայց ինչպէս շատ
անգամ տեսնուած է, աս ազան որ մեծ իշխանու-

Թեան մը սահմանուած կ'երևար, ընդ հակառակն դժբաղջ և ողորմելի կեանք մը ունեցաւ :

Ինչպէս որ Հենրիկոս Ե մեռնելու ատենը պատուիրեր էր, Պէտֆրդը կոմսը ինամակալի անուամբ Թագաւորեց ազուն տեղ և շարունակեց պատերազմը Գաղղիոյ Կարոլոս Է Թագաւորին դէմ, որ Լուա գետին մէկալ եզերքը քաշուեր՝ յաջող առթի մը կը սպասէր տիրելու համար իր հայրենական Թագաւորութեանը :

Այս ատենս էր, ազնիւ տղաքս, որ Յովհաննա Տ'Արդ քաջասիրտ օրիորդը, որուն պատմութիւնը ձեզի այնչափ ախորժելի անցաւ Գաղղիոյ Պատմութեան մէջ, եկաւ ներկայացաւ Կարոլոս Էին, իրեն իմացընէլու համար Ատուծոյ կողմանէ : Ինչպէս ան ատեն կ'ըսէին, որ Անգղիացիները Գաղղիայէն պիտի վազնաէր, և զինքը Ռէնս պիտի տանէր, որ պէս զի հոն իր պապերուն պէս ինքն ալ Թագաւոր օծուի : Գիտէք արդէն թէ ինչ հրաշալի քաջութիւններով ազնիւ Յովհաննան երիտասարդ Թագաւորին և պարօններուն ոգին վառեց, և սափպեց զԱնգղիացիս Գաղղիայէն դուրս ելլալու : Կարօլոս Է Ահուհտանիան ալ առաւ, որ ինչուան ան ատեն Անգղիացւոց ձեռքը մնացած էր, և Հենրիկոս 2 դեռ տղայ հասակին՝ Անգղիա բերուեցաւ, ուր շատ ուրիշ մեծամեծ թշուառութիւններ պիտի գային գլուխը :

Այս տղան իր հօրը չելաւ, որ մեծ անուն ձգեց. բնութեամբ անոյշ և զգայուն էր, բայց տկար էր մարմնով և միտքը այնպէս չափաւոր՝ որ առջի սկզբնական գիտութիւնքն իսկ չկրցան սորվեցընէլ իրեն, որ իր ատենի բոլոր իշխանազանց որդիքը կը սորվէին : Ասկէ զառ ծոյլ էր, և անհնազանդ իր դաստիարակին. անանկ օր ով որ իրեն հետ կը տեսնուէր՝ արտմութեամբ կը դառնար մտածելով որ Անգղիոյ Թագաւորական պոսկն՝ որով այնչափ

մեծահամբաւ թագաւորներ պատկուեր էին, հիմա այսպիսի սղորմելի պատանւոյ մը ձեռքն ինկեր է :

Սրբոր ամուսնանալու աստիքը հասաւ, հաշա-
կաւոր Կարոլոս Անժուի կամեին թաւան՝ Մարգա-
րիտայի հետ, որ շնորհալի ու աւազքինի որկորդ
մըն էր, կարգուեցաւ . բայց իր երկամէն շատ
ասորներ բնութիւն ունէր այս իշխանուհին . հաս-
տատան էր և բանի գործի մէջ մանաղ, և իր բնու-
թենէն վեր քաջասրտութիւն ունէր՝ զորն որ
գժբազդարար շատ անգամ իր կենացը մէջ հարկ
եղաւ ՚ի գործ գնել :

Հենրիկոս Չիւն անկարողութիւնը քիչ ատենէն
բոլոր Անգղիա խնաարու նիւթ մը եղաւ, և շատ իշ-
խաններ, որոնց խառվարար բնութիւնը աղէկ գի-
տէք, որոշեցին իշխանութիւնը ձեռք ձգելու ու
երկրին տէր ըլլալու՝ երկչոտ թագաւորին ա-
նուամբը :

Հենրիկոսի քովը եղած լորաներուն գլխաւորներն
էին Կլոսըսդըր և Սըմմըրսէզ դքսերը, իր հօրեղ-
բայրները, որ Պէտֆորդ դքսին մեանէնէն վերջը՝
իրարու ձեռքէն կ'ուղէին առնել խնամակալի տիա-
ղոսը : Կլոսըսդըր, որ երկուքին մէջէն աւելի ճար-
տարն էր, առաջ ինքը ուզածին պէս կը գարձընէր
իր եղբորորդին . բայց քիչ ատենէն իր թշնամի-
ները զօրացան թագաւորին քով ու անոր աչքէն
հանեցին զինքը :

Կլոսըսդըր անգղիացի խելացի ազնկան մը հետ
կարգուած էր . բայց որովհետեւ իշխանազուն չէր,
անոր համար իրեն Էլէնուրա փիկին կը կանչէին :
Կլոսըսդըրի թշնամիքը ամբաստանեցին այս խեղճ
կինը՝ իբրև թէ խորհուրդ հարցուցեր է կա-
խարդ կնկան մը՝ թագաւորը սպաննելու կերպին
վրայոք, և թէ անոր խորհրդովը մոմէ պզտի ար-
ձաններ շինել տուեր է՝ թագաւորին կերպարան-
քովը, և կրակի առջև դրեր է, միտքը գնելով որ

որչափ մոմը հալի՝ Հենրիկոս ալ այնչափ պիտի հալի և վերջապէս անանկ մաշելով պիտի մեռնի : Հարկաւոր չէ, սիրելիք, կրկնելու ինչ որ առաջ զուրցած եմ կախարգութեան ստուգածանը վրայ, որուն հին ատենը ծանրագլուխ մարդիկ ալ կը հաւտային : Եւ նոյն ատեն թագաւորն հիւանդացած ըլլալով, մի միայն անոր պատճառը Էլէոնորա տիկնոջ գիւթութիւնը սեպեցին : Սուտ կախարգը որ խորհուրդ տուեր էր իրեն՝ դասապարտուեցաւ ողջ ողջ այրուելու, որ նոյն ատենուան այսպիսի յանցաւորաց պատիժն էր . և Էլէոնորա ալ իր կեանքը խալըսելու համար, ստիպուեցաւ իրեք օր գլուխը բաց ու բոպիկ ոտքով և ձեռքը վառած շրագ մը Լոնարայի փողոցներուն մէջ պտըտիլ, և ռամկին նախատինքները լսել : Անկէ վերջը բանա մը գրուեցաւ, ուր խել մը տարի տառապելէն վերջը՝ մեռաւ :

Սակայն, տղաքս, դեռ Վլոսրսդրրի թշնամեաց ատելութիւնն ասով չէր կշտացած . ըրին չըրին հաւանեցուցին թագաւորն որ Վլոսրսդրր կ'ուզէ զինքը գահէն ձգել և ինքը թագաւորել . և այս խեղճ իշխանը Աշտարակին մէջ փակուեցաւ, ու քանի մը օր վերջը անկողնին մէջ մեռած դանուեցաւ, առանց իմացուելու թէ բնական մահուամբ մեռեր էր չէ նէ թունաւորուած էր : Բոլոր Վլոսրսդրրի ծառաները դատապարտուեցան որ գլուխնին կտրուի . բայց Հենրիկոս, որ թէպէտ տկարամիտ՝ բայց բնութեամբ բարի էր և մարդասէր, նոյն օրը քահանայի մը բերնէն քարոզ մը լսելով անիրաւութեանց թողութիւն տալու վրայ, արգիւ լեց որ չմեռցընեն զանոնք, և իր հրամանն ան ատեն հասաւ՝ երբոր զանոնք գահճին ձեռքը կուտային :

Միայն Վլոսրսդրրի փառասիրութիւնը չէր որ պէտք էր վախցընէր զՀենրիկոս . իր մէկ ազգակա-

նը, որ էր Հռիփարտոս Եօրքի գուքսը, քան զան աւելի զօրաւոր էր, մօր կողմանէ Մարչ կոմսին թոռն ըլլալուն համար, որուն կ'իյնար Հռիփարտոս Բին մահուընէն վերջը թագաւորել, և այս պատճառաւ բոլոր ան ցեղին իշխանազունները՝ թշնամի էին Լէնգէսգրի ցեղին իշխաններուն :

Այս Հռիփարտոսը, ազնիւ տղաքս, մեծ տաղանդ և զարմանալի յատկութիւններ ունէր, բայց ասոնք իրեն ամբարտաւանութեանը հետ միանալով, մեծապէս ազիտաբեր եղան Անգղիոյ. վասն զի բանակ մը ժողովելով ստիպելու համար Հենրիկոսն որ զինքը թագաւորութեան պաշտպան գնէ, Հենրիկոսի իրեն գէմ խրկած զօրքերը ցրուեց, ու զանիկայ բռնադատեց որ խորհրդարանին առջև զինքն իր թագաւորութեանը յաջորդ հրատարակէ իր մահուընէն վերջը, թէպէտ քանի մը ամիս առաջ Մարգարիտա թագուհին տղայ մը ունեցեր էր, որուն անունը Եգուարդ կոչուեցաւ և Վալլէսի իշխան տիագոսն առաւ :

Հենրիկոս Զ հաւանեցաւ ինչ որ իրմէ ուզուեցաւ, և խորհրդարանին առջև յայտարարութիւնն ընելէն ետև, Եօրքի գուքսն հետն առած՝ հանգէսով Ս. Պօղոսի եկեղեցին գնաց, որ ամենէն մեծ և հոյակապն էր Լոնտրայի մէջ, որպէս զի այս գրծառութեան լմբննալուն վրայ շնորհակալ ըլլայ Աստուծոյ : Անգղիացւոցմէ շատը սաստիկ բարկացան այսպիսի վատութեան մը վրայ, և ալ չուզելով հնազանգիլ այսպիսի տղարմելի թագաւորի մը, գրեթէ բոլոր պարոնները Եօրքի գքսին կողմն անցան :

Բայց թէպէտ Հենրիկոս իր որդւոյն աս մեծ վնասն ըրաւ, բայց Մարգարիտա թագուհին յանձն չառաւ այսպիսի ցածութիւն մը. իր քովը կանչեց բոլոր Լէնգէսգրի ցեղին բարեկամները, որոնցմով մէկտեղ բռնակ մը կազմեց՝ Հենրիկոսն իր պաշտ-

պանին ձեռքէն ազատելու համար, և ահաւոր պատերազմ մը բացուեցաւ երկու կողմին մէջ:

Կարող չեմ պատմելու, պատանեակք, թէ որչափ թշուառութիւններ քաշեց Անգղիա այն արիւնահեղ պատերազմին ատեն, որուն մէջ շատ երևելի լորտեր և անբաւ բազմութիւն խեղճ զինուորներու ինկան, զորանք բռնի պատերազմի կը տանէին իրենց տէրերը: Երկու կողմէն ալ ձեռքը զէնք բռնուած գերին մեկէն կը մորթէին կամ գահճաց ձեռքը կը մատնէին գլուխնին կարելու համար: Որովհետեւ Լէնգէսգրի տանը կողմն եղողները՝ պատերազմի մէջ զիրար ճանչնալու համար սաղաւարտներնուն վրայ մէյմէկ կարմիր վարդ գրեր էին, Եօրքի դքսին կողմններն աս տեսնելով իրենք ալ մէյմէկ ճերմակ վարդ գրին. անոր համար այս ազէտալի պատերազմն որ Անգղիոյ այնչափ ազնուականացարիւնը թափեց, Եւրոպայ վարդի պափերազն ըսուեցաւ:

Այս արիւնահեղ կռուոյն ժամանակ, սիրելիք, Հենրիկոս մէյ մը Լէնգէսգրի ցեղին բարեկամաց ձեռքն ինկած, մէյ մը Եօրքի դքսին ձեռքը, խաղալիկ մը եղած էր բաղցին. և թէպէտ Հոփքարտոս գեռ հեռը յարգութեամբ վարուիլ կը կեղծէր, բայց Հենրիկոս ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ իրեն գերին:

Վերջապէս պատերազմ մը եղաւ Ուէյքֆիլտ քաղաքին քով, ու հոն Եօրքի գուքսը իրեններուն գլուխ անցած քաջութեամբ զարնուելով մեռաւ. իր մահը շիտթութիւն ձգեց իրեն բանակին մէջ, և Մարգարիտա մեծ յաղթութիւն ընելով, ճերմակ վարդից բանակին կողմանէ շատ մեծեր մեռան: Մեռելներուն մէջ Հոփքարտոսի մարմինը գանուելով հրամայեց յաղթական թագուհին որ գլուխը մարմնէն կտրեն ու թղթէ թագով մը սըսակէն՝ անոր փառասիրութիւնը ծաղր ընելու հա-

մար, և վերջը կախել մուսու Եօրք քաղաքին պարապէն :

Գէպք մը միայն պատմեմ որով իմանաք թէ Բնչ անգթութիւն ցուցուցին Անդղիացիք առ գծեպակ պատերազմին մէջ: Ուէյքֆիլտի շարգէն վերջը Ռիւզլանա կոմսը՝ որ երրորդ որդին էր Եօրքի գբոն և հաղիւ թէ աասուերկու տարեկան կար, իր գառտիարակին հետ սաստիկ արագութեամբ կը փախչէր. բայց ճամբան Գլէֆֆըրա անունով լորտի մը հանդիպեցան, որ կարմիր վարդից կողմէն էր և հայրը պատերազմին մէջ մեակ էր: Գլէֆֆըրա հարցուց փախչողին անունը. խեղճ աղան գողալով ու լալով ոտքն ինկաւ և խոստովանեցաւ որ հօրեարտոտի որդւոցմէ մէկն է: «Անանկ է նէ, պատասխանեց անգութ մարդը, Բնչ պէս որ քու հայրդ պատճառ եղաւ իմ հօրս մահուանը՝ այնպէս ես ալ կ'ուզեմ զքեզ և քու բոլոր եղբայրներդ սպաննել: Այս զուրցելով հանեց գանակն ու խեղճ աղուն սիրտը խոթեց, որ մէկէն մեռաւ, և վարժապետէն ալ երգում աննելով որ Ռիւզլանտի արեամբը թաթխուած թաշխնակ մը տանի անոր մօրը ձեռքը տայ՝ խնայեց կենացը:

Այս յաղթութենէն քանի մը օր վերջը, թագուհւոյն զինուորներն արձրկեցին զհէնրիկոս. բայց նոյն ատեն ան աստիճանի ամենուն երեսէն ինկեր էր անիկայ, որ Մոնդէկիւ տնունով իշեան մը, որուն կեանքը խոստացեր էր շնորհել իր գութութեանն ատեն ըրած ծառայութեանն համար, սպաննուեցաւ իր աչացն առջև, ընդգէմ իրեն կամացն ու աղաչանացը: Դժբաղդաբար, սիրելիք, Ուէյքֆիլտի պատերազմով չմընցաւ Երկուց վարդից պատերազմը, հապա միայն լէնկեսդրի ցեղին իյնալուն առիթներէն մէկն եղաւ:

ԼԵ

ՈՒԱՐՈՒԻՓ ԿՈՄՍԸ

Թուահաս 1460—1470 :

Ուէյքֆիլտի յաղթութեամբն ու Եօրքի դքսին մահուամբն, սիրելիք, անանկ մը կ'երևար որ Լէն գէսդրի ցեղին կուսակիցները պիտի զօրանային . բայց դեռ Լոնտրայի դռները գոց էին անոնց դէմ, և Հռիփարտոս իրեք սրդի թողուցեր էր վրէժխնդիր իր մահուանը, որոնց վրայ դրած էին իրենց յոյսը բոլոր անոր կուսակիցները :

Աս սպոյցմէ մեծը Եդուարդ կը կոչուէր, և թէ պէտ դեռ տասներինը տարեկան էր, բայց հանճար և աղէկ յատկութիւններ ունէր, որոնք աւելի գուրս կը ցատքէին իր փառաւոր հագուստներովն ու վայելուչ կերպարանքովը :

Եդուարդ թէպէտ քաջ էր, բայց դեռ պատերազմի փորձ չէր, որ միայն ծեր զօրապետաց տրուած է . բայց քովը Ուարուիք կոմսն ունէր, որ իր հօրը հաւատարիմ բարեկամ եղած էր և Անգղիոյ զօրաւոր իշխաններէն մէկն էր : Այս լորտը լսելով Եօրքի դքսին մահը, մէկէն Եդուարդը խորհրդարանին դիմօցն հանեց, և գահը նստեցուց զինքը իբրև բուն ժառանգ թագաւորութեան, որովհետև հայրը մեռեր էր : Նոր թագաւորը՝ որուն կերպարանքին վրայ ամէնքը կը զարմանային՝ մէկէն Ուէստմինստըր գնաց, ուր բոլոր ժողովուրդն ողջունեց զինքը հազարումէկ ուրախութեան աղաղակներով և բարձրաձայն կը կանչէր . Կեցի՛ւ ընդ երկար Եդուարդ Դ :

Բայց երկույ Վարդից պատերազմը գեւ ընցած չէր . և ժիր Աւարուիք կամեն ասլի շանքն եղաւ բանակ մը ժողովել ու ասանց ուշանալու Մարգարիտայի գէտ երթալ, որուն զորքը Աւելքիլաթ պատերազմէն վերջը շատ քիչցած էին, վասն զի Եօրքի գբօն մահը տեսնելով, ամէն կողմ ասարածուեր էին՝ ճերմակ վարդից կողմը եղողներուն ասուները կործանելու ու թաղելու համար :

Դասուքն անունով պղտի քաղցի մը քով պատերազմ մը եղաւ, որ Բանգէֆրապգ բերդէն քիչ մը հեռու շինուած էր . հոն Աւարուիքի և Եգուարգայ բանակը յարձակեցաւ Հենրիկոս Չին զորաց վայ : Նոյն որը ձիւնը շատ սաստիկ կու գար, և երկիրը բոլորովն ծածկուած էր, բայց ճերմակ վարդից կողմնակիցներուն եւանդը բանի մը մտիկ չէր ընէր, և արիւնաղից պատերազմէ մը վերջը միայն գիշերը զերէնք կրցաւ գազրեցնել . բոլոր կարմիր վարդից բանակն յաղթուեցաւ . և բընաթինջ եղաւ անգուծ Եգուարգայ հրամանովը, որ արդիւնց մէկու մը կենացը չինայել : Լէնգէսգրեանցմէ մնացածներն ասգիս անգին ջրուեցան . ու յաղթողը մէկէն Եօրք քաղցին տիրելով վերջընել ասուաւ պարսպին վայէն իր հօրը գլուխը, ու անոր տեղը իր Թշնամի մեծամեծներուն գլուխները կախեց, որ պատերազմէն վերջը կարել տուեր էր . որոնց մէջ էր ըրա Գլիֆֆրտի Ռիւզլանան սպաննողին գլուխը : Այս աղէտալի կտորածէն քանի մը օր վերջը, խեղճ Հենրիկոս Չ անզգամ մարգու մը ձեռքով մտանուեցաւ՝ որուն ասունն ապաւիններ էր, և Եգուարգ Լոնտրայի Աշտարակը փակեց զինքը խիստ բանտի մը մէջ :

Բայց երբ կարմիր վարդից բանակն այսպէս յաղթուած էր իր Թշնամիներուն առջևը, քաջատիրա Մարգարիտան հետը աւաճ իր պղտի տղան՝ Գալլէսի իշխանը, և զորիկ մնացած իր հաւատարիմ

ծառայիցմէ , որոնցմէ շատը Գօռւզընի պատերազմին մէջ մեռեր էին , ստիպուեցաւ անտառներու մէջէն փախչիլ , որպէս զի Եօրքի զինուորաց ձեռքը չիյնայ , որոնք ամէն կողմ զինքը կը փնտուէին : Օր մը այս փախստականները վայրենի և լեռնոտ երկրէ մը անցած միջոցին գողերու խմբի մը պատահեցան , որոնք կողսպտեցին ինչ որ անոնց վրայ գտան : Թագուհին աւելի յանձն առաւ անոնց ըսած նախատինքները լսել քան թէ ինքզինքը յայտնել . բայց երբոր գողերը կը կռուրտէին իր վրայէն կողոպտած գոհարեղէններուն վրայ , առաւ իր տղան գիրկը և անտառին խորը մտնալով ազատեցաւ անոնց ձեռքէն :

Խել մը ժամ այս խեղճ մայրը անօթութենէ ու յոգնութենէ սաստիկ տագնապած և միայն իր տղան ազատելու նայելով ասդիս անդին կը վազէր անձանօթ անտառներուն մէջ . և երբոր գիշերը կը մօտենար և զինքը կը գողացընէր տղուն վիճակին վրայ , մէյ մ'ալ տեսաւ ուրիշ գող մը որ իր վրայ յարձակեցաւ , կարծելով անշուշտ որ դեռ վրան ոսկի կամ ադամանգ կար : Որչափ որ ալ Մարգարիտան վախցաւ այս յանկարծական յարձակմունքէն , բայց յուսահատ քաջասրտութեամբ մը բռնեց տղուն ձեռքէն և գողին տալով ըսաւ . « Բարեկամ , քու թագաւորիդ որդին կը յանձնեմ քեզի . իր թշնամիներէն ազատէ զինքը » : Թէպէտ ցած մարդ էր անիկայ , բայց սիրտը շարժեցաւ թագուհւոյն աս ցուցուցած վստահութենէն , և իր հեան ունեցած քիչ մը ուտելիքը անոնց բաժնելով , զիրենք անտառին մէջէն անանկ ճամբաներով տարաւ , որ թագուհին առանց տեսնուելու անցաւ Եօրքի բանակին մէջէն և գէպ 'ի Գաղղիա երթալու նաւ մտաւ , ուր մեծ պատուով ընդունեցաւ զինքը Լուդովիկոս ԺԱ , որ նոյն ատեն կը թագաւորէր :

Ան միայն որ թագուհին էր սրբազան Գաղտնաբեր էր, Եզուարդ Գ հանդիսան կերպով Անգղիոյ վրայ կը թագաւորէր, բայց թագաւորի մը անվայել էր էր բնած ընթացքը: Բազմաթիւ խեղճ զբօսանքի առած, ամեն որ էր զլեւանին ձենն ու վերադառնալն բանաւորը իւր փոփոխէր, և երկրին գործոցը խնամքը էր պաշտօնականացը թագուհի էր. գիշերներն ալ խաւով կ'անցընէր էր արքունեայ անզգամ մարդիկներուն հետ: Հորը հին ծառաները քովէն հետացուցէր էին, ու նաև Պարսկիք կ'ածն ալ որ Գիլի-Միսը անուանուէր էր, այսինչն թագաւորայ հաստատող, Լուգոսի-կոս ԺԱին արքունիքը իրկուած էր, ան պատճառանքով որ անոր մէկ մաս ազգականը նոր թագաւորին հարս խնդրէ:

Ճեղք ան ասէնը թագաւորն էր մօրը Եզրէ գբօսուհայն աղելու թեան գնաց, որ Լանարայի մաս գլեկի մը մէջ կը բնակէր. հան երկասասարգ կին մը սոյ զլեւաս հազած եկաւ էր սաքը խնկաւ էրմէ շնորհք մը խնդրելու համար: Եզուարդ կարեկցութեամբ զանկիայ սաք հանեց և իմացաւ որ անունը Եղիսաբեթ Վրէյ կը կոչուէր, և լորտի մը այրին էր, որ ճերմակ վարդից համար պատերազմելու ասէն մեներ էր: Թէպէտ շատ արամած էր և աչուընները արցունքով լի, բայց թագաւորը հաւնեցաւ անոր գեղեցիկութեանը, և քանի մը օր վերջը մոռնալով այն իշխանուհին որուն համար Ուարուիք գացեր էր իրեն ամուսնութեան ուղիւ, կարգուեցաւ այրւոյն հետ ու թագուհի ըրաւ զա նիկայ: Անկէ վերջը Եղիսաբեթի ազգականներն հարստութեամբ լեցուեցան և տերութեան ամենէն մեծ աստիճաններուն հասան. թագուհին ալ իշխանութիւն ունէր ամէն ուղած շնորհքներն ընելու:

Պէտք է հոս գիտնաք, սիրելի ազաքս, որ Ե-

գուարդ երկու եղբայր ունէր, որոնցմէ մէկը Գէորգ կ'անուանէր, մէկալը Հռիփարտոս. և իր թագաւոր օծուելու օրը Ուէտգմինսդրի մէջ, առաջինը Գլարէնսի գուբս կոչեց, երկրորդը Վլոսըսդրի գուբս:

Գէորգ Գլարէնս թէպէտ չար չէր, բայց տարտամ և նախանձոտ բնաւորութիւն մը ունենալով կը զայրանար թագաւորին վրայ որ արքունեաց ամէն իշխաններէն վեր և նաև իր եղբարցմէ վեր կը բարձրացընէր թագուհւոյն ազգականները: Ուարուիք կոմսն ալ երբոր լսեց թէ թագաւորը անգղիացի աղջրկան մը հետ կարգուեր է՝ մինչդեռ ինքը նոյն վախճանաւ Լուգովիկոս ԺԱին խրկուեր էր, անանկ սաստիկ տհաճեցաւ Եգուարդայ տպերախտութեանը վրայ, որ միտքը դրաւ թագաւորը վախցընելու համար իր մեծ աղջիկը Գլարէնսին տալ, որ գեղեցիկ օրիորդ մըն էր և շատ հարստութիւն ալ ունէր:

Եգուարդ քիչ ատենէն վերջը իմացաւ որ Ուարուիք զինքը երեսէ ձգած էր, վասն զի իր թշնամիները ոտք կ'ելլային և Լէնգէսդրի կուսակիցները նոր փորձեր կ'ընէին: Փուճ տեղը անոնցմէ ազնուականները սպաննել տուաւ, և անոնք որ ձեռքը չին կան՝ ստիպեց որ Գաղղիա փախչին: Իր Ուարուիքի վրայ ունեցած կասկածները ճշմարիտ ելան քիչ ատենէն, և ափշեցաւ ու զարհուրեցաւ՝ երբոր իմացաւ որ կոմսն և իր հարազատ եղբայրը՝ Գլարէնսի գուբսը՝ գալտուկ հաշտուեր ու միաբաներ էին Մարգարիտա Անժուցիին հետ, և այս իշխանուհիս ալ յուսով նորէն հօրը գահը նստեցընելու Վալլէսի իշխանը, որ գրեթէ տասնըեօթը տարեկան էր նոյն ատեն, բանակով մը Անգղիա անցեր և Լոնտրայի դուռն հասեր էր:

Այս անակնկալ լուրն աննելով Եգուարդ, ձեռք առաւ իր առջի կտորձութիւնն և ուզեց քո-

ժե ժողովել իր ասանն Հին կուսակիցները, բայց իր զորաց մեծ մասը կարմիր վարդից գրոշակը բաջին և սկասն կանչել. Արտաժ ոչ ոք Հենրիխ Խոփաուրը : Ան ասանն Եգուարգ հաջե ժամանակ անեցաւ փախչելու, և սարակէն մը փնտաւելու Պուրկանը նահանգը, ուր սիրով ընդունեցաւ զինքը կարողա Յանգուզն համբաւաւոր Թաղաւորը : Տկարաժա Հենրիխա Ձը Լանարայի աշտարակէն հանուելով նորէն գահը նստեցաւ, ու այս անգամ ալ Լէն գէսգրի ասանը յազթաղ երեցաւ Եօրքի ասանը :

ԼԸ

ԵՒՈՒԱՐԴԻ Դ Ի ՊԱՌՆԷԴ

Թուական 1470-1483 :

Պլարէնսի գուքսը, սիրելիք, տեսնելով իր եղբայրը Անգլիայէն հալածուած, անոր Թշնամեաց հեա միանալուն վրայ զըջաց, և ծածուկ իմացուց Եգուարգայ՝ անոր Թշուառութեանը վրայ անեցած ցաւը. Եգուարգ ալ, որ գեա շատ բարեկամներ ունէր Անգլիոյ մէջ, սրտէց փորձ մը ընելու իր աթոռը ձեռք ձգելու համար՝ ուսկից իր անխահեմութեամբն ինկած էր : Փոքրիկ բանակ մը գումարեց Պուրկոնեի մէջ, և առաջուրնէ իմացընելով իր գարձը ճերմակ վարդից կուսակիցներուն, Եօրքի ծովեզերքը Ռադէնսրիւր քաղաքը ցամաքն ելաւ, ուր տեղ որ եօթանասուն տարի առաջ Հենրիկոս Լէնգէսգրը ցամաք ելած էր հոխբարտոսս Բը աթոռէն վար ձգելու համար : Դեռ քիչ զօրք ունենալով քովը, հրաման տուաւ իրեններուն որ

կարծիր վարդ դենն՝ որպէս զի կասկած մը չտայ , ու առջի օրերը շատ զգուշութեամբ առաջ կը քալէր . բայց երբոր Գլարէնսի գուքսը եկաւ իրեն հետ միացաւ բանակով մը , իր հին ծառաները քովը ժողովեցան , և մէկէն Լոնտրայի վրայ գնաց , ազէկ գիտնալով որ այս մայրաքաղաքիս առնուելէն կը կախուէր յաջողութիւնը :

Ուարուիք խմանալով իրեն ցամաք ելլալը , հագիւ թէ ժամանակ ունեցաւ քիչ մը զօրք ժողովելու Եգուարդայ դէմ ելլալու համար , և երկու բանակները իրարու պատահեցան Պատնէդ անունով պզտի քաղքի մը քով , Լոնտրայէն քիչ հեռու :

Այս պատերազմը սկսելու ժամանակ , սիրելիք , Եգուարդ վախնալով անոր գէշ հետևանքէն , և թերևս չուզելով այնպիսի մարդու մը հետ պատերազմիլ՝ որուն ձեռքով թագաւորական աթոռն ելած էր , ծածուկ մարդ խրկեց անոր ու կ'ուզէր խաղաղութիւն ընել հետը . բայց Ուարուիք սաստիկ բարկացած ըլլալով մտիկ չբրաւ այս սուլալարկութեանը , ու յանգիմանելով այս լուրս բերող պատգամաւորը , ըսաւ խստութեամբ . « Գնա ըսէ զքեզ խրկողին , թէ Ուարուիք չնմանիր Գլարէնսի նենգաւոր վարմունքին , և ասկէ վերջը սուրը միայն կրնայ որոշել այս վէճը » : Քիչ ատենէն վերջը ահաւոր պատերազմ մը եղաւ , որուն մէջ Ուարուիք անպատմելի քաջութեամբ պատերազմելէն ետքը ինկաւ մեռաւ առած հարուածներուն տակ , և իր զօրքերն ալ բոլորովին ջրուեցան :

Այս արիւնահեղ պատերազմին իրիկունը , որով բոլորովին կործանեցաւ Լէնգէսդրի առնը , Եգուարդ Ի Լոնտրա մտաւ , և առաջին գործքն եղաւ հրաման տալ որ խեղճ Հենրիկոս Զր , որ արգէն Աշտարակը փակուած էր , նոյն վայրկենին խզուի :

Մարգարիտա Անժուցին և իր որդին փուճ տեղը իրենց փրկութիւնը փախչելով փնտռելէն վերջը, ճերմակ վարդից ձեռքն ինկան : Կալէսի իշխանը Եգուարդայ գիմացն որ հանեցին, թագաւորը հարցուց անոր բարկութեամբ՝ թէ ինչ իրաւամբ համարձակեր է Անգղիա գալու : « Եկայ, ըսաւ ազնուական համարձակութեամբ երիտասարդը, հօրս թագաւորութիւնը և ժառանգութիւնս պաշտպանելու համար » : Այս խօսքերը լսելով Եգուարդ ինքիրմէ գուրս ելաւ և երկրթէ ձեռնոցովը երեսը զարկաւ, և անոնք որ հոն կեցեր էին, որոնց մէջն էին թագաւորին եղբայրները՝ Գլարէնսի և Կլոսըսլըրի դքսերը, սրով վրան վազեցին ու հոնտեղ սպաննեցին :

Մարգարիտա թագուհին, որ ինքը միայն մնացեր էր այս թագաւորական ցեղէն, Վոնտրայի Աշտարակը փակուեցաւ, ուր թագաւորը հինգ տարի զինքը խիստ գերութեան մէջ պահեց. և այս դժբաղդ կինս՝ թագաւորի աղջիկ, կին և մայր ըլլալէն ետև, վերջին շնորհք մ'ալ ձեռք ձգեց՝ որ երթայ Գաղղիոյ մէջ իր օրերը լմընցընէ, ինչպէս որ իրաւցընէ ցաւերէն և տրտմութիւններէն շատ չապրելով մեռաւ :

Բայց երբոր Եգուարդ իր ամէն թշնամեացն յաղթելով հանգիստ սկսաւ թագաւորել, չմոռցաւ Գլարէնսի մատնութիւնը, որ ատեն մը իր հակառակորդացը կողմը բռներ էր. իսկ անիկայ ալ կը գանգատէր որ աղէկ չէր վարձատրուած իր եղբորմէն. և ասանկով անկէ ետքը ամենեկին միաբանութիւն չեղաւ այս երկու եղբարց մէջ : Եգուարդ տեղեկանալով որ Գէորդ իր վրայ գէշ խօսելէն չդադրիր և թէ ծածուկ իր հպատակները կը զինէ, զրպարտեց զինքը իբրև մասնիչ խորհրդարանին առջև, որն որ դատապարտեց իշխանը այն յանցանքին արուած սովորական պատժոյն : Մէկը

չէր կարծէր որ Թագաւորը չներէ իր եղբորը . բայց անանկ չեղաւ , ու մի միայն շնորհք անիկայ ըրաւ անոր՝ որ ինքն իր մահուան կերպն որոշէ :

Խեղճ Գլարէնս իբրև շնորհք մը խնդրեց որ Մալձուսալի ըսուած գինւոյն մէջ խզդուի , որովհետև ան լաւ գինին ինքը ամէն գինիէ աւելի կ'ախորժէր . և իրաւցընէ մեծ տակ սու մը բերուեցաւ ան գինիէն Աշտարակին մէջ , ու դահիճները գըլխէն մէջը նետեցին զինքը , ու շուտ մը խըղզուեցաւ :

Դժբաղդ Գլարէնս գբսին մահուընէն քանի մը օր վերջը , գիտմամբ ձայն մը տարածուեցաւ Ժողովրդեան մէջ՝ իրբև Թէ կախարդ մը գուշակեր է Եգուարգայ Թէ իր որդիքները պիտի սպաննուին անունը Գ գրով սկսած մարդէ մը : Եւ որովհետև Գլարէնս գբսին անունը Գէորդ էր , շատ անգղիացիք այս շնչին և խաբէական խօսքը՝ բաւական արգար պատճառ սեպեցին այն իշխանին մահուանը , որովհետև գեռ տգիտութեամբ ու նախապաշարմամբ մտքերնին բռնուած էր :

Այսպէս լմընցաւ , ազնիւ պատանիք , երկուց վարդից արիւնահեղ պատերազմը , որ երեսուն տարիէն աւելի քշեց , և շատ մահուան պատճառ եղաւ : Չէ Թէ միայն անով բոլորովին կործանեցաւ Լէնգէսգրի տունը , հապա նաև Եօրքի ցեղն ալ անօգուտ վրէժխնդրութիւններով ուզելով ապահովել իր իշխանութիւնը՝ կործանման գնաց :

ԼԹ

ԵՂՈՒԱՐԳ ԴԻՆ ՎԵՐՉԻ ՄԱՐԻՆԵՐԸ ՈՐԴԻՒՔԸ

Թուական 1483-1485 :

Եղուարգ Դին վերջի տարիները, սիրելիք, քան զբոլոր իր Թագաւորութեան տարիներն աւելի հանգարա եղան . բայց Թագաւորը տեսնելով որ սաստիկ հիւանդութենէ մը բռնուած է՝ օւսկից ազատին անկարելի կ'երևար, սկսաւ վախով մը տածել իր երկու որդւոց ապագայ վիճակին վերայ, որոնց անգրանկին անունն էր Եղուարգ՝ իշխան Կալլէսի և աասուիրեք տարուան էր, իսկ երկրորդը Հախարատս կոչուէր՝ Եօրքի գուքս և հազիւ ինը տարուան կար :

Եղուարգայ սիրտը սաստիկ աղէկածելով առ բանիս վայ, որովհետև կարծես թէ կը գուշակէր իր ազոց տխուր ճակատագիրը, մահուան մօտեցած միջոցը կանչեց իր քովը երկուց վարդից Մնացած գլխաւորներն ու խոստամունք առաւ անոնցմէ որ մոռնան հին թշնամութիւնները, ու երգուրնցուց գլխաւոր լորտ իշխաններն որ մեանիչ ալ պէտք ըլլայ իր աղաքը պաշտպանելու համար՝ յանձն առնեն : Ետքը Թագաւորին խնամակալ որոշեց զՀախարատս՝ Կլոսըսգրքի գուքսը, որն որ իր կզբարց մէջ մի Փայն ապրողն էր, ինչուան որ պատանւոյն ինքերին Թագաւորելու տարիքն հասնի : Քիչ ատենէն վերջը Թագաւորը մեռաւ, ու Կալլէսի իշխանը Անգղիոյ Թագաւոր հրատարակուեցաւ Եղուարգ Ե անունով :

Հիմա հոս տեղն է որ ճանչցընեմ ձեզի թէ ո՞վ

էր Վլոսըսդըր դուքսը , որուն յանձնեց թագաւորը իր որդւոցն հոգաբարձութիւնը , և ան ատեն գուք աւ ինծի պէս պիտի ըսէք թէ պատանի իշխաններն աւելի տախտակ կ'ըլլային կատաղի գաղաններով լեցուն անտառի մը մէջ՝ քան թէ իրենց հօրեղբօրը ձեռքը :

Հոխբարտոս Վլոսըսդըր տգեղ ու գարշելի կերպարանք մը ունէր . կ'ըսեն թէ ծնած ատենը խել մը ակոյ ունի եղեր , որն որ բնականապէս տղու մը չըլլար , և մէկէն խածեք է իր դայեակը՝ ինչուան նաև արիւն հանելով : Երբոր սկսան քալելու վարժեցընել զինքը , տեսան որ կազ է , և երբոր մեծցաւ՝ տեսան որ կուզ ալ է ու մէկ թևը տձև : Չէր կրնար մխիթարուիլ մայրը տեսնելով թէ ինչպիսի հրէշ մը ծնաւ յաշխարհ , և օտակայն չէր կրնար գուշակել թէ ինչ վշտեր պիտի պատճառէր իրեն ան տղան :

Դժբաղդաբար Հոխբարտոսի բարբը կերպարանքէն աւելի ահռելի էր . պզտիկութեան ատենէն 'ի վեր ստահակ էր , ծածկասէր և վայրագ . երբոր երիտասարդ եղաւ՝ չար նախանձ մը սկսաւ երկցընել վրան , սնապարծութիւն , և բարկութիւն որ ինչուան կատաղութեան կ'երթար . վերջապէս երբոր մարդու հասակ հասաւ , սկսաւ խաբէական քաղցրութեամբ մը ծածկել իր պահսութիւնները , և ան ատեն իրաւցընէ վտանգալի եղաւ , վասն զի ամենէն չար ախտը կեղծաւորութիւնն է , որով հետև առաքինութեան կերպարանք իր հագուեցընէ ամէն ախտերու :

Ահա այսպիսի մարդու մը ձեռքն յանձնուած էին Եգուարդ Ե և իր Հոխբարտոս եղբայրը . և թէպէտ հօրեղբայրնին մեծ գուժ ու սէր կը կեղծէր եղբորորդւոցը վրայ , բայց ան ամէն անձինքներն որ կը ճանչնային իրեն ինչ ըլլալը , կը վախէին երկու մանկահասակ իշխաններուն վրայ : Օր

մը որ պարտախն մէջ մեծամեծաց բազմութիւն մը ժողոված էր Նիւտարէթ Թագուհայն չորս կողմը, որ իր աշխարհ և խելացի որդւոց խօսակցութիւնը լսեն, մէջը լսեց որ Հոկտեմբեր ասանկ կը մամուր. « Ըստ հանձարաւոր աղագ են ասանք, պէտք չէ ազրին » :

Բայց պատանւոյն Թագուհար պատկուելու օրը կը մտանար, և հանգիսին պատրաստութիւնները լրննալու վայ էր Ուէտգմինագրի մէջ. մէյ մ'ալ խնամակալը համազէց զՆգուարգ որ Լոնարայի Աշտարակն երթայ, պատճառ բերելով որ ան մեծ հանգիսին պատրաստութի, և մէկէն Նորքի պատանի գբսին ալ մարգ խրկեց՝ ըսելով որ եղբայրը կը կանչէ զինքը որպէս զի մասնակից ըլլայ իր ուրախութեանցը : Խեղճ աղաքը բանին էութիւնը չգիտնալով, սկզբան ուրախացան մէկանը ըլլալնուն վայ. բայց երբոր իմացուցին իրենց թէ խոնամակալին արգիլէր է որ մայրերնին հան չգայ զիրենք տեսնելու համար, իմացան՝ բայց շատ ուշ թէ Աշտարակը իրենց բանան էր :

Նգուարգայ որդւոց կեանքը, սիրելիք, կը տեսնէք որ վայրագ Հոկտեմբերին ձեռքն էր. բայց գեռ չէր կրցած հեռացընել անոնցմէ իրենց մօրն ազգականները և ան մէկ քանի հաւատարիմ լորտերն որոնք երգուընցած էին մեռնող Թագուհարին՝ կեանքերնին անոնց վայ գնելու : Աս լորտերուն գլխաւորը կը կոչուէր լորտ հասգինկա, և որովհետեւ ճարտար ու կարիճ մարգ էր, նենգաւոր Յլտարսգորը կը նայէր որ չգայրացընէ զանիկայ. ընդ հակառակն գրսուանց շատ սէր կը ցուցընէր վրան, ու կ'ընէր անոր ան ամէն շնորհքներն որ կը փափաքէր : Հասգինկաի ծածուկ կերպով իմաց տուին որ զգոյշ կենայ չարասիրտ իշխանէն. բայց պարզ մարդիկ միշտ վստահ են և չեն ուզեր հաւատալ թէ ուրիշները իրենց չարիք կրնան ընել :

վասն զի ոչ երբէք իրենք ուրիշի մնասել ուզած են :

Օր մը երբոր խնամակալը Աշտարակին մէջ մեծամեծաց բազմութիւն մը ժողոված էր, որոնց յանձնուած էր պատանի թագաւորին պահպանութիւնը, ամէնքը տեսան որ Վլոսըսդրր ուրիշ անգամներէն շատ աւելի ուրախ և զուարթ էր, և ազնիւ կերպով մը շնորհակալ եղաւ լորտերէն մէկուն՝ քանի մը օր առաջ խրկած պնակ մը ազնիւ ելակին համար: Բոլոր հանդիսականք կարծես թէ կ'ուրախանային Հոփքարտոսի հետ, մէյ մ'ալ յանկարծ անիկայ վայրենի և խիտ կերպ մը առնելով՝ ըսաւ. « Ի՞նչ պատժոյ արժանի կը սեպէք, գուք լորտեր, զանոնք որ միաբաներ են զիս սպաննելու, զիս որ ամենէն մօտ ազգականն եմ թագաւորին և աէրութեան խնամակալը »: Հասդինկս, որ կասկած մը չուներ մտքէն, մէկէն պատասխանեց թէ մատնչաց պատժոյն արժանի են: « Շատ ալէկ, պատասխանեց Հոփքարտոս բարկութեամբ գիտցէք, լորտեր, որ նոյն ինքն Հասդինկսը երկուցած կախարգներու օգնութեամբ միտքը գրեր է որ սպաննէ զիս գիւթութեամբ, և ահաւատիկ տեսէք ի՞նչ զիճակ հասուցին զիս իրենց կախարգութիւնները »: Աս ըսելով անղգամը՝ բացաւ մէկ թևը, որն որ ՚ի ծնէ սև ու ծուռումուռ էր, և ցըցուց հանդիսականաց, որոնք ափշած մնացին, թէպէտ չէին հաւտար ամենևին անոր ըսածին:

Ան ատեն խնամակալը բուռովը զարկաւ գիմացի ստղին, և մէկէն խուճմբ մը զինեալ մարդկանց ներս մտան, և յափշտակելով խեղճ Հասդինկսը, առանց վայրկեան մը թող տալու որ կրնար նէ ինքզինքը արգարացրնէ՝ քաշեցին տարին Աշտարակին բակը, ուր կարեցին գլուխը ծափ մը կռճղին վրայ որն սր գիպուածով հոն գտնուեցաւ:

Հասդինկս լորտին սպանութիւնը, տղաքս, կըր-

սըստդրի մտածած անօրէնութեանցն սկիզբն էր . քիչ ատենէն Եզրիսարեթ Թագուհւոյն եղբարքը , զորոնք ցմահ կ'ատէր՝ պատանի իշխանաց պաշտպանութիւն ընելնուն , փակեց Բանգէֆրազդի գրղեկին մէջ , և հոն սպաննել տուաւ ծածուկ դահճի ձեռքով . նոյնպէս նաև խել մը մեծամեծներ նոյն գժբազդութիւնն ունեցան , և ոմանք ալ տախտուեցան Գաղղիա ապաւինելու . իսկ Թագուհին իր աղջիկներովը Ուէսգժինսդրի եկեղեցին տապաւինեցաւ , յուսալով որ անգլոյն սրբութիւնը կ'ազատէ զիրենք Հռիփարտոսի բարկութենէն :

Վըստսդր իր անգթութիւնը ցըցուց նաև լանտրացի խաթունի մը վրայ որուն անունն էր Յովհաննա Ըօր , և որուն մէկ հատիկ յանցանքն ան էր որ Եզուարդ Դին և Թշուառ Հասգինկսին բարեկամուհին եղած էր : Այս խեղճ կնիկս զրպարտուելով Հռիփարտոսէն իբրև Թէ օգներ էր Հասգինկսի ըրած կախարգութեանցը , գատապարտուեցաւ որ Ս . Փօղոսի եկեղեցւոյն գրանն առջևը ամբողջ օր մը կենայ բուլիկ ոտքով , պարզ շապիկ մը հագած , գլուխը ճերմակ լաթ մը ձգած , ձեռքն ալ վառած կերոն մը : Աս կերպով կ'ուզէր Վըստսդր խայտառակ ընել զանիկայ բոլոր ժողովըրդեան առջև . բայց որովհետև Ըօր ազնիւ և բարեգործ եղած էր իր հարստութեան միջոցը , ոչ ոք Անգղիացւոցմէ զինքը նախատեց և ոչ վրան ցեխ նետեց , ինչպէս որ Հռիփարտոս հրամայած էր :

Վ'ըսեն Թէ աս ապաշխարանքէն ետքը՝ խնամակալն արգիլեց ամենուն՝ մահուան սպառնալեօք՝ որ ոչ ոք իր տունն ընդունի զանիկայ և ուտելու բան մը առայ , անանկ որ յետ իրեք օր իրեք գիշեր ամենուն գուռը պարապ անզը զարնելու , նաև անոնց դուռը՝ որոնց որ ատենօք բարեգործութիւն ըրած էր , խեղճ կնիկը անօթութենէ ու ցաւերէն

հալած մաշած՝ ինկաւ փողոցին վրայ ու մեռաւ . մարդ մը չգտնուեցաւ որ համարձակէր դաւաթ մը ջուր ու քիչ մը ուտելու բան աալու անոր, այնչափ կը վախէին Հոխբարտոսի բարկութենէն :

Ան ատենները խնամակալին բարեկամները ժողովեցին Լոնտրայի քաղաքացիներն ու կը ջանային համոզել զանոնք որ փոխանակ տղու մը հնազանդելու՝ աւելի ազէկ էր որ Հոխբարտոս Կլարսդորն իրենց թագաւոր անուանեն , որն որ կ'ըսէին թէ իր հօրը Եօրքի դքսին կենդանի պատկերն էր , ան կտրիճին՝ որ Ուէյքֆիլտի պատերազմին մէջ մեռաւ . և թէպէտ բոլոր ուժովսին՝ Կէյքէ արքայն մէր Հոփարթոս Գ կը պոռային աս մարդիկներն և ստէպ ստէպ կը կրկնէին , ոչ դք հետևեցաւ անոնց ձայնին և ամէնքը խռոված տուներնին դարձան :

Վերջապէս քանի մը անգգամ մարդիկ , զորոնք Պլքինկէմ գուքսը խնամակալին հաւատարիմ բարեկամն ոտք հաներ էր , ստիպեցին Լոնտրայի քաղաքապետը որ իրենց գլուխ ըլլայ , և եկան խընդրեցին Հոխբարտոսէն որ ղինքը թագաւոր պսակեն Ուէադմինսդրի մէջ , ուր որ Եդուարդայ օժմանն համար եզած պատրաստութիւնները լմընցեր էին : Կենդաւորը սկզբան մերժել ձևացուց , բայց վերջը անոնց ստիպմունքէն բռնադատուած՝ ընդունեցաւ պսակը , և կոչուեցաւ թագաւոր , որուն շատոնց 'ի վեր կը փափաքէր :

Բայց Հոխբարտոս ազէկ գիտէր , սիրելիք , որ Անգղիացիք ղինքը իրենց թագաւոր չեն ընդունիր , քանի որ իր եղբորորդիքը՝ որոնց կ'իյնար թագաւորութիւնը՝ ողջ էին : Իր թշնամիներէն աւելի անխեղձ տղոցմէն կը վախնար , որ Աշտարակին բանտին մէջ բանաուած էին , անոր համար միտքը դրաւ որ կեանքերնին վերցընէ : Սա բանս ընկելու համար առջևը կանչեց անպիտան մարդ մը , որուն

անունն էր Նիսը՛ւ, և ստիպեց զանկիայ օւրիշ իրնն պէս երկու անդգամներով կատարելու այս անողորմ սպանութիւնը :

Աս իրեքը, որոնց արուած էր ան իրիկուան համար բանախն կղզանքը, գառնն և երկուքն ալ խաբունի քնայ մէջ գտան . աղօթագիրք մը բաց կէցած էր քովերնին, զան զի գեւ չէին մտայած թէ մայրերնին իրենց ապրապրած էր պղտիկութեան ատեննին որ աւանց աղօթք ընելու չգտակին : Անանի գեղեցիկ էին աս պատանկէքն և անանի խաղաղ քուն կ'ըլլային, որ Նիսը՛ն օւ իր ընկերներուն սիրան ելաւ, և քիչ մնաց որ այն անգութ մարդիկը սկստի երթային Հովբարատան ըսելու թէ մեր բանը չէ այս սպանութիւնը . բայց զբռախատար խոտաացուած վարձքին յոյսը սրտերնին պնդացուց, և մէջերնէն մէկը՝ որ ընկերներէն աւելի անողորմ էր, բարձեր նեակց անմեղներուն վրայ ու անոնց վրայ նստելով խղզեց խեղճերը :

Այս պղտի իշխանաց սպանութենէն գրեթէ երկուհարիւր տարի վերջը, երբոր Լանարայի Աշտարակին մէկ մասը կը կործանէին, սանգուխի մը տակէն երկու աղու ոսկրներ գտան, և ամէնքն ըսին թէ Նգուարդ Նին աղոյն են : Անգղիոյ նոյն ատենուան թագաւորը հրամայեց որ խնամքով վերցուին, և Ուէսգմինսգրի եկեղեցւոյն մէջ մարմարիոնէ շիրիմ մը կանգնել տուաւ, որուն մէջ գրուեցան :

Խ

Հ Ռ Ի Ք Ա Ր Տ Ո Ս Ք

Թուական 1485 :

Չեմ գիտեր ինչպէս բացատրեմ ձեզի, սիրելիք, թէ որչափ սարսափեցան և բարկացան Անգղիացիք երբոր լսեցին Եդուարդայ տղոցն սպանութիւնը . շատ կոխութեանց մէջ մեծամեծները ժողովեցին իրենց հպատակներն և պատրաստուեցան այս պզտի իշխանաց վրէժն առնելու : Ան լորտերէն շատը որ ինչուան նոյն ատեն Հոլքարտոսի կողմը բռնած էին՝ միաբանեցան իր թշնամեացն հետ, և նոյն իսկ Պլքբինկէմն ալ, որ իր գահ ելլելուն պատճառն եղեր էր, հեռացաւ իրմէ սարսափով :

Բայց Հոլքարտոսի հոգը չեղաւ ամենևին տեսնելով ամենուռն իրեն գէմ ատելութիւնը . իրեն պէս քանի մը անգգամներու օգնութեամբ որոնք իրեն հաւատարիմ էին՝ ապստամբ մեծամեծներուն շատին յաղթեց կամ մեռուց, և որպէս զի իրեն երեսը չզարնեն թէ իրեն չինկած թագաւորութիւնն առեր է, մտածեց որ երթայ գտնայ Եդիսարեթ թագուհին Ուէսգմինսգրի եկեղեցին, ուր որ ապաւինած էր, և կեղծաւորեալ բարեպաշտութեամբ խնդրէ իրեն անգրանիկ աղջիկը կնութեան :

Այս գժբախտ մայրը, ինչպէս որ կրնաք մակարերել, չկրցաւ տեսնել առանց սարսափի իր որդւոց գահիճը, և սաստիկ բարկութեամբ խօսեցաւ հետը՝ երբոր լսեց իր աղջիկը անոր եղբարցն սպանողին հետ կարգելու առաջարկութիւնը : Բայց

Հռիփարատս ամենեկն շառնուեցաւ այն խիստ նախափնջներէն՝ որոնք Եղիսարեթի բերնէն կ'ելլէին անէծքով, և անկեզծ զջոււմ մը ձեացնելով (որովհետեւ ամենէն աւելի զատ նենգութիւնն իրեն համար գիւրին էր), քաղցր կերպով մը ըսաւ անոր թէ ալ մտնալու էր ան գժտութիւններն որոնք զինքը հեռացուցեր էին երկայն ատեն իր սիրելի ազգականներէն, և աղաչեց անոր շատ թախանձանքով որ գոյ արքունիքն և առնէ նորէն իր առջեպատիւր, և այնչափ ըրաւ, որ վերջապէս թագուհին խոտապաւ զիջանիլ իրեն խնդիրքին, բայց չհաւանեցաւ ելլել իր առանձնութենէն, մինչև որ Հռիփարատս երգուընցաւ Անգղիոյ մեծամեծաց և Լոնտրայի քաղաքապետին գիմացը որ վնաս մը չբհասցնէ ոչ իրեն և ոչ իր ազգանցը :

Գիտէք, սիրելի ազաք, որ Հռիփարատս կարգուած էր շատ տարիէ՛ի վեր մեծանուն Ուարուիքի երկրորդ ազգանը հետ, որուն անունն էր Աննա Նեվիլ և առաքինի ազջիկ մըն էր: Յանկարծ Հռիփարատս հրամայեց այս թագուհւոյս որ իր բնակութենէն դուրս չելլէ, և դուրսը ձայն հանեց թէ ծանր հիւանդ էր անիկայ, և քիչ վերջը հռչակել տուաւ թէ մեռեր է: Անգղիացի ժողովուրդը չխարուեցաւ աս բանիս վրայ, և ամէնքը մտքերնին գրին թէ խեղճ թագուհին թոռնաւորուած էր: Այսպէս ահա, ազնիւ ազաք, Հռիփարատս Գ անօրէնութենէ անօրէնութիւն կը քայլէր: Աս գիպուածէն վերջը նորէն վրայ տուաւ Եղիսարեթ թագուհւոյն որ ազլիկն իրեն կնութեան ապ, և թերևս ճարտարութեամբ ձեռքէն առնէր զանիկայ, թէ որ անկարծելի գէսւք մը վերջ չտար իր անօրէնութեանցն ու իր կենացը:

Աս անգղիացի լորտերուն մէջ՝ որ Գազղիա փախեր էին, երիտասարդ իշխան մը կար Հենրիկոս Դիւտոր անունով, որ Ռիչմընտի կոմս կ'ըսուէր,

և զորն որ իր ծնողքը Պրըզանեի գքսին քով խըրկեր էին Հռիփարտոսի բարկութենէն խալըսելու համար . Հռիփարտոս կ'ուզէր սպաննել զանիկայ, վասն զի հեռուէն աղքականութիւն ունէր Լէնգէսդրի Թագաւորական ցեղին հետ : Այս լորտը Գաղղիացի Աստարինէի Թսոն էր , Հենրիկոս Եին և Օուէն Դիւտորի այրւոյն . Օուէն Դիւտոր կալ լեսացի ասպետ մըն էր , որուն հետ կարգուեր էր Թագուհին՝ Հենրիկոս Եին մահուոնէն վերջը :

Հենրիկոս Դիւտոր, աղաքս, մեծ կարըճութիւն և հազարումէկ աղէկ յատկութիւններ ունէր , անոր համար իրեն վրայ աչքերնին գարձուցին անգղիացի մեծամեծները Հռիփարտոսի ձեռքէն ազատելու համար . շատ լորտեր իրեն գացին Գաղղիա , խոստանալով օգնել իրեն անձամբ և իրենց հպատակներովը , միայն թէ ուզենայ իրենց գլուխ կենալ , որպէս զի կարենան բռնաւորին գէմ պատերազմիլ . և Պրըզանեի գուքսը նաւեր տուաւ իրեն և ընտիր զինուորաց գունգ մը :

Կալէսի ծովեզերքը հանեց Հենրիկոս Ռիչմընտ իր սլոտի բանակը , ուր ասպահով էր շատ բարեկամներ գանալու , և անգղիացի լորտեր հոն վազելով՝ բազմացուցին իր զօրքը : Երբոր ճամբայ ելաւ , ուսկից որ կ'անցնէր զինքը իբրև Անգղիոյ ազատարարը կ'ընդունէին և ոչ ոք արգիւեց զինքը իր ճամբէն :

Հռիփարտոս շուտով իմացաւ իր Թշնամւոյն ցամաք ելլելը , և թէպէտ գիտէր թէ Անգղիացիք մահուչափ կ'ատեն զինքը , բայց կը մտածէր որ եթէ Ռիչմընտի յաղթելու ըլլայ , ոչ ոք կը համարձակի անկէ վերջը իր Թագաւորութեանը գէմ ելլել : Ուստի ճամբայ ելաւ այնպիսի բանակով մը , որ քան զԴիւտորինը շատ աւելի էր , և երկու կողմի Թշնամիքը գիմացէ գիմաց ելան սլոտի քաղքի մը քով , որուն անունն էր Պուլտրփի , Լէյսըսգըրէն քիչ մը հեռու :

Բայց երբոր առ պատերազմին ժամանակը մօտեցաւ, որ պիտի որոշէր թէ արգեօք անզգամը պիտի կորոզնցնէ՞ չէ նէ պիտի պահէ թագաւորութիւնը՝ զոր այնչափ չարիքներով գներ էր, Հռիփարտոսի վրայ ակամայ սարսափ մը եկաւ. առաջին անգամ իր կենացը մէջ խղճմտանքը կը յանգիմաներ զինքը ըրած անօրէնութեանցն համար : , Գիշերները ահաւոր երազներ սկսաւ տեսնալ, բոլոր սպաննած անձինքը տժգոյն և արիւնազանգ մարմնով դիմացը կ'ելլէին, երեսը կը զարնէին ըրած յանցանքները և մօտալուտ մահ մը կը սպառնային. շատ անգամ իր ծառաները գիշերատեն քովը վազեցին երազին մէջ հանած սաստիկ աղաղակները լսելով, և տեսան որ քունի մէջ ոտք ելած էր՝ ձեռքը սուրին վրայ, աչուրներն անշարժ ու մոլեգին : Հռիփարտոսէն աւելի ցաւակցութեան արժանի մարդ չէր կրնար ըլլալ. բայց ս'ի կրնար գթալ անոր վրայ՝ որ միշտ անգութ եղեր էր :

Ազնուական և վեհանձն անձի մը կտորձութիւնը, սիրելիք, մեծամեծ գործեր ընել կու տայ մարդուս. բայց Հռիփարտոսի մը պէս հրեշիւն կտորձութիւնն ուրիշ բան չէր բայց եթէ վայրենի գազանութիւն մը, ինչպէս վագրինն և ընձառիւծին՝ երբոր կը յարձրկին որսորդին վրայ բզբքեղութեամբ : Երբոր տեսաւ Ռիչմընտ կոմսին գունդերը որ կարգաւ առաջ կու գան, տեսակ մը խենթութիւն եկաւ վրան և քանի մը անգամ պոռայ ինքիւրմէ գօւրս ելած. « Զի մը, ձի մը, իմ թագաւորութիւնս կու տամ ձիու մը համար » : Երբոր իր պատերազմական ձիուն վրայ նստուցին զինքը, թշնամեաց բանակին մէջ վազեց մոլեգին, առջևի եկածը զարնելով, և կը ջանար որ Դիւտոր առջևն ելլէ : Բայց շուտով յայտնուեցաւ թշնամեաց՝ սաղաւարտին վրայի օսկի պսակը տեսնուելով, և մէկէն ձիաւորնիւր չորս կողմը պաշարելով՝ իրենց

հարուածներուն տակ սպաննեցին : Ասպետ մը հոխքարտոսի պսակը յաղթողին տարաւ , և երկրորդ օրն ալ մարմինը ձիու մը վրայ խաչաձև գրուած՝ ապրանքի մը պէս Լէյօրսդըր տարուեցաւ , ուր կրօնաւորները թաղեցին զինքը իրենց եկեղեցւոյն մէջ , որպէս զի չըսուի թէ թագաւորական ցեղէ անձ մը անթաղ մնաց :

Հոխքարտոս Գին մահուամբը , տղաքս , վերջացաւ Եօթքի տանէն թագաւորութիւնը , որն որքիչ տարի աւեր էր , և Ռիչմընտ գուբան երբոր աթոռ նստաւ՝ կոչուեցաւ Հենրիկոս Է : Իրեն կին առաւ Եդուարդ Գին անգրանիկ աղջիկը , և ասանկով միացընելով Եօթքի և Լէնգէսդրի ցեղերը , եղաւ գլուխ Անգղիոյ նոր թագաւորական ցեղի մը , զոր կ'անուանեն Դիւտորի ցեղ :

ԽԱ.

ՍԻՄՆԷԼ ԵՒ ՈՒԱՐՊԷՔ

Թուական 1485-1509 :

Հենրիկոս Դիւտոր , որ Պոզուորտհի յաղթութեամբը թագաւորական աթոռ ելաւ , ազնիւ պատանիք , Լոնտրայի ժողովուրդէն հազարումէկ ուրախութեան ազաղակներով ընդունուեցաւ՝ մայրաքաղաքը մտած միջոց . բայց թէպէտ ժողովուրդն ուրախ էր , իրեն սիրտը հանգարտ չէր . վասն զի զիտէր թէ զեռ Եօթքի ընտանիքէն աղայ մը ուջ էր , որ իրմէն աւելի իրաւունք ունէր թագաւորելու :

Այս տղան Ուարուիք կոմսն էր , թշուառ
10*

Գլխարէնսի գքսին որդին, զոր Եղուարդ Դ Տալուա-
ւի ըսուած գինւոյն տակառի մը մէջ խղզել աուեր
էր, ինչպէս որ քիչ մը առաջ պատմեցի ձեզի :
Այս պզտի իշխանս նոյն ատեն տասնըմէկ տա-
րուան էր, և իր կենաց մեծ մասը խիստ բանտի
մէջ անցուցեր էր : Հոխքարտոս Գ իր Թագաւո-
րութեան միջոցը փակեր էր զանիկայ բերդի մը
մէջ, և Հենրիկոս էին առաջին գործողութիւնն ան
եղաւ որ զանիկայ Լոնարայի Աշտարակը բերել
տուաւ : Բայց նոր Թագաւորը կուզ Հոխքարտո-
սին պէս չար չէր և թէպէտ շատ մտածութեան
նիւթ եղաւ իրեն Ուարուիքը, բայց սպարսպեց որ
ամէն պէտք եղած պատիւը տան անոր :

Աս ատենները, սիրելիք, անգղիացի լորտերը
շատ կորսնցուցած էին իրենց նախնեաց խռովա-
րար և պատերազմական բնաւորութիւնը : Երկուց
Վարդից երկայն կռիւները ջնջեր կամ ցրուեր էին
իրենց ամենէն նշանաւոր ընտանիքներէն շատերը,
և իրենցմէ շատինն ալ գղեակները կործաներ էին
քաղաքական պատերազմներէն : Ուրիշ կողմանէ
ալ, քաղաքացիներն որոնք Սիմոն Մոնֆօրի ժա-
մանակէն ի վեր Թագաւորաց խորհուրդներուն կը
կանչուէին, ալ խորհրդարանին մէջ լորտերէն
զատ մասնաւոր ժողովք մը կը ձևացնէին, որուն
ժողովք հասարակութեան անունը կու տային . և այն
զանազանութիւնն որ երկայն ժամանակ եղած էր
նորմանտացի պարոններուն և սաքսոններէն ա-
ռաջ եկած ժողովրդեան մէջ գրեթէ բոլորովին
վերցուած էր, և բոլոր ազգը կարծես թէ հանդրս-
տեան և հանգարտութեան միայն կը ցանկար :

Հենրիկոս Է ճարտար և խոհեմ Թագաւոր ըլ-
լալուն՝ կրնար յուսալ որ աղէկ Թագաւորութիւն
մը ունենայ . բայց մէյ մ'ալ յանկարծ նոյն ա-
տենները ձայն ելաւ թէ Իւլանտայի մէջ տղայ մը
Ուարուիքի անուամբ գուրս ելեր է և Թագաւոր
անուանուեր է Եղուարդ Զ անուամբ :

Հենրիկոս Թագաւորը աղէկ գիտէր թէ այն տղան չէր կրնար Գլարէնսի դքսին տղան ըլլալ, վասն զի բուն Ուարուիքը գեռ Լոնարայի Աշտարակին մէջ բանտուած էր. բայց որովհետև շատ անգղիացիներ հաւատացին աս բանիս, Թագաւորը մտքերնին շտկելու համար ստիպուեցաւ պատանին բանտէն հանել և իր հետը Սուրբ Պօղոս եկեղեցին տանիլ, ուր բոլոր ժողովուրդը կարենայ տեսնել զանիկայ իր քովը. բաց ասկից ազատութիւն տուաւ որ կարենան ամէնքը անոր քովը մօտենալ Ուէսդմինսդրի արքունեաց մէջ, և իրեն հետ խօսիլ. անանկ որ քիչ ատենէն համոզուեցան ամէնքը թէ այն կարծեցեալ Եղուարդ Չը խաբէրային մէկն է եղեր. և երբոր ուզեց ցամաք ելլել Անգղիա, ոչ ոք զէնք առաւ իրեն օգնելու համար, և Թագաւորին առջևը բերուելով՝ հրապարակաւ խոստովանեցաւ իր խաբէութիւնը և յայտնեց թէ իր անունը Լամպերդ Սիմնէլ էր :

Հենրիկոս սաստիկ պատժեց զանոնք որ աս պատրուակաւ շփոթութիւն հաներ էին, բայց Սիմնէլէ հասակին վրայ գլխաւով, հրամայեց որ արքունեաց խոհակերոցը տանին աշխատելու, և հոն անիկայ որ Անգղիոյ Թագաւոր ինքզինքը անուաներ էր՝ տարիներով շամփուր կը դարձընէր և կամ սաները կը մաքրէր :

Բայց ասով չվհատեցան ընաւ Հենրիկոսի ծածուկ թշնամիները, և երբոր այս Թագաւորը Գաղղիոյ Վարդուս Ը Թագաւորին հետ պատերազմելու զբաղած էր, իմացաւ որ մէկ ուրիշ նոր նախանձորդ մը երևան ելեր էր իրեն ձեռքէն Թագն առնելու համար : Անիկայ քսան տարուան երիտասարդ մըն էր որ օտարազգի նաւով մը Խուլանտա եկեր էր, ուր ձայն հաներ էր թէ ինքը Հոլքարտոս Եօրքի գուքսն է, Եղուարդայ գժբապղ տղոց երկրորդը, զորոնք Դիւրը խղզեր էր Աշտարակին մէջ շատ տարի առաջ :

Աս նոր խաբերան, որուն բուն անունը Ռեդի-
Ուորթ էր, շատ աւելի ճարտար էր քան զԱմ-
նէլ: Շատ մանրամասն պարզօրէնքով էր պատ-
մէր ասիկայ թէ Բնչպէս հաւատարիմ ծառաներու
ձեռքով փոխեր էր Աշտարակէն՝ իր Եզուարդ Ե
եղբորը սպանութենէն ետեւ, և անկէ այլ և այլ
աշխարհքներ բնակեր էր՝ միշտ անունը ծածկելով,
և թէ վերջապէս որոշած էր որ գայ ասնէ Անգ-
ղիոյ Թագաւորութիւնը որն որ իրեն կ'իյնար:
Չարմանալին առ է որ շատերը՝ որոնք աւսած էին
Եօրջի գուքսը իր ազայութեանն ասան, կը զուր-
ցէին որ շատ նմանութիւն ունէր աս մարգուս
հետ. անանկ որ խել մը անգղիացիք քիչ մը ասին
հաւատացին թէ կարելի էր որ պղտի Հսկարտուսը
անկարծելի բարերապագութեամբ մը ազտած ըլ-
լայ իր հօրեղբորը խրկած գա՛նձներուն ձեռ-
քէն:

Հենրիկոս Է շատ իռավեցաւ աս բանիս վրայ,
ինչպէս որ գուք ալ կրնար երևակայել, մանաւանդ
երբոր իմացաւ թէ այն խաբերան Թագաւոր ա-
նուանուեր է իւլանապոլոցմէ Հսկարտոս Գ ա-
նուամբ: Մէկէն զինուոր խրկեց անոր գէտ. բայց
անիկայ իմանալով անոնց մօտենալը և արգէն իրեն
կողմնակիցներէն երեսի վրայ ձգուած ըլլալով,
փախաւ ապաւինեցաւ ի Գողզիա, ուր մեծ ըն-
գունելութիւն գասաւ Կարոլոս Ըէն, իբրև Ճշմա-
րիտ Ժառանգ Անգղիոյ գահուն: Բայց քիչ վերջ
Թագաւորն իմանալով Ուարպէքի խաբէութիւնը,
հրամայեց որ իր տէրութենէն գուրս ելլէ: Ուար-
պէք ան ասան Սկովտիա անցաւ, որուն Թագա-
ւորը Հինրիկոս Էի վրայ ատելութիւն ունենալուն՝
մեծ պատուով ընգունեցաւ և իրեն քրոջն ազջիկը
անոր կնութեան տուաւ, որ առաքինի իշխանուհի
մըն էր: Ուր որ կ'երթար Ուարպէք, « ճերմակ
վարդ » կը կանչէր ինքզինքը, վասն զի կ'ըսէր թէ

վերջին շառաւիղն էր Եօթբի ընտանիքին . և իր շին-
ծու ԹշուառուԹեանցը պատմութիւնները շատե-
րուն սիրտը շարժելով, մեծ բազմութիւն մը կող-
մնակիցներու իրեն շահեցաւ, որոնք գաղտուկ կը
գործէին Անգղիոյ մէջ, և առթի կը սպասէին որ
ուրք ելլան, ու զինքը Թագաւորեցընեն :

Շատ տարի ասանկ խարէբայ Հռիքարտոս Դը
իր սուտերովք խոռվութիւն ձգելէն վերջը, Սկով-
տիոյ Թագաւորէն խրախուսուելով որ ստակ և զօրք
առուաւ իրեն, համարձակեցաւ պղտի բանակով
մը Անգլիա մանալու . Հենրիկոս Դիւտոր ալ եր-
կայն ատենէ ՚ի վեր աս կ'ուզէր, ուստի մէկէն բա-
նակովն առջնն ելաւ և պատերազմի հրաւիրեց .
բայց հիմա պիտի տեսնէք Թէ պէտք չեղաւ սուր
քաշելու :

Ուարպէք, որ Թագաւոր ըլլալու կը ջանար,
շատ հեռու էր նաև սովորական կտրըճութենէ . ա-
նանկ որ հազիւ Թէ հեռուէն տեսաւ Անգղիոյ ար-
քունական գրօջը, այնպիսի մեծ վախ մը առաւ
զինքը, որ աճապարելով գիշերանց ծածուկ փա-
խաւ իր բանակէն, անցաւ Հենրիկոսին բանակը
ու անոր ուրքը ինկաւ խնդրելով որ միայն կեանքը
չնորհէ իրեն : Այն քիչ զօրքն որ ունէր՝ ցրուե-
ցան, որով բոլորովին օդը ելաւ այս փորձը :

Բայց բաւական չէր Հենրիկոսին զՈւարպէք
բռնելը, կ'ուզէր նաև որ բոլոր Անգղիացուց ցու-
ցընէ անոր խարէութիւնը . անոր համար երբոր
Լոնարա գնաց՝ զանիկայ ալ հետը տարաւ ու ձիւ-
վրայ նստեցուցած՝ բոլոր քաղաքը պարաջուց իրեք
օր, որպէս զի բոլոր ժողովուրդը աղէկ մը տեսնայ
զանիկայ : Վերջը շղթայով կապել առուաւ ամբողջ
օր մը Ուէսգմինսգրի պալատին մեծ սրահին մէջ,
ուր հրաման եղաւ մանալու ժողովրդեան, և հոն
ստիպեց զանիկայ որ բարձր ձայնով կարգայ խել
մը անգամ իր խարէութեան խոստովանութիւնը,

որան մէջ կը յայտնէր իր բուն անանը, և բաւարարած խորամանկութիւնները, և իր հարբ բաւարարութիւնը կը ծանուցանէր, որ Զիմարայի հրեայ վաճառական մըն էր :

Այս արտիկարանքէն ետքը, որ Աւարպէքէ զատ ուր ըլլար՝ ամեթէն կը մնանէր, Թագաւորը Աշտարակը իրկեց զինքը, ուր շատ ասորի կեցաւ խիստ բանասարգելութեամբ : Իսկ անոր կնիկանը՝ սկիւտիայի իշխանուհոյն հետ Հենրիկոս շատ անուշութեամբ վարուեցաւ, և իր կնիքը՝ Եղիսաբեթ Թագուհիին քովն ընկեր գրաւ, միանգամայն ամէն մեծարանք ցուցնելով. առ խաթմանը երկայն ատեն Անգղիոյ արքունիքը կեցաւ, ուր իրեն երեսին ձերմբութեանն համար՝ Սպիտակ վարդ բաւեցաւ :

Ճամանակ անցնելէ վերջը, Աւարպէք ձանձրանալով բանախն մէջ սկսաւ Աւարուիք կամօին հետ բարեկամութիւն ընել, որ Սիմեէլի գիպուածէն ետեւ նորէն Աշտարակը փախաւած էր. և երկուքը միասեղ որոշեցին որ փախչին քանի մը պահապաններու օգնութեամբ, զորոնք ստակով իրենց կողմը շահած էին . բայց ան միջոցին որ բանախն վերջի գանէն գուրս կ'ելլային, անանսւեցան, և զինուորները ետենէն վազելով հասան ու նորէն իրենց բանաբ բերին :

Այս անխելք փորձը շատ գեշ եղաւ փախըտաւ կաններուն . վասն զի Հենրիկոս, որ ինչուան նոյն ատեն քաղցրութիւն բանեցուցած էր իր Թշնամեացը հետ, որոշեց վերջապէս որ հոգերէն ազատի և գատաւորներուն առջևը հանել տուաւ Աւարուիքը, որոնք 'ի մահ գատապարտեցին՝ առանց գթալու խեղճին ինչուան ան պտեն քաշած վշտերուն : Իսկ Աւարպէք ալ 'ի մահ գատապարտուեցաւ իրրե վնասակար օտարական մը . և գեռ չմեռած ստիպեցին որ նորէն կրկնէ բազմութեան գիմաց որ

ինքը խաբեբայ էր, և թողութիւն խնդրէ թագաւորէն բոլոր իր ըսած սուտերուն համար :

Ասանկ եղաւ, սիրելիք, հպարտ Ուարպէջին վերջը, որ երջանիկ կ'ապրէր, թէ որ փոխանակ թագաւորութեան փափաքելու՝ գոհ ըլլար իր հօրը խանութին մէջ աշխատիլ և չափաւոր կերպով ապրիլ :

Հենրիկոս է, որ աս երկուքին մահուրնէն վերջը շատ տարի չապրեցաւ, իրէք զաւակ թողուցաւ յիննէկը մանչ էր և Գալլէսի իշխան մահանունն ունէր, որ ետքը իրեն յաջորդեց. մէկալ երկուքը աղջիկ էին, որոնց մեծը կը կոչուէր Մարգարիտա, և կարգուեցաւ Յակոբ Ե Սկոթլիոյ թագաւորին հետ. երկրորդ աղջիկը Մարիամ կ'ըսուէր և կարգուեցաւ Լուգովիկոս ԺԲ Գաղղիոյ թագաւորին հետ, որմէ քիչ ամիսէն այրի մնաց, ետքը կրկին անգամ կարգուեցաւ անգղիացի իշխանի մը հետ, որ էր Սըֆֆըք գուբար : Կ'արժէ որ աս երկուքին անունները մտքերնիդ պահէք, ազնիւ տղաքս, որովհետև իրենց զաւակներուն վրայ շատ գիտնալիք կայ :

ԽԲ

ՎՈԼՍԷՅ ԿԱՐԴԻՆԱԼԸ

Թուական 1509—1530 :

Թեպէտ Հենրիկոս է Անգղիոյ ամենէն չար թագաւորներէն մէկը չեղաւ, սիրելիք, բայց երիտասարդ Ուարուիք կոմսին մահը զինքը ժողովրդեան տանիւ ըրած էր, որովհետև անով Բլանդամնէ ցեղը բոլորովին հատեր էր :

Ասկէ զատ, ծերունի թագաւորը քանի որ տարիքն առաջ գացեր էր՝ մտադձոտ ու կասկածոտ բընաւորութիւն մը աւեր էր, և անանկ անյագ ազահուութիւն մը ստացեր էր, որ ամէն տեսակ անիրաւութիւն ընել կու տար իրեն: Երկու արծաթասէր պաշտօնէից օգնութեամբ, որոնց անունն էր Էնարն և Տըտլէյ և որոնց վրայ դրած էր իր բուր վստահութիւնը, Հենրիկոս Դիւտոր կը կեղեքէր խեղճ ժողովուրդն անգթութեամբ. անանկ որ թէ որ մէկը յանցանք մը ընէր, կրնար ապահով ըլլալ թէ պատժէն կը խալըսի՝ թէ որ այնչափ ստակ ունենար որ կարենար թագաւորէն գնել իր ներումը: Անոր համար երբոր մեռաւ Հենրիկոս, ոչ ոք ցաւեցաւ վրան, և ամէնքը ուրախացան Կալլէսի իշխանին թագաւորական աթոռ ելլելուն վրայ, որ յաջորդեց իրեն Հենրիկոս Բ անուամբ:

Նոյն միջոցին Հենրիկոս Բ տասնըութ տարուան էր. բայց ազնիւ կերպ ունէր, գիտուն էր ու հանճարեղ, և ով որ քովը կ'երթար չէր դադրէր գովելէն իրեն բարի յատկութիւնները. պատանի թագաւորն աւելի դուրս կը ցատքէր բարձր հասակուն և վայելուչ կերպարանքով: Նոր թագաւորին առաջին գործքերը հաստատեցին այն աղէկ կարծիքն որ ամէնքն ունէին իր վրայ, և այն խառութիւնն որ բանեցուց բանա գնել տալով Էնարնը և Տըտլէյը, որոնք ծերունի թագաւորին հնազանդելու պատրուակաւ գրաւեր էին ժողովորդեան մէկ մեծ մասին բոլոր ունեցածը, բոլոր Անգլիացուոց սիրան իրեն շահեցաւ: Բայց գիտէք, սիրելիք, որ պէտք չէ միշտ զմարդիկ դատել իրենց առաջին գործքերէն. մաքերնիդ չըզար Հոովմայեցուոց պատմութեան մէջէն որ Ներոն կայսրը ցաւեցաւ գիր գրել գիտնալուն վրայ երբոր առաջին անգամ իրեն մահապարտի մը վճիռը բերին որ տակն անունը ստորագրէ:

Ան ատենները Հենրիկոսին քովը մարդ մը կար Վոլսէյ անունով, որ քիչ գանուող ճարտարութիւն ունեցողներէն մէկն էր : Թեպէտ հասարակ աստիճանի մարդ էր, որովհետև հայրը Լոնտրայի մօտ պզտի քաղքի մը մէջ մնալաճառ մըն էր, բայց իր տաղանգովն ու յաջողակութեամբը Անգղիոյ ատենագիրութեան, Եորքի արքեպիսկոպոսութեան և կարգինալութեան աստիճաններուն հասաւ : Եւ Հենրիկոս Ը այնպիսի մտերմութեամբ կապուեցաւ հետը, որ խելքը ուրիշ բանի տուաւ և գրեթէ բոլորովին անոր վրայ ձգեց բոլոր իր տէրութեան կառավարութիւնը, և ամէն բան կ'ուզէր Վոլսէյի աջքովը տեսնել :

Ան ժամանակէն ՚ի վեր, աղնիւ աղաքս, Վոլսէյ այնչափ ամբարտաւանութեամբ վարուեցաւ ամենէն մեծ անգղիացի իշխաններուն հետ, որչափ որ հլու և խոնարհ էր թագաւորին առջև. և մինչգեռ Հենրիկոս հաճոյից և զեղիսութեան մէջ ընկղմած՝ անխնայ կը գործածէր իր հօրը ամենայն խնամքով ժողված և իրեն ձգած ստակները, Վոլսէյ թագաւորին բարիք ընել կեղծելով մեծ հարստութիւն կը ժողվէր, և ժողովրդեան մէջ միշտ ոսկիէ ու մետաքսէ բեհեղներ հագած կը պտըտէր, որն որ ոչ ոք ինչուան ան ատեն հագած էր Անգղիոյ մէջ :

Նոյն միջոցին, սիրելիք, բոլոր Եւրոպա խռոված էր այնպիսի ցաւալի դիպուածով մը, որն որ հոգևոր մնասէն զատ՝ երկայն պատերազմներու և թշուառութեանց ալ պատճառ պիտի ըլլար քիչ ա տենէն : Մարտինոս Լուտեր անուամբ գերմանացի կրօնաւորը՝ Քրիստոսի Ճմարիա եկեղեցիէն բաժնուեր էր մոլար վարդապետութիւն մը տարածելով ամէն դին, և իրեն հետևողները Գերմանիոյ մէջ՝ Բրոքհարանդ կամ Բողոտական անունն առեր էին : Ինչուան ան ատեն չէր մտած Անգղիա աս մոլո-

բութիւնը, և Հենրիկոս Ը Վալսէյի խորհրդին հետեւելով խոստացեր էր պապին հաւատարիմ մընալու, որով պապական հասօրոյ փառաւոր անուանը արժանի եղեր էր :

Պէտք է հոս գիտնաք, ազաքս, որ Հենրիկոս Թագաւորը իր պատկուելէն քիչ վերջը կարգուեր էր Փերաինանոս Ուզղափառին ազջկանը հետ. առան Սպանիոյ Թագաւորն է, որ Մաւրիտանացոց ձեռքէն առաւ Կրանագա քաղաքը և Սպանիոյ մէջէն բոլորովին զերնուեց զանոնք, ինչպէս որ Միջին Դարու պատմութեան մէջ կարգացիք : Աս իշխանաւհիս, որ կը կոչուէր Կատարինէ Արափանացի, ոչ այնչափ երիտասարդ և ոչ այնչափ գեղեցիկ էր. բայց քաղցր, բարեպաշտ, համբերող, առաքինի էր, ու հազարումէկ ուրիշ բարի յատկութիւններով զարգարուած, որոնք գեղեցկութենէն վեր են : Մէկ ազջիկ տղայ մը միայն ունեցաւ ասիկայ Մարիամ անուանով, զորն որ իրեն յաջորդ ընտրելու միտքը դրած էր Հենրիկոս, Թէ որ մանչ աղայ չունենար իր Թագաւորութեանը ժառանգ :

Տասնըվեց տարի անցնելէն վերջը առ ամուսնութեան վրայ, Թագաւորն որ ինչուան ան ատեն շատ սիրով կը վարուէր Կատարինէ Թագուհայն հետ, յանկարծ սկսաւ խորշիլ անկէց. նոյնպէս Մարիամ ազջիկն ալ քիչ անգամ քովը կը կանչէր, և ոչ երբէք գորովական խօսք մը կ'ըսէր անոր, ինչպէս որ բնականաբար ազնիւ հօր մը բերնէն կ'ելլէ :

Կ'ուզեմ գիտնաք որ քրիստոնեայ երկիրնեւորու մէջ եկեղեցւոյ արգելք կայ որ մարդ մը իր եղբորը այրւոյն հետ չկարգուի. բանը եկուր նայէ որ Կատարինէն գեռ Հենրիկոսին հետ չկարգուած՝ Անգղիա բերուեր էր անոր անդրանիկ եղբորը հետ կարգուելու համար, որուն անունն էր

Արթուր . բայց ամուսնանալէն առաջ մեռեր էր .
Արթուր :

Ան ատենները Վոլսէյ կարգինալը որ գիտէր
Թէ Հենրիկոս զուարճութիւն կը սիրէ բնութեամբ,
մեծ հանգէս մը տուաւ անոր իր պալատներէն մէ-
կուն մէջ, ուր հրաւիրեց Անգղիոյ ամենէն գեղե-
ցիկ խաթունները . ասոնց մէջ մէկ մը կար Աննա
Պուլէն անունով, որ մեծ ցեղէ էր . Թագաւորն
ասոր գեղեցկութեանն այնչափ հաւնեցաւ, որ
մտքին մէջ որոշեց մէկէն որ Վատարինէն Թողու
ու ան առնէ իրեն կին, և երկրորդ օրը հրամայեց
Վոլսէյի Վղեմէս է պապէն գրով հրաման խըն-
դրելու որ կարենայ արձրկել Վատարինէ Թագու-
հին, պատճառ բերելով Թէ իր եղբօրը այրին է :
Բայց Վղեմէս պապը իմանալով անոր խնդիրքին
բուն պատճառը, չտուաւ Թագաւորին խնդրած
հրամանը :

Երբոր Հենրիկոս պապին կամքն իմացաւ, բար-
կութենէն կրակ կտրեցաւ, և ինքիրմէն դուրս ե-
լած՝ երգուընցաւ որ անկէ ետև Անգղիա դադրի
Հռովմայ սրբազան քահանայապետին հնազանդե-
լէն, և նոր աղանդ մը հնարեց, որուն գլուխ ինքն
եղաւ, և չուզենալով որ Անգղիացիք բողոքական
կոչուին Գերմանիոյ Լուտերականաց պէս, անուն
գրաւ իր մոլորութեանը Անգլիական իթօն : Քիչ
ատենէն Վատարինէ Արակոնացին Թագուհիու-
թենէ ելաւ, և Աննա Պուլէն անոր տեղն անցաւ :

Վոլսէյ շատ ջանք ըրաւ որ Հենրիկոսի միտքը
փոխէ՝ որպէս զի Աննա Պուլէնի հետ չկարգուի և
պապին հետ ալ հաշտուի առանց ուղղափառ հա-
ւատքը Թողու : Բայց Թագաւորը, որ իրեն կա-
մացը դէմ եղած խօսակցութեան չէր կրնար համ-
բերել, Աննա Պուլէնի աղաչանացը զիջանելով, որն
որ իրեն Թշնամին կը սեպէր զկարգինալը, միտքը
գրաւ որ ալ երեսէ ձգէ զՎոլսէյ ու յարմար առ-

Թի մը կը սպասէր, որն որ քիչ ատենէն պատահեցաւ :

Անժիլապէս ան ատենները Թագաւորը հրամայեց կարգինալին որ խրկէ իրեն այն գիրքը՝ որուն մէջ նշանակուած էր բոլոր Թագաւորական գանձը . Վոլտէյ, որ անոր ճիշդ նման գիրք մ'ալ չի նեւ տուած էր՝ իր յատուկ հարստութիւնները նշանելու համար, շփոթմամբ իրենը խաւրեց Թագաւորին : Առջի տեսնելուն Հենրիկոս իմացաւ մէկէն պաշտօնէին սխալմունչքը, և իր բնական կասկածառութենէն շարժած՝ սկսաւ ուշադրութեամբ մը քննել ան գիրքը, որուն մէջ գրած տեսաւ բազմութիւն մը դժեկաց, պալատներու, կալուածոց, անասուներու, տգամանդներու, և մեծագին կահկարասեաց . զարմացաւ մնաց Հենրիկոս, ու ինքն ալ իր հօրմէն քիչ ազահ մը չըլլալով, որոշեց որ սպասէ զՎոլտէյ բոլոր ունեցածները ձեռքէն առնելով :

Եւ իրօք քիչ օրէն ետև՝ Թագաւորը զիջանելով Աննա Պուլէնի ազաչանացը, արգիլեց կարգինալին որ մէյ մ'ալ իր առջևը չերևնայ, պատուիրեց որ շուտով վանք մը քաշուի, և իմացուց իրեն որ պէտք է ձգէ իր բնակութեանն համար Լոնտրա շինել տուած նոր մէկ փառաւոր պալատը, որն որ անկէ վերջը Անգղիոյ Թագաւորաց բնակարան եղաւ ու Ռայդ-Հալ կոչուեցաւ : Ինչուան նոյն ատեն Անգղիոյ մէջ անկէ աւելի փառաւոր չէիք չէր տեսնուած . խուցերը պատած էին ոսկեհուն ու արծաթահիւս կերպասներով, և ուրիշ մեծագին կահկարասիներէն զատ՝ կար մէջը նաև գարան մը լեցուն ոսկեղէն սեղանի անօթներով, որոնք ահուկներով յեռեալ էին :

Աս անկարծելի Թշուառութիւնը՝ Վոլտէյին համար կայծակի հարուածի մը պէտ եղաւ, վասն զի փառասէր մարդիկ չեն կրնար հաւատալ որ շաս

տարուան աշխատանքով ստացած իշխանութիւնն ՚նին մէկ վայրկենի մէջ կորսընցընեն : Որոնք որ ան ատեն քովը գտնուեցան՝ սարսափեցան իր երեսին տժգունութենէն ու այլայլութենէն , ու կ'ըսեն թէ հազիւ քանի մը խօսք կրցաւ ըսել . երբոր Լոնտրայէն գուրս պիտի ելլար , Հենրիկոս իր հին բարեկամին վրայ ունեցած գութն յիշելով՝ մատնի մը խաւրեց անոր , և Վոլտէյ՝ որ քիչ օր առաջ այնչափ ամբարտաւան ու յանգուգն էր , խոնարհութեամբ ձիէն վար իջաւ ու տղմին վրայ չոքեցաւ , թագաւորին այս վերջին սիրոյ նշանը յարգութեամբ ընդունելու համար :

Ահաւասիկ ասանկ յանկարծական կերպով , տղաքս , Վոլտէյ իր մեծութենէն ինկաւ կործանեցաւ . և միշտ հալածուելով իր թշնամիներէն , որոնք կը ջանային հրաման առնել թագաւորէն զինքը Լոնտրայի Աշտարակը փակելու համար , Լէյսըսդըրի մէջ վանք մը առանձնացաւ , ուր որ վանքին մեծաւորին ոտքը իյնալով . « Աբբայ հայր , ըսաւ , հոս կու գամ մահկանացու մարմինս հանգչեցընելու համար » :

Անկէ քիչ մը վերջը վտանգաւոր հիւանդութենէ մը բռնուեցաւ , որով իմացաւ թէ քիչ ատենէն պիտի մեռնի . մեռնելէն առաջ աս նշանաւոր խօսքս ըսաւ . « Ափսոս . թէ որ ես ինչ ոգւով որ թագաւորին ծառայեցի՝ նոյն ոգւով Աստուծոյ ծառայած ըլլայի , հիմա զիս ասանկ երեսէ չէր ձգէր » :

Վոլտէյի մահուընէն քանի մը ամիս ետքը , Աննա Պուլէն Լոնտրայի Աշտարակը գնաց , ըստ սովորութեան Անգղիոյ թագաւորաց ու թագուհեաց՝ իր թագադրութեան նախընթաց գիշերն հոն անցընելու համար . երկրորդ օրը թագադրութիւնը կատարուեցաւ փառաւոր արարողութեամբք Ուէսգմինսդրի մէջ . անշուշտ ան ատեն թագուհի ըլլա-

ըվ երջանկութեան ծայրը հասած կարծեց ինք-
զինքը, բայց բիշ տակնէն սկստ անանէր, սիրե-
լիք. Թէ քանի՞ նստաւ իրեն այն իշխանութիւնն
որուն այնչափ կը փափաքէր :

ԻԳ

Թ Ո Վ Մ Ա Ս Մ Ո Ր Ո Ւ Տ

Թուական 1530—1536:

Հենրիկոս Ը իր փափաքանայր հասնելէն ետե,
այսինքն Անգղիոյ եկեղեցւոյն գլուխ ըլլալէն ու
Աննա Պուլէնի հետ ամուսնանալէն ետքը, Թերեա
կարծուի Թէ առջինէն աւելի երջանիկ եղաւ .
բայց ինչպէս կրնայ երջանկութիւն դանաղ ով որ
գէշ գործք մը ընէ, մանաւանդ ով որ քրիստոսնէա-
կան ուզիզ կրօնքն 'ի հիմանց խախտէ . ան առե-
նէն որ իր չար յօժարութեանցը ձեռքը մտանեց
ինքզինքը, զորոնք Վոլսէյ ինչուան նոյն առեն սան-
ձեր էր, Հենրիկոս ալ սկսաւ անանկ վարուիլ
ինչպէս որ էր բնութեամբ, այսինքն վայրագ, ան-
հանգարտ, կասկածոտ ու արիւնահէզ :

Ան առենները Եզիսարէթ Պարզըն անունով
կին մը, որուն Քէնդի տաբօ օրիորդ մտականունը կու
տային՝ իր բարեպաշտութեանն համար, անխո-
հեմութեամբ ձայն հանեց ժողովրդեան մէջ Թէ
Հենրիկոս քիչ առենէն պիտի մեռնի Կատարինէ
Թագուհւոյն գէմ ըրած անգթութեանը փոխարէն:
Հենրիկոս զանիկայ ու անոնք որ իրեն խօսքերուն
մտիկ ըրեր էին մեռցընել տուաւ, ու խորհրդա-

լանն ալ իրեն կամբը կատարելու համար՝ պիւ մը այսինքն օրէնք մը հանեց , որով մահուան կը դատապարտէր զայն որ կը համարձակէր թագաւորին մահուանը վրայ խօսիլ :

Այնպիսի փառասիրութեամբ Հենրիկոս անգղիական եկեղեցւոյն գլխաւորութիւնն իր վրայ առեր էր , որ անբաւելի յանցանք կը սեպէր թէ որ իր հպատակներէն մէկը աս բանիս վրայօք թեթև կերպով մը դէմ խօսէր . ասանկով Անգղիոյ ամենէն առաքինի մարդիկներէն շատը սպաննուեցան աս պատճառաւ :

Նոյն ատենները Հենրիկոս Ըի արքունիքը երկու պատկառելի ծերունիք կային , զորոնք ամէնքը կը սիրէին ու կը պատուէին իրենց իմաստութեանն ու սակաւագիւտ առաքինութեանցն համար . մէկը Յովհաննէս Ֆիշըր Ռոչըսթըրի եպիսկոպոսն էր , իսկ միւսը Թովմաս Մորուս , որն որ Առլսէյի իշնալէն վերջը՝ Անգղիոյ ատենագարութեան պաշտօնն առած էր , որուն իր խելքովն ու ազնուական բընաւորութեամբը արժանի էր :

Բայց որովհետև Ֆիշըր , որ ան ատեն ութսուն տարեկանէն աւելի կար , համարձակ կը զուրցէր որ Հռովմայ պապն է եկեղեցւոյ գլուխը և թէ քրիստոնէական հաւատքի վերաբերեալ բաներուն մէջ թագաւորն անոր պէտք է հնազանդի , Հենրիկոս ամբաստանեց զանիկայ իբրև թէ Եղիսաբեթ Պարզընին գուշակութիւններուն մտիկ դրեր է , ու ժողովարանին գիմացը հանել տուաւ , ուր 'ի մահ դատապարտեցին զինքը : Ան ատենուան պապը , որ էր Պօղոս Գ՝ Կղեմէս Էին յաջորդը , Ֆիշըրի քրիստոնէական կտրճութիւնը լսելով ուզեց վարձատրել զանիկայ կարգինալ ընելով , որուն նշան սովորաբար կարճիւր գունով ու լայն եզերքով գլխարկ մը կը խաւրուէր . Հենրիկոս ալ ազնիւ եպիսկոպոսին մահը փութացուց , ըսելով թէ « Ա

նանկ ընեմ որ Ֆիշերի կարգինալուծեան գլխարկը հասած միջոցը՝ ինքը գլուխ չունենայ ։ և իրաւ-
ջընէ երկրորդ օրը գլխատուեցաւ ծերունին Աշա-
րակին դաւթին մէջ, ուր բանտարկուած էր առ-
րիէ մը աւելի ։

Ուշքսգըրի եպիսկոպոսին վիճակէն գուշակեց
Թովմաս Մարուս թէ իրեն գլուխն ալ ինչ փորձանք
պիտի գար . վասն զի առենագարուծենէն հրածա-
րեր էր, որպէս զի չստիպուի Հենրիկոսին ամէն օր
հանած անիրաւ հրամանագրաց առկը Թագաւո-
րական կնիքը գնելու : Ինքն ալ Ֆիշերի պէս ժա-
ղովարանին առջև հանուեցաւ, ուր գլխատուելու
գատաապարտուեցաւ . բայց նոյն իսկ գատաւորները
զարմացան Ճառնին երբոր տեսան ծերունին որ
Լոնտրայի փողոցներէն կ'անցնէր Աշարակէն սկը-
տեալ ինչուան Ուէսգմինսգըր, բրգէ հասա ու ու-
զորմելի զգեստ մը հագած, երեսը նիհարցած եր-
կայն բանտարկելուծենէն . խեղճը ճերմակ գա-
ւազանի մը վրայ կրթընած գողցըղալով կ'երթար,
որովհետև անգթուծեամբ չէին Թողուցած որ իր
աղաքը թեկն բռնեն : Այս առաքինի մարգս չկրցաւ
Թագաւորին բարկութենէն խալըսիլ . և միայն
չնորհք մը սր ըրաւ իրեն Հենրիկոս՝ աս եղաւ որ
փոխանակ խորհրդարանին վճռոյն համեմատ ասն-
ջանքով սպաննել աալու՝ գահճի ձեռքով գլխա-
տել տուաւ, որն որ չկրցաւ իր անպիտան պաշտօնը
առանց արցունք թափելու կատարել . իսկ գլուխը
Լոնտրայի կամրջին վրայ կախեցին չարագործի մը
պէս ։

Կրնաք երևակայել, աղաքս, թէ ինչ աստիճանի
իրենն դէմ գրգռեց Հենրիկոս բոլոր Անգղիա և
Եւրոպա այս անգուծ բարբարոտութեամբը . և
ամէնքը աշխարհիս չարագոյն բռնաւորներէն մէկը
կը տեսնէին զինքը, վասն զի Յիբեր և Կալիգուլա
միայն կը սպաննէին անմեղները ո և իցէ չնչին

պատճառանքով: Բայց Հենրիկոս Ը հոն ալ կանկ չառաւ, և ուրիշ զոհեր ալ ըրաւ իր չարասըր տութեանը:

Աս ատեններս Կատարինէ Արակոնացի Թագուհին, որ իրեք տարուընէ 'ի վեր վանք մը քաշուած՝ տխրութեամբ ու գառնութեամբ կ'անցընէր օրերը, մահուան մօտենայն իմանալով վերջին անգամ մը գրեց Թագաւորին յանձնելով անոր իր Մարիամ ազջիկը և ան հաւատարիմ ծառաներն որոնք իր քովն էին միայնութեան ատենը: Աս նա մակը Հենրիկոսին վրայ մեծ տպաւորութիւն ըրաւ, Թէպէտ գիտէք Թէ ինչ աստիճանի քարատիրա էր. կ'ըսեն Թէ չկրցաւ առանց լալու կարգալ զան, ու մէկէն իր պաշտօնակալաց մէկը խաւրեց խեղճ իշխանուհւոյն որ մխիթարէ զինքը, բայց Կատարինէ ան միջոցին մեռած էր: Թագաւորը սաստիկ ցաւելով, հրամայեց որ բոլոր արքունիքը սուգի զգեստ հագնին անոր յուղարկուողութեան օրը: Կ'ըսեն Թէ Աննա Պուլէն միայն գեղին մեաքսէ զգեստով համարձակեցաւ հասարակաց առջև երևնալ, ըսելով Թէ Աս օրէս Թագուհի եզայ, վասն զի սլ նախանձորգ չունիմ:

Բայց այս անգգայ կնիկը չէր կարծէր որ ինքն ալ անգունդի մը բերանն էր, և Թէ որչափ որ յանկարծական կերպով բարձրացեր էր՝ նոյնչափ դահաճիւթաբար պիտի իյնար գլորէր վհին մէջ: Պալատի կանանց մէջ մէկը կար, որուն անունն էր *Յովհաննա Սէմըր*. ասիկայ իր գեղեցկութեամբը Թագաւորին ալքը մտաւ, և Հենրիկոս միտքը զըրաւ որ զինքը Թագաւորական տթոն հանէ Աննային տեղը, Թէպէտ ազջիկ մը ունեցեր էր անկէ, որուն անունը Եղիսաբեթ գրեր և Կապէսի իշխանուհի անուաներ էր:

ԽԴ

Ա Ն Ն Ա Գ Ո Ւ Լ Է Ն

Թուական 1536—1546 :

Ան տաննէրը, սիրէ՞ք, Եւրոպոս գեւ սաղարու-
թիւն կար պատերազմի նմանութիւններ ձեռքը-
նելու, որոնց մէջ տապեաներ վերէն վար զինուած և
իրենց պատերազմական զարգարուն ձիերուն վայ
հեծած՝ կը ջանային մէկզմէկ վար ձգել: Ան որ իր
նախանձարգիները վար կը ձգէր՝ յաղթող կը սե-
պուէր, և իր քաջութեանը մրցանակ որտակ մը
կ'տանէր Թագուհիէն և կամ մեծ իշխանուհւոյ մը
ձեռքէն:

Հազիւ թէ երկք ամիս անցեր էր Կասաբինէ
Արակոնացւոյն մահուանը վայ, Հենրիկոս ուղեց
որ յեշեալ խաղը խաղցընել տայ Կիւիլ քաղքին
մէջ, որ Թէյմզ գետին վայ շինած է, ու այս հան-
դիսիս հրաւիրեց Անգղիոյ լորտերն ու առաջին
կարգի խաթունները: Ան օրուան տապեաներուն
մէջ ամենէն աւելի գուրս զատբողներն էին Ռաշ-
ֆըրդ լորտը՝ Աննայի եղբայրը, և ուրիշ ազնուա-
կան մը Կորրիս անսմոզ, որ Թագուհւոյն զինա-
կիրներէն մէկն էր:

Աս հանդիսիս ներկայ գտնուելու համար, ուր
կը անսնուէին ոսկիէ ու արծը թէ փալփլուն զէն-
քերով ծածկուած ասպեաններ, որոնք իրենց փե-
տրաւոր գեղեցիկ ձիերը կը զաղցընէին, Աննա Պու-
լէն զարդարուած պատուհանի մը առջև կեցեր էր,
և ամենուն աչքը իրեն վրայ էր: Թագաւորը ծանր
կերպով ու լուռ քովը կեցած էր, և երեսին վրայ
սաստիկ տհաճութիւն մը կ'երևնար:

Երբոր ամէնքը՝ հանգիսին զրաղած էին, յանկարծ գիտուածով Թագուհւոյն ձեռքէն Թաշկինա կը վար ինկաւ. մէկէն ասպետներէն մէկը, որ կարծուեցաւ Թէ Նորրիս լորտն ըլլայ, վեր առաւ ու երեսը սրբեց անով: Ան ատեն Թագաւորին երեսին գոյնը նետեց ու բարկութենէն կը գողար. նոյն վայրկենին ձգեց հանգէսն ու գնաց՝ հրամայելով որ ըսեն Թագուհւոյն Թէ խաղը չլինցած՝ նաւ մտնայ ու շուտով Ուէտգմինսզըր գայ:

Սարսափեցաւ Թագուհին երբ այս հրամանը բերին իրեն, որուն ամենեկին չէր սպասէր. մէկէն իմացաւ Թէ Թագաւորը նեղացեր է իրեն, և գիտէր Թէ ինչ աստիճանի վախնալու բան է անոր բարկութիւնը: Հնազանդեցաւ մէկէն առանց ձայն մը հանելու, բայց հազիւ Թէ նաւակ մտաւ Լոնարա երթալու համար, իր ծերունի հօրեղբայրը՝ որ էր Նորֆոլք դուքսը, եկաւ հասաւ իրեն, ու իմացուց Թէ Սշտարակը պիտի տանի զինքը:

Չեմ գիտեր ինչպէս ստորագրեմ ձեզի, ազնիւ տղաքս, Թէ ինչ աստիճանի ցաւ զգաց խեղճը այս լուրին վրայ. մէկէն իմացաւ որ Հենրիկոս միտքը դրած է որ սպաննէ զինքը: Երբոր Սշտարակն հասաւ, իրեն բանտն եղաւ այն խուցը որուն մէջը ատենօք հանգիստ քնացեր էր պսակման նախընթաց գիշերը. ան աստիճանի յուսահատութիւն եկաւ վրան, որ վախցան Թէ խելքը փախուցեր է. երբեմն իր մահուանը վրայ կու լար, երբեմն ալ բարձր ձայնով կը խնտար, վերջը նորէն կը սկսէր լալ, և ահաւոր հեծութիւններու հետ զուարճաղի խօսքեր կը խառնէր. իր Թշուառ վիճակը կարելի բան չէր որ մարդու սիրաբ չչարժէր. բայց իրեն քովի եղած մարգկանց սիրաբ բանտին քարերէն աւելի կարծր էին:

Առանց պատճառի չէր որ խեղճ կնիկը այնպէս յուսահատեր էր. երկրորդ օրը իմացաւ որ Թա-

գաւորը ոչ միայն զինքը սպաննել որոշեր էր, հապա նաև իր եղբայրը Ռոչֆորդ լորաբ, Նորրիս լորաբ, ու իր ծառաներէն իրէքը՝ զորանք կ'ամբաստանէր իբրև թէ իր կենացը դէմ գաւաճանութիւն ըրած ըլլան : Ոչ այո կնկանը ցաւը՝ զոր այնչափ սիրէր էր Հենրիկոս, ոչ այն նամակը զոր Աննա գրեց իրեն որ գտնէ միայն իր Եզիսարեթ ազնկանը ինչայէ, որուն վայէն Հենրիկոս կաղէսի իշխանուհի պատուանունը վերուցեր էր նոյն անունը, ասոնցմէ մէկը չարժեցին թագաւորին պղնձէ սիրար : իր եղբայրն ու բարեկամները սպաննուեցան, ինքն ալ Աշաարակին բակը տարուելով մարմարիոն քարի մը վրայ գլուխը կտրեցին, կացինով մը զոր ինչուան այս օրս կը ցուցնեն Լոնարա անոնց որ Աշաարակը անանելու կ'երթան :

Ես չեմ ախարժիր, սիրելիք, ձեզի այսպիսի ահաւոր պատմութիւններ պատմել, վասն զի կը վախեմ որ յանկարծ մտքերնիդ կը գնէք թէ ամէն մարդիկ շարագործ են . անոր համար կ'աւելցընեմ ըսելու ձեզի թէ Հենրիկոս Ըին պէս հրէշներ գիչ կը գտնուին :

Երբոր թագաւորին իմացուցին թէ մեռաւ, ամենեին ցաւ ըսած բանը վրան չերեցուց . ճերմակներ հագաւ անոր սպաննուած օրը, ու երկրորդ առաւօտը իրեն կին առաւ զՅովհաննա Սէմլըր, որն որ առանց ուզելու պատճառ եզեր էր թագաւհւոյն մահուանը :

Բայց կ'ուզեմ ձեզի ստորագրել հոս թէ ինչ աստիճանի կատաղութեան հասեր էր այս վայրենի բռնաւորը : Որպէս զի ուղղափառ կրօնից հետքը չմնայ իր երկրին մէջ, հրամայեց որ անխնայ վաճնտեն կրօնաւորներն ու կուսանքներն իրենց վանքերէն . վերջը ժողովրդեան սրբոց նշխարացը առւած յարգութիւնը մարելու համար, նշխարքները ցիրուցան ընել տուաւ, ու անոնց անօթնե-

րուն սակին ու ակունքները ինքն առաւ . նոյն իսկ սուրբ Թովմաս Գէնգրդարիցիին գերեզմանն ալ, որուն շատոնց ՚ի վեր ուխտի կ'երթային այլ և այլ աշխարհներէ ուխտաւորներ , անոր ալ չինայեց . բայց կերպով մը արդար ցուցնելու համար ըրածը , Թովմաս Պէքէզը դատաւորաց առջև կանչեց՝ իրեւ թէ գեւ ողջ ըլլար . և որովհետև մեռեալը չէր կրնար երևնալ՝ ՁՅՍ տարուընէ ՚ի վեր մեռած ըլլալով, դատաւորները Հենրիկոսը գոհ ընելու համար՝ որաչեցին որ գերեզմանէն հանեն զինքը ու այրեն թագաւորին գէմ ըրած անհնազանդութեանը համար , ու մոխիրը քամփ տուին : Ան աւանները Յովհաննա Սէմըր մեռաւ Եգուարդ աւնունով ազայ մը ձգելով թագաւորին . Հենրիկոս Եւրոպայի ամէն գեղեցիկ իշխանուհեաց պատկերները բերել առաւ , ու անոնց մէջէն ընարեց մէկը որուն անունն էր Աննա Գլէվ : Մէկէն մարդ խրկեց զինքը իրեն կին ուղելու . բայց երբոր Անգղիա հասաւ , չհաւնեցաւ անոր ու մէկէն իր տեղը խաւրել տուաւ :

Քիչ մը վերջը անգղիացի գեաւհասակ օրիորդ մը իրեն կին առաւ , որուն անունն էր Վատարինէ Հօււարա . անկից ալ ձանձրտնալով վրան այնպիսի յանցանքներ ձգեց , որ և թչ իսկ մտքէն անցեր էր , ու սպաննել տուաւ Աննա Պօւլէնին պէս :

Թէպէտ Հենրիկոս Ը տարիքը շատ առած մարդ մը չէր , բայց ան աստիճանի գէր ու ծանր էր մարմնով , որ չէր կրնար շարժիլ առանց անուով աթոռի օգնութեանը . նոյնպէս այնչափ նեղութիւն կը քաշէր անունը ստորագրելու , որ յանձնեց իր քարտուղարներէն երկուքին որ կապարեայ գրչով գծեն թեթեւ մը ինչ որ ինքը կ'ուզէր գրել , և ուրիշ մըն ալ թանաքով լեցուն գրչով անոնց գրածներուն վրայէն անցնի :

Եւրութիւնը ու հիւանդութիւնը չարգիլեցին

զինքը որ նորէն կարգուի, ու այրի մը իրեն կին առաւ, որուն անունն էր Գառարինէ Բառ և խելքովն ու հմտութեամբը բոլոր Անգղիոյ մէջ ծանուցեալ էր: Քանի մը ամիս վերջը Գառարինէ գէմ խօսելով իրեն նիւթի մը մէջ, հրամայեց Հենրիկոս խիստ կերպով մը որ խուցը քաշուի: Ինչ՞ կնիկը կարծեց թէ ալ բանը բուսած է իր նախորդներուն պէս. բարեբաղդաբար նոյն միջոցին թագաւորը սաստիկ հիւանդացաւ ու քիչ օրէն մեռաւ: Մեծ ուրախութիւն պատճառեց իր մահը պալատականաց. վասն զի իր ամենէն տւելի սիրելիներն ալ չէին կրնար ապահով ըլլալ իրենց կենացը վրայ:

Այն աստիճանի էր նաև իր վերջի վայրկենին իր ծառայից վրայ ձգած սարսափը, որ թէպէտ ապահով գիտէին թէ հազիւ մէկ երկու վայրկեան կ'ապրի չապրիր, ոչ ոք համարձակեցաւ խմայրնել զան իրեն, վասն զի չէին մոռցած այն օրէնքն որ 'ի մահ կը դատապարտէր ով որ համարձակի թագաւորին մահուանը վրայ խօսիլ:

Հենրիկոսի մահը, սիրելիք, շատերու կեանքը խալըսեց, զորոնք Հենրիկոս Աշտարակը բանտերէր. ասոնցմէ մէկն էր Նորֆոլքի դուքսը Աննա Պուլէնի հօրեղբայրը, որուն որդին քանի մը օր առաջ դահճի ձեռքով ապաննուած էր: Աս աղուն յանցանքը ան սեպուեր էր՝ որ իր ազգատոհմին կրնքոյն մէջ պսակ մը դնել տուեր էր. Հենրիկոս ասով միտքը գրեթէ որ թագաւորութեան փափաք ունի անիկայ: Հենրիկոս գեռ չմեռած հրաման տուաւ որ Նորֆոլքի գլուխն ալ կարեն, բայց բանտապանները մտածելով թէ թագաւորը մեռնելու վրայ է, ուշացուցին հրամանին գործագրութիւնն ու ծեր դքսին կեանքը խալըսեցին:

Հենրիկոս Ըին յիշատակն իր անօրէնութեանց հետ մեկտեղ մէկէն ջնջուեցաւ ամենուն մտքէն,

Թէպէտ իրեն չափ զգուելի և անզգամ Թագաւոր շատ քիչ գտնուած է աշխարհիս վրայ • բայց զըժբաղգաբար իրեն հաստատած անգղիական կրօնքն իր մահուընէն վերջն ալ տևեց , Թէպէտ քանի մը Թագաւորներ շանացին որ նորէն ուղղափառու Թիւնը մօցընեն Անգղիոյ մէջ , ինչպէս որ պիտի տեսնէք :

ԽԵ

Ե Դ Ո Ի Ա Ր Դ Զ

Թուական 1546-1553 :

Եղուարդ Զ, Հենրիկոս Ըին ու Յովհաննա Սէմըրի որդին , ինը տարուան էր երբ իր հօրը յաջորդեց , և այս պատճառաւ Սըմմըրսէդ դուքսն՝ իր մօրեղբայրը՝ խնամակալի անուամբ կառավարուեցան գլուխն անցաւ , ինչուան որ գեռահասակ Թագաւորը ինքիւրեն Թագաւորելու տարիքը հասնի :

Բայց ինչպէս որ շատ անգամ կը հանդիպի տղայ Թագաւորաց , շատ լորտեր նախանձեցան խնամակալին բացարձակ իշխանութեանը վրայ , և իր բուն եղբայրը , լորտ Սէմըր , ասոնցմէ մէկն էր :

Սըմմըրսէդ , շիտակն ըսելով ձեզի , անգուժմարդ չէր , մանաւանդ Թէ իր քաղաքավար ու սիրելի կերպովը ժողովրդեան սիրելի էր , որ միշտ երախտագէտ է այն մեծամեծներուն որոնք ոտքի տակ չեն առներ իրենցմէ վարիմները • բայց շատ բարկացաւ երբոր լսեց որ իր եղբայրը չէր գազրէր իրեն վրայօք դէշ խօսելէն և ըսելէն որ խնա

մակայը մարդու թող չէր տար գեռահասակ թագաւորին մտննալու, վախնալով որ չըլլայ թէ իր վրայ պղտորեն թագաւորին միտքը: Հանդերձ այսու երկու եղբարք կրնային խաղաղութեամբ շարունակել իրենց կեանքը, թէ որ մեջերնին չարասէր ու վտանգաւոր մարդ մը չըլլար, որ մեկուն որ և իցէ չնչին խօսքը մեկալին կը տանէր, որպէս զի իրարու հետ ձգէ զանոնք:

Աս զգուշի գործն ընողը, սիրելիք, Ուարուիք կոմսն էր. բայց կը յուսար որ իր քսութիւնն երովը վերջապէս անանկ զայրագին ատելութիւն մը կը գրգռէ թագաւորին երկու մօրեղբարցը մէջ, որ խորհրդարանը ստիպուի իրենց պաշտօններէն ձգել զանոնք, ու զինքը խնամակալ ընտրել Սըմմըրսէգի աեզ:

Այս Ուարուիք կոմսը, ազնիւ տղաքս, այն անուանի կոմսին ընտանիքէն չէր, որուն վրայ այնչափ խօսեր եմ երկուց վարդից պատերազմներուն մէջ: Ան լորտը որ հիմա աս պատուանունն ունէր, Տրալէյի որդին էր, զոր Հենրիկոս Ը. թագաւորական աթոռ որ ելաւ՝ սպաննել տուաւ անիրաւ արծաթսիրութեանն համար, որով կը կեղեքէր զժողովուրդը. բայց ժամանակաւ Հենրիկոս ցաւելով որ շատ խստութեամբ վարուեր էր անոր հետ, Ուարուիքի կոմս պատուանունը տուաւ անոր որդւոյն ու երկրին առաջին իշխաններուն կարգն հանեց:

Այս փառասէր մարդը դեռ ուրիշ պատիւներու ալ կը ցանկար, և նենգաւոր ու ճարտար ըլլալով, յոյս ունէր որ օր մը չէ նէ օր մը Անգղիոյ ամենէն բարձր աստիճանին կը հասնի, կամ թէ կարելի է նէ՛ նաև թագաւորութեան. ուստի վարպետութեամբ իմանալով թէ Սէմրը լորտը ծածուկ զօրք կը ժողվէ ու ստակ կը գիգէ խնամակալին ծառաներն իրեն կողմը շահելու համար, մէկէն իմացուց

զան խնամակալին . անիկայ ալ զինուորներով բռնել առաւ իր եղբայրը ու խորհրդարանին առջև հանեց, ուր մահապարտութեան վճիռ տրուելով մէկէն գլուխը կտրուեցաւ :

Բայց ասիկայ բաւական չէր անյագ Ռարուիքի, որովհետեւ չէր կրնար յուսալ որ ձեռք ձգէ փափաքած պաշտօնը, քանի որ Սըմմըրսէզ Թագաւորին խնամակալն էր . ան միջոցին անկարծելի դիպուած մը առջևն ելլելով, կրցաւ կործանել զանիկայ :

Սըմմըրսէզ կոմսը, սիրելիք, խնամակալի պաշտօնը մտնելէն ՚ի վեր շատ գանձ գիղեր էր . և որովհետեւ պերճութիւնն ու փառաւորութիւնն կը սիրէր, սկսեր էր Սգրանփ Թաղին մէջ այնպիսի շքեզ պալատ մը շինել տալ, որ կ'ուզէր որ Անգղիոյ մէջ նմանն եղած չըլլայ :

Այս պալատս աւելի զարգարելու համար, հրամայեց որ եկեղեցիներ աւրեն, նոյն խակ նաև գերեզմաններ, և անոնց քարերն ու մարմարիտները իրեն պալատին գործածեն . բայց երբոր բանուորները այս բաներս ընելու վրայ էին, Ժողովուրդը դէմ ելաւ ու վաճակեց զանոնք կռուով ու ծեծով :

Արնաք երևակայել, ազնիւ տղաք, Թէ ինչ ատիճանի բարկացաւ խնամակալը երբ իմացաւ իր բանուորներուն ծեծուիլը . և կըքին միջոցը զէնք տուաւ իր բազմաթիւ ծառայից ձեռքը, ու պատանի Թագաւորը Ռփնտսոր բերելով, հրաման խրկեց իր բարեկամներուն օր իրենց հպատակներովը զան օգնելու իրեն խռովարարները զսպելու համար, բայց մէկն ալ չհնազանդեցաւ իրեն . և Սըմմըրսէզ ինքզինքը այսպէս երեսէ Թողուած տեսնելով անոնցմէ, զսրոնք իրեն ամենէն հաւատարիմները կը կարծէր, այնպէս վհատեցաւ որ երբ իր Թշնամիներէն խրկուած զինուորները եկան զինքը բռնելու՝ առանց ընդդիմութեան Թողուց որ

զինքը Աշտարակը տանին : Բայց գեռ ոչ գը համարձակեցաւ մեծ յանցանք մը վրան գնելու , միայն խնամակալութիւնը վրայէն ասնուեցաւ ու Ուարուիքի տրուեցաւ , Թէպէտ աւանց տխուրսի : Քիչ ժամանակ վերջը , պատանի Թագաւորը Նորահրնալըրընտի գուքս անուանեց զՈւարուիք , որով ըստ ինքեան անոր փառասիրութիւնը պէտք էր լեցուէր . բայց զժբաղգարար այն տխան ունեցողներն անյագ են :

Սըմմըրսէզ հազիւ Թէ պաշտօնէն ձգուեր էր , շնչին պատճառով մը նորէն Աշտարակը փակուեցաւ իր կնիկովը , ծառաներովն ու խել մը բարեկամներով . և իր ծառայիցմէ ոմանք վախնալով որ գլուխնին փորձանք մը կու գայ , զբարտեջին զանիկայ իբրև Թէ զԹագաւորը ուզէր է սպաննել , ու Սըմմըրսէզ 'ի մահ գատապարտուելով գլուխը կարուեցաւ ան հրապարակին մէջ սւր իր եզբայրը սպաններ էր : Ժողովուրդը որ կը սիրէր զինքը՝ կու ըրար կ'ողբար անոր մահուան անզն երթալու միջոցը . ու երբ կարեցին գլուխը , շատ մարգիկ քովք երթալով Թաշկինակնին իրեն արեանը մէջ Թաթխեցին ու քովերնին պահեցին :

Քալով հիմա պատանի Թագաւորին , Եգուարդ Զ , որ սիրելի ու ազէկ յատկութիւններ կը ցուցնէր , այնպէս փափուկ ու այնպէս տկար էր առողջութեան կողմանէ , որ ամէնքը կ'ըսէին Թէ չկրնար շատ ապրիլ : Իրմէ վերջը Անգղեայ Թագաւորութիւնը իր Մարիամ ու Եղիսաբեթ քուրբուան կ'իյնար , որոնց մէկը Արահոնացի Վատարիւնէի աղջիկն էր , միւսն ալ զժբաղգ Աննա Պուլէնի . բայց Նորահրնալըրընտի գուքսը միտքը գրած էր որ իր ընտանեացը անցընէ Թագաւորութիւնը , որ ամենեկին իրաւունք չունէր :

Ան ատենները Յովհաննա Վրէյ անունով իշխանուհի մը կար , Եգուարդ Թագաւորին մտտ ազ-

գական . ասիկայ թէպէտ հազիւ թէ տասնըվեց տարուան կար , իր ժամանակին ամենէն նշանաւոր կնիկներէն մէկն էր . քաղցր էր բնութեամբ , ամօթխած , վարմունքն ախորժելի , կիրթ և հմուտ . ան հասակէն իրեն լեզուին պէս աղէկ գիտէր գաղղիարէն , լատիներէն , յունարէն և եբրայեցերէն :

Կարելի է թէ գուք հիմա ինծի հարցունէք , սիրելիք , թէ ինչպէս այս իշխանուհիս կրցեր է այսչափ բան ան հասակին սորվել , վասն զի սովորութիւն չէ այսօրուան օրս որ աղջկունք այսպիսի բաներ սորվին . բայց պէտք է գիտնաք որ նոյն ատեն այսպիսի ուսմունքները սովորական էին աղջկանց համար , ինչպէս որ այս պատմութեանս մէջ գեռ ուրիշ նոր օրինակներով պիտի ցուցնենք ձեզի :

Նորահընպարընտ տղայ մը ունէր , որ լորտ Կիւֆրտա Տըսլէյ կ'ըսուէր , գրեթէ Յովհաննա Կրէյին տարիքովք . միտքը դրաւ որ զանիկայ իշխանուհոյն հետ կարգէ , և հաւանութիւն ալ առաւ Յովհաննայէն : Ա երջը համոզելով զթագաւորը՝ որ իր Մարիամ ու Եղիսաբեթ քուրերը չէին կրնար յաջորդել իրեն , որովհետև Հենրիկոս Ը երկուքին ալ մայրերը կնութենէ արձրկեր էր , կտակ մը ընել տուաւ անոր , որով կը պատուիրէր որ իրմէ վերջը իր ազգականը Յովհաննա Կրէյը յաջորդէ իրեն :

Բայց այն միջոցին որ փառասէր Նորահընպարընտը իր փափաքանացն հասնելու ջանք կ'ընէր , Եգուարդ թագաւորը մեռնելու գունն հասաւ . երեսը որ ընդհանրապէս տժգոյն էր՝ բոլորովին պատի գոյն դարձաւ , լեզուն կապուեցաւ , ու քիչ մը վերջը մեռաւ հիւժողական հիւանդութեամբ , որ Անգղիոյ ցուրտ ու միգամած կլիմային տակ՝ տմէն տարի շատ երիտասարդներ և օրիորդներ կը մեռցնէ :

Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ա Կ Ր Է Յ

Թուակսան 1553-1558 :

Հագիւ թէ Եդուարդ 2 վերջին շունչը աուեր էր, սիրելիք, Նորահրնայրըլընտ արքունեաց խել մը իշխաններուն հետ միացած՝ Յովհաննա Կրէյխն գնաց, գեռ ժողովուրդը թագաւորին մահը չլսած :

Ան միջոցին որ իշխանուհին յունարէն գիրք մը նստեր հանգարտ կը կարգար, այս իշխանագունքն իրեն գիմացն էլան, ու առջևը ծունկ չոքելով իմացուցին իրեն թէ Անգղիոյ թագուհի կը ճանչնան զինքը : Ըստ զարմացաւ ու տխրեցաւ այս բանիս վրայ Յովհաննա . վասն զի ամենեկին չէր իմացած իր աներոջն ըրած ջանքը թագաւորութիւնն իրեն անցընել տալու համար . բայց որովհետև խելացի էր ու իր չափը գիտէր, և ուրիշ կողմանէ ալ կը ճանչնար թէ թագաւորութիւնը Մարիամ ու Եղիսաբէթ իշխանուհեաց կ'իյնար, յանձն չառաւ թագաւորական պատիւն ու աղաչեց թախանձանոց լորտերուն որ զինքը թշուառութեան մէջ չձգեն : Բայց թէպէտ շատ աղաչեց Նորահրնայրըլընտի արտասուալից աչքերով որ այս վիշտս չհասցընէ իրեն, վերջապէս պէտք եղաւ որ մտիկ ընէ բոլոր հոն եղողներուն, ու իր երկանը Տրուէյի աղաչանացը զոր շատ կը սիրէր :

Չանիկայ թագուհի հրատարակելէն ետև՝ Նորահրնայրըլընտի առաջին գործն եղաւ, սիրելիք, հանգիստով Լոնտարայի Աշտարակը տանիլ զինքը, չոն սպասելու համար ըստ սովորութեան իր թա-

դադրութեան օրուանը . բայց այդ գղեակն երթալու համար քաղքէն անցնելու ատենը՝ որոնք որ Կրէյի քովն էին տեսան որ ժողովուրդը տխուր ու լուռ էր, վասն զի ամէնքն ալ գիտէին թէ բուն թագաւորութեան ժառանգը չէր :

Անգիէն Մարիամ իշխանուհին երբոր իմացեր էր եղբօրը մահը, մէկէն ճամբայ ելեր էր Լոնտրա գալու համար . բայց ծածուկ կերպով մը իմացաւ թէ Յովհաննա Կրէյ թագուհի հրատարակուեր էր, և թէ Նորտհընպըրընտի հետ Աշտարակը գացեր էր, ուսկից Ուէստմինստըր պիտի երթար թագուհի պսակուելու համար :

Մարիամ շատ երիտասարդ չէր, և անհաճոյ բնութիւն ունէր, բարկացող և անհաշտելի . բայց հաստատուն էր : Յովհաննա Կրէյին թագուհի հրատարակուիլը սաստիկ բարկութիւնը շարժեց, և առանց վայրկեան մը կորսնցրնելու, Լոնտրա երթալու տեղ մօտ գաւառ մը քաշուեցաւ, ուր իր չորս կողմը կանչեց թագաւորութեան բոլոր լորտերն ու քաղաքացիները, ու հրամայեց անոնց որ օգնեն իրեն՝ թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու համար : Խել մը անգղիացիք հնազանդեցան իրեն ձայնին, և երբ Նորտհընպըրընտ իրեն գէմ ուղեց ելլել քիչ մը ջորքով, ինքը բանակով մը գիմացը ելաւ, և գրեթէ առանց պատերազմի ցրուեց անոր ջորքը : Լոնտրայի ժողովուրդը իր մօտենալը լսելով քաղքին գոները բացին, ու իր Եղիսաբեթ քայրն ալ հողար ձիաւորներու խմբի մը գլուխ կեցած՝ գիմաւորեց զինքը :

Թագաւորները, ինչպէս որ գիտէք, սիրելիք, շատ քիչ անգամ գժբաղդութեան միջոց բարեկամ կ'ունենան . այսպէս զՅովհաննա Կրէյ ալ մէկէն երեսէ ձգեցին զինքը թագուհի անուանողները : Մարիամու հրամանաւ Նորտհընպըրընտի գլուխը կտրուէլէն ետքը, իմացաւ խեղճ Յովհաննան որ

իրեն գլուխն ալ ինչ փորձանք պիտի դար . մէկէն իր էրիկովը այն Աշտարակը փակեցին զինքը , ուր քանի մը օր առաջ իբրև Թագուհի մտեր էր :

Մարիամ Դիւտօրը կատարինէ Արակոնացւոյն աղջիկն ըլլալով, որ ինչպէս գիտէք Հենրիկոս Ը ին առջի կնիկն եղեր էր , իր մանկութենէն սկսեալ անգղիական կրօնքը կ'ատէր . անոր համար իր Թագաւորութեան առջի օրէն սկսեալ յայտնեց իր առեկութիւնը ան ծուռ կրօնքին դէմ , Թէպէտ և Անգղիոյ ամենէն մեծ իշխաններն իրենց Հենրիկոս Ը Թագաւորին օրինակին հետևեր ու Եկեղեցիէն հեռացեր էին : Մէկէն հրամայեց որ աստուածային պաշտօնը նորէն հաստատուի եկեղեցեաց մէջ , և ուզգափառ արարողութեամբ պատարագ ընել տուաւ իր առջևը , Թէպէտ գիտէր որ Անգղիացւոց ազգին մեծ մասը բողոքովին մոլորահաւատ էր : Ասով շատ անգղիացիք Թշնամի եկան Մարիամին , և Լոնտրայի մօտ գաւառներուն մէջ ապստամբութիւններ ելան : Ռամկին մէջ ինչուան մարդիկ եղան որ ելան ըսին Թէ Յովհաննա Կրէյը Թագաւորեցընէն , որ վեց ամսէ 'ի վեր Աշտարակը փակուած էր իր էրկանը հետ , որովհետև Թագուհին չէր համարձակած ինչուան տն առեն սպաննել զանոնք :

Բայց Մարիամ լսածին պէս որ ապստամբները Յովհաննա Կրէյին անունը քերաննին առնելու համարձակեր են , մէկէն որոշեց որ մէջտեղէն վերցընէ զանիկայ , և հրաման խրկեց Աշտարակին վերակացուին որ մեռցընէ Յովհաննան ու իր էրիկը Կիլֆրրտ Տըտլէյ լորտը : Բայց չԹողուց որ հասարակաց առջև ըլլայ սպանութիւնը , վախնալով որ չըլլայ Թէ խեղճերուն անմեղութիւնը ժողովրդեան գութը սաստիկ շարժելով յափշտակեն զանոնք դահճին ձեռքէն :

Երբոր իմացուցին Յովհաննային որ մահուան

պատրաստուի , ինքզինքը հանդարտ բռնեց . միայն քիչ մը արցունք թափեց իր հրկանը վրայ , զոր անգթութեամբ բաժներ էին իրմէ իրենց բանտ մանալու ատենը , և երբոր Տրտլէյ խնդրեց որ մեռնելէն առաջ անգամ մը տեսնայ զինքը , Յովհաննա չհաւանեցաւ՝ վախնալով որ կտորճութիւննին կը կորսընցընեն երկուքնին ալ : « Մեր բաժանու մը , ըսել տուաւ անոր , քիչ ատենուան պիտի ըլլայ . քանի մը վայրկենէն աւելի ազէկ աշխարհ մը պիտի գտնանք մէկզմէկ , ուր ալ թշուառութեան վախ չունինք » :

Բայց ահաւոր ժամը մօտ էր հնչելու , և Յովհաննա Աշտարակին պատուհաններէն մէկուն առջև նստած ատենը , տեսաւ որ իր սիրելի Կիլիքըրտը զինուորներով պատած՝ վարը բակէն կ'անցնէր . խեղճ իշխանը տեսնելով իր ամուսինը , ձեռուրները իրեն երկընցուց մնաս բարով ըսելու համար . Յովհաննա ալ չկրցաւ բռնել իր հեծեծանքը՝ մտածելով որ վերջին անգամն է որ կը տեսնէր զանիկայ : Քիչ մը վերջը արիւնոտ սայլ մը անցաւ առջևէն , որով իմացաւ թէ բանը բանէն անցեր է . բայց ուզեց հարցընել տեղեկանալ թէ կտորճութեամբ մեռեր է , և իմանալով ինքն ալ աւելի զօրացաւ :

Քիչ մը վերջը երբ եկան զինքն ալ սպանման տեղը տանելու , Աշտարակին վերակացուն արտասուալից աչքերով աղաչեց անոր որ իբրև տխուր և վերջին յիշատակ մը բան մը թողու իրեն . Յովհաննա ալ քանի մը թուղթ տուաւ , որոնց վրայ նոյն միջոցին յունարէն , լատիներէն և անգլիարէն քանի մը տող բան գրած էր , իր հրկանը մահուանը վրայ զգացած ցուր բացատրելու համար : Ա վերջը իր քովի զինուորներուն հետ անչփոթ ելաւ մահուան բեմը , և յետ քանի մը սրտաշարժ խօսքեր ըսելու , որոնց մէջ ամենեին դանդուտ մը չկար

Թագուհւոյն վրայ՝ որն որ զինքը՝ ի մահ գատապարտ-
աւեր էր, ծունկ չոքեցաւ գահճին առջևը, որն որ
մէկ հարուածով մը գլուխը առաւ :

Այսպէս տհա մեռաւ, սիրուն աղաքս, ազնիւ
ու խելացի Յովհաննա Կրէյը, որ եթէ Թագաւորեր՝
Թերևս մեծ երջանկութեան պատճառ պիտի ըլ-
լար Անգղիոյ . իրեն մէկ հատիկ յանցանքն եզաւ,
թէ որ որդիական հնազանդութիւնը յանցանք կրը-
նայ սեպուիլ նէ աս պարագայիս մէջ, Թագաւո-
րութիւնը ահամայ յանձն առնելը, որուն ար-
ժանի էր իր առաքինութիւններովը : Ինչպիսի
անգթութիւն էր Մարիամնու ըրածը, որ այսպիսի
անձի մը չլինայեց ու աս և ուրիշ գործերով պզծեց
իր ուղղափառ հաւատքը :

ԽԷ

Մ Ա Ր Ի Ա Մ Ա Ր Ի Ի Ն Ռ Ո Ի Շ Տ

Թուական 1554—1558 :

Յովհաննա Կրէյին մահը սկիզբն էր Մարիամ
Դիւտորի ընկելու անգթութիւններուն : Անգղիոյ
մէջէն անգղիական մոլորամիտ ազանգը ջնջելու
պատրուակաւ, իր Եղիսաբեթ քոյրը երկայն ա-
տեն Աշտարակին մէջ փակեց, և խիստ շատ մար-
դիկ ու կանայք այրել տուաւ, նաև խեղճ պզտի
նոր ծնած աղաքներ՝ ըսելով թէ աւելի աղէկ է որ
ասանկ մեռնին երթան՝ քան թէ հերեպիկոսու-
թեան մէջ մեծնան : Սակայն չկարծէք, որգեակք,
որ Աստուած հրաման կու տայ այսպիսի անօրէ-

նութիւններու : Աւետարանը , որ քրիստոնէից բարի և մարդասէր ըլլալ կը սորվեցընէ , կը պատուիրէ նաև քու անձիդ հաւասար սիրել ընկերդ , և չթողուր պզտի մեծա մ'ալ ընելու մեր հաւապքէն չեղողներուն :

Մարիամ Արիւնձուշտ շատ կը ցանկար իր հօրը հին ծառաներուն արիւնը թափելու , որոնք այն ատեն իրենց աստիճանովն և գիտութեամբը մեծարելի ծերեր էին , և իրենց ամբողջ կեանքը այն թագաւորին համար զոհած էին : Անոնց մէջէն Գրանմէր անունով մէկը , որ Գէնդրարիի արքեպիսկոպոս էր , խիստ բանտ մը դնել տուաւ . և Գրանմէր որովհետև աղէկ գիտէր թէ թագուհին պզտի առթի մը կը սպասէր զինքը մեռցընելու համար , ուստի ամենայն զգուշութիւն կը բանեցընէր և կը ջանար որ այնպիսի բառ մը չըսանէ բերնէն՝ որ իր թշնամիները առիթ առնեն անով իրեն դէմ աւելի զայրացընելու զթագուհին : Ասանկ տարիներով բանտին մէջ կը պառապէր . բայց թագուհին այսչափով գոհ չեղաւ , խարդախու կեղծաւոր մարդիկ խրկեց քովը , որոնք գացին ըսին իրեն որ ուզենար նէ՝ կրնար գիւրութեամբ իր ազատութիւնը ձեռք ձգել և հենրիկոս լին ժամանակ արքունիքն ունեցած պատիւները : Ասյուսով յանձն առաւ ծերը ստորագրելու գրուածքի մը որ իրեն բերին և որով կը ծանուցանէր թէ ինքը պապին կը հնազանդի . բայց հազիւ թէ գտորագրեց , մէկէն իմացաւ թէ ատիկայ որոգայթ մըն էր զինքը մեռցընելու համար :

Եւ իրաւցընէ , սիրելիք , քանի մը օրէն ետքը փոխանակ իր բանտին գոնեքը բանալու իրեն , առին գատաւորաց առջև տարին զինքը . իր առջի խօսքն ան եղաւ թէ զըջացեր էր վերի ըսուած թուղթը ստորագրելուն վրայ : Գրանմէրին այս խօսքը անանկ կատղեցուց զթագուհին , որ մէկէն

հրամանն առաւ այրել զինքը իբրև հերետիկոս : Երբոր մահուան տեղը կը տանէին զԳրանմէր , ճամբուն վրայ խել մը մարդիկ նախատեցին զինքն ու շաղախ նետեցին վրան . բայց Գրանմէր չտեսնելու զարկաւ :

Գրանմէրի սպանութենէն ետև , սիրելիք , խիստ շատ բողոքականներ ամէն հասակէ և ամէն սեռէ նոյն պատիժն ընդունեցան : Ասոնց մէջ Թովմաս Հաւքս անունով մէկը՝ ողջ ողջ այրուելու դատապարտուած ըլլալով , խոստացեր էր իր բարեկամաց որ երբ փայտակուտին վրայ ելլէ՝ նշանով մը իրենց խմացրնէ թէ արդեօք տանջանքին ցաւը դիմանալի է : Եւ իրաւցրնէ երբ բոցն սկսաւ մաշել զինքը , 'ի տես բոլոր ժողովրդեան խաչաձև երկրն ցուց թևերն և ան դրքին մէջ կեցաւ ինչուան որ ծուխէն խղճուած ինկաւ , և մեռաւ առանց ձայն մը հանելու : Անօգուտ քաջութիւն էր աս բողոքականաց ցըցուցած կտրըճութիւնը , որովհետև ճշմարիտ կրօնից սիրովը չէր բորբոքած սրտերնին , հասպա մոլորութեան կը ծառայէին . բայց ուրիշ կողմանէ սաստիկ պախարակելի է թագուհին , որ Աստուծոյ իրաւունքը կը յափշտակէր :

Թէպէտ այսչափ անոգորմ էր Մարիամ , բայց որովհետև աշխարհիս մեծ տերութեանց մէկուն թագուհին էր , շատ մեծամեծներ , իշխաններ և թագաւորներ իսկ կը խնդրէին իրմէ որ իրեն ամուսինն ըլլան : Կասկածոտ Մարիամը շատ մտածեց , և վերջապէս Կարողոս Ե կայսեր անգրանիկ որդին ընտրեց , որ օր մը Սպանիոյ զօրաւոր տերութեան վրայ պիտի թագաւորէր . Փիլիպպոս էր այս իշխանին անունը , և տխուր ու վայրագ բնաւորութեան մը տէր էր և Մարիամին պէս ինքն ալ կ'ատէր բողոքականները : Բայց այս երկուքին միութիւնը երկայն չտևեց , որովհետև քիչ ատե-

նէն իշխանը իրեն հօրը յաջորդելու համար Սպանիա կանչուեցաւ, և թողուց գնաց Անգղիայէն :

Այս միջոցներուս անակնուճելի դէպք մը հանդիպեցաւ, որ թագուհւոյն կիրքը չարաչար հանեց: Գաղղիոյ և Անգղիոյ մէջ պատերազմը նորէն սկսելով, Փրանկիսկոս Կիզի դուքսը, որ այն գորուն երևելի զօրավարացմէ մէկն էր և որուն վրայօք ուրիշ գրքի մը մէջ ձեղի խօսեր եմ, եկաւ Գալէն պաշարեց և հինգ օրուան մէջ առաւ զան, զոր Եգուարդ Գին առնելէն ետև երկու հարիւր տարի անընդհատ Անգղիայիք գրաւեր էին: Մարիամ կրքին սաստկութենէն քիչ օրէն ետքը վատանդաւոր հիւանդութեամբ անկողին ինկաւ, ու մեռաւ: Մեռնելու ատեն իր ամենէն մեծ տրամուծիւնն ան էր՝ որ չկրցաւ Անգղիոյ մէջ ուղղափառ կրօնքը հաստատել, և մանաւանդ որ թագաւորութիւնն իր Եղիսաբեթ քրոջը կ'իյնար, որ բողոքական էր. մեղք որ պղծեց անդթութեամբք իր թագաւորութիւնը:

ԽԸ

Մ Ա Ր Ի Ա Մ Ս Դ Ո Ի Ա Ր Դ Ա Յ Բ Ա Ն Տ Ա Ր Գ Ե Լ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Թոռական 1558-1587 :

Մարիամ Արիւնուոշտի յաջորդեց իր քոյրը Եղիսաբեթ. և թէպէտ շատ գոռոզ ու խիստ էր, բայց որովհետև առջի թագուհին կ'ատէին, անոր համար մեծաւ հանգիսիւ և ուրախութեամբ ընդունեցան զինքը:

Թագաւորական աթոռին վրայ ելլելուն պէս առջի գործքն եղաւ ազատութիւն տալ ան ամենուն՝ որ Մարիամ կրօնից համար բանտեր էր . և ինքը բողոքական հաւատքով մեծցած ըլլալով, չարաչար կ'ատէր ուղղափառները , որով ժամանակաւ մեծ թշուառութեանց պատճառ եղաւ : Բայց որովհետև առջի բերան ամէն փոյթ կ'ընէր Անգղիացւոց սիրելի ըլլալու համար , արգիլեց որ ան կրօնքի պատճառաւ ոչ ոք հալածեն , և շատ քաղցրութեամբ վարուեցաւ նոյն իսկ անոնց հետ՝ որ իրեն քրոջ կենդանութեան միջոցը զինքը նեղեր էին : Ինչպէս Լոնտրայի Աշտարակին վերակեցուն , որ զինքը այնչափ խստութեամբ պահէր էր բանտարգելութեան միջոցը, վրէժխնդրութեան նշան մը չտեսաւ վրան , երբ պատկուեւէն առաջ հոն գնաց Եղիսաբեթ , ինչպէս որ սովորութիւն էր :

Եղիսաբեթ թագուհին , սիրելիք , Գիւտորի ցեղին ամէն թագաւորներուն պէս ազնիւ կատարելութիւններ ունէր . բայց դժբաղդաբար գէշ յաւկութիւններու ալ տէր էր . նախանձոտ , վրէժխնդիր և ցասկոտ , ինչպէս որ իր թագաւորութեան պատմութենէն պիտի տեսնաք , որ քառասունը հինգ տարի քչեց :

Նոյն ատենները գրեթէ բոլոր Եւրոպայի տէրութիւններուն մէջ ուղղափառք և բողոքականք իրարու հետ սաստիկ վէճ՝ ու կռիւ կ'ընէին : Սկովտիա ալ որ Մեծին Բրիտանիոյ մասն է , ազատ չէր այս խռովութիւններէն . Սկովտիացւոց մեծ մասը բողոքականութիւնն ընդունել էին , բայց որովհետև ուրիշ շատեր ալ չէին ձգէր իրենց ուղիղ հաւատքը , անոր համար իրարու գէմ ատելութեամբ բռնկած էին : Եւ ան միջոցին Սկովտիացւոց վրայ Մարիամ Սգուարգ անունով գեռահասակ իշխանուհին կը թագաւորէր , որ Եղիսաբեթի ամենէն մօտ ազգականն էր , վտան զի

Թառն էր Հենրիկոս էփ, անոր Մարգարիտա առ-
ջիննէկ աղջրկանը զաւակն ըլլալով, որ ինչպէս որ
ըսեր եմ՝ ձեզի՝ Յակոբ Ե Սկովտիացոց Թագաւո-
րին հետ ամուսնացեր էր : Հայրն ու մայրը իր
պզտիկութեանն ատեն մեռած ըլլալով, Մարիամ
որ ան ատենը հազիւ հինգ տարուան կար՝ Գաղ-
ղիա տարուեցաւ Թագաժառանգին հետ կարգը-
ւելու համար, որ Հենրիկոս Բի անգրանիկ որդին
էր և անոր յաջորդեց Փրանկիսկոս Բ անուամբ
և երկու տարի Թագաւորելէն վերջը մեռաւ :

Մարիամ Սգուարդ տասնըութ տարեկան էր
երբ այրի մնաց. և Թէպէտ շատ հաճելի էր իրեն
այն երկրին մէջ կենալը, ուր ամենուն սիրելի ե-
ղած էր, իր հօրեղբայրը Վիզի դուքսը ստիպեց
զինքը Սկովտիա գառնալու, ուր հպատակներն ի-
րարու հետ պատերազմելու կը պատրաստուէին :

Իսեզ՛ Մարիամը արտասուալից աչքք Թողուց
ազուոր երկիրն ուր իր պատանեկութեան ամենէն
պքանչելի տարիներն անցուցեր էր, և գաղղիացի
նաւ մը մտաւ : Նաւը յաջողակ քամիէ մը մղուելով
արագութեամբ կը սահէր կ'անցնէր, ինքն ալ որ-
չքափ ատեն որ կրցաւ տեսնել՝ աշուրները տնկած
կը նայէր Գաղղիոյ ափանցը վրայ, որ ալ մէյ մ'ալ
պիտի չտեսնէր : Վ'ըսեն Թէ մինչքեռ ինքը անանկ
գրազած ըլլալով կը նայէր՝ գիշերը յանկարծ վրայ
հասնելով, հրամայեց որ իր անկողինը նաւուն
վրայ տարածեն, և պատուիրեց նաւաստիներուն
որ Թէ որ առաւօտը կանուխ կարենան դեռ հե-
ռուէն որոշել այն ափունքը որն որ վերջին ան-
գամ մ'ալ կ'ուզէր տեսնել, իրեն ձայն ասն ար-
թընցընեն :

Իսպքերնիս հիմա Եպիսարեթ Թագուհւոյն վրայ
գարձընելով, Թէպէտ Մարիամ իր մերձաւորա-
գոյն աղգականն էր, բայց որովհետեւ կրնար անի-
կայ իրմէ վերջը նստիլ Անգղիոյ Թագաւորական

աթուր, անոր համար ստատիկ կ'ատէր զանիկայ :

Աս ատելութեան ուրիշ պատճառ մըն ալ կար . Մարիամ Սգուարգ գիւրութեամբ հինգ տարբեր լեզուներ կը խօսէր ու կը գրէր . նոյնպէս նուազարան մը աղէկ կը զարնէր, որուն ձեռ հիմակուան գաշնակին շատ կը նմանէր :

Եղիսաբեթ ալ շատ ուտեալ էր, շատ գիւրութեամբ խել մը օտար լեզուներ կը խօսէր և նուազարանի համար ալ յարմարութիւն ունէր . բայց ինքը ազեզ ըլլալով կը նախանձէր Սկովաացոց թագուհւոյն վրայ, և ամէն անգամ որ իր գիմաց գիպուածով մէկն անոր վրայ բերնէն գովեաթի խօսք մը հանէր, մէկէն բարկութենէն կը կարմըրէր: Սկովաիոյ գետպան մը՝ Լորա Մէլվիլ անուամբ՝ օր մը իրեն ներկայանալով, Եղիսաբեթ խեղճ մարդը մեծ շփոթութեան մէջ ձգեց հրամայելով որ անկեղծաբար ըսէ թէ Մարիամ աւելի գեղեցիկ է թէ ինքը: Դեսպանը, ինչպէս կրնաք ենթադրել, առջի բերան չգիտցաւ ինչ պատասխանելէքը այս յանկարծական հարցմունքին . բայց հանճարեղ մարդ ըլլալուն՝ պատասխան տուաւ թէ իրեն կ'երևայ որ Անգղիոյ կանանց մէջ ամենէն գեղեցիկն էր Եղիսաբեթ թագուհին, Սկովաիոյ թագուհին ալ իր գեղեցկութեամբը Սկովաիոյ ամէն կանանցմէ վեր էր: Այս վարպետորդի շողքորթութիւնը ծիծաղել տուաւ պարծենկոտ Եղիսաբեթին . բայց Մարիամայ գեսպանը երբ իր տեղը գարձաւ՝ մէկէն իմացուց անոր որ Անգղիոյ թագուհին անհաշտ և անողոք թշնամի էր իրեն:

Ան ատենները, սիրելիք, Մարիամ Սգուարգին գլուխը անթիւ թշուառութիւններ թափեցան որ հոս չեմ ուզեր պատմել՝ բայց Սկովաացոց պատմութեան մէջ պիտի սորվիք, որովհետեւ հպատակները իր օւղղափառ ըլլալուն համար կ'ատէին զինքը . անանկ որ խեղճ թագուհին ստի-

պուեցաւ Թագաւորութիւնը ձգել հնգամեայ որ-
դւոյն զոր խոռովարարները Սկովտիոյ Թագաւոր
հռչակեցին Յակոբ Ե անուամբ : Քիչ ատենէն իր
Թշնամեացմէ փախչիլ ստիպուելով, Մարիամ
Եղիսարեթի քով եկաւ աղաչելու որ իրեն սպառս
պարան մը տայ Անգղիոյ մէջ . բայց ամբարտաւան
Թագուհին չուզեց տեմնել զինքը և Թէպէտ խրն
դիրքը կատարեց՝ բայց սաստիկ խստութեամբ վա-
րուեցաւ հետը : Լոնարայէն հեռու բերգ մը
տուաւ իրեն բնակութեան , ուր շուտով հասկը-
ցաւ Մարիամ Թէ աւելի գերութեան մէջ ինկեր
էր : Բոլոր ան նամակներուն որոնց մէջ որ իր վիճա-
կին վրայ գանգատ կը գրէր անոր՝ զանիկայ քոյր
անուանելով, վասն զի երկուքն ալ Թագուհի էին ,
ածենեին պատասխան մը չառաւ , և Մարիամու
մնացած օակաւաթիւ բարեկամներն ալ իմացան
որ ալ անոր բանը բուտած էր և Թէ իր ապստամբ
հպատակաց ձեռքէն հարիւր անգամ աւելի դէշ
ձեռք ինկեր էր : Քիչ ժամանակ անցնելէն ետքը բա-
լորովին արգիլեցին որ իր քովը օտար մարդ չընդու-
նի , և Թէ առանց Թագուհւոյն և իր քովի պահա-
պաններուն հրամանին չկարենայ և ոչ աող մը
բան գրել :

Քանի մը հաւատարիմ ծառայից հետ , որոնց
հրաման եղեր էր անոր գերութեանը մասնակցիլ ,
երկայն տարիներ անցուց ան ողորմ վիճակին մէջ
Սկովտիոյ Թագուհին առանց կարենալու իջեցընել
իր Թշնամւոյն ատելութիւնը . և բանաէ բանտ
քաշկուտուելով Անգղիոյ այլ և այլ բերգերուն
մէջ , վերջապէս առին զինքը Փօլէրիկէյ անունով
մութ բերգ մը տարին , ուր կնքեց իր Թշուառ
կեանքը :

ԽԹ

Յ Օ Թ Է Ր Ի Ն Կ Է Յ

Թուական 1587 :

Քսան տարի եղեր էր, սիրելիքս, որ Մարիամ Սգոուարզը գերութեան մէջ կը տառապէր և այսպիսի երկար թշուառութիւն մը չէր կրցած կակզացընել Եղիսաբեթի անգութ սիրտը :

Այս միջոցներուս Անգղիա շատ դիպուածներ հանդիպեր էին . անգղիական տղանցը որ Եղիսաբեթ նորէն հաստատեց՝ շատ ընդարձակեր էր ան պեռութեան մէջ, և ուղղափառաց թիւը քիչցուցեր էր : Բայց ինչպէս որ կը մտկաբերէք, մեծ ազգի մը մէջ այգպիսի փոփոխութիւն մը աւանց մեծամեծ հակառակութիւններ ու տհաճութիւններ յարուցանելու չկատարուիր . և իրօք ան տան խել մը անգղիացիք որ իրենց նախնեացը ճշմարիտ կրօնքին յարեալ էին, որչափ Հենրիկոս Ըն ատեր էին՝ նոյնչափ սաստիկ Եղիսաբեթն ալ կ'ատէին . անանկ որ խել մը դաւակցութիւններ յայանուեցան այս թագուհւոյս գէմ, և թէպէտ դաւակիցներուն մեծ մասը սպաննուեցան, բայց դարձեալ ուղղափառ անգղիացիք կը յուսային որ եթէ թագուհին մեռնելու ըլլար՝ անգղիական ազանգն ալ անոր հետ միատեղ կը կորսուէր կ'երթար, որովհետև Մարիամ Սգոուարզ իրեն մեր ձաւորագոյն ազգականն և թագաւորութեան ժառանգն ըլլալով, թէ որ յանկարծ Անգղիոյ գահն ելլէր՝ մէկէն կը ջնջէր զանիկայ :

Բայց Եղիսաբեթ իր արթնութեամբը կ'իմանար

ինչ որ կը խօսուէր իր երկրին մէջ, և երբայ լսեց թէ իր ծածուկ թշնամիները բալոր իրենց յոյսը բանտարգեալ թագուհւոյն վրայ գարձուցեր են՝ միտքը գրաւ որ առաջին աւթին յագեցնէ իր աակելութիւնն որ երկար առեկէ ՚ի վեր ազգականին դէմ ունէր: Եւ տհա նոյն միջոցին խել մը ուղղափառներ նոր գաւազրութիւն մը ըրին մէջերնին զԵղիսաբեթ սպաննելու, և Մարիամին քաշած տառապանաց վրայ կարեկցելով մտքերնին գրին որ զանիկայ ազատելու համար բանի մը չխնայէն: Այս անխոհմեներուն գլխաւորն էր Պէպինկզըն անունով երիտասարդ անգղիացի մը, որ իրենց գիտաւորութիւնը ծածուկ նամակով մը ուզեց յայտնել Մարիամայ և քիչ առեկէն պատասխանն ալ առաւ, զոր թագուհւոյն գիրը կարծեց. ընդ հակառակն անոր երկու քարտուղարները անզգամութեամբ իրենց թագուհւոյն գիրը նմանցընելով ուզեր էին գաւազիրները քաջալերել, առանց անոր բան մը գիտնալուն: Ետքը մատնեցին գաղտնիքն Անգղիոյ թագուհւոյն. Եղիսաբեթ բարկութենէն հրամայեց որ Պէպինկզըն իր կուսակիցներովը բանտը գնեն, և քանի մը օրէն ետքը իրիկ գուաճան սպաննել տուաւ, և միտքը գրաւ որ մէջտեղէն վերցընէ Մարիամ Սգուարդն ալ, որ իր անձին ապահովութեանն արգէլք կը սեպէր:

Խեղճ Մարիամ Փօթերինկէյ բերդին մէջ և ոչ մտքէն կ'անցընէր այն կայծակն որ գլխուն փրթելու վրայ էր. մէյ մ'ալ օր մը տեսաւ որ Եղիսաբեթի արքունեաց լորտերէն խել մը հոգի իր քովն եկան ու իմացուցին թէ զինքը դատելու եկած են, որովհետեւ թագուհւոյն կենաց դէմ գաւաճաններ էր Պէպինկզընի ու անոր կուսակցաց հետ: Այդ խեղճերուն անունները Մարիամ և ոչ լսած էր. և առանց գիտնալու թէ ինչ յանցանքի համար

զինքը կ'ամբաստանեն, սկզբան չուզէց պատասխան տալ այն դատաւորաց որ իրեն հարցփորձ ընելու իրաւունք չունէին, վասն զի ինքը Սկոտլանդ թագուհին էր՝ չէ թէ Անգլիոյ գշխօյին հպատակը : Այսու ամենայնիւ վատահանալով որ կրնայ դիւրութեամբ ինքզինքը արդարացնել, վերջապէս հաւանութիւն տուաւ որ հարցփորձ ընեն . բայց շուտով իմացաւ թէ աւելի թշնամեաց պատասխանելիք ունէր քան թէ արդար և խղճմտանքաւոր դատաւորներու : Փուճ տեղը խնդրեց որ իր առջևը հանեն ան երկու գրագիրները որոնք խոտովաներ էին, կ'ըսէին դատաւորք, թէ ինքը շատ անգամ նամակագրութիւն ըրեր է Պէպինկդընի հետ . չկատարեցին իրեն խնդիրքը, և առանց որ և իցէ արդարացուցման ականջ կախելու՝ ելան գացին . որով աղէկ իմացաւ որ ալ իրեն բանը բուսած է :

Իրաւցընէ, սիրելիք, լորտերուն երթալէն քանի մը որ ետքը անոնցմէ մէկը Ֆօթերինկէյ բերգն և կաւ իմացընելու Մարիամայ թէ խորհրդարանն առաջարկեր էր Եղիսաբեթ թագուհւոյն որ զինքը սպաննել տայ, որովհետև փնասակար էր անգղիական կրօնքին, և թէ Եղիսաբեթ ալ ականջ ստիպուեր էր զիջանիլ աս բանիս, իրեն հպատակաց երկիւզը փարատելու համար :

Անօգուտ է ձեզի անդրադարձընել թէ Եղիսաբեթ ուրիշ բանի համար չէր ուզած խորհրդարանին առջև հանել աս խնդիրը, բայց եթէ որպէս զի Մարիամայ մահուանը ցանկացող չերևնայ . բայց իր նենգութեանը վրայ ոչ ոք խաբուեցաւ, որովհետև ամէնքը լաւ գիտէին թէ սրտանց կը փառփառէր աչքին առջևէն վերցընել աղցականը : Անօրն որ թմբուկի ձայնով հրատարակուեցաւ աս վճիռը Լոնարայի փողոցներուն մէջ, ամբողջ նոյն օրը և գիշերն ալ մայրաքաղաքին եկեղեցեացը բո-

լոր զանգակները զարնել տուին, հրապարակնե-
րուն մէջ կրակներ վառուեցան և Սկովտիոյ ան-
մեզ թագուհւոյն մահը՝ Եղիսաբեթի աչքը մտնա-
լու համար ամէն զի իբրև հասարակաց բարիք մը
հռչակեցին :

Սակայն Մարիամ Սգուարդայ մահուան գա-
տապարտուած ըլլալուն լուրը Եւրոպայի մէջ
տարածուելով, խել մը թագաւորներ փութացին
գեսպան խրկել Եղիսաբեթի իր ըրած անիրաւու-
թեանը դէմ բողոքելու համար . Յակոբ Զ Սկով-
տիոյ թագաւորը՝ Մարիամու որդին՝ սպառնացաւ
զօրքով Անգղիա ոտք կոխել՝ թէ որ իր մօրը ձեռք
դաշընեն . բայց Եղիսաբեթ գիտէր թէ անիկայ
ակար և անզօր մարդ մըն էր, անոր համար ալ անոր
թէ ազաջանքներն ու թէ սպառնալիքները արհա-
մարհէց բանի աեղ չգրաւ : Գաղղիոյ թագաւորը,
որ նոյն ժամանակը Հենրիկոս Գ էր, թագուհին
փրկելու համար վրայ տուողներէն մէկն էր, որով
հեաւ անիկայ Գաղղիոյ թագուհի ըսուեր էր . բայց
Եղիսաբեթ մտքին վրայ հաստատուն կեցաւ ու
մտիկ չգրաւ անօր խօսքին :

Երկու ամսէ՛ ՚ի վեր Մարիամ գատապարտուած
էր, և սակայն Եղիսաբեթ չէր յանդրգնած հրաման
տալու որ անօրէն գատակնիքը գործադրուի . ու-
րովհետև գիտէր որ եթէ շատ փութացող երև-
նար աս բանիս մէջ, բոլոր յանցանքը իր վրայ պի-
տի ձգուէր : Բայց վերջապէս սրտին առեւլութիւ-
նը ամէն բանի յազթեց և կանչեց իր Տէվիսըն ա-
նունով առենագապիրը ու հրաման տուաւ որ Անգ-
ղիոյ մեծ կնիքը գնէ վճռոյն տակը . և ստորագրե-
լէն վերջը՝ պատուիրեց անոր որ անյապաղ Մա-
րիամու բանտապանին ձեռքն հասցընէ զան . ետքը
սկսաւ զըջալ ձեացընել և սուրհանդակ մը խրկեց
Եառէն, որպէս զի Ֆոթերինկէյ վազէ ու արգիլէ
սպանութիւնը . կամաւ ըրաւ աս բանս Եղիսաբեթ ,

վան զի լաւ գիտէր թէ երբ հակառակ հրամանը հոն հասնելու ըլլայ՝ բանը բանէն անցած կ'ըլլար:

Մարիամու սպասաւորներն իր չորս կողմն առած կեցած էին, երբոր եկան իմացընելու թէ երկրորդ օրը իր գլուխը պիտի կարուէր. առանց այլաջլելու լոնց այդ ցաւալի լուրը և արդիւնց իր ծառաներուն որ չլան. բայց որովհետեւ անոնցմէ շատերը չէին կրնար իրենց արցունքը բանել՝ գարձաւ անոնց ու Վօրիանակ արտառուելու, ըսաւ քաղցրութեամբ, պէտք էիք ուրախանալ. միթէ չէք գիտեր աշխարհքիս մէջ քաշած ցաւերս, և միթէ մահը վերջ պիտի չըլլայ իմ ամէն տառապանացս: Այս խօսքերս ըսելէն ետեւ բոլոր զանոնք արձրկելով իրմէ, իր երկու կանանցն հետ մէկտեղ՝ զորոնք աւելի կը սիրէր՝ իր խուշը քաշուեցաւ և բոլոր ան գիշերը որգւոյն և պապին նամակ գրելով անցուց, և երբ յոգնած դադրած գընաց անկողնին վրայ ինկաւ, տեսան որ ետանգնալից կ'ազօթէր Աստուծոյ ու անքուն անցուց նոյն գիշերը:

Փոթերինկէյի ամենէն մեծ սրահին մէջ տեղը շիներ էին սպանման բեմը, վրան ու ծածկացներ տարածած, որուն չորս կողմը կարգաւ շարուեր էին Եզրիտաբեթի խրկած պաշտօնակալները մահուան ներկայ դանուելու համար: Մարիամ ու զեր էր որ բոլոր իր ծառայիցը թող տան իր վերջին վայրկեաններուն քովը դանուելու. բայց ընդունելի չեղաւ իր խնդիրը՝ պատճառ բերուելով թէ անոնց լացը կրնայ զինքը խռովել, միայն թոյլ տրուեցաւ որ կարենան քովը մնալ վերոյիշեալ երկու կնիկները և չորս ալ պաշտօնակալ, որոնք միշտ հաւատարմութիւն ցըցուցած էին իրեն: Բայց երբ հարկադրուեցաւ բաժնուիլ ան հաւատարիմ ծառաներէն՝ որոնք իրեն պատճառաւ բոլոր իրենց կեանքը դժբաղդութեան մէջ անցուցեր

էին, օրհնեց զանոնք որոնցմէ ոմանք ծունկ չորած էին և ոմանք ալ ոտքը ինկած իր զգեստին ծայրը կը պահնէին, և առանց իւրաքանչիւրին միմեծաբան խօսք մը ըսելու չզատուեցաւ անոնցմէ :

Մինչքեռ մահուան սրահը մանելու վրայ էր, մէյ մ'ալ իր ծերագոյն հպատակներուն մէկը տեսաւ, որ էր ըրա Մելլիլ, անիկայ որ ճարտարութեամբ պատասխան տուեր էր Եղիսաբեթ թագուհուն : Բարի ծերը երբ տեսաւ զինքը, չկրցաւ արցունքը բռնել ու աղաղակեց . « Ա՛հ, ի՛նչպէս այսչափ երկար ապրեցայ՝ որ իմ ազնիւ թագուհւոյս մահը տեսնամ » : Թագուհին, որ ինքզինքը կտրիճ բռներ էր, ջանաց քաղցր խօսքերով մը խիթարել զանիկայ . իր որդւոյն Սկովտիոյ թագաւորին ըսելու խել մը բաներ յանձնեց անոր, ու հետը գրկուելու ատեն սկսաւ արտասուել :

Երբոր բեմն ելաւ, Բաւլէդ անուհով պաշտօնակալ մը որ տարիներէ՛ ի վեր իր բանտապանն եղեր էր՝ առաջ անցաւ որ զինքը պինդ բռնէ : « Ընորհակալ եմ, ըտաւ անոր Մարիամ, այս վերջին ծառայութիւնն է որ ինձի կ'ընես, և ասոր պէս հաճոյական ծառայութիւն մը երբէք չէիր ըրած » : Այսպիսի անխռով ոգւով մահուան առջին ելաւ, և քանի մը վայրկենէն իջաւ մահաբեր հարուածը գլխուն :

Ան ահաւոր վայրկենին, հոն եղողները ստակումով պոռացին . և երբ գահիճը Մարիամու գրեւոր ցուցնելով կանչեց ըստ սովորութեան՝ « Կեցցէ միշտ Եղիսաբեթ թագուհին », մէկ ձայն մը միայն իրեն պատասխանեց . « Թո՛ղ ասանկ մեռնին բոլոր իր թշնամիները », մէկալ ներկայ գտնուողներուն բերանը կղպուեր էր սարսափէ ու պթութենէ :

Նոյն իսկ ինքն անողորմ Եղիսաբեթը երբոր լսեց թէ ալ իր թշնամին վերցուեցաւ մէջտեղէն,

ստատիկ խռովեցաւ և խիղճն սկսաւ զարնել .
բայց ետքը յուսալով որ կրնայ ան ահաւոր անօ-
րէնութիւնն ուրիշի վրայ ձգել՝ որուն ինքն էր
միայն պատճառը՝ ամբաստանեց իր Տէվխարն ատե-
նագալիքը իբր թէ առանց իրեն գիտնալուն հրա-
ման տուած ըլլայ զՄարիամ սպաննելու . և որ-
պէս զի Անգղիա և Եւրոպա հաւատան աս բանիս ,
արգիլեց անոր որ մէյ մ'ալ իր առջևը չելլայ :
Բայց ոչ ոք , ինչպէս կրնաք երևակայել , հաւա-
տաց նենգաւոր թագուհւոյն խօսքին և ան օրէն
ետև ատելի եղաւ :

Ծ

Է Ս Ս Է Ք Ս Կ Ո Մ Ս Ը

Թուական 1587—1603 :

Եղիսաբեթ թագուհին , սիրելի որդեակք , դեռ
կարգուած չէր , և թէպէտ խորհրդարանը շատ
անգամ աղաչեր էր որ իրեն թագաւորութեան
մեծամեծներէն մէկը ընտրէ և կամ օտար իշխան
մը իրեն ամուսին , բայց անիկայ միշտ դէմ կեցեր
էր , որովհետև չէր ուզէր էրկան հպատակ ըլլալ :

Եւ հաստատուն բնաւորութեամբ ու բարակա-
միտ ըլլալով դժուարաւ կը հետևէր իր լորտերուն
խորհրդին . պալատականներուն մէջէն մինակ մէ-
կը իշխանութիւն ունէր իր վրայ և էր Ռոպերդ
Տըպլէյ ըսուածը , կրտսերագոյն որդի ան փառա-
սէր Նորոհրնպրընտին , որ պատճառ եղեր էր
Յովհաննա Արէյի մահուանը : Այս հանձարեղ

լորտը անանկ սիրելի եղաւ իրեն , որ ամէն տեսակ բարերարութիւններ ըրաւ անոր , տէրութեան առջին պաշտօններուն հասուց , Լէյսըսդրրի կոմս անուանեց , և ինչուան թերևս կը հաւանէր հետը կարգուելու , թէ որ չվախնար իր իշխանութիւնը բաժնելէն :

Դժբաղջբար Լէյսըսդրր զեղծաւ աս շնորհքներով , և իր սնապարծութեամբը , թեթևամտութեամբն ու ըրած ինքնահաճոյ գործքերովը խել մը անգղիացուոց ատելի եղաւ , և նոյն իսկ թագուհին անոր անտանելի գոռոզութեանն համար սկսեր էր պաղիլ վրան . մէյ մ'ալ նայիս ան երիտասարդ հասակին մեռաւ գնաց Ռոպերդ : Այս Տըտլէյի ազգատոհմը , որ Դիւտորի թագաւորական ցեղին միջոց մեծ իշխանութիւն ունեցած էր , գրեթէ բոլորովին անհետ եղաւ արքունեաց մէջէն և բոլորովին կրնար մոռցուիլ ալ , թէ որ Լէյսըսդրրի ազգականներէն մէկը քիչ ատենէն վերջը Եղիսարեթի աջը մտած չըլլար նէ :

Օր մը մինչդեռ թագուհին քանի մը հոգւով իր պարտիզին ծառայարդ ճամբաներէն մէկուն մէջ կը պտըտէր , գիմացը սղտի ճախճախուտ մը գալով չկրցաւ առաջ երթալ . և մինչդեռ ետ գառնալու վրայ էր , մէյ մ'ալ յանկարծ երիտասարդ ազնուական մը վազեց հասաւ ու վրայի երկնագոյն բանուած վերարկուն ան տեղւոյն վրայ տարածեց , որպէս զի թագուհին կարենայ իր ճամբան շարունակել : Եղիսարեթ ժպտեցաւ այս քաղաքավարութեան վրայ , և յետ շնորհակալութեամբ մը նայելու երիտասարդին վրայ , անունը հարցուց , և շատ զարմացաւ երբոր լսեց թէ Էսսէքս կոմսն էր , Լէյսըսդրրի ազգական՝ որուն մահուանը վրայ դեռ սիրտը կը կրտորտէր :

Այն օրէն ետեւ , ազնիւ աղաք , Էսսէքս թագուհւոյն քով կանչուելով խիստ շատ ընծանիրով

ու բարիքներով լեցուեցաւ, Չանկապանի պա-
տին ընդունեցաւ, որ ատենօք Եդուարդ Գ. հաս-
տատեր էր, և քիչ ատենուան մէջ այնչափ հարըս-
տութիւն զիզեց, որ կարծեց անմիտը թէ բոլոր
այդ ստացուածքն ու մեծութիւնները յաւիտեան
իրենը պիտի ըլլային: Բայց գիտցած ըլլաք որ
մեծերուն սերը հաստատուն բան չէ, և միայն
խելացիներն ու խոհեմները կրնան զանխկայ վայե-
լել՝ առանց չափերնէն դուրս ելլալու: Ինչպէս որ
քիչ ատենէն եղաւ Էսսէքս կոմսին ալ. վասն զի
ան աստիճանի փառասիրութեան հոգևով կուր-
ցաւ, որ ինչուան յանդրգնեցաւ Թագուհւոյն ան-
ճնասիրութեանը դպչիլ, որ թէպէտ տարիքն առեր
էր, բայց այսու ամենայնիւ դեռ կարգէ դուրս ջանք
մը ունէր որ իր քով մտեցողներէն միշտ աւելի
փառաւոր հագուած երևնայ: Օր մը Էսսէքս կոմ-
սը ամենափառաւոր զգեստ մը հագած Եղիսաբե-
թի զիմացն ելաւ. Թագուհին անանկ սաստիկ կիրք
եղաւ՝ որ բարկութենէն բոլոր պաշտականաց առ-
ջև ապտակ մը ինջեցուց անոր: Էսսէքս կատղած՝
ձեռքը սուրին վրայ տարաւ, բայց իր բարեկամնե-
րուն աղաչանքովն ելաւ գնաց:

Այս հրապարակական նախաախնքը մահացու
հարուած մը եղաւ Էսսէքսի համար, ուստի առ
Եղիսաբեթ ունեցած պարտականութիւնը մոռնա-
լով՝ սկսաւ համարձակ Թագուհւոյն վրայ գէշ
խօսիլ. և երբոր անխկայ հրամայեց իրեն որ Իռ-
լանտա երթայ բանակին զօրավարութիւն ընելու
համար, ինքը մտիկ չգրաւ հրամանին, և համար-
ձակեցաւ անոր առջևն ելլելու՝ յուսալով որ ոտքը
իյնալով իր առջև վիճակը կը բարձրանար: Անմիտ
երխտասարդն իր ամբարտաւանութեամբը մտը-
րած չէր գիտէր ըրածը. թէպէտ Եղիսաբեթ ոտք
հանեց զինքը, բայց խուցէն դուրս ելածին պէս՝
զինուորներ հասան Էսսէքսի վրան բռնեցին զինքը

և իր պալատը տարին՝ արգելելով որ առանց հրա-
մանի թագուհւոյն հոնտեղէն գուրս չելլէ :

Աս ձախորդութիւնն աւելի քաջաշէրեց իր թըշ-
նամիները, որ ձեռքերնէն եկածին չափ կը ջանային
առիթ մը չկորսնցընել զանիկայ բոլորովին կործա-
նելու համար : Անոնցմէ ոմանք ձևացընելով թէ
կ'ուզեն Եգիսարեթի օգտակար խորհուրդներ տալ՝
բաց ՚ի ուրիշ զրպարաութիւններէ սկսան արտըն-
ջալ թէ Էստէքս խօսակցութեան մէջ միշտ պատ-
կը կանչէր զինքը : Այս զրպարաութիւնն որ լսեց
Եգիսարեթ, ինքիրմէ գուրս ելաւ, վասն զի թէ-
պէտ իրաւցընէ տարւօք էր, բայց չէր ուզէր պա-
աւ սեպուիլ, և տոննայն խնամքով կը ջանար իր
հասակը պարտըկել :

Էստէքս կոմսը, սիրելիք, թէպէտ իր տանը մէջ
բանտուած էր, բայց իր թշնամեաց ամէն ըրածը
կը լսէր. և զայրացած անոնց ըրած զրպարաու-
թեանցը վրայ, կերպ մը գտաւ ու իր բարեկամնե-
րուն իմացուց թէ որոշեր էր որ ալ չհամբերէ իր
նախանձորդացը, և աղաչեց անոնց որ երկրորդ
օրը զէնքերնին առած Լոնարայի Սուրբ Պօղոս ե-
կեղեցւոյն քով ժողվուին, որ անկէ ալ Աւայգ-
հալ երթան, ուր կը բնակէր թագուհին, և հոն
Եգիսարեթի առջևն ելած՝ ինքզինքը արդարացընէ
անոր զիմաց և իր ամբաստանողները սպառժեղ
տայ : Դժբաղգարար բանը գուրս ելաւ, և Էստէքսի
կուսակիցները, որոնք բոլորն ալ ապքլուխ և
խռովայոյզ երիտասարդներ էին, ձեռք ինկան այն
վայրկենին որ ձեռքերնին զէնք՝ կը ստիպէին ըզ-
խառնիճաղանձ աամիկը որ մինչև թագուհւոյն սյա-
լաքը իրենց հետ դան : Իսկ Էստէքսի գալով, երբ
գազտուկ իր անէն գուրս ելաւ քանի մը բարեկամ-
ներով որոշեալ տեղը երթալու համար, տեսաւ որ
մարդ չկայ հոն. քովիններն ալ երբ թագուհւոյն
զինուորներուն մօտիկնալը տեսան՝ զարհուրած

բորոն ալ ելան փախան : Ուստի իրեն ալ փախելէն ուրիշ ճար չմնաց . բայց շուտ մը ետեէն հասան ու մէկէն առին Աշատրակը տարին :

Իր թշնամիները ամբաստանեցին զինքը խորհրդարանին թէ իր գիտմանքն ան եղած էր՝ որ բռնութեամբ պալատը մանայ ու թագուհին սպաննէ : Թէպէտ Էսաէքս ոչ երբէք տասնկ միաք ունեցած էր, հապա միայն ուզեր էր իր անօրէն զրպարտողաց ամբաստանութիւնները թագուհւոյն մաքէն վերջնել, բայց խորհրդարանը չուզեց մտիկ ընել իր արգարացուցմանը, և իր գլխաւոր կուսակիցներուն հետ մահուան գատապարտեց զինքը՝ իրրե թագուհւոյն կենացը գաւաճան :

Կ'ըսեն թէ Աշատրակին գաւթը մահուան տարուելու առնն, խեղճ երիտասարդը գեւ չէր կրնար հաւատալ թէ թագուհին որ այնչափ բարերարութիւններ ըրեր էր իրեն՝ մահուան ձեռքը թողուր զինքը, անոր համար ստեպ ազգին անգին կը դարձնէր գլուխը և կընայէր թէ արգեզը սուր հանգակ մը չըգար իրեն ներումը բերելու համար : Բայց Եղիսաբեթ անանկ բարկացեր էր, որ ամենէն մաքէն չանցուց թողութիւն տալու, և թողուց որ դահճին ձեռքով կորսուի երթայ :

Գիտնալու է հոս որ ան ժամանակն որ գծրազգ Էսաէքսը թագուհւոյն սիրելի եղած էր, Եղիսաբեթ իրեն մատնի մը տուեր էր սպահովքընելով զինքը թէ երբոր շնորհք մը խնդրել ուզենայ իրմէ՝ բաւական է ատ մատնին իրեն խրկէ, և ինչ որ ուզենայ՝ կը կատարուի : Թագուհին որ աղէկ յիշողութիւն ունէր՝ չէր մոռցած ամենէն իր տուած խոսամունքը և չէր տարակուսէր որ Էսաէքս իր գլուխը ազատելու համար մատնին պիտի խրկէր իրեն . բայց երբ տեսաւ որ մահուան վայրկենին չխրկեց իրեն ան մատնին՝ կարծեց որ ամբարտաւան երիտասարդը զինքը արհամարհե-

լու համար չէ ուզած ծառայեցընել զանիկայ, և այս մտածութեամբ միայն կրցաւ սիրտն ամուր բռնել ու ներումն չտալ անոր :

Աս գէպքին վրայ ատեն անցնելէն ետքը Նոդգինիկէմ դքսուհին որ Էսսէքսի Թշնամեաց գրէխաւորներէն մէկուն կնիկն էր, ծանր հիւանդութեամբ մը անկողին իյնալով Թագուհիէն ազաջանքով խնդրեց որ մէկէն զինքը տեսնելու գայ, որովհետեւ կարևոր գաղտնիք մը ունէր իրեն յայտնելու մեռնելէն առաջ : Եղիսաբեթ, որ միշտ սիրեր էր այդ տիկինը, փութացաւ գնաց. բայց մըջափ մեծ եղաւ իր զարմանքին հետ միանգամայն ունեցած ցաւը՝ երբ հոգեվարքը հտնեց ձեռքը տուաւ Էսսէքսի ան մտանին և լալով խոստովանեցաւ Թէ խեղճ երիտասարդը մահուան տարուելու միջոցն իրեն տուեր էր զան՝ ազաջելով որ նոյն վայրկենին առնէ Թագուհւոյն տանի, որովհետեւ ստոյգ գիտէր որ եթէ անոր ձեռքն հասնելու ըլլար մահուրնէ կը խալըսէր. բայց ինքն էրկանը խօսքին մտիկ ընելով մինչև նոյն օրը քովը պահեր էր մատնին ու ձգեր էր որ մեռնի խեղճ կոմսը : Եղիսաբեթ աս պատմութիւնը լսածին պէս՝ ցաւէն ու բարկութենէն կրակ կտրեցաւ, և երբոր Նոդգինիկէմ տիկինը անոր զայրացած աչուրները տեսնելով կ'ազաջէր որ գոնէ իր յետին վայրկեաններուն Թողութիւն տայ, « Աստուած կրնայ քեզի ներել, պատասխանեց Թագուհին գառնութեամբ, բայց ես, ես ոչ երբէք » : Այս ըսելով այլայլած հեռացաւ գնաց հիւանդին անկողնէն, որ քանի մը վայրկենէ ետքը հոգին տուաւ :

Ան օրէն սկսեալ Եղիսաբեթ արտմութեամբ ու ցաւօք մաշեցաւ, անանկ որ արտաքոյ կարգի նիհարցաւ չորցաւ, կերպարանքն աւրուեցաւ ու գոյնը նետեց, և նոյն իսկ զարդարուելու սէրն ալ, որ իր երիտասարդութենէն մինակ ան մնացեր էր

իրեն քով բոլորովին մուսաւ : Թէպէտ իր զգեստի գարաններուն մէջ, կ'ըսեն, երեք հազար զգեստէն աւելի կար՝ ամէնն ալ մէկմէկէ ճոխ, և խիստ շատ աղնիւ ակունքներ, այսու ամենայնիւ կ'ըլլար որ շաբաթներով հադած զգեստը չէր փոխէր, և զի շերտերը իր խցին գետնին վրայ քովէ քով բարձեր դրած՝ անոնց վրան կը քնանար, միտքը դնելով թէ երբ մէյ մը անկողին մտնելու ըլլայ մէյ մ'ալ անկէ ելլալը չունի :

Թագուհւոյն քով եղողները ամէնքն ալ զարհուրեր էին անոր կատաղութեանը վրայ, որ իր հօրը հենրիկոս ըին յետին տարիները յիշեցընել կուտար : Թէպէտ խիստ պատիժներով արգիլէր էր ժամանակաւ որ իրեն հետ թագաւորութեան յաջորդութեանը վրայ ամենեւին չխօսուի, բայց մեռնելէն քանի մը վայրկեան առաջ իր պաշտօնէկց աղաջանքին զիջանելով՝ ըսաւ որ իր գահը թագաւորի մը կը թողուր և իրեն ժառանգ ընտրեց իր մերձաւորագոյն ազգականը՝ Յակոբ Զ Սկովտիոյ թագաւորը, որ էր որդի Մարիամու Սգուարգայ, գուցէ ինքզինքը խաբելով թէ այս արգարութեան գործքը կրնար մոռցընել ալ Սկովտիոյ թագուհւոյն ըրած անգթութիւնը :

Եղևաբեթ թագուհին, աղնիւ պատանիք, Դիւտորի տանը վերջին թագաւորողն եղաւ. իրմէ ետև Անգլիոյ թագը Սգուարգեանց ազգատոհմին անցաւ, որ Սկովտիայէն ելած էր :

ԾԱ

Վ Ա Ռ Օ Դ Ի Ի Դ Ա Ի Ը

Թուական 1603—1625 :

Դիւտորի ասնը Թագաւորութեան միջոց, որ Անդղիոյ գտնուն վրայ նստաւ հարիւր տասներութ ասարի (Պօղոստոհի պատերազմէն սկսեալ մինչև Եղիսաբեթի մահը), Եւրոպայի և բարձր աշխարհիս մէջ մեծամեծ գէպքեր պատահեցան, որոնց մէջ Անդղիոյ տէրութիւնն ալ մտան ունեցաւ :

Այս միջոցիս մէջ, սիրելիք, այլ և այլ աշխարհ քէ աներկիւղ ճանապարհորդներ նոր նոր երկիրներ գտնելու ձեռք զարկեր էին, ուր կը յուսային թէ անբաւ հարստութիւններ կրնան գտնել: Կողմնացոյցէն զատ ուրիշ օգնական մը չունենալով, որուն գիւտն ու գործածութիւնը Միջին Դարու պատմութեան մէջ ձեզի բերեմ, աս ճարտար գործիքով Վտագոյ Կամա անունով բորգուգայրի ճանապարհորդը Բարի Յուսոյ Գլուխը գատւ, որով Եւրոպացւոց գէպ'ի Հնդկաստան նոր ճամբայ մը բացաւ, որ մինչև ան ատենը ուրիշ կերպով չէին կրնար երթալ այդ սակւոյ և ազամանդի երկիրը՝ բայց եթէ ամբողջ Ասիոյ շրջանն ընելով, որ հազարաւոր ու գրեթէ անյազլթելի գժուարութիւններ ունէր :

Անկէ քանի մը տարի առաջ Քրիստափոր Գոլումպոս գննուացի յանգուզն նաւապետը, որուն առիական ձեռնարկութիւնն երկար ատեն հիւանդի երազ մը կը կարծուէր, նոր Աշխարհքը գտեր էր, որ քիչ ատենէն ԱՄԵՐԻԿԱ ըսուեցաւ : Անոր

գաած ճամբէն ուրիշ շատ կտրիճ ճանապարհորդներ ալ անցան՝ դեռ ուրիշ նոր երկիրներ գուրս հանելու յուսով. կը տեսնաք որ շատ փսօրժելի պիտի ըլլայ ձեզի այդ կտրիճ նաւորգներուն հրաշալի ճանապարհորդութեանց պատմութիւնը՝ երբ տեղին ձեզի պատմելու ըլլամ:

Արդ գիտցէք, սիրելիք, որ Հենրիկոս էի Անգղիոյ գահը նստելուն միջոցները՝ Անգղիոյ տէրութիւնը և ոչ մէկ նաւ մը ունէր, և թէ որ ուղենար հեռու աշխարհքներ գեսպան կամ զինուոր խըրկել, հարկադրուած էր անգղիացի կամ օտար ազգաց վաճառականներէն նաւ փոխ առնուլ: Բայց Հենրիկոս Գիւտոր ագահ ըլլալով հանգերձ՝ միտքը դրաւ որ Եւրոպայի ուրիշ թագաւորաց պէս նաւեր շինել տայ և Անգղիոյ տէրութեան ունեցած առաջին նաւը կոչուեցաւ Մէծն Հենրիկոս: Այս նաւս Յովհաննէս Գասպօղ անունով ճարտար նաւորդին ձեռքը յանձնուեցաւ, որ թագաւորին հրամանաւր երկայն ճամբորդութիւն մը ըրաւ և խել մը երկիրներ գտաւ, որ մինչև ան ատեն անծանօթ էին:

Գիւտորի ցեղին առաջին թագաւորին տուած օրինակը, սիրելիք, անօգուտ չեղաւ իրեն յաջորդներուն. Հենրիկոս Ը թէպէտ բոլորովին իր նորահնար աղանգը հաստատելու զբաղեր էր, շատ ճամբորդութիւններ ընել տուաւ որ Աշխարհքին մէջ, և Եզիսաբէթի ժամանակն ալ ճարտար նաւապետ մը Փրանկիսկոս Տրէյք անունով, յուսալով յափշտակել Սպանիացոց ձեռքէն Ամերիկայէն եկած ոսկերարձ նաւերէն մէկ քանին, բոլոր աշխարհիս չորս կողմը սարաեցաւ. ասիկայ երկայն ու վտանգալից ճամբորդութիւն մըն էր, որուն նպատակն էր բոլոր ծանօթ երկիրները մէյ մը տեսնալ և թէ որ հնար է ուրիշ անծանօթներ ալ գտնալ: Այս նաւարկութեան յաջողու-

Թեամբը վառուած խել մը բազմաթիւ անգղիացիներ, Հիւսիսային Ամերիկա անցան ու հոն տէրութիւն մը հաստատեցին, որուն Եղիսաբեթ Թագուհին ուզեց որ Ախրֆիսիա անունը տրուի, այն է երկիր Կուսին :

Տրէյքի աշխարհիս չորս կողմը ըրած Ճամբորդութիւնը և Ախրֆիսիոյ տէրութեան հիմնարկութիւնը, սիրելիք, շատ նշանաւոր գէպքեր են, անոր համար նայեցէք որ չմոռնաք : Այս երկայն ու տաժանելի ճանապարհորդութիւնը առաջինն եղաւ, և Թէպէտ անկէ ետքը այլ և այլ ազգէ երևելի նաւորգներ շատ անգամ նոյն բանն ըրին, բայց ինքն եղաւ որ Անգղիացւոց մէջ հեռաւոր Ճամբորդութեանց ախորժը մտուց, որոնք երկար ատենէ ՚ի վեր աշխարհիս ամէն ազգերը գերազանցեցին նաւարկութեան արուեստին մէջ :

Մարիամ Սգուարդայ որդին Անգղիոյ գահն որ ելաւ, ըսուեցաւ Յակոբ Ա և Թէպէտ մայրն ուղղափառութեան համար այնչափ վիշտ քաշած էր, բայց ինքը նորազանդ կրօնքի մէջ մեծցած էր : Թէ մարմնով և Թէ խելքով շատ տկար էր . մերկ սուրի մը տեսքը երեսին գոյնը կը փոխէր, և առանց ուրիշի ուսին կրթնելու չէր կրնար քալել, բայց չէր կրնար կամօք ուրիշի չարիք մը ընել : Ան աւետուան մեծամեծաց ու ժողովրդեան գլխաւոր զբաղանքը կրօնից վրայ վիճելն ըլլալով, Յակոբ որուն դաստիարակը համոզած էր զինքը Թէ Թագաւոր մը իր տէրութեան ամենէն իմաստնագոյն մարդը պէտք է ըլլայ, ամենայն ոգւով ինքզինքը այս տեսակ վէճերու տուաւ և կը պարծենար Թէ ինքը ամենայն վարպետ աստուածաբանները կ'անցնէր : Այս զբաղանքէն ետև իր ամենէն մեծ զուարճութիւնն էր աքաղաղներու պատերազմը տեսնալը, որ Անգղիոյ մէջ ինչուան հիմա յաճախեալ զբօսանք մըն է, և կամ որսորդութեան կ'եր-

Թար, որան այնչափ սեր ունէր՝ որ Թագաւորու-
թեան գործարութեանցը ուշ գնելու ժամանակ
չէր ձեար, անոր համար բարբառնն իր սրբաբա-
կանաց ձեռքը ձգած էր կառավարութիւնը : Բայց
Թագաւորի մը համար, որդեակէք, բաւական չէ
միայն գիտան ըլլալն ու աղէկ գիտաւորութիւն
ունենալը, հարգա սէտք է նաև որ ինքնին իր
հարստակացը աղէկութեանը վրայ մտածէ ու հակէ .
և ահա Յակոբ Արաւորդայ անհարութիւնը շատ
Թշուառութեանց պատճառ եղաւ :

Յակոբայ Անգղիայ վրայ Թագաւորեցին ետև ոչ
բարբառնն վերջացաւ սուղափառութեան համար
եղած սպանութիւնները, բայց գեա խիստ շատ
անգամ սուղափառաց հեռ գեշ վարուելով կը չար
չբրկէին զանոնք նորազանգք : Յակոբ Թագաւո-
րը Անգղիա եկած միջոցը հետը խել մը իր հին
սկովափայտի ծառաներէն բերեր էր, որոնք խիստ
աղքատ ըլլալով և Անգղիացւոց շատերուն ճա-
խութիւնը անսնելով անգագար կը նեղէին իրենց
տէրը որ անոնց ինչքերովը հարստացընէ զե-
րկնք, և Յակոբ ալ զանոնք գոհ ընելու համար՝
սուղափառաց ընչից մեկ մասը կտորտոնց ու իր
սիրելի սկովափայտներուն բաժնեց . բաց ասկից
հրամայեց որ ով որ անկէ ետքը անգղեական ա-
զանգը յանձն չառնէր՝ պարտաւորեալ է ամէն
տարի մեծ գումար մը ստակ վճարելու, որով կրը-
ցաւ իր չքաւոր ու ծակաչք հայրենակիցներուն ա-
ւատաւաններէ :

Յակոբայ աւատաւանութեանը զոհ եղող ան-
գղիացւոց մէջ Գեղըզպի անունով սուղափառ մ'ալ
կը գտնուէր, որ շատ գառնացած էր այս անի-
բաւութիւններուն վրայ, ուստի ահաւոր գի-
տաւորութիւն մը գրաւ միտքը, որ էր մէկ անգա-
մով Թէ Թագաւորը՝ Թէ անոր քովի լրտերը և
ամբողջ խորհրդարանը որ խորհրդատու էր շա-

րեաց, ջնջել վերցրնել մէջտեղէն: Գէզըզպի իրենն պէս տժգոհ բարեկամացը յայանեց իր գիտաւորութիւնը, որոնց մէջ կը գտնուէր Ֆաուքս անունով պաշտօնակալ մըն ալ, որ աներկիւղ ու ամենէն դժուարին գործերն առաջ տանելու մարդ էր: Դաւազիրները տասուերկու հոգի էին, և անանկ բռնկած էր մտքերնին իրենց մտածած վրէժխնդրութեամբը՝ որ որոշեցին մէջերնին երթալ ծածուկ փոս մը բանալ Ուէսգմինսդրի պալատին տակը ուր կը հաւաքուէր սովորաբար խորհրդարանը, ու մէջը խիստ շատ վառօգ լեցրնելէն ետև, երբ թագաւորը և պալատականքը խորհրդարանը գան՝ յանկարծ կրակը տալ: Սոսկալի մը տածութիւն մըն էր այս, որգեակք, որ այդ անողորմ մարդիկը մտածեցին. վասն զի յայանի գիտէին թէ զՅակոբ և անոր պալատականքը մեռցնենք ըսելով խիստ շատ անմեղներու արիւնն ալ պիտի մոնային ատանկով. բայց կարելի բան չէր արգիլել զանոնք այդ անօրէն գործքէն, և թէպէտ կը մակաբերէին թէ ինչ աստիճանի մեծ վտանգի մէջ պիտի իյնային՝ թէ որ բռնուէին, սակայն այսու ամենայնիւ ետ չկեցան:

Ֆաուքս թագաւորին իշխաններուն մէկուն ծառան ձեացրնելով ինքզինքը՝ Ուէսգմինսդրի պալատին քով պզտի տուն մը վարձեց, որուն տակը գիշեր ցորեկ ամիսներով անգուլ կ'աշխատէր իր ընկերներովը խոշոր ական մը (ՏՃ. Ճէն+ լողճը) փորելու համար, որ ինչուան պալատին տակն հասաւ, և այսպէսով ինչուան շէնքին գինեատուններէն մէկուն հասան, ուր ծածուկ խել մը վառօգով լեցուն տակառներ մտուցին, որոնց ճայթու մը բաւական էր զբոլոր շէնքը ժողովականաց վրայ կործանելու: Ամբողջ տարի մը գնաց այս վտանգաւոր գործողութիւնը. երբոր ամէն բան կազմեցաւ պատրաստուեցաւ, գաւոյն գործադրու-

Թեան օրն ալ որոշեցին լմընցաւ : Ֆաուքս ինքնին յանձն առաւ վառօդին կրակ տալը , Թէպէտ յայտ նի գիտէր Թէ ինքն ալ մէկտեղ պիտի մեռնէր :

Գէղըզպիի տասուերկու ընկերաց մէջ Դրէ- շէմ անունով երիտասարդ ուղղափառ մ'ալ կար որ կը տեսնուէր Թէ ամենայն կերպով հաւան էր այս գաւաճաննուԹեան . բայց ասիկայ խորհրգարանին մէջ լորտ Մոնդէկըլ անունով ազգական մը ունէր , զոր խիստ շատ կը սիրէր , և չկրցաւ զիջանիլ որ ասիկայ ալ մէկալնոնց հետ կորսուի եր Թայ : Իրիկուն մը որ լորտ Մոնդէկըլ ուրախ զուարթ իր ընթրիքը կ'ընէր քանի մը բարեկամաց հետ Լոնտրայի քով ունեցած գեղի տանը մէջ , մէյ մ'ալ նայիս ձիու վրայ հեծած բարձրահասակ մարդ մը՝ երեսն ալ զիմակով գոցած՝ իրեն զրանն առջև եկաւ կեցաւ , ու ծառային մէկուն ձեռքը նամակ մը աալով տիրոջն համար՝ քշեց ձին ու շուտ մը աներևոյթ եղաւ : Մոնդէկըլ երբ բացաւ նամակը , որուն գիրը բոլորովին անծանօթ էր իրեն , մեծ զարմանքով կարգաց Թէ չըլլայ որ Թագաւորին խորհրգարան երթալուն օրը ինքն ալ երթայ Ուէսդմինսդըր , որովհետև բոլոր հոն գացողները ապահովապէս պիտի մեռնէին : Այս գրուածքը շատ յանկարծակիի բերաւ զՄոնդէկըլ , ինքն որ վախնալու բան մը չունէր՝ որովհետև ամենեին մէկուն պզտի չարիք մ'ալ չէր ըրած , և սկզբան կարծեց որ կատակի մտքով պարապ ակղը զինքը վախցընելու համար ըրած ըլլան . բայց հանդերձ այսու խորհուրդ հարցուց իր բարեկամացը այդ խորհրդաւոր նամակին վրայ , անոնք ալ ըսին որ տուանց վայրկեան մը կորանցընելու առնէ Թագաւորին տանի :

Կրնաք երևակայել , սիրելիք , Թէ ինչպէս մեծ եղաւ Յակոբայ զարմանքը երբ լսեց այդ գաւաճաննուԹիւնը որուն զոհ պիտի ըլլար , և մանաւանդ

երբոր գիշերանց դաղտուկ պաշտօնակալներ խըրկեց որ երթան Ուէսդմինսդրի գետնափորները պարտին, ու անոնք ալ գացին բանը դուրս հանեցին ու Ֆաուքսը ձեռք ձգեցին այն միջոցին որ ձեռքը հրահան առած ամէն բան կը պատրաստէր միտքը դրածն 'ի գործ դնելու համար: Ֆաուքս թէպէտ յանկարծակիի եկաւ, բայց բերնէն բառ մըն ալ չփախուց որով կարենային ճանչնալ իր կուսակիցները. բայց Գէզըզսլի և իր ընկերները իմանալով անոր բանտ երթալը ուղեցին որ իրենց զինեալ ծառաներովը իրենց արժանահաս պատու հասէն փախստեամբ ազատին, բայց շուտով զինուորներն անոնց վրայ ալ հասան. շատերը հոն քաջութեամբ զիմամարտելով մեռան, մնացածներն ալ մերկացեալ յամենայն զինուց Աշտարակը տարուեցան, ուր քիչ օրէն ետքը գլուխնին կը տրեցին:

Այս ահաւոր գաւառանութենէն զատ, որուն վառօգի Դաւ կ'ըսեն սովորաբար, Յակոբ Ա ուրիշ վտանգներ ալ ունեցաւ, թէպէտ գէշ թագաւոր մը չէր: Հանգերձ այսու մինչև 'ի խոր ծերութիւն ապրեցաւ, և մեռաւ հիւանդութեամբ քսան տարի ամբողջ Անգղիոյ վրայ թագաւորելէն ետև, իրեն յաջորդ թողլով զՎարդուս որդին, որուն գլուխը շատ բան գալիք կար:

Յակոբ Սգուարդայ թագաւորութիւնը, սիրելիք, հռչակաւոր է երեք թագաւորութեանց 'ի մի միանալովը, այսինքն Անգղիոյ, Իռլանտիոյ և Սկոտլանտիոյ, որոնք ան ժամանակէն սկսեալ երբէք իրարմէ չզատուեցան և ինչուան այսօրուան օրս Մեծին Բրիտանիոյ թագաւորութիւնը կը կազմեն:

ԾԲ

ԱՍՊԵՏՔ ԵՒ ԿՈՒՆՏ ԳԼՈՒԻՒՔ

Թուական 1625-1639 :

Երբ Հենրիկոս Ը իր Թագաւորութեան ժամանակ նոր ազանգ մը կանգնելու մոլեգնութեամբ կը բռնադատէր զԱնգղիացիս որ նորազանգ ըլլան, անշուշտ մտքէն չէր անցնէր, սիրելիք, Թէ Թնչ չարիք կը պատրաստէր իր երկրին և իր յաջորդացը. բայց դեռ շատ տարիներ պէտք էր անցնէր որ Անգղիա այնպիսի մեծ ցնցմունքէ մը վերջը հանգարտէր դագրէր, և կը տեսնաք հիմա Թէ ինչէր պատահեցան Կարոլոս առաջնոյն գլուխը, որ յաջորդեց իր հօրը Յակոբ Սդուարդայ :

Երբ Կարոլոս Անգղիոյ, Իռլանտիոյ և Սկոտիոյ Թագաւորութիւնն ընդունեցաւ, բոլոր իր հպատակները կրօնական սաստիկ կռիւներով իրենց մէջ բաժնուած դատաւ. այն ատենէն որ Թոյլ արուեր էր Անգղիացւոց որ կարենան արհամարհելու անգոսնել ան ճշմարիտ կրօնքն որ իրենց նախորդքը պատուեր էին, իրէք Թագաւորութեանց մէջէն խել մը մարդիկ կը կարծէին Թէ ինչպէս որ կ'ուզեն կրնան աղօթել առ Աստուած, ուստի Հենրիկոս Ը ի դրած օրէնքներուն չհպատակելով՝ ազատօրէն մտքերնէն անցածը կ'ընէին : Այսպէս Սկոտիոյ նորազանգները, որ Երէցական կ'ըսուէին, տեսնելով որ իրենց եպիսկոպոսները հաւասարակաց աղօթից մէջ ուղղափառաց հին արարողութիւնները կ'ուզեն պահել, սկստն ատելութիւն ունենալ անոնց դէմ և մտքերնին դրին որ իրենց կրօնքին համար բաւական էր այնպիսի պաշտօ-

նեաներ ունենալ, որոնք ամենևին քահանայութեան օծումն չունէին :

Ընդ հակառակն Անգղիականները ուղղափառներուն ունեցած արարողութեանց մեծ մասը պահած էին . եպիսկոպոսները իբրև իրենց եկեղեցւոյն մեծերը կ'ընդունէին , և Գէնդրոպրիի արքեպիսկոպոսը՝ որ Անգղիոյ նախագահն էր՝ գեոխիսանութիւն ունէր Ուէսզմինսգրի եկեղեցւոյն մէջ Թագաւորին գլուխը Թագ գնելու :

Բայց այս երկու կրօնքներէն վատ , որ իրարու ծուռ աչքով կը նայէին , կար ուրիշ երրորդ մ'ալ որ ամենայն կերպով կ'ատէր ամէն հռովմէական պաշտամունքները . ասոր հետևողները կ'ըսուէին Մաբակնի կամ Աիլիսի , վասն զի մաքերնին գրեթէ որ իրենց պաշտօնն էր նորաղանգից կրօնքը մաքրել կամ լաւ ևս ըսեմք պարզել , և ամենևին սր և իցէ իշխանութեան հնազանգիլ չէին ուղէր , անոր համար Թէ եպիսկոպոսները և Թէ պաշտօնեաները հաւասարապէս ատելով կը վարդապետէին Թէ կրնայ իւրաքանչիւր ոք իր հասկըցածին համեմատ մեկնել Աստուածաշունչը և ազօթքն ալ ըստ իր խղճին ընել : Պատճառ բերելով Թէ կ'ողեն պապական կապաշտութեան մնացորդները ջնջել՝ ինչպէս որ իրենք կ'ըսէին , Ամաղեկացի այսինքն Թշնամի Ժողովրդեան Աստուծոյ կոչելով վարկը զարնէին այն ամէնքը որ իրենց հաւատքէն չէին . ամենէն Թանկագին պատկերքները կը պատրուէին , սրբոց արձաններն ու եկեղեցեաց դռնաւորեալ մեծ ապակիները կը ջախջախէին : Այս Մաբակնի ըսուածներուն շատերը անանկ կատաղի և վայրագ բնաւորութեան տէր մարդիկ էին , որ ամէն չար ու անօրէն գործքի ձեռք կը զարնէին՝ իրենց վարդապետութիւնը յազթանակել տալու համար :

Ահաւասիկ այս երեք տեսակ կարծիքի խռովա-

յոյզ և անզգամ մարդկանց մէջ գտաւ ինքզինքը
Կարոյոս Ա Թագաւորական գահ ելած միջոցը :
Արիկայ քաղցր ու երկչոտ՝ միանգամայն ազնիւ և
ներողամիտ Թագաւոր մըն էր և իր հօրը պէս չէր
սիրէր ամենեկին սատուածաբաններու հետ վիճել,
և թէպէտ անոր պէս ուսեալ և աշխատասէր էր,
բայց ոչ երբէք կը մտնար որ իր աւաջին պարտքն
էր բոլոր իր կեանքը իր հպատակացը բարեք ընել,
լուծաւայելցնել : Իրեն մի միայն սփոփանաց ժա-
մանակն այն էր՝ երբոր իր ամուսնոյն հանրիէ-
ղի քով կ'անցընէր, որ Գաղղիոյ Հենրիկոս Դ մեծ
Թագաւորին ազջիկն էր, և իր ազաքը չորս կազմը
աւած անոնց ազէկ խրատներ կու տար ու իր օրի-
նակովը կը կրթէր : Բայց այս յատկութիւններս,
որ իրաւցընէ շատ գովելի են հասարակ մարդկանց
վրայ, սիրելիք, ամէն անգամ բաւական չեն Թագա-
ւորի մը համար, սրուն յանձնուած է մեծ ժողո-
վերդեան մը վրայ հսկել : այսպէս Կարոյոսի խազա-
զասէր ընութիւնը որ հանդարտութեան ժամանակ
կրնար զինքը շատ սիրելի ընել իրեն գլուխը փոր-
ձանք բերաւ, վասն զի չկրցաւ ինքզինքը իր ան-
թիւ թշնամեացը ահարկու ընել :

Կարոյոսի մէկ մեծ փափաքն ան էր՝ որ իր
հպատակները վերահաս անհամար չարիքներէն
պաշտպանելու համար կ'ուզէր երեք Թագաւորու-
թեանց մէջ հաստատել անփոխական ծէսը, այսինքն
անզգիականաց ունեցած ազօթքներն ու արարո-
ղութիւնները • բայց երբ Լաիմպրբիկ՝ Սկովտիոյ
մայրաքաղաքին՝ եպիսկոպոսը ուզէց ՚ի գործ գնել
Թագաւորին հրամանը, այդ քաղքին մայր եկեղե-
ցոյն մէջ ահաւոր ապստամբութիւն մը ելաւ • հա-
սարակ աստիճանի կանայք բազմութեամբ հոն
վազելով եպիսկոպոսին վրան Թափեցան և քարե-
րով ու գաւազաններով հալածեցին զինքը՝ ըսելով
թէ այս մարդը կոտորաւ է ու մահուան արժանի

է : Ետքը կատարածի պէս քաղցին փողոցներն ինկած կը կանչուըռտէին թէ այնպիսի թագաւորի մը որ հռոմէական հաւատքը կ'ուզէ հաստատել ալ պէտք չէ հնազանդիլ :

Էտիմպրրկի կանանց ապստամբութիւնը , ազնիւ պատանիք , արհամարհելի բան մը կ'ըլլար , թէ որ Երիցական ասիկայ իրենց ձայնը բարձրացրնելու առիթ չառնէին՝ բոլոր եպիսկոպոսները Սկովտիայէն դուրս վերնտելու համար : Քանի մը օրէն ետև այդ մայրաքաղցին մօտիկ մէկ դաշտի մը մէջ հարիւր հազար հոգիէն աւելի մարդ ժողովուելով , մէջերնին միաբանութիւն մը հաստատեցին Գըլիկէնդ կամ Դաշնակցութիւն կոչելով զան . և խօսք գրին որ բոլոր ուժովն վերնտեն եպիսկոպոսներն , և նոյն իսկ թագաւորը՝ թէ որ թող չտայ իրենց պաշտօնէիցը որ աստուածային պաշտամունքը կատարեն : Բոլոր անոնք որ այս միաբանութեանս մէջն էին՝ ըսուեցան Դաշնակիցք , և քիչ ատենէն ետև մեծ բանակ մը կազմեցին , որոնց գլուխ կեցան սկովտիացի գլխաւոր իշխաններէն շատերը :

Չեմ գիտեր ինչպէս բացատրեմ ձեզի , սիրելիք , թէ ինչ աստիճանի ցաւ եղաւ ան ազնիւ և մարգասէր Վարդապետարտին՝ երբ լսեց Դաշնակցաց ըրած բռնութիւններն և իրեն գէմ ունեցած կատաղութիւննին , որովհետև չէր մոռցած դեռ իր Սկովտիա ծնած ըլլալը : Մէկէն Ուէսդմինսդրի մէջ ժողովք մը ըրաւ և խնդրեց լորտերէն և Հասարակութեանց ժողովքէն որ իրեն զօրք ու շատ տակ տան որպէս զի երթայ ան ապստամբներուն հետ պատերազմի : Այս ապստամբ բառին վրայ մեծ շքնջիւն մը լսուեցաւ ժողովականաց մէջ , ուր խել մը անկասկէ կային , և հարկ եղաւ որ թագաւորը կրկնէ թէ Սկովտիոյ դաշնակիցները այս առումնս արժանաւոր էին , որովհետև կը յանդրգ-

նէին իրենց թագաւորին գէմ զէնք առնուլ : Թագաւորին այս խօսքերն առջի բերան լռեցուցին աս խառվառէր մարդիկը , բայց շուտով սկսան յայտնել թէ իրենք ալ սկովտիացի էրիցայաններէն քիչ պատարառտ չեն ասպատամբութեան :

Ան օրէն 'ի վեր անխօսները սկսան միակերպ կարողութի պէս բարի թագաւորին կենացը գէմ գաւազրութիւններ կազմել , որ իրենց մէկ գէշութիւն մ'ալ ըրած չունէր : Յետ մեռցրնել աալու երբեմն այս պատճառահրով երբեմն այն պատճառահրով իր ամենէն հաւատարմագոյն ծառաններն ու սիրելի բարեկամները , հուսկ յետոյ իրեն գէմ ալ զէնքերնին վերուցին և իրենք զիրենք խորհրդարանին բանակը սեպելով պրիւնահեղ պատերազմներ բացին ան անգլիացւոց գէմ , զորոնք կարողութի իրեն պաշտպանութեան կանչեր էր : Աս յետիններո մեծաւ մասամբ Անգլիոյ մեծամեծ ազնուականներէն ու հարուստ բնակիչներէն ըլլալով երկայն ու խոսպոպեալ մագեր ունէին և Ասպետ կոչուեցան . իսկ խորհրդարանին զօրքէն եղողները որովհետև մագերնին ինչուան ճակտին սկիզբը միայն կը ձգէին՝ ըսուեցան կոնստ գլուխներ : Պէտք է ջանաք , որդեակք , որ այս երկու անուններուն սկզբնաւորութիւնն ազէկ տպաւորէք մտքերնուգ մէջ , որովհետև ասկէ աւելի ընդարձակ և հմտական գրքերու մէջ շատ անգամ կը հանգիսիք :

Երբոր սկովտիացի գաշնակիցները կունտ գլուխներէն կանչուելով Անգլիա ոտք կոխեցին , կարողութի աւկամայ կամօք որոշեց որ իր ասպատամբ հպատակացը գէմ զէնք առնէ . և որովհետև ստակ չունէր զօրքերուն վարձքը աալու համար , բոլոր ունեցած գոհարները և ինչուան իր սեղանի արծաթեղէն սպասները ծախեց . բայց ինչ որ ալ ըրաւ՝ անօգուտ , որովհետև Լոնարայի ռամիկը անխօսներուն կողմը անցնելով , ստիպուեցաւ կարողութի մայ-

րաքաղքէն դուրս ելլել, և տեսնելով որ վտանգն երթալով կը սաստկանար՝ Հանրիէզ Թագուհին և որդւոցը երկուքը Գաղղիա խրկեց :

ԾԳ.

ԿԱՐՈՂՈՍ ԱՌԱՋՆՈՅՆ ՄԱՀԸ

Թուական 1639-1649 :

Ան տեսն , սիրելիք , խորհրդարանին բանակին մէջ Օլիվիէր Գրոմուէլ անուանով պաշտօնակալ մը կը գտնուէր , որ յամառ էր և վայրագ բնութեամբ և կրօնական թիւր նախանձայուղութեամբ բռնկած էր : Այս Գրոմուէլ ըսածնիս գարեջուր ծախողի մը զաւակ էր , և երկոյն ժամանակ ինքն ալ այդ արհեստը բանեցուց . կոպիտ և ցած կերպ մը ունէր , զգեստն ալ գոմէշի թանձր կաշիէ էր , բայց մեծ քաջութիւն և պատերազմական հանձար ունէր , և հրամանատար էր բազմաթիւ կրթեալ զօրաց գնդի մը , որոնք շատ անգամ Կանկ Գրանիէրու յաղթութիւն տուած էին : Առջի բերանը թէպէտ քիչ անգամ կը լսուէր խորհրդարանին մէջ իր սուր և ոռնալու ձայնը , բայց շուտով իր յանգուգն լեզուովը նշանաւոր եղաւ ատ ժողովքին մէջ և մանաւանդ վտանգաւոր առիթներու մէջ ձեացուցած բարեպաշտութեամբը , անկախնէրու մէջ բարձր ձայնով աղօթելով , որոնք կը զարմանային իր կեղծ աստուածապաշտութեանը վրայ : Գրոմուէլ , որուն վրայ ձեզի շատ ըսելիք ունիմ , իր քաջութեամբն ու ճարտարութեամբը արքունական բանակը Մարտըն-Մուր ըսուած տեղը ցիրուցան ընելուն համար՝ խորհրդարանին բոլոր

զօրքերուն վրայ զօրավար գրուեցաւ . ալ անկէ ետև
կարողութի բանը բուսած էր :

Կարողոս յետ բազում ձախորդութեանց և ա-
ղէտից տեսնալով բոլոր իր հաւատարիմ բարեկամ
ները ցրուած կամ մեռած և Գրոմուէլի զօրաց
դէմ դնելու բանակ չունենալով, որոշեց որ անխա-
նէրուն ձեռքը չիյնալու համար, որոնց վայրագ բը-
նաւորութիւնը գիտէր, գաղտուկ սկովախացի Դաշ-
նակիցներուն բանակն երթայ, յուսալով թէ ա-
նոնք յիշելով որ իրենց Յակոբ Սդուարդ թագա-
ւորին թոռն էր՝ չարիք մը չընեն իրեն ու թշնամեաց
ձեռքէն փախչելու միջոց մը ցուցնեն . բայց շու-
տով զզջաց խեղճ թագաւորը աս աստիճանի ա-
նոնց վստահանալուն վրայ, վասն զի թէպէտ և
առջի բերան շատ պատուով ընդունեցան զինքը,
բայց յետոյ անամբարար առին զինքը սարկով
խորհրդարանին ձեռքը տուին :

Հազիւ թէ Կարողոս անխախնէրուն ձեռքը ինկաւ,
մէկէն որոշեցին անոնք սպաննել զինքը, որպէս
զի գլուխնին փարձանք մը չեղայ : Ուստի խորհրդ-
դարանին անգամներէն յիսոււնի չափ անգութ և
անզգամ մարդիկ որոշեցին զինքը գատելու հա-
մար, որոնց մէջ ամենէն կատաղին Գրոմուէլն էր .
և թէպէտ Կարողոս իրենց այս յանդգնութիւնն ի-
րեն նախատինք անպելով առջի բերան յանձն չա-
ռաւ պատառիսան տալու անոնց, բայց անոնք իրրև
յանցաւոր իրենց առջևն հանեցին զինքը :

Կարողոս բնաւ իր կենացը մէջ այնպիսի վեհու-
թիւն չէր ցրցուցած՝ ինչպէս որ ան ատեն ցրցուց .
վասն զի երբեմն կը հանգիտի որ երկչոտ բնաւո-
րութիւն ունեցողը՝ գծրադրութեան միջոց կարը-
ձութիւն ձեռք կ'առնէ : Երբ զինքը գատաւորաց
առջև տանելու համար կարգաւ շարուած զինուոր
ներուն միջէն կ'անցնէին, բազմութեան միջէն
ձայներ լսեց որ կ'ըսէին . « Արտուած պահէ զքեզ ,

վեհափառ աէր » : Եւ տեսաւ որ իր պահապաններէն շատերն ալ առանց աչքերնէն արցունք վազցընելու չէին կրնար իրեն երեսը նայիլ, և այս մը տածաւ թիւնը թէ շատ անգղիացիներ վրան կը ցաւին՝ զօրացուց իր սիրաբ : Բայց թշնամիքը թող չտուին որ իր կտորձաւթիւնն արգեամբք ՚ի գործ գնէ . և երբ պատրաստուեցաւ որ սկսի իր վրայ և զած սուտ ամբաստանութիւններէն ինքզինքը արգարացընել, չուզեցին անոնք մտիկ ընել և յետ իրեն իմացընելու թէ մասնիչ, բռնաւոր, գաւաճան և թշնամի Անգղիոյ ժողովրդեան ըլլալուն համար զինքը կը գատապարտեն ՚ի մահ, առանց իրեն բառ մը ըսել թողու առին տարին զինքը :

Բանսր տանելու ատեն երբ զինուոր մը ցած ձայնով ըսաւ իրեն թէ « Աստուած օրհնէ զքեզ, տէր արքայ », պաշտօնակալ մը լսելով այս խօսքս՝ ձեռքի գաւազանովը սաստիկ հարուած մը ինջեցուց զինուորին գլխուն : Ան ատենը թագաւորն ալ գարձաւ գէպ ՚ի պաշտօնակալն ու ծիծաղելով մը « Պզտի յանցանքի մը համար, ըսաւ, խիստ պատիժ մը » :

Ան օրէն սկսեալ, սիրելիք, մինչև իր մահուան վայրկեանը ոչ երբէք իր քաջութենէն թուլցաւ Կարողոս . իր գատաւորներէն թոյլտուութիւն առնելով վերջին անգամ մ՝ ալ գրկելու իր երկու պզտի տղաքը, որոնք խորհրդարանին ձեռքն ինկեր էին, ծնկին վրայ առաւ իր պզտի որդին Եօրքի գուքսը, որ ան ատեն հինգ տարեկան էր և տեսնելով որ իր մէ քիչ մը մեծ քոյրը կ'արտասուէ ինքն ալ սաստիկ կու լար, « Որգեակ իմ, ըսաւ իրեն թագաւորը, երբոր ետ մեռնիմ՝ կարելի է թէ զիս սպաննողները ուզենան զքեզ թագաւոր դնել, բայց պէտք է յիշես այն ատեն որ Անգղիոյ գահը անգրանիկ եղբորդ Կարողոսին կ'իյնայ որ քու մօրդ հետ հիմա Գաղղիա է . ոչ երբէք յանձն առ թա-

գաւարուծիւնը, որ քանի որ ողջ է եղբայրդ՝ քեզի չէյնար » : Խեղճ աղան այս խօսքերը լսելով՝ ալ աւելի լալ սկսաւ ու խոստացաւ իր հօրը որ ըսածը չմոռնայ : Յետոյ Կարողոս բաժնուեցաւ իր աղոցմէն, որոնց քանի մը գոհարներ տուաւ որ գեւ քովը մնացեր էին, և ալ անկէ ետե մէյ մ'ալ չտեսան իրենց հայրը :

Այս սրտատուտը տեսարանին գիշերը Կարողոս խոր քնով մը քնացաւ, բայց առաւօտունէ շատ առաջ ելաւ ու արթնցուց իր սննեկապանն և հրա մայեց որ իր ամէնօրեայ զարդարանքին բաները պատրաստէ : Որովհետեւ նոյն ատենը ձմեռուան մէջ էր և նոյն օրն ալ կարգէ գուրս սաստիկ ցուրտ կ'ընէր, երկու շապիկ ուղեց նոյն օրը . « Թէ որ յանկարծ գողամ, ըսաւ հաւատարիմ ծառային, Թըշ նամիք պիտի կարծեն Թէ կը վախեմ մահուընէ ու պիտի ցնծան . բայց ես կ'ուզեմ որ դիտնան Թէ մահը ինձի համար ահարկու բան մը չէ » :

Քանի մը ժամէն ետե եկան խեղճ Թագաւորը Ուտյո-հալ պալատը տանելու համար, ուր դըւ խատման համար ամէն բան պատրաստուած էր : Երբ չորս կողմը զինուոր՝ պալատին խուցերէն կ'անցնէր, ուր ատենօք դժբաղջ չեղած ատենը բնակեր էր, ինչ սաստիկ ցաւ զգաց որտէն . բայց ոսկայն գրտէն այլայլութիւն մը չըրցուց և անխնով ինչուան սպանման բեմին առջին հասաւ, որ սևով ծածկուած էր . հոն կը ոպատէին իրեն երկու գահիճներ, որոնց երեսը դիմակով ծածկուած էր, վասն զի չէին կրցած գտնել մարդ մը որ բոլոր Անգղիոյ դիմաց իր ձեռքը Թագաւորին վրայ վերցընէ : Չորս կողմի եղողներուն հետ քաղցրութեամբ խօսելէն ետե, ծնկան վրայ եկած՝ նշան ըրաւ որ գործողութիւննին կատարեն . և քանի մը վայրկենէն ետե գլուխը գետինն էր :

Իր մարմինը մահուընէն անմիջապէս ետքը իր

բարեկամացը արուեցաւ , և անոնք ալ զմբռնած՝
կապարեայ Թաւշապատ գագաղի մը մէջ գրին ,
վրան ալ այս խօսքս գրուեցաւ . **ԿԱՐՈԼՈՍ**
ԱՐՔԱՅ : Եւ Ուինասորի եկեղեցւոյն մէջ Թաւ-
ղուեցաւ **Հենրիկոս Ը.ի** և **Յովհաննա Սէմբրի** գե-
րեզմաններուն քով :

Ար պատմեն Թէ այն վայրկենին որ Կարողասի
մարմինը գերեզման պիտի իջեցընէին , Գրոմուէչ
քանալ տուաւ գագաղը , կարծես Թէ ապահով ըւ-
լալու համար որ չըլլայ Թէ իր զոհը ձեռքէն փա-
խած ըլլայ , և յետ քանի մը վայրկեան դիտելու
գիտկը առանց վրան զգացման պզտի նշան մը ցու-
ցընելու , « Աղէկ կազմուածքով մարդ է եղեր , ը-
սաւ պազ կերպով մը , և կ'երևնայ Թէ երկայնա-
կեաց պիտի ըլլար » :

ԾԴ

ԿԱՐՈԼՈՍ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ՓԱԽՈՒՍՏԸ :

Թուական 1649—1651 :

Երբ երէք Թագաւորութեանց մէջ իմացուեցաւ
Թէ Կարողաս Ա խորհրդարանին հրամանովն սպան-
նուեր է , ամենուն ալ սաստիկ ցաւ պատճառեց .
բայց բնաւ մէկ տեղ մը տխրութիւնը այնչափ սաւ-
տիկ չեղաւ՝ ինչպէս Սկովաիացւոցը , որոնք իրա-
ւամբ ինքզինքնին կը յանդիմանէին խեղճը իր Թըձ-
նամեաց ձեռքը մատնելու համար , Թէպէտ
անշուշտ մտքերնէն անցուցած չէին Թէ կարելի
էր որ անոնք զինքը սպաննեն . վասն զի մինչև ան
ատեն տեսնուած բան չէր որ Թագաւոր մը իբրև

չարագործ իր հպատակներէն սպաննուէր : Կոյն իսկ Դաշնակիցները անանկ սաստիկ զջլացին ըրած նուն վրայ , որ մէկէն Թագաւորին անգրանիկ որդին Թագաւոր անուանեցին , որ իրենց քով գնաց և Էտիմպըրիկ մէջ Թագաւոր պսակուելով ըսուեցաւ Կարոլոս Բ :

Այս նոր Թագաւորս , սիրելի աշտկերաք , քաջ և խելացի երիտասարդ մըն էր . և աղէկ հասկընալով թէ պատերազմով միայն կրնայ իր Թագաւորութիւնը ձեռք ձգել , բոլոր Սկովտիոյ էէրյութանները իր քովը կանչեց . և շուտ մը խել մը ասպետներ ալ որ Մարտըն-Մարի պատերազմին օրը փախեր ցրուեր էին՝ քովն եկան ժողովուեցան : Ասանկով Կարոլոս քաջ և հաւատարիմ բանակ մը ունեցաւ , բայց դեռ շատ բան պէտք էր որ Թագաւորութիւնը կարենար ձեռք ձգել , և անկէ առաջ դեռ գլխուն գալիքներ կային :

Այս ատենս Եբիաբ Խորհրդաբանը (այսպէս կ'անուանէին այդ խռովարար ժողովքը որուն հաստատուիլը տասը տարուընէ աւելի կար) հրատարակեր էր որ մէյ մ'ալ Անգղիոյ վրայ Թագաւոր պիտի չնստի և ով որ Թագաւորութեան վրայ խօսք բանայ՝ մահուամբ պիտի պատուհասուի : Ասանկով Մեծին Բրիտանիոյ Թագաւորութիւնը հասարակապետութիւն փոխուեցաւ՝ խորհրդարանին իշխանութեան տակը . և երբոր ապստամբներն ի մտցան թէ Կարոլոս Բ Սկովտիա բանակի մը գլուխ կեցեր է , փութացին անոր դէմ բազմաթիւ զօրք խրկել Գրովուելի հրամանատարութեանը տակ :

Կոր Թագաւորին զօրքերը մեծաւ մասամբ ընդնցի էին և Հայանաբը կ'ըսուէին , որ ըսել է բնակիչ բարձր երկրի , Լոռանաբըներէն որոշելու համար , որ ըսել է բնակիչ ցած երկրի և որոնք Սկովտիոյ դաշտերուն մէջ կը բնակէին Անգղիայէն քիչ հեռու : Աւստի Թէպէտ հայանաբըները քաջ

զինուոր էին, բայց գեռ պատերազմի շատ փորձ
չէին, ուր ընդհակառակն Գրոմուէլի զօրքերը բո-
լոր հին Կուսփ Գլախներէն էին, որոնք անվեհեր
պատերազմիկներ էին: Ասկէ զատ՝ Գրոմուէլի բա-
նակին պաշտօնակալքն, որոնց ամէնքն ալ իրենց
սպարապետին պէս նախանձայոյզ ճարտիպներ էին,
իրենց քարոզութեամբը կը քաջալերէին զինուոր-
ները և պատերազմն սկսելէն առաջ ծով և ազօթք
ընել կու տային:

Այս երկու բանակները Սկովտիոյ սահմանա-
գլխին վրայ Տընպար ըսուած տեղը առջի անգամ
իրարու հանդիպելով մէջերնին արիւնահեղ պա-
տերազմ մը բացուեցաւ. Սկովտիացիք զարմացած
թշնամեաց պառլարեամբ առաջ գալուն վրայ՝ ա-
կամայ ետ ետ քաշուեցան, և քիչ ատենէն ատ
ալ փախստեան փոխուելով գացին իրենց լեռներն
ապաստանեցան, և Գրոմուէլ չուզելով հալածել
զանոնք՝ շիտակ Էտիմպրրիկի վրայ վաղեց, որուն
դռները իր առջևը բացուեցան և շուտով չորս կող-
մի երկիրներն ալ հնազանդեցան իրեն:

Սակայն Վարոլոս գեռ չէր վհատած, և քիչ ա-
տենէն ետև գունդ մը Իռլանտացուց քաջութեամբ
յանձն առնելով գալ պատերազմիլ իրենց թագա-
ւորին գրոշակին տակ՝ քովը ժողովուեցան, և որո-
շեց թագաւորն որ նոր բանակ մը կազմէ և մէյ
մ'ալ փորձ փորձէ Անգլիոյ վրայ վազելով: Գրո-
մուէլ շուտով իմացաւ անոր դիտաւորութիւնը և
առջևը առնելու համար ամէն բան պատրաստած՝
սկսաւ թագաւորական զօրաց ետևէն երթալ,
խոստանալով իր զօրքերուն առջինէն ծուելի կա-
տարեալ յաղթութիւն մը:

Ան ատեն սեպտեմբերի սկիզբն էր, որ հիւսիսայ-
ին կլիմաներուն տակ վերջին ամիսն է բնութեան
գեղեցկութեանը. և նոյն օրը տարեգարձ ըլլալով
Տընպարի յաղթութեանը, Գրոմուէլ յիշեցուց

իր զօրացն այգ յաղթութիւնը և ըսաւ թէ այն օրը իրենց համար երջանկութեան օր էր: Սկովտիացիք երբ Լոնտրայէն քիչ հեռու Ուորուոդը ըսուած քաղաքն հասան, կ'ուրախանային թէ անարգել մինչև մայրաքաղաքը պիտի կարենան երթալ, մէյ մ'ալ նայիս խորհրդարանին զօրքը ճամբան յանկարծ փակեց, որով անհրաժեշտ հարկ էր նոր սրտերազմ մըն ալ տալ: Իժբաղգարար դեռ բազմքը Սգուարդեանց կողմը չէր, և Գրոմուէլ իր հանձարովն ու նախագուշակութեամբը ան աստիճանի վստահութիւն մը տուաւ իր զօրացը, որ արդէն դեռ պատերազմ չըրած աներկբայ էին իրենց յաղթութեանը:

Առաւօտանց կանուխ երբ մառախուղը քաշուելով Սկովտիացիք տեսնուեցան որ դէպ 'ի իրենց վրայ կը քալէին, « Ահա առաջ կու գան, կանչեց Գրոմուէլ, Աստուած զանոնք մեր ձեռքը պիտի մատնէ »: Վայրկեան մը ետքը երբ գունդերուն մէջ պտրտելով իր վերջին հրամանները կու տար, տեսաւ որ պաշտօնակալ մը ըստ սովորութեան ճաբայանայ ձեռքը Աստուածաշունչ մը առած քարոզ կու տար զինուորներուն և կը յորդորէր որ աներկիւղ պատերազմին Աստուծոյ ժողովդեան թշնամեացը հետ (այսպէս իրենք զիրենք Աստուծոյ ժողովուրդը կը քարոզէին ճաբայանները): Գրոմուէլ ան ատեն կեղծաւորեալ ջերմեռանդութեամբ մօտենալով ծունկ չդքեցաւ և ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ ան մտրդուն խօսքերուն: Իբխօսքերն ու ըրած գործը անկասկերտն մէջ ասարածուելով յաջողութեան ստոյգ նախագուշակութիւններ սեպուեցան:

Իրաւցրնէ, սիրելիք, քիչ ատենէն պատերազմ մը ամէն բան որոշեց. Գրոմուէլի բազմութիւն և կրթեալ բանակը անանկ յաղթութիւն մը ըրաւ, որ օրը դեռ իրիկուն չիզած՝ կարողութի յոյսը բո-

լորովին պարասն ելաւ : Կ'րոնն թէ գժբաղգ
Թագաւորը իր զօրաց խառնիխուռն փախչելը տես
նելով անոնց մէջ նետուեր է կանչելով : « Սպան-
նեցէք զիս, այ վատք, քան թէ ուր պահէք՝
ձեր խայտառակութիւնը աչքով տեսնելու հա-
մար » . բայց ինչ որ ալ ըրաւ, անօգուտ : Կոյն
օրը Գրոմուէլ հասարակապետութեան ազատա-
բարը հռչակուելով, Անգղիոյ երկրին տէր եղաւ :
Իսել մը Թագաւորականք պատերազմին մէջ մե-
ռան և տասը հազար հոգիէն աւելի ալ անձնա-
տուր ըլլալով անողորմ Գրոմուէլին հրամանաւը
նաւ գրուեցան և Ամերիկա տարուեցան, ուր շա-
տերը ցաւերնէն ու Թշուառութենէ մեռան :

Սակայն խեղճ Կարոլոսն իր զօրքերուն հետ
պատերազմին գաշտէն հեռանալով առջի բերան
ինքն ալ անոնց պէս Սկովտիա կ'երթար . բայց ետ-
քը մտածելով որ եթէ այդ ճամբէն չխտորէր՝
կրնար իր Թշնամեաց ձեռքը իյնալ, արտասուա-
լից աչքք բաժնուեցաւ իր հաւատարիմ ասպեա-
ներէն որոնք իրենց հարստութիւնն ու կեանքը իրեն
համար զոհեր էին, և մէկ բարեկամով միայն, որ
էր Ուիլմըդ լորտը, գացին գեղի տուն մը գտան որ
իւր ազգատոհմին հին ծառայիցմէ մէկունն էր և ու-
րուն տէրը ամենայն պատուով ու մեծարանօք ըն-
դունեցաւ զինքը : Բայց շուտով իմանալով թէ քիչ
ատենէն խորհրդարանին զինուորները հոն ալ պի-
տի գան փնտաւելու զԹագաւորը, այդ բարի մարդը
զիրենք առաւ Բէնտերէլ անունով աղօթեպանի մը
քով տարաւ, որ հինգ հատ կտրիճ ու ուժով եղ-
բայրներ ունէր :

Երբ իմացան այդ մարգասէր մարդիկը որ եկո-
ղը իրենց Թագաւորն է, սոքքը ինկան իր օրհնու-
թիւնը խնդրելու համար, երգուըննալով մեռնիլ
ամէկքն ալ թէ որ հարկ ըլլար՝ իրեն ծառայու-
թեանն համար . բայց որովհետեւ կը վախէին որ

չըլայ թէ Կարողոսի հոն ըլլալն իմացուի, առաջարկեցին որ մէկգի ձգէ իր զէնքերն ու զգետները և աղօթեաց աշխատարներուն պէս հագուի: Եւ աւելի աղէկ ծպտելու համար՝ Կանաք Գլուխ ներսն ոճով մազերը կտրեցին ու երեսին ալ գոյն առին, որպէս զի մորթը արևէն այրած գեղացիներուն գոյնն առնէ. անկէ վերջը հաստ լաթէ կանաչ զգեստ մը հագցուցին, որ այնչափ հինցած էր՝ որ շատ տեղ ճերմակ կ'երևնար. գլուխը մոխրագոյն սրածայր գլխարկ մը գրին, ոտքին ալ զոյգ մը հին բրդէ գուլպաներ առին, և ամէն բան կատարեալ ընելու համար՝ կաշիէ կոշտ ոտքի ամաններ հագցուցին. բայց որովհետև օրերով շուտ շուտ քաշկէն ոտքերը ոււեր էին ու օսանիկ կը ցաւէին, հարկ եղաւ կոշիկներն առգիէն անդիէն ձգքըռակ:

Կրնաք երևակայել հիմա, սիրելիք, որ այդպիսի կերպով ծպտելէն ետև շատ զժուար էր որ Մեծին Բրիտանիոյ Թագաւորը ճանչցուէր. Թող որ անգազար հաւատարիմ Բէնտլերէլ եղբարքը կու գային իրեն իմաց տալու, որովհետև միշտ իրենց տանը չորս կողմը կը հսկէին վախնալով որ չըլլայ թէ կարմրաձորձներէն այսինքն անգղիացի զինուորներէն յանկարծակիի գան, որոնք աղբիքին մօտերը կը պարտէին, և կ'երևնար թէ կը պատրաստուէին ներս ալ մտնելու: Անգամ մը Կարողոս հազիւ թէ քանի մը վայրկեան ունեցաւ մեր ձախայ անառա մը փախչելու, ուր ճանկրուտելով տերևաշաա կաղնիի մը վրայ ելլելով տեսաւ ոտքին տակէն զինուորներուն անցնիլը, որոնք Բէնտլերէլ եղբարց մէկուն և իր կնիկանը հարցուցին թէ արգեօք օտարական մը տեսան հոնանգերը: Այն ծառը որուն վրայ Կարողոս ապաստանարան մը գտեր էր, երկայն ատեն թագաւորական Կաշի ըսուեցաւ, և երբ Կարողոս Անգղիոյ գահը ելաւ,

ինչպէս որ վերջը պիտի տեսնենք, Թագաւորականք կարեցին այն ծառը ու մաս մաս մէջերնին բաժնեցին ՚ի յիշատակ Թագաւորին քաշած վրտանգին, ուսկից ան ծառը խալքսեր էր զինքը :

Բոլոր նոյն օրը այնպիսի նեղութեամբ ծառին վրայ անցուց Վարդուս. և գիշերուան մութն երբոր կօխեց՝ վար իջաւ, ու սկսաւ մտածել թէ չէր կրնար երկայն ատեն թշնամեաց ձեռքէն խալքսիլ. ուստի երկրորդ օրը որոշեց որ վերջին փորձ մը ընէ լիմ ըսուած պզտի նաւահանգիստը ձգելու ինքզինքը, ուր կը յուսար նաւ մը գտնելու, որով կարենար Գաղղիա անցնիլ: Եւ որովհետեւ չէր կրնար սոքով քալել ունեցած վէրքերուն համար, ազօրեաց ձիուն վրայ հեծաւ. հետն ալ Բէնտերէլ վեց եղբարքը գացին, որոնք ամուր գաւազաններով զինեալ էին պէտք եղած միջոցը գործածելու համար: Որպէս զի անցած գեղերուն մէջ իր վրայ կասկած մը չձգէ, իր հաւատարիմ ծառաները երկու երկու ոմանք առջևէն ոմանք ալ ետեւէն կը քալէին, և երբեմն ալ Ուիլմըդ իրենց հետ կու գար կը միանար, որ սովորաբար քիչ մը հեռուէն կը քալէր ծպտեալ կերպարանքով:

Այս վտանգաւոր ճամբորդութեան մէջ Բէնտերէլ եղբարց քաջասրտութիւնն ու անձնանուէր սէրը զգալ չտուին Թագաւորին ճամբուն ձանձրութիւնը. բայց որովհետեւ վարժած չէր ծանրաքայլ ձիու վրայ փեծնալու, ստեպ կը գանգատեր զգացած նեղութեանը վրայ: « Տէր իմ, պատասխանեց անգամ մը քաղցրութեամբ ազօրէպանաց մէկը, չէս գիտեր որ խեղճ անասունը կռնրկին վրայ երեք Թագաւորութեանց ծանրութիւնը կը տանի »: Այս պատասխանիս վրայ ծպտեցաւ Թագաւորը և չյուսահատեցաւ օր մը Թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու, որովհետեւ գեռ այգպիսի ազնիւ սրտեր կային Անգղիոյ մէջ: Բէնտերէլ եպ.

բազբը զինքը մինչև Ուայդկրէվ անունով ծեր ասպետի մը տունը տարին և երգուըննալով միշտ հաւատարիմ մնալու իրեն՝ բաժնուեցան գացին :

Գժբազդարար գեռ մինչև Լիմ նաւահանգիստը երթալու համար, ուր կը յուսար Գաղղիա անդնելու նաւ մը գտնել, գեռ երեք օրուան քալելու ճամբայ կտր, և Ուայդկրէվ իրեն խորհուրդ տուաւ որ ծառայի զգեստ հագած ճամբայ ելլէ իրեն դրացի Լան անունով տիկնոջն հետ, որն որ կ'ուզէր Լիմ երթալ իր հօրը քով: Ուստի հանեց Կարոլոս վրայէն Բէնտերել եղբարց տուած զգեստը և մթնագոյն մաքուր զգեստ մը հագաւ, և երկրորդ առաւօտը աղէկ ձիու մը վրայ հեծած ճամբայ ելաւ, Լանն ալ ձիուն ետեւ նստեցուցած, վասն զի գեռան ասեն Անգղիոյ մէջ կառայ գործածութիւնը չէր մտած: Ուստի այսպէս ծպտեալ Լիմ նաւահանգիստը հասաւ Թագաւորը, շատ անգամ ճամբուն վրայ զօրքերու և նաւաստիներու պատահելէն ետեւ, որոնք զինքը կը ճանչնային բայց կը ձևացընէին Թէ իրենց հին ընկերներէն մէկն էր, և այնչափ մարդկանց մէջ մէկը չգտնուեցաւ որ ուղենար Կարոլոս առաջնոյն որդին իր հօրը սպանողաց ձեռքը մատնել:

Բայց գլխաւոր գծուարութիւնը ան էր որ կարենար նաւ մը ճարել որուն նաւապետը առանց ճանչնալու զԹագաւորը յանձն առնէր զանիկայ իր հաւատարիմ Ուիլմըդին հետ Գաղղիա տանիլ: Արդէն իր բարեկամները շատ ստակ խոստանալով խել մը նաւապետներու առաջարկեր էին որ իբրև խորհրդարանին զինուորներէն հալածուած փախըտական իշխան մը իրենց նաւուն վրայ ընդունին զինքը: Բայց ամէնքը վախնալով Թէ կը բռնուին ու կը պատժուին՝ յանձն չէին առած: Վերջապէս քաջատիրոս նաւաստի մը գանուեցաւ որ զիջաւ անոնց խնդրոյն և որոշուեցաւ որ երկրորդ օրը ա-

ուաւօտանց կանուխ Թագաւորը ճամբայ ելլէ . բայց Անգղիոյ մէջ անցուցած վերջին գիշերը խիստ վրտանգաւոր եղաւ , վասն զի դացած իջեանին պանդոկապետը գիպուածով իր խուցը մտնալով շուտ մը ճանչցաւ գերիտասարդ Թագաւորը . բարեբաղդաբար աղէկ սրտով մարդ էր , և երբոր Կարօլտին հետ մինակ մնաց՝ յարգութեամբ ձեռքը պագաւ ու « Տէր , ըսաւ ծանր կերպով մը , Թէ որ ապրինք նէ՝ ես լորտ մը պիտի ըլլամ ու կնիկա ալ լորտուհի մը պիտի ըլլայ , անանկ չէ՞ » : Այս խօսքերուս Թագաւորին գոյնը նեւեց , վասն զի տեսաւ որ բաները յայտնուեր են . բայց պանդոկապետը վստահացուց զինքը , և քանի մը ժամէն ետե երթալու ատենը գալով , քանի մը օրուան մէջ նաւակով մը Ֆէֆա՛ս անունով Նորմանտիոյ պզտի քաղաքը հասաւ , ուր իրեն պատուոյն պաշտած յարգութիւնը գտաւ :

ԾԵ

Գ Ր Ո Մ Ո Ի Է Լ Խ Ն Ա Մ Ա Կ Ա Լ

Թուական 1654-1658 :

Ուորսըսդրի պատերազմէն ու Կարօլտս Բիֆախստենէն ետե , սիրելիք , Երկար խորհրդաւանը միտքը դրաւ Թէ ալ ապահով երեք Թագաւորութեանց վրայ ինքնիշխան կրնայ տիրապետել . ան ատեն Գրոմուէլ ալ , որ իր յաղթական բանակէն Անգլիոյ հասարակապետութեան ազատարարը կը հռչակուէր , ալ չուզեց ծածկել իր փառասիրութիւնն ու իմացուց որ կ'ուզէր երկրին տէրն

ըլլալ, և իրեն աւիթ աւած ժողովրդեան աժգո-
հուծիւնը, որ այդ ժողովքին գոռոզուծեանը և
անսողորմ կառավարութեանը չէր կրնար համբե-
րել, միտքը դրաւ որ ցրուէ խորհրդարանն ու իրեն
միայն սեփականէ իշխանութիւնը :

Որովհետեւ մէյ մը աղէկ իրեն քաշեր էր իր
յազմական զօրացն ու պաշտօնակալաց սիրտը,
շատ գծուարութիւն չքաշեց զանոնք համոզելու
որ զխորհրդարանն Ուէսդմինսդրի պալատէն վերն-
անն ու անոր տեղը զինքը գնեն հասարակապե-
տութեան վրայ խնամակալ անուամբ : Անգղիոյ
ժողովուրդը որ աւելի սիրով յանձն կ'առնէր մէկ
մարդու մը տակ ըլլալ քան թէ կամապաշտ և տն-
արդար ժողովքի մը՝ տէրութեան այս փոփո-
խութեան վրայ ուրախացաւ . վասն զի շատ մար-
դիկ կը գանուէին սր միապետութեան ժամանակը
սիրով կը յիշէին :

Գրոմուէլ, սիրելիք, իրաւամբ խօսելով իր ճար-
տարութեամբը, զինուորական հանձարովն ու
հաստատուն բնաւորութեամբը՝ քան զամենայն
մարդիկ աւելի արժանաւոր էր այս բարձր աստի-
ճանին : Այս մարդս՝ որ հասարակ աստիճանի
ծնած էր, երբոր լորտ-խնամակալ եղաւ, Եւրո-
պայի թագաւորաց առջև ինքզինքը յարգելի ըրաւ,
հիացուց իր թշնամիներն ալ, և նուաճեց Անգ-
ղիացիները, որոնք այնչափ տարիներէ՛ի վեր վար-
ժեր էին խռովութեան ու ապստամբութեան : Մա-
րիան ազանդի զօրքերը զինքը իբրև օրինակ աս-
տուածպաշտութեան և ջերմեռանդութեան կը
համարէին, և կ'ըսէին թէ « սրբոց թագաւորու-
ծիւնը » սկսած է և պիտի չլմրննայ :

Բայց ինչպէս որ շատ անգամ կը պատահի ան
մարդկանց որ հասարակ աստիճանէ կը բարձրա-
նան իշխանութեան կը հասնին, այսպէս Գրոմուէլ
ալ խնամակարութեան հասնելէն ետքը՝ սկսաւ

եակէ ըլլալ որ Թագաւորի անուն առնէ : Եւ իր այս գիտմունքն առաջ տանելու համար՝ սուրբէրոսայտինքն նախանձայոյց Տաբախաններոս խորհրդարան մը կազմեց, և հարցուց անոնց Թէ իրենց խղճմը տանքո՞ղջ խօսելով Անգղիոյ Ժողովրդեանն համար աւելի ազէկ չէ՞ր որ Թագաւորութիւնն հաստատուի : Հոս մտքերնիդ բերէք Վարդլոս առաջնոյն սպանութենէն ետե եղած հրամանը Թէ մահուան պատուհասով արգելեալ էր որ ոչ ոք Թագաւորութեան նորէն հաստատուելուն վրայ բերնէն խօսք հանէ . ուստի Թէպէտ Գրոմուէլ ամենամեծ վարպետութեամբ գլորտրկեց այդ խօսքը , բայց մէկէն արանջալու ձայներ սկսաւ լսուիլ , և երբ իր քանի մը հին բարեկամաց դիմաց վրայ կու տար Թէ յայտնեն իրենց կարծիքը , անոնցմէ մեծ մասն յայտնի ըսին որ եթէ Անգղիոյ մէջ որ մը Թագաւորութիւնն հաստատուելու ըլլար , Վարդլոսի որդւոցը կ'իյնար առիկայ : Ինամակալը անանկ տըհաճեցաւ այս խօսքիս վրայ , որ մէկէն զխորհրդարանն արձրկեց , և մէյ մ'ալ չյանդրգնեցաւ տս բանիս վրայ խօսք բանալ :

Սակայն Գրոմուէլ , որգեակք , Թէպէտ չկրցաւ ձեռք ձգել Թագաւորի անունը , բայց Թագաւորի պաշտօնն ամենայն իրօք կը կաատարէր . իր ընտանիքո՞ղջ ամբողջ Ուայդ-Հալ պալատը կը բնակէր , որ ինչպէս որ ըսեր եմ ձեզի՝ Հենրիկոս լէն ետե Անգղիոյ Թագաւորաց բնակութեանը սահմանուեր էր : Երբ իր դիմացը դեսպաններ կ'ընդունէր , գեանէն քանի մը ոտք բարձր գրուած բազմոցի մը վրայ կը նստէր՝ բոլորովին Թագաւորական դահուռն նման . խորհրդարանի Ժողովքներուն մէջ և կամ իր պալատականնաց մէջ (վասնի զի ինքն ալ իր պալատականներն ունէր) միայն ինքը զլխարկը գլուխը կը գնէր . բնակութեանը չորս զին և նոյնպէս տնէն գուրս ելած միջոցը խել մը

զինուորներ պահպանութիւն կ'ընէին . իր գոմէշէ կաշիէ զգեստին տեղ ալ մաքուր սև զգեստ կը հագնէր , և երբեմն ալ զարգարուն զգեստներ վրան կ'առնէր :

Սահայն մինչդեռ այդ մեծութեանց մէջն էր , որոնց այնչափ ետեէ եղեր էր և որոնք կարծես թէ պէտք էին զինքը գոհ ընել , կասկածներով կը մտնէր սիրտն ու ամենեկին հանգիստ չունէր : Ով որ քովը կը մօտենար՝ մէկէն աչքին կը զարնէր անոր ախուր և անհանգիստ կերպը . երբ առջևը օտարական մարդ մը կը մտնէր , Գրոմուէլ մէկէն կը սկսէր անդադար անոր ձևերը գիտել վախնալով որ չըլլայ թէ դաւաճան մը ըլլայ : Երբ շրջագայութեան կ'ելար՝ ոչ ոք կրնար գուշակել անոր որ ճամբէն երթալիքը , և ոչ երբէք միշտ նոյն ճամբով իր պալատը կը գառնար , որպէս զի իր թշնամիքը չկարենան գարան պատրաստել :

Կ'ըսեն թէ ամենեկին երկու գիշեր ետեէ ետե նոյն խուցին մէջ չէր պառկէր , և սովորութիւն ըրած էր զգեստին տակ միշտ զէնքեր պահել ինքզինքը պաշտպանելու համար և երկրթէ հասա զբահ մը հագնիլ , որով կը յուսար որ չկարենան իրեն մահացու վէրքեր տալ : Ունեցած վախը չէր թողուր իրեն որ վայրկեան մը խաղաղ քուն վայրէ . շատ անգամ գիշերանց յանկարծ անկողնէն կ'ելար տեսնելու համար թէ արդեօք իր պահպանները կը քնանան . և Ուայդ-Հալի բնակութիւնը , որ իրեն վրայ սարսափ կը բերէր Կարոլոս Աին յիշատակովը , անանկ ատելի եղաւ իրեն , որ հրամայեց որ ուրիշ պալատ մը պատրաստեն իրեն :

Գրոմուէլ երկու որդի և շատ ազնիւներ ունէր . բայց այս յետիններուս մէջ Եղիսաբեթ ազնիւր մէկաշնոնցմէ աւելի կը սիրէր : Իրպուլաժով այս կնիկը՝ զոր իր բանակին զօրավարաց մէկուն լորա Գլէյթովի հետ կարգեր էր , ծանր հիւանդութեան մը մէջ

ի յնալով, հայրը քովը ելաւ գնաց և շատ օրեր ու դիշերներ չուզեց անոր տառապանաց անկողնէն բաժնուիլ: Աերջապէս երբ ստիպուեցաւ Ուայդհալ գառնաւ, ամէնքը տեսան որ երեսը առջինէն աւելի տխրած ու այլայլած էր, և ձայն ելաւ ժողովրդեան մէջ թէ Եղիսաբեթ յաղաչած ըլլայ իր հօրը որ ձգէ անկոխներուն կողմնակցութիւնն և թաւաւորութիւնը Սգուարդեանց տանը թողու, որովհետեւ անոնց կ'իյնար:

Եղիսաբեթի քանի մը օրուրնէ վերջը մեռնիլը ալ բողբոջին Գրոմհուէլը մաղձոտութեան մէջ ընկըզմեց, և անանկ գառնացաւ իր ցաւն ու իր սովորական կասկածոտութիւնը, որ անկողին ինկաւ ծանր հիւանդութեամբ և շուտով մահուան վտանգին մէջ ինկաւ: Սակայն թէպէտ իմացաւ որ ալ ապրելիք չունէր, բայց գրսուանց անոր հակառակը ձեացընելով կ'ըսէր քովիններուն. « Մի կարծէք որ ես կը մեռնիմ. ես կեանքիս մէջ երբէք այսպիսի վստահութիւն չեմ ունեցած ապրելու. Աստուծոյ պարգևն է աս' իմ և ուրիշներուն ըրած աղօթքներուն համար, որոնք իմ աղօթքներէս աւելի ընդունելի են »:

Ահա ասանկ, սիրելիք, այս մարդս մինչև իր յետին վայրկեանները կը ձեացընէր որ երկնային ազդեցութիւններ կ'ունենար, և որպէս զի ամենուն միտքը գնէ որ Աստուած իրեն վրայ հրաշք պիտի գործէր, պատուիրեց իր մատրանապետին որ իր աղօթքին մէջ ալ Աստուծոյ չաղաչէ իրեն առողջութեանը համար, որովհետեւ ստոյգ բան էր անիկայ, հապա Աստուծոյ շնորհակալ ըլլայ՝ զանիկայ պարգևելուն համար:

Սակայն բժիշկները յայտնեցին որ խնամակալը ալ մօտեցած էր մահուան. մէյ մ'ալ նայիս բողբոջին կորսնցուց ինքզինքը ժամերով, անանկ որ ամէնքն ըսին թէ մահուան վայրկեանն հասեր

էր . բայց յանկարծ խեղճը վրան եկաւ և յիշէց
Թէ ամբար սեպտեմբերի սկիզբներն էր և Թէ նոյն
օրն էր որ շատ ասորիներ առաջ յաղթեր էր Թա-
գաւորականաց 'ի Տըպար և 'ի Ուորսըպըր . « Այս
օր իմ յաջող օրս է » աղաղակեց . ետքը քանի մը
վայրկենէն նորէն իր առջի անգգայութեանը մէջ
ինկաւ , և երկրորդ օրը իր յետին շունչը տուաւ :

Գրոմուէլի կենաց վերջին գիշերը նշանաւոր ե-
զաւ բոլոր Եւրոպայի մէջ հանգիստած սարսափելի
փոթորիկով մը , որ շատ նաւեր ընկղմեց ծովերու
մէջ , Լոնտրայի առաներուն խիստ շատին տանկը
վերուց տապալեց և այս մայրաքաղաքին մօտերը
շատ ծառեր արմատաքի հանեց : Իննամսկային բա-
րեկամքը շուտ մը ժողովրդեան մէջ ձայն հանեցին
Թէ Աստուած ուզած էր որ Գրոմուէլի պէս սուրբի
մը աշխարհէս բաժնուիլը հրաշքով մը իմացընէ
ամենուն : Բայց հարկ չէ , սիրելիք , կրկնելը ձեզի
Թէ աս գիպուածն արտաքոյ կարգի բան մը չէր ,
և Թէ Աստուած անանկ մոլենախանձ ու մնլարա-
հաւատ մարդուն համար հրաշք չէր կրնար ընել :

ԾԶ

Ս Դ Ո Ւ Ա Ր Դ Ե Ա Ն Յ Դ Ա Ր Ձ Ը

Թուական 1658—1685 :

Իրբէք Անգղիոյ մէջ Թագաւորի մը յուզարկա-
ւորութիւնը այնչափ փառաւոր չեղաւ ինչպէս
Օլիվիէր Գրոմուէլինը , և աս մարդս որ իր կեն-
դանութեան ատեն չկրցաւ Թագաւորի անունն ու-
նենալ իրեն մահուընէն ետև անանկ պատիւ ըն-
գունեցաւ իր գիակը , որ Թագաւորներուն ալ չէր

արուեր : Բոլոր սևերով ծածկուած պալատի մը մէջ գրեր էին գագաղը, չորս կողմը լեցուն վառած կերոններ, գագաղին վրան ալ Գրոմուէլի արձաւնը մեղքամով շինած և Թագաւորական զգեստներ հագած : Գլխուն քովերը բարձի մը վրայ գրեր էին ոսկիէ Թագ մը, աջ ձեռքը Թագաւորական գաւազանը տուեր էին և ձախ ձեռքն ալ աշխարհիս գունար, որ Անգղիացւոց մէջ արքունական իշխանութեան նշանակներէն մէկն է : Ասանկ այս պատկերը ամբողջ ութ շաբաթ ժողովրդեան աչքին առջև կենալէն ետև, որոնք բազմութեամբ կը վազէին տեսնալու զանիկայ, ապին Գրոմուէլի մարմինը ու մեծ արարողութեամբք մեռելի կառքի մը վրայ դրած Ուէսգմինսդրի եկեղեցին տարին ու Թաղեցին Թագաւորաց գերեզմաններուն մէջ՝ իր սիրելի Եղիսաբեթին և ուրիշ ազգականներուն քով զորոնք հոն Թաղել տուեր էր : Բայց քիչ ատենէն պիտի տեսնէք, որգետեկք, որ Թէպէա խնամակալը կեանքը բնական մահուամբ լմընցուց, մահուանէ վերջը եկան գլուխը ան դիպուածներն որոնցմէ կը վախէր՝ կենդանութեան միջոցը :

Գրոմուէլ մեռնելէն առաջ կաակ մը ըրեր էր, որով իր անդրանիկ որդւոյն Հոլքարտոսի կը Թողուր խնամակալութեան պաշտօնը . և որովհետև սկզբան ոչ ոք աս բանիս դէմ կեցաւ, Հոլքարտոս խնամակալ եղաւ առանց իր ուզելուն : Հոլքարտոս Գրոմուէլ ամենեկին չէր նմանէր իր հօրը . վասն զի ինքը քաղցր, խաղաղասէր և անփառասէր երիտասարդ մըն էր, որ բոլոր իր կեանքը գեղի մէջ անցուցած էր և միշտ փափայքեր էր որ զինքը հոնտեղէն խախտող չըլլայ . անոր համար Օլիվիէրի յուզարկաւորութենէն քիչ օր ետև՝ երբ խորհրդարան մը կազմեց և անիկայ սկսաւ տժգոհու. Թիւն ցուցնել Թէ խնամակալը առանց իրեն խորհուրդ հարցնելու իրեն յաջորդ ընտրեր էր,

Հսկեքարտոս հրաժարեցաւ իշխանութենէն որուն ամենեկին փափաք չունէր և ամենայն սիրով ընտարեց իր աննշան բայց խաղաղ կեանքը :

Այն ատենները Սկովտիա Գեորգ Մընք անուանով անգղիացի զօրավար մը կար, որ ատենօք շատ քաջութեամբ պատերազմեր էր Գրոմուէլի տակ և Օլիվիէր 'ի փոխարէն անոր ծառայութեանցը՝ Սկովտիոյ կառավարութիւնն իրեն յանձներ էր բոլոր իր իշխանութեան ժամանակը : Մընք վեհանձն ու արգար բնաւորութեամբ մարդ մըն էր, և թէպէտ շատ քիչ կը խօսէր, բայց ճարպիկ ու շատ խոհեմ մարդ էր. անոր համար անգղիացւոց մէջ շատերը կը փափաքէին որ ան ըլլայ ինամա կալ, բայց ինքը չէր ուզէր՝ մտածելով Գրոմուէլի անցուցած կեանքը : Երբօր խորհրդարանն իրեն հրաման խրկեց որ Լոնարա գայ խաղաղութիւն հաստատելու համար, որովհետև անկախեցը կը սպառնային նորէն խռովութիւն հանելու, սկովտիացի բանակին գլուխ կեցած ճամբայ ելաւ Մընք գէպ 'ի մայրաքաղաքը գալու. և իր զօրքը փրան ունեցած սէրը ցուցնելու համար զինքը միշտ արդարն Գեորգ Մընք կը կոչէին :

Սակայն ինքը լաւ գիտէր թէ երեք թագաւորութեանց ժողովրդեան մեծ մասը Կարոլոս առաջնոյն սպանութենէն առաջ եկած խառնակութիւններէն զըզուած՝ շատ կը փափաքէին որ այդ թագաւորին որդին թագաւորական աթոռն ելլէ, որովհետև իրեն կ'իյնար իրաւունքը. և թէպէտ Մընք գեռ ինչուան այն ատեն մէկու մը չէր իմացուցած իր ծածուկ գիտաւորութիւնը, բայց պարաստ կեցեր էր ձեռքէն եկածին չափ օգնելու Կարոլոս Բին՝ թէ որ ուզենար անիկայ Անգղիա մտնելու համար փորձ մը ընել : Թագաւորը հոնտեղ ունեցած բարեկամներուն ձեռքով իմանալով բոլոր ազգին պատրաստականութիւնը, մէկէն Մըն-

քին իր պալատականացմէ Յովհաննէս Կրէնձիւ անունով իշխան մը խրկեց որ մեծ փոխարէն խոստանայ անոր՝ թէ որ ուզենայ օգնել իրեն գահ ելլելու :

Մընք խորհրդարանն էր երբ հաւատարիմ Կրէնձիւը ժողովարանին գուռն հասաւ իմացուց որ նոյն վայրկենին շտապողական նամակներ ունի զօրավարին ձեռքը տալու : Բայց Մընք խոհեմութեամբ ներս մտցուց զանիկայ և չուզեց ինքը բանալ նամակները և ժողովքին ձեռքն յանձնելով խնդրեց որ բարձր ձայնով կարգացուին : Առաջին բառին՝ մեկէն նախանձայոյզ ճարտիւնները որ խորհրդարանին անգամ էին սկսան կանչել թէ պէտք է Կրէնձիւը բանտ գրուի որ այդպիսի պատգամաւորութիւն կ'ընէ . բայց Մընք ընդ հակառակն ըսաւ թէ զԿրէնձիւ իրեն պաշտպանութեանը ասի կ'առնէ , որովհետեւ իր մերձաւոր ազգականն էր , և առաջարկեց մեկէն կանչելու Կարոլոս թագաւորը՝ ազաչելով որ շուտով գայ իր թագն առնէ ու դադարեցնէ ան ամէն խռովութիւնները , որ իրեն հեռացած միջոցը ազմրկեր էին զբոլոր Անգղիա : Ամէն կողմէն ուրախութեան ձայներ սկսան լսուիլ , և Կարոլոս Բ որ Գաղղիոյ եզերքներն էր Մընքին պատասխանն առնելու համար , փութաց Անգղիա անցաւ , և ժողովուրդը ուրախութեամբ դիմացնելաւ ընդունեցաւ զինքը :

Ահա ասանկ , որգեակք , առանց պատերազմի , առանց բռնութեան , և առանց օտարի մը օգնութեան Սղուարդեանց ցեղը նորէն թագաւորական աթոռին վրայ հաստատուեցաւ , որուն կործանումը ասանըմէկ տարի առաջ այնչափ թշուառութեանց պատճառ եղեր էր երկը թագաւորութեանց : Վեհանձն Մընքը ՚ի փոխարէն իր ծառայութեանցը Ալլերմուլ գութա ըսուեցաւ և Չանկապանի կարգին շղթան ընդունեցաւ , և բոլոր իր

կենտոցը մէջ չմոռցաւ երբէք Կարողոս որ իր Թա-
գաւորելուն պատճառն այդ իշխանն եղեր էր :

Ուայդ-Հալի պալատն որ եկաւ, իր հօրը մա-
հուան յիշատակը միաբը դալով արտասուածից ա-
չօք ներս մտաւ. քանի մը օրէն ետքը բոլոր իր հա-
ւատարիմ ծառաները քովը վաղեցին, որոնք իրեն
համար իրենց արիւնը Թափեր էին 'ի Տընպար և 'ի
Ուորսըսդըր. բայց ամենուն այցելութենէն աւելի
սիրելի եղաւ իրեն աղնիւ և քաջասիրտ Բէնտերէլ
եղբարց այցելութիւնը, որոնց ձեռքով միայն կրթ-
ցեր էր փախչիլ իր Թշնամեաց ձեռքէն : Դժբազ-
գաբար այս աղետաւորտ եղբարց երկուքը իրեն
համար մեռեր էին. ուստի Կարողոս իրենց շատ
շնորհակալ ըլլալով ու շատ ընծաներ տալով եր-
կիրնին խրկեց :

Յետ վարձատրելու զանոնք որ հաւատարմու-
թեամբ իրեն ծառայեր էին, սիրելիք, պէտք էր որ
Կարողոս բոլոր իր Թշնամեաց ընդհանուր Թողու-
թիւն մը տար. և իրաւցընէ անոնցմէ շատին կեան-
քին խնայեց. բայց նոյն ներողամտութիւնը չբա-
նեցուց այն անիրաւ դատաւորաց վրայ, որ իր խեղճ
հայրը մահուան դատապարտեր էին : Անոնցմէ մէկ
քանին բնական մահուամբ մեռեր էին ինչուան այն
ատեն. բայց անոնք որ ողջ մնացեր էին՝ գլխատուե-
լու դատապարտուեցան և շնորհք չեղաւ անոնց :
Իսկ Գրոմուէլին դալով, որ բուն արքայասպանու-
թեան գլխաւոր պատճառն եղած էր, Կարողոս
հրամայեց որ անոր մարմինը դուրս հանեն Ուէսդ-
մինսդրի գերեզմաններէն և տանին գողերուն ու
մարդասպաններուն պէս Դիպըրնի ցիցերուն կա-
պն և գլուխն ալ Ուէսդմինսդրի պալատին գլխա-
ւոր դրան վրայ դնեն իրեն գաւակիցներուն գլուխ-
ներուն հետ մէկտեղ :

Հանգերձ այս անդուծ վրէժինսգրութիւննե-
րով՝ Կարողոս Բ գէշ Թագաւոր մը չէր և տեսանք

որ իր երիտասարդութեանը միջոց կարիճ՝ և շատ խելացի էր . բայց ուրիշ պակասութիւններ ունէր , որ շատ անգամ թէ թագաւորն և թէ իր կառավարած ժողովուրդը կը թշուառացնեն : Անանկ անփոյթ և անանկ անհոգ էր տէրութեան գործողութեանցը , որ հանգէաներէն և զուարճութիւններէ զատ ուրիշ բանի չէր զբաղէր . Ուայգ-Հալէն քիչ հետու , զոր չէր սիրած արուստ յիշատակներուն համար , նոր թագաւորական պալատ մը շինել տուաւ , որուն անունը գրաւ Սէնդ-Ճէյնս և որուն պարտէզը այսօրուան օրս Լոնտրայի ամենէն գեղեցիկ ճեմելիքներէն մէկն է : Այդ պարտիզին մէջ ինչուան հիմա Կարոլոսի տնկել տուած ծառազարդ ճամբան կը ցուցնեն , և կը կոչուի ճանապարհ Վանդալայ , վասն զի ատենօք ան ծառերուն ամէն մէկուն վրայ տեսակ տեսակ թռչուններով լեցուն վանդակներ գրուած էին , որոնց Կարոլոս ՚ի տես ժողովրդեան կերակուր տալով կը զուարճանար . նոյն ճամբուն մէջ , սիրելիք , այս թագաւորը խել մը ազուր շնիկներու բազմութիւն չորս կողմը առած , որոնց խաղերն ու ցածկըտիւնները զինքը կը զուարճացնէին , իր օրերուն մեծ մասը անանկ պարապորդ կ'անցընէր , փոխանակ երթալու իր թագաւորութեան գործքերն հոգալու . անոր համար թէպէտ իր թագաւորութիւնը որ քրտան տարիէն պակաս չեղաւ՝ բաւական խաղազութեամբ բռնց , բայց պէտք չէ տարակուսիլ որ իր անհոգութեանը հետեանքն եզան այն նորանոր խռովութիւնները , որոնք իր մահուրնէն ետե բոլոր Մեծն Բրիտանիան տակնուվրայ լըին և Սղուարդեանց տանը բոլորովին կործանմանը պատճառեղան :

Կարոլոս Բի թագաւորութեան ժամանակը նըշանաւոր եղաւ Անգլիոյ համար երկու ձախորդ գիպուածներով . առաջինն ան է՝ որ աս երկիրը

ահաւոր ժանտամահ մը ունեցաւ, որն որ քանի մը ամսուան մէջ՝ միայն Լոնտրայի մէջ կ'ըսեն թէ հարիւր հազարէն աւելի մարդ ջարդեց. իսկ երկրորդն ան է՝ որ յաջորդ տարին նոյն մայրաքաղաքը սարսափելի կրակ մը հանգիպեցաւ, որ տաս ուիւրեք հազար տունէն պակաս չայրեց և ութ տունընը եկեղեցի մոխիր դարձուց, որոնց մէջ նաև Սուրբ Պօղոսի փառաւոր մայր եկեղեցին, որ ետքը նորէն հոյակապ շինուեցաւ: Կրակին այս չափ տարածուելուն պատճառ եղաւ ուժգին մըր: րիկ մը որ անընդհատ շատ օրեր տևեց. միանգամայն ան ատենները Լոնտրայի փայտաշէն տուներուն մեծ մասին տանիքը ձիւթով ծեփած փայտեր էին, որ բոցի ազէկ բորբոք կու տային: Այս կրակը, որուն լոյսը կ'ըսեն թէ Լոնտրայէն տասը փարսախ հեռաւորութեամբ տեղերը կը լուսաւորէր, հինգ օր տևեց, բայց վեց ամսուան չափ միջոց անկարելի եղաւ բոլորովին մարել զան:

ԾԷ

ՅԱԿՈՒ ԵՐԿՐՈՐԳ Ի ՍԷՆ-ՓԷՐՄԷՆ

Թուական 1685-1686:

Կարողութեամբ յետին վայրկեանները պատմելու ատեն, սիրելիք, յիշեցի նաև իր պզտի որդւոյն Եօբբի դքսին անունն ալ, որմէ խօսք առեր կը թագաւորն որ քանի որ ողջ ըլլայ իր անդրանիկ եզրայրը՝ ամենևին չքնդունի Անգղիոյ թագը: Բայց որովհետև Կարողութեամբ իրեն յաջորդ ազայ չթողուց, իր մահունէն ետև Եօբբի դքսին ին-

կաւ Թոռին ժառանգութիւնը, և Յակոբ Բ ա-
նուամբ Թագաւորեց :

Այս նոր Թագաւորը շատ աղէկ յատկութեանց
տէր էր . և նոյն իսկ իր ընտանեաց մեծամեծ Թը-
շուառութեանց ասանը՝ մեծամեծ քաջութիւններ
ըրեր էր ծովական պատերազմի մէջ և մեծ յաջո-
ղակութիւն ցըցուցեր էր . բայց Գաղղիա կեցած
միջոցը ուղղափառ եղած ըլլալով, այս պատճա-
ռաւ անգղիացւոցմէ շատերը տհաճեցան անոր
Թագաւորելուն վրայ . վասն զի կը վախէին որ չըլ-
լայ Թէ ուզենայ ուղղափառութիւնը հաստատել
իրենց երկրին մէջ :

Սակայն, որգեակք, Թէպէտ իրաւցընէ շատ
եռանդնոտ ուղղափառ էր Յակոբ, բայց չէր ուզէր
բռնութեամբ իր հպատակաց կրօնքը փոխել աաւ-
ուստի միայն գոհ եղաւ օգնելու գաղտուկ անոնց,
որ իրմէ օրինակ առած յուղղափառութիւն կը
գառնային : Անգղիացիք որ գիտէին այս բանս,
կասկածնին աւելի շատցաւ, և Թագաւորն ալ իր
ժողովրդեան անիրաւ տժգոհութիւնը տեսնալով՝
իմացաւ որ պիտի չկարենայ անոնց սիրելի ըլլալ :

Հոս պէտք է գիտնաք, սիրելիք, որ Յակոբ Բ
իր երիտասարդութեան միջոցը անգղիացի ախկնաջ
մը հետ կարգուեր էր և երկու զաւակ ունեցեր
էր՝ Մարիամ և Աննա, որ ետեւէ ետև Անգղիոյ
վրայ Թագաւորեցին : Այս երկու իշխանութիւնե-
րէն առջինը Գուլիելմոս Օրանժի իշխանին հետ
կարգուեցաւ, որ ժամանակին ամենէն գործունեայ
և փառասէր մարդիկներէն մէկն էր . երկրորդն
ալ Գէորգ Տանիմաքացի անունով երեսասարգ
իշխանի մը հետ, որ քաղցր և խաղաղասէր բնաւո-
րութեամբ մարդ մըն էր : Յակոբայ երկու աղջիկ-
ներն ալ նորազանգ էին, նոյնպէս անոնց երիկնե-
րը : Անոր համար Յակոբ, որ ուղղափառութեան
գարձա՞ք էր և երկայն ատենէ՞ ի վեր այրի մնացած

էր, որոշեց որ երկրորդ անգամ կարգուի, և ընա-
րեց Մարիամ Էսդէցի ըսուած խաալացի իշխանու-
հին, որ սիրելի և առաքինի կին էր: Բայց Ան-
գղիացիք այս ամուսնութեանս վրայ դժուարեցան-
վան զի չէին տարակուսէր որ թէ որ Թագաւորը
մանչ զաւակ մը ունենալու ըլլայ առ Թագու-
հինն, աղան ուղղափառ կրօնքի մէջ պիտի մեծ-
նայ, ուր ընդ հակառակն թէ որ Թագաւորին ազ-
ջիկներէն մէկը յաջորդելու ըլլար իրեն, նորազան-
գութեան պաշտպան կ'ըլլար:

Եւ իրաւցընէ, որդեակք, նոր Թագուհին որդի
մը ծնաւ, որ անուանեցաւ իշխան Կալլէսի և Թա-
գաւորութեան յաջորդ հաշակուեցաւ. որով իր
անդրանիկ քերց յոյսը փուճ ելաւ, վասն զի գի-
տէք որ Անգղիա այն ատենը կանայք կը Թագա-
ւորեն: Երբ յետին Թագաւորը որդի Թողուցած չէ:
Ինչպէս եզաւ այս բանը Հենրիկոս Ըին մահուը-
նէն ետքն ալ, թէ որ մաքերնիդ կը բերէք որ մե-
կին Եզուարդ 2. յաջորդեց իր հօրը, Թէպէտ իր
երկու քոյրերը Մարիամ Գիւտոր և Եղիսաբեթ
իրմէ աւելի մեծ էին տարւօք:

Բայց Օրանժի իշխանը նոր իշխանին ծնունդն որ
խնայաւ, չկրցաւ ծածկել իր դժկամակութիւնը,
վասն զի կը յուսար որ օր մը իր Մարիամ ամուս-
նովք Մեծին Բրիտանիոյ Թագը ձեռք կը ձգէ. և
որովհետեւ ճարտար ու ձեռներեց մարդ էր, ծա-
ծուկ ժողովրդեան մէջ ձայն տարածեց թէ Կալ-
լէսի իշխանը Թագաւորին ու Թագուհին որդին
չէր, հասլա թէ անոնք անոր համար ըրեր էին
այս խաբէութիւնը, որպէս զի ապահով ըլլան որ
իրենցմէ ետև նորազանդ Թագուհի մը չԹագաւա-
րէ: Միանգամայն նոյն միջոցին նենդաւոր Գու-
լիւրմար Անգղիոյ իշխանները խեղճ Յակոբ Բին
դէմ կը գրոցէր, և մեծամեծ խտածուռներ կ'ը-
նէր անոնց՝ թէ որ Թագաւորը դահէն վանտելա-

ըլլան, և որպէս զի չտարակուսին իր գիտաւորութեանը վրայ, հոլանաացի բազմաթիւ նաւատորմից մը և մեծ բանակ մը կը պատրաստէր. Հոլանաացիք վաճառական և ծովային ազգ մըն էին, որ զինքը իրենց վրայ Սեփոփէր գրեթէ էին, այսինքն Հոլանաացի կառավար :

Յակօր թագաւորը և ոչ մաքէն կ'անցընէր իր փետային շարարուեստ պատրաստութիւնները, երբ մէյ մ'ալ յանկարծ իմացաւ թէ գաւազնու-թիւն մը կայ կալլէսի իշխանը յափշտակելու տանելու համար, որ նոյն ժամանակը հազիւ քանի մը ամսական էր, և այս ցաւալից լուրը անանկ թէ իրեն և թէ թագուհոյն սրտին զարկաւ, որ այս յետինս յանձն առաւ իր աղովը հանդերձ ելլել Գաղղիա փախչիլ. թշնամեաց ձեռքէն ազատելու համար զանիկայ : Բայց այս բանս շատ գիւրին չէր, վասն զի թագաւորը լաւ գիտէր որ իր չորս կողմը շեցուն լրտեսներ ու նենդաւորներ կային որ ամէն բան մեկէն Օրանժի իշխանին կը ծանուցանէին. ուստի իմացաւ որ իր կինն ու որդին վերահաս վտանգէն ազատելու համար շատ վարպետութիւն պէտք էր բանեցընել :

Նոյն ժամանակները գիւղուածով արքունեաց մէջ Լօզէօն անունով երիտասարդ գաղղիացի կոմս մը կը գտնուէր, որ սիրելի և աղիուական կերպ ունէր և շատ կը սիրէր կարգէ գուրս գիւղուածներ : Թագաւորը իրեն առաջարկեց որ իր կինն ու որդին առնէ ու Գաղղիա տանի. և Լօզէօն յանձն առնելով այս վտանգաւոր պաշտօնն, որ իրեն ընտրութեանը հաճոյական բան էր, ամէն բան ճարպիկութեամբ պատրաստեց՝ որ արգելք մը զի մնցնին չկլէ : Գարիշ անունով մը գնաց Թէյթիլի նաւավարի մը նաւակը վարձեց և ստակի ուժով համոզեց այն մարդը որ գեկահմարի մթին և ցուրպ գիշերով գետին եզերքը իրենց սպասէ, որ

պէս զի՛ կ'ըսէր՝ կարենամ կինս ու տղաս անգիտի եզերքը անցընել, ուր կառքի մը մէջ մանալով մեր-
ձակայ՝ նուազանգիստ մը պիտի երթային, որպէս
զի անկէջ ալ նաւ մանեն :

Երբ այս վտանգաւոր փախտանան ատենը հա-
սաւ, Թագաւորն ու Թագուհին տկարութիւն մը
ունենալ ձեռքուցին և գացին կանուխ պառկե-
ցան . յետոյ երբ պալատին մէջ խօսելու ձայնը բռ-
լորովին դադրեցաւ, կամացուկ մը զգուշութեամբ
ելան ու կէս գիշերուան միջոցները Թագուհին
պարզ խտալացի խաթունի մը զգեստ հասնելով ու
հետը իր սենեկապան աղախին մը ու արդոյն գայ-
եակն առած որ տղան գրկեր էր, Յակոբայ ա-
ռաջնորդութեամբը գաղտուկ սանդուխէ մը վաթ-
ինջաւ ինչուան պալատին մէկ պզտի դուռը, ուր
հաւատարիմ Լօզէօնը իրենց կը սպասէր : Հան-
Թագաւորը բարևը տալով Թագուհւոյն և պահե-
լով որդին, Սատուծոյ և վեհանձն Լօզէօնի ձեռքը
յանձնեց զանոնք : Քանի մը վայրկեանէն նաւակին
հասան, և նաւավարը Թիերուհի ոյժ տալով՝ զի-
րենք Թէյմգի անգիտի կողմն անցուց :

Բայց գժբաղդաբար Լօզէօն կոմսին կառքը գեռ-
չէր հասած որոշուած տեղը . ուստի սաստիկ խա-
ւարին և հեղեղաբար վազող անձրևին մէջ մնա-
ցած խեղճ Թագուհին, մէկու մը տունը չէր կրը-
նար մտնել, վախնալով որ կը ճանչցուի . գնաց հին
եկեղեցւոյ մը պատին տակը ապաստանեցաւ, ուր
երկայն ատեն ցրտէն գողգողալով սարսեց ու ա-
մէն մէկ վայրկեանին սիրտը կը նետէր որ չըլլայ Թէ
փշխանիկը ճուալով մերձակայիցմէ մէկը արթնցը-
նէ ու զիրենք մասնէ :

Վերջապէս կառքը եկաւ հասաւ : Շուտ մը Լօ-
զէօն զանոնք կառքը մտուց, և քանի մը ժամէն ծո-
վեղերը հասան, և իրենց սպասող նաւն ալ մէկէն
զանոնք ընդունելով անվտանգ Գաղղիոյ արևունքը

հասուց : Այս կարճաւուծ ծովային ճամբորդու-
թեանս մէջ թէպէտ շատ անգղիացի պատերազմա-
կան նաւեր տեսան որ կրնային զիրենք բռնել ու
լոնարա տանիլ, բայց նաւապետները և ոչ մրա-
քերնէն անցուցին թէ այդ ողորմելի նաւուն մէջ
Անգղիոյ թագուհին և Վալլէսի իշխանը կրնային
ըլլալ, ուստի և ոչ մէջը մտնել պրպարտել ուղեցին :

Կրնաք երեւակայել, ազնիւ աշակերտք, թէ որ-
չափ սրտի անհանգստութիւն քաշեց Յակոբ Բ
ինչուան որ լսեց թէ իր ամուսինն ու որդին յա-
ջողութեամբ Գաղղիա հասեր են . բայց քիչ ատե-
նէն հարկ եղաւ որ իր անձին ապահովութիւնն ալ
մտածէ, երբ լսեց թէ Գուլիելմոս Օրանժի իշխա-
նը անձամբ մեծ բանակի մը գլուխ կեցած Անգղիոյ
ծովեզերքն էլեր է, թէ ծովը բազմաթիւ հոլան-
տացի նաւերէ բռնուած է, և թէ Հոլանտացւոց
բանակը Լոնարա մտեցեր է : Պարապ տեղը թա-
գաւորը հրամայեց որ գէմ կենալու պատրաս-
տուին . որովհետեւ իմացաւ որ իր զօրքերը չէին
ուղէր պատերազմիլ Գուլիելմոսին գէմ և թէ իր
արքունեաց մեծամեծներէն խել մը հոգի որ իրեն
աւելի հաւատարիմները կը կարծուէին, հակառա-
կորդաց կողմը անցեր էին : Բայց խելճ թագաւո-
րին աւելի սիրտը ցաւցընողը ան եղաւ՝ երբ լսեց
թէ իր երկրորդ ալջիկը Աննան ալ, որ իրմէ եր-
բէք օր մը զատուած չէր, ամուսնոյն հետ միատեղ
էլեր Գուլիելմոսին բանակը դացեր է . « Այն ին-
ծի, կանչեց դառնութեամբ եղկելի թագաւորը,
ինչ պիտի ըլլամ ես ուրեմն՝ թէ որ իմ բուն դա-
ւակներս զիս երեսէ կը ձգեն » : Քիչ ատենէն ուրիշ
ճար չմնաց՝ բայց եթէ իր սակաւաթիւ հաւատա-
բիմ ծառաններովը Ուայդ-Հալի պալատը փակուիլ,
ուր անպատմելի անձկութեամբ յաղթականին
հրամաններուն կը սպասէր :

Սակայն թէպէտ Օրանժի իշխանին յանգուզն

ձեռնարկութիւնը յաջողեր էր, բայց ինքը լաւ գիտէր թէ իր ազգականը գահէն վար ձգելովք շատ գեշ գործք մը կ'ընէր, և անոր պէս պատկառելի մարդուն առջևը երևնալու երես չունէր. բայց որովհետև միտքը դրած էր երկրորդ օրը մեկէն Լոնարան ասնելու, իր պաշտօնակալներէն երեք հոգի թագաւորին խրկեց, որպէս զի երթան զինքը ստիպեն որ նոյն վայրկենին թողու ելլէ Ռւայդ-հալէն և ինչ անզ որ իրեն յարմար սեպէ՝ ընարէ :

Ան գիշերն անցեր էր, և Յակոբ շատ օրերէ 'ի վեր առաջին անգամ քուն մտեր էր, մէյ մ'ալ և կան զինքը արթնացոյցին Գուլիելմոսի կամքը ծանուցանելու, և իմացընելու համար թէ արդէն հալանտացի զօրքը պալատին դռները առած են : Յակոբ առանց պզտի գանգատ մը ընելու՝ հնազանդեցաւ ըսածնուն, և յայանեց թէ իր դիտաւորու թիւնն էր Գաղղիա անցնիլ թէ որ ուզենան թոյլ տալ իրեն : Այս խնդիրքիս հաւանելով Գուլիելմոս, երկրորդ առաւօտը թագաւորը հոլանտացի զինուորաց առաջնորդութեամբը թէյմզի վրայ նաւ մտաւ, հետը քանի մը հաւատարիմ ծառաներ առած որոնք ուղեցին անոր թշուառութեանը մասնակից ըլլալ : Ան ամէնքը որ տեսան Աարտուս առաջնոյն որդին անանկ թշուառութեան հասած՝ մտքերնին բերին անոր ցեղին բոլոր դժբաղդութիւնները և չկրցան արցունքնին բռնել, մանաւանդ որ, աչքերնուն առջև Անգղիոյ թագաւորը բանտարգելոյ մը պէս օտարազգի զինուորաց ձեռքով հայրենիքէն գուրս կը տարուէր :

Թէպէտ Յակոբ փախստական թագաւոր մըն էր, բայց շատ աղէկ հիւրընկալութիւն գտաւ Գաղղիոյ Լուզոմիկոս ԺԴ թագաւորէն, որ իրեն ու թագուհւոյն և որդւոյն բնակութեանը համար Սէն-Ժէրմէնի գեղեցիկ զգեակը տուաւ Բարիզաւմոտ, ուսկից քիչ տարի առաջ ինքը ելեր ու վերսայլ փոխադրուեր էր :

ԵՐ

Պ Օ Յ Ն Ի Պ Ա Ր Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Թուսկան 1688-1702 :

Հազիւ թէ Յակոբ Բ գնաց Անգղիայէն, սիրելի աշակերտք, մէկէն Օրանժի իշխանք խորհրդարան մը կազմելով Մեծին Բրիտանիոյ Թագաւոր հռչակուեցաւ, և քանի մը օրէն Աւեսդմինսդրը երթալով Թագաւոր պատկուեցաւ իր Մարիամ կնոջը հետ և ըսուեցաւ Գուլիելմոս Գ :

Սակայն գեռ գիւրին բան չէր Գուլիելմոսի խազադութեամբ սիրելը երկք Թագաւորութեանց, և մէկէն իմացաւ որ խոււմբ մը մարգիկ, որոնք Յակոբեանք կ'ըսուէին՝ վասն զի Յակոբ Թագաւորին կողմն էին, շատ կը ցաւէին այս իշխանիս իր որդւոցմէն ընդունած ապերախտութեանը վրայ և շատ կը փափաքէին որ նորէն գահ ելլէր : Իսլանտայի մէջ մանաւանդ, ուր միշտ ուղղափառները աւելի բազմութիւ եղած են քան Մեծին Բրիտանիոյ մէկալ աշխարհները, խել մը մեծամեծներ կային որ Սգուարդեանց տանը վրայ մասնաւոր սէր ունէին և շատ վշտացեր էին տեսնելով որ Թագաւորութիւնը անանկ մարդու մը ձեռք ինկաւ, որ նա բազանգութիւնը պիտի ջանար բոլոր երկրին մէջ հաստատել :

Անդին Յակոբ Թագաւորն ալ իր Սէն-Ճէրմէն քաղաքած միջոցը լսեց թէ Իսլանտայիք նորէն զինքը Թագաւոր կ'ուզեն գնել և թէ իրենցմէ շատերը պատրաստ են իրեն օգնելու զէնքով : Թշուառ Թագաւորները միշտ գիւրաւ կը յուսան յաջողութիւն

գանալու . անոր համար Յակոբ ալ շուտով հա-
մոզուեցաւ թէ կրնայ նորէն իր թագը ձեռք ձգել ,
թէ որ կարենայ իւլանտացի Յակոբեանց գլուխ
կենալ : Ուստի Լուգովիկոս ԺԴէն , որուն Գուլիե-
մոս պատերազմ հրատարակեր էր , նաւեր ու զօրք
խնդրեց Իւլանտա անցնելու համար : Լուգովիկոս
անոնք տալէն զատ՝ հրաման ալ տուաւ որ կարե-
նայ ան գաղղիայի մեծամեծներն ալ հետը ընկեր
առնել , որոնք պատերազմելու փափաքով ուզե-
նային հետն երթալ : Լօզէօն կոմսն ալ ասոնցմէ
մէկն եղաւ և ուզեց մինչև ցվերջ հաւատարիմ մը
նալ Յակոբի սիրոյն :

Լուգովիկոս իրեն սիրոյն ու առատաձեռնութեա-
նը նշան մը տալու համար , ստակի մեծ գումար մը
ընծայ ըրաւ Յակոբայ , ոսկիէ շքեղ սեղանի սարա-
ներ և գեղեցիկ լանջապանակ մը որ ինքը տանօք
պատերազմի մէջ հագեր էր : Յետոյ երբ Յակոբ
քովը գնաց վերջին բարևը տալու ու իր ընտանիքն
անոր խնամոցը յանձնելու , զորոնք հօն Սէն-Ժէր-
մէն կը ձգէր , « Եղբայր իմ (ասանկ կը կանչեն թա-
գաւորներն իրարու) ըսաւ գորովանօք Գաղղիոց
թագաւորը , քեզի համար մէկ բան մը միայն կը
փափագիմ , և ան է որ մէյ մ'ալ զքեզ չտեսնեմ » ,
ուզելով հասկը ցրնել այս խօսքովս թէ կ'ուզէր որ
բաները յաջողին որպէս զի ալ Անգղիայէն գուրս
էլլէ :

Քանի մը օրէն ետև Յակոբ գաղղիական նաւա-
տորմոյին մէկ նաւը մտած՝ քիչ ատենէն ետև Իւ-
լանտայի ափանցը վրայ ցամաք ելաւ , և բոլոր հօն-
տեզի Ժողովուրդը որ ճամբուն վրայ գիզուեր էին՝
ուրախութեան աղաղակներով ընդունեցան զինքը :
Իւլանտացի իշխանաց մեծ մասը և բազմաթիւ Յա-
կոբեաններ Անգղիայէն ու Սկովտիայէն վազեցին
ու Տըպլին եկան , որուն գուները իր դիմացը մէկէն
բացուեցան և քիչ ատենուան մէջ Յակոբ ինքզին-

քը կտրիճ բանակի մը գլուխ տեսնելով Եւրախու-
թեամբ լեցուեցաւ սիրտը : Բայց ախսոս որ այն
միջոցին որ ամէն բան կարծես թէ իրեն յոյս կու-
տար՝ մեծ ձախորդութեան մէջ ինկաւ :

Յակոբայ Իսլանաա հասնելուն լուրը լսածին
պէս Գուլիելմոս, մէկէն փութաց անոր գէմ անգ-
ղիացի բանակ մը խրկելու, գերմանացի ծեր զորա-
վարի մը հրամանատարութեանը տակ, որ ան ա-
ւենուան առաջին զորավարն էր : Ըամպերի (այս էր
զորագլխին անունը) ութսունուերկու ասրեկան
էր, և թէպէտ իր կտրիճութիւնն ու ճարտարու-
թիւնը չէր կորսնցուցած, բայց քիչ շատ առջի ա-
րագաշարժութիւնն ու եռանդը գացեր էր, վասն
զի պէտք է գիտնաք որ յիսուն ասրուրնէ 'ի վեր
Եւրոպայի մէջ հռչակաւոր պատերազմ մը չէր ե-
ղած՝ որ ինքը մէջը գտնուած չըլլար : Ուստի Ըամ-
պերի սաստիկ զարմացած Իսլանաացուց Յակոբայ
սիրոյն համար այն աստիճանի տրագ զինուորելուն
վրայ, չուզեց պատերազմ բանալ ու վտանգի մէջ
ձգել ինքզինքը և փութաց Գուլիելմոսի իմաց տա-
լու թէ իր թշնամիքը կարծածէն աւելի զօրաւոր
էին :

Գուլիելմոս առ բանս լսածին պէս՝ չկրցաւ իր
բարկութիւնը սանձել և զանիկայ իրրև գանգաղ
ու վախկոտ արհամարհեց, և անձամբ ինքը նաւ-
մաննելով հետը ուրիշ նոր բանակ մըն ալ տարաւ
Իսլանաա, և միտքը գրեթէ էր որ զէնքով մէկէն 'ի
մէկ որոշէ թէ արդեօք որի՞ն պիտի իյնար թագը :

Եւ իրաւչընէ, սիրելիք, երկու բանակները ի-
րարու գէմ գալով գաշտի մը մէջ իրարու հանդի-
պեցան, ուր նեղ բայց խորունկ գետ մը Պոյնը ա-
նունով զանոնք իրարմէ կը բաժնէր : Հոն Գու-
լիելմոս աւելի մօտանց քննել ուզելով իր թշնամի-
քը առաջ գնաց անոնք, որ մէկէն զինքը ճանչցան,
Թնգանթներն իրեն կողմը շտկեցին և քովի ել-

խաններէն խել մը մեռուցին : Ինքն իսկ Թագաւորը երեսը քարի կտոր մը ցատքերով Թեթե մը վերաւորուեցաւ :

Չեմ ուզեր, սիրելիք, նկարագրել ձեզի Թէ ինչպիսի կառաղութեամբ կը պատերազմէին երկու բանակները այն օրը, որ խիստ շատ աղայից աւ դինուորներու ջարդ տուաւ երկու կողմանէ ալ. վասն զի գիտէք որ քաղաքական պատերազմներէն աւելի ահաւոր բան չկայ, ուր երկու կողմն ալ կը ջանան աւելի իր Թշնամին մեռցնել քան Թէ ինքն իր կեանքին խնայել : Առջի բերան Յակոբեանք, օրոնց Յակոբ ինքնին քաջութեան օրինակ կ'ըլլար՝ Թէպէտ ապագայերով որ Անգղիացւոց տրեանը խռնային, կարծեա Թէ յազմութիւնը ձեռք կը ձգէին, և Շօմպերկ որ առաջին կարգին վրայ կը պատերազմէր՝ խել մը մահացու վերքեր ընդունելով ինկաւ. բայց երբ Գուլիելմոս նորէն առաջ քշեց իր բանակը, Յակոբայ զօրքը որ նուազեր էին խառն ի խուռն ետ քաշուեցան և քանի մը վայրկենէն բոլոր բանակը փախտեամբ ցրուեցաւ դնաց : Ինչո՞՞ Յակոբը որ ստիպուեր էր փախտաւիանաց հետ ետ քաշուիլ, չիրցաւ նորէն զօրքը միացնել և ան օրն օր կը յուսար իր թագը նորէն ձեռք ձգել, ան օրը դեռ իրիկուն չեղած՝ բոլորովին յայտը կտրեց :

Պոյնի կոտորածէն քիչ օր ետ, ուր իր հաւատարիմ ծառայիչը մեծ մասը մեռեր էին, Յակոբ տեսնելով որ ալ անօրուտ էր որ և իցէ փորձ՝ Գաղղիա դարձաւ առանց իր Թշնամին հալածուելու : Այս երրորդ և միանգամայն վերջին անգամն էր որ այս դժբաղդ Թագաւորը հալածեալ և փախրատական այդ տէրութեան մէջ կը մաներ. առաջին անգամը՝ երբոր Կարալոս առաջնոյն մահուրէն ետե Գրոմուէլ զինքը դեռ աղայ իր մօրը Հանրիեզի քով խրկեց. երկրորդ անգամը՝ երբոր Գուլիելմոսի

տրչաւանքին միջոց հոլանտագի զինուորները ինչուան այն նաւն ընկերեցին իրեն՝ որ զինքը Անգլիայէն գուրս պիտի աանէր . և հիմա ալ երրորդ անգամ նոյն Գուլիելմոսէն կը փախչէր, որ Պոյնի յաղթուածեամբը ապահով երից թագաւորուածեանց թագը ձեռք ձգեց :

Լուգովիկոս ԺԴ, որուն վեհանձն բնաւորուածիւնը ամէն սուծի մէջ կ'երևար, շատ մեծ ընդունելուածիւն ցրցուց աքսորուած թագաւորին, և ուղղելով որ անոր թագաւորական աստիճանը պահէ՝ արքունական ծառաներ, ասպետներ և պահապաններ տուաւ անոր : Անանկ որ Յակոբ երբեմն կը կարծէր թէ զեռ թագաւոր է, վասն զի պաշտականներ ու շողորթներ ալ չէին պակսեր քովը : Այսպէս ահա Յակոբ կրօնքի տալով զինքը և ժամանակին մէկ մասն ալ որսի զուարճութեամբ անցընելով որ շատ կը սիրէր, կնքեց իր յետին ասարիները, և ինչուան այս օրս գեռ կը ցուցընեն Սէն-Ժերմէնի դղեկին մէջ այն խուցը ուր մեռաւ Սգուարդեանց ասանը վերջին թագաւորը :

ՄԹ

Ա Ն Ն Ա Թ Ա Գ Ո Ի Հ Ի Ն

Թոռական 1702-1714 :

Գուլիելմոս Գ և թագուհին Մարիամ տղայ չու նենալով, իրենց յաջորդեց Յակոբ Բի երկրորդ աղջիկն՝ Աննա, և քապր, բարեբարոյ ու սիրելի կնիկ ըլլալով, ժողովուրդը ուրախութեամբ զինքն

ընդունեցաւ . և միշտ Առնի- Բագուհին Աննա կը կան-
չէին զինքը :

Աննա գժբախտաբար իր պզտիկութեան ատե-
նէն բոլոր իր վտահաւթիւնը գրեթէ էր Չըրչիւ օ-
նունով ազնուական կնկան մը վրայ , որ խելացի
էր , բայց այնչափ անձնասէր՝ որ յուսալով որ
կրնայ վարձք մը ձեռք ձգել Օրանժի իշխանէն ,
համոզեց զԱննա թողու իր թագաւոր հայրը , և
ծածուկ թշնամեաց բանակը անցնելու : Գիտէք
արդէն թէ ինչ ատիճանի ցաւ զգաց Յակոբ աս
բանիս վրայ , և ինքն իսկ Աննա բոլոր կենացը մէջ
չէր կրնար միխթարուիլ՝ մտածելով իր հօրը
տուած վիշտը :

Այս Չըրչիւ տիկինն իր ժամանակին ամենէն
մեծ զօրավարներէն մէկուն հետ կարգուած էր ,
որ էր Մարըլպըրը գուքսը , և անանկ ճարտար զօ-
րավոր էր , որ Եւրոպայի երևելի զօրավարներուն
ամենուն միշտ յաղթեց , և մտանաւորապէս Գաղ-
ղիացւոց ազգին մեծամեծ չարիքներ հասուց ան
պատերազմներուն մէջ՝ որ Նուգովիկոս ԺԴ իր
ծերութեան միջոց ըրաւ իր թոռը Սպանիոյ գա-
հուն վրայ հանելու համար , ինչպէս որ պատմեր
եմ ձեզի Գաղղիացւոց պատմութեան մէջ : Աննա
թագուհին լաւ ճանչնալով աս հոգեկաւոր մար-
դուն արդիւնքները , ամենայն հարըստութեամբ
ու պարգևներով լցուց զանիկայ , Չանկապանի
կարգին նշանը տուաւ և ուզեց որ երեք թագաւո-
րութեանց առաջին կարգի մեծամեծներուն կար-
գը անցնի :

Մարըլպըրը , որ աղէկ կառարելութեանց տէր
և վեհ սրտով մարդ էր , լաւ ճանչցաւ ու զգաց իր
թագուհւոյն ըրած բարերարութիւնները . բայց
դքսուհին իր ամուսինը , որ բնութեամբ սնապար-
ծին և նախանձոտին մէկն էր , անանկ հպարտա-
ցաւ իր էրկանը տրուած պատիւներուն վրայ՝ որ

իր գոռոզութեամբը բոլոր արքունեաց մեծամեծ լորտերը տհաճեցուց, և իր կամապաշտութեամբն ու չարասրտութեամբը թագուհւոյն իսկ անտանելի եղաւ : Որչափ ալ քաղցրաբարոյ էր Աննա՝ Չըրչիլ տիկինն իմացաւ թէ ան իր առջի անուշութեամբը չվարուի իրեն հետ, և անանկ կառուցաւ՝ որ նստաւ իր թագուհւոյն անխելք նամակ մը գրեց, որուն մէջ անոր դէմ դառնութեամբ կը գանգատէր թէ ալ զագրեցուցեր էր իր բարեկամութիւնը : Բայց չէ թէ նեղանալով կը ստացուի, որդեակք, անխելքութեամբ կորսնցուցած համարմունքն ու սէրը . անոր համար երբոր ետքը լալով եկաւ թագուհւոյն ստքը ինկաւ որ իրեն ներէ՛ Աննա ուրիշ պատասխան չտուաւ բայց եթէ որ ալ մէյ մ'ալ իր գիմացը չերենայ : Բոլոր պալատակաճիքը խիստ շատ ուրախացան այս ամբարտաւան կնկան նուաստանալուն վրայ : Բայց Մարըլպըրը գուքսն ալ զոհ եղաւ իր կնոջը . որովհետեւ իր թշնամիները այնչափ գէշ խօսեցան թագուհւոյն իր վրայօք, որ սպարապետութեան պաշտօնը առաւ իրմէ . այսպէս Չըրչիլ տիկնոջ գէշ ընաւորութիւնը պատճառ եղաւ որ Լուգովիկոս ԺԴ անկէջ վերջը մեծ յաղթութիւններ ըրաւ Անգղիոցուոց վրայ :

Այս ժամանակներս, սիրելիք, Յակոբ Բ շատոնց մեռեր էր 'ի Սէն-Ճէրմէն, և մեռնելէն առաջ խօսք առեր էր Լուգովիկոս ԺԴէն որ իր որդւոյն Գալլէսի իշխանին անունը Յակոբ Գ դնէ, և Անգլիոյ թագաւորի մը պէտք եղած պատիւները տայ անոր : Սակայն պատանին չուզեց ատանունն առնուլ և իր թագաւորական անունը Արպիս Սուրբ-Գէորգ անուամբ ծածկեց, զորն որ իր քաղութեամբն ու արդիւնքովը փառաւորեց : Սակայն ինքը Եւրոպայի մէջ աւելի Պահանջող անուամբ ծառայեց եղաւ ամենուրեք . վասն զի իրաւցրնէ իրաւունք

ունէր երեք Թագաւորութեանց Թագը պահանջե-
լու :

Քիչ առաջ ձեզի ըսի, սիրելիք, որ Սգուար-
դեանց Անգղիոյ գահը ելլելովը բոլոր Բրիտանիոյ
կղզւոյն վրայ մէկ Թագաւոր մը եղաւ, անոր հետ
մէկտեղ նաև Իռլանտիոյ և ուրիշ չորս կողմի եղած
կղզիներուն վրայ. բայց պէտք է դիտնաք որ Ան-
գղիացիք և Սկոտիացիք միշտ իրարմէ տարբեր
կենցաղ ու բնաւորութիւն ունէին. ուստի Թա-
գուհին Աննա մտածեց որ այս երկու հին ազգե-
րուն նախանձորդութիւնը մէջտեղէն վերցընէ, և
մի և նոյն օրինօք՝ մի և նոյն սովորութեամբք իրա-
րու միացընելով զանոնք՝ մէկ ժողովուրդ մը միայն
ընէ : Անշուշտ մտքէն անցաւ Թէ ինքն ալ աւելի
գիւրութեամբ հաւասարապէս կրնայ սիրելի ըլ-
լալ իր հպատակացը՝ երբոր անոնց մէջ եղած հա-
կառակութիւնները ջնջէ վերցընէ. բայց այս Միտ-
Թեան գիտաւորութիւնը (այսպէս կոչուեցաւ այս
ձեռնարկութիւնը) առանց մեծ խռովութիւններու
երկու ազգաց մէջ՝ չկրցաւ ՚ի գործ գրուիլ. որով
հետև դեռ առջև հին Թշնամութիւնները չէին մոռ-
ցուած : Մանաւանդ Սկոտիոյ երեշախանները չէին
կրնար իրենց վախը փարատել որ չըլլայ Թէ և
պիսկոպոսները գան, զորոնք Կարօլոս Աին ատե-
նը մէյ մը գուրս հաներ վաճառեր էին, և իրենց
պաշտօնէից աղօթքներուն տեղ անգղիական արա-
րողութիւնները հաստատուին :

Այս տժգոհութիւններուն պատճառաւ Սկով-
տիոյ մեծամեծներուն շատերը իրենց տակ եղած
լեռնական ժողովուրդներէն զօրք ժողվելով զինուա-
րեցան և սպառնացան Անգղիոյ վրայ սրատերազմ
բանալ. բայց այս սպառնամբութիւնը չերկարեց,
և երբ Սուրբ-Գէորգ ասպետը իր յակօրեան բա-
րեկամներէն խմանալով Թէ խել մը սկովտիացիք
Սգուարդեանց գարձը կը փափաքէին այն միու-

Թենէն ազատելու համար՝ գաղղիացի նաւով մը եկաւ իրենց գլուխ կենալու, ըսեց թէ նոյն իսկ ամենէն սաստիկ խռովարարներն ալ խոնարհեր էին, ուստի մէկէն շուտով Գաղղիա դարձաւ, ալ բոլորովին յուսահատելով գահակալութեան ակնկալութենէն: Քիչ ատենէն բոլորովին յաջողեցաւ Սկովտիոյ Անգլիոյ հետ միութիւնը, և ալ անկէ ետեւ այդ երկիրները, որ այնչափ երկար ատենէ 'ի վեր իրարու թշնամի էին՝ միացան ու մէկ Թագաւորութիւն մը կազմեցին:

Աննա Թագուհին որ ինչպէս ըսի իր երիտասարդութեան ատենը Գէորգ Տանիմարքացի իշխանին հետ կարգուեր էր, շատ տղաքներ ունեցեր էր. բայց թերևս 'ի պատիժ իր հօրը դէմ ըրած ապերախտութեանը՝ ամէնն ալ իր աչքին առջև մէկիկ մէկիկ մեռան. և երբոր ալ տարիքը առաւ, շատ փափաքեցաւ որ իր Պահանջող եղբայրը յաջորդէ իրեն, որովհետև գիտէր որ ժառանգութիւնը Սքուարգեանց կ'իյնար. բայց իր մեծամեծները դէմ կենալով ստիպուեցաւ իրեն յաջորդ սթաշել Գէորգ անունով գերմանացի մը հաննովէրի Կայսրընտիրը, որ էր Յակոբ Աին մօտիկ ազգականը, ու ասանկ ըլլալուն՝ Սքուարգեանց Թագաւորական տոհմին կրնար կերպով մը ժառանգը տեսուիլ, որովհետև Յակոբ Բի որդին Անգլիայէն հալածեր էին:

Ահա ասանկ եղաւ, որդեակք, որ հաննովէրի ցեղը, որ այսօրուան օրս Մեծին Բրիտանիոյ վրոյ կը Թագաւորէ, Աննա Թագուհւոյն յաջորդելու կանչուեցաւ, և ան իշխանն որ գահ ելլելով ըսուեցաւ Գէորգ Ա, շատ տարիներ փառաւորապէս Թագաւորեց:

ԿԱՐՈԼՈՍ-ԵԴՈՒԱՐԴ Ի ՍԿՈՎՏԻԱ

Թոռական 1714—1760 :

Գէորգ առաջնոյն վրայ պատմելու բան մը չու-
նենալով, կ'անցնիմ իր անդրանիկ որդւոյն, որ
Գէորգ Բ անուամբ իրեն յաջորդեց և շատ գեղ-
քերով նշանաւոր եղաւ, որ կրնան ձեզի, ինչպէս
կարծեմ, ախորժելի ըլլալ :

Թէպէտ Սգուարդեանց Անգղիոյ գահը ելլելու
համար ըրած վերջին փորձերը բոլորովին անյաջող
գացեր էին, հանդերձ այսու այդ դժբաղդ ազգա-
տոհմէն երիտասարդ և կտրիճ իշխան մը ելլելով,
ուզեց ինքն ալ ձեռք ձգել Անգղիոյ Թագաւորու-
թիւնը. անունն էր Կարոլոս-Եգուարդ, միակ
որդի Սուրբ-Գէորգ ասպետին, որուն ծնունդը իր
ընտանեացն ազէտիցը կերպով մը առաջին պատ-
ճառն եղաւ :

Այս ժամանակներս, որդեակք, երեսուն առ-
ըսունէ 'ի վեր էր որ վեհանձն Լուգովիկոս ԺԴը
մեռեր էր, և իր յաջորդը Լուգովիկոս ԺԵ ամե-
նեկն հոգը չէր Սգուարդեանց ինկած ցեղին վրայ :
Եւ սակայն Կարոլոս-Եգուարդ առանց իր հօրը
Թշուառութեանցը յիշատակներէն վհատելու, ի-
րեն ընկեր առած եօթը հաս հաւատարիմ ծա-
ռաներ, որոնք իրենց կեանքը իրեն համար զոհե-
լու բռնկած էին, պզտի գաղղիացի նաւ մը գանե-
լով եկաւ Սկովաիոյ հիւսիսային կողմը ցամաք ե-
լաւ, որուն բնակիչքը բոլոր բոլոր քանի մը ողոր-
մելի ձկնորսներ էին :

Երբ նաւը մօտեցաւ այդ ծովափանց, մէկէն իշ-

խանը իր բարեկամներովը ցամաք ցառքեց և դէպ 'ի այն մարդկանց երթալով, որոնք այս նոր օտարականաց գալստեան վրայ ափշած կեցեր էին յայտնեց անոնց թէ ինքը իրենց Յակոբ Թագաւորին թոռն էր, և յորդորեց որ ձեռուընին զէնք առնեն որպէս զի զինքը Սկովտիոյ վրայ Թագաւոր դնեն : « Ափսոս , պատասխանեցին այդ խեղճ մարդիկը իրեն ոտքը իյնալով, մենք ի՞նչ ծառայութիւն կրընանք ընել քեզի . մենք ամէնքնիս բուռ մը հոգի ենք , վարսակի հացով ու ձկնորսութեամբ կ'ապրինք և զմեզ պաշտպանելու համար ամենևին զէնք չունինք : — Ես ալ, պատասխանեց Եգուարդ , մասնակից կ'ըլլամ ձեր աղքատութեանը , կ'օգնեմ ձեզի ձեր աշխատութեանցը մէջ , և ձեզի զէնք ես կու տամ » :

Չեմ գիտեր ինչպէս բացատրեմ, սիրելիք , այս խօսքերուն ըրած տպաւորութիւնը ան պարզամիտ մարդկանց քրտին վրայ , որոնք չէին կշտանար զարմանալէն իշխանին աղէկ և կարիճ կերպին վրայ : Հազիւ թէ իր գալստեան լուրը մերձակայ ժողովրդոց մէջ տարածուեցաւ , մէյ մ'ալ նայիս խել մը լեռնական լորտեր իր քովը վազեցին , հետերնին բազմութիւն հայտնաբերներու բերած . և իր ընկերներէն մէկն ալ կարմիր մետաքսէ դրօշ մը շինելով, Կարօլոս-Եգուարդ քանի մը օրուան մէջ հազարաւոր զօրք ունեցաւ իր ձեռքին տակը , որոնք իրաւցընէ թէպէտ անհրահանգ էին , բայց չէին պակսէր կարըճութենէ և հպատակ էին : Եգուարդ անոնց համարմունքը սուելի քաշելու համար իր վրան , այդ հին Կալեդոնաց սերունդներուն հագած վայրենի և պատերազմական զգեստներն հագաւ , և ոտքով կ'երթար ու աշխատութեանց և ամէն տեսակ նեղութեանց դիմանալու օրինակ կու տար անոնց :

Ան սկովտիացի լորտերուն մէջ , որ իրենց ժո.

զովուրդները զինուորած էին, նշանաւոր էր Լօվաթ անունով ծեր լորտը, որ ան ատեն ութսունըութ տարուան մը կար և ատենօք Յակոբ Բիատենը Յակոբեանց զլուխ կեցած պատերազմքեր էր. անկէ վերջը Պալմերինայ և Տերվէնգուօզըր անունով իշխանները, և ուրիշ ան սկովտիացի քաջազուն ազնուականներէն շատերը, որ ատենօք Սգուարգեանց կողմն էին:

Այս անակնկալ յաջողութենէս իրախուսած, Եգուարգ միտքը գրաւ որ ան վայրկենին մէկէն Էտիմալըրկի վրայ վազելով յանկարծակիի բերէ իր թշնամիները: Ուստի շեռներուն մէջէն անցնելով, գիշերները իր զօրաց հետ դետնի վրայ պառկելով, և անոնց ողորմելի կերակուրն ուտելով, առաջ կ'երթար առանց դիմացն ուրիշ արգելք մը ունենալու առ վայրենի անզուանքը, բայց եթէ ահագին հէզեզներ և անդունդներ. և վերջապէս հասաւ մայրաքաղաքին դրան առջև, որ անարգել իրեն դիմացը բացին. ասանկով Սկովտիոյ ափունքը ոտք կոխելէն ետև դեռ ամիս մը չեղած՝ Կարոլուս-Եգուարգ Հօլիթուտ պալատին տէր եզաւ: Ասիկայ իր նախորդներէն մնացած հին թագաւորական պալատն էր, ուր ինչուան այսօր կը ցուցնեն Մարիամ Սգուարգայ պառկելու խուցը:

Սակայն Կարոլուս-Եգուարգայ Սկովտիոյ ափունքն հասնելը և մէկէն արագութեամբ Էտիմալըրկի վրայ քաշելուն ձայնը երբ Անդգիա տարածուեցաւ, մեծ սարսափ ձգեց ամենուն վրայ. վասն զի Գէորգ Բ ան ատեն Գերմանիա գացած էր Լուգովիկոս ժեի գէմ պատերազմելու համար: Մինչքեռ բոլոր Անդգիա վախէն սարսափած կեցեր էր, խորհրդարանը մեծ վարձք խոստացաւ անոր որ Եգուարգը կարենայ ապաննել ու դաւադր իրեն բերել: Բայց թէպէտ այդ իշխանին քով խեղճ լեռնացիներէն զատ ուրիշ մարդ չկար, ո.

րոնք կրնային շատ հարստանալ այնչափ ստակով, սակայն այսու ամենայնիւ չգտնուեցաւ մէկը աւնոնց մէջ որ այդպիսի ահագին անօրէնութիւն մը գործել յանձն առնէր : Երբոր Եդուարդ իմացաւ թէ իր թշնամիները ինչ վատ հրաման հաներ էին իրեն գէմ, և որպէս զի անոնց ցուցրնէ թէ ինքը ինչ աստիճանի կը սոսկայ այդպիսի անզգամութեանէ, ինքն ալ իր կօզմանէ հրաման հանեց թէ ով որ յանդրգնի Գէորգ Հաննովէրցիին կենաց ձեռք վերցրնելու, թէ որ իր ձեռքը իյնալու ըլլայ՝ գիտնայ որ ստակալի կերպով կը պատժուի : Այս մեծասրտութիւնը աւելի բաղմամբիւ բարեկամ վաստակցուց երիտասարդ իշխանին քան թէ հարիւր յազթութիւն ըրած ըլլար, և նոյն իսկ Անգղիոյ մէջէն խել մը յակոբեաններ զէնքով իրեն օգնելու պատրաստուեցան :

Այս միջոցիս, ազնիւ աշակերտք, անգզիացի բանակ մը կու գար Էաիմպրրկի վրայ, ուր Կարոլոս-Եդուարդ քանի մը օրուքնէ՝ ի վեր կանկ առեր էր . երբ անիկայ թշնամեաց մօտենալը լսեց, որտեղ որ իր աներկիւղ լեռնականացը գլուխ կեցած գիմացնին ելլէ : Երբոր տեսան ասոնք կարմիր զգեստով Անգզիացիները, առանց մտիկ ընելու իրենց գլխաւորին որ իրենց կատապուլութիւնը կ'ուզէր չափաւորել, մէկդի նետեցին իրենց հրացանները՝ որով հեռուէն կրնային պատերազմիլ, և ձեռքերնին սուր բոլոր ձայնովնին պոռալով թըշնամուոյն վրայ յարձրկեցան . մէկ մասն ալ Անգզիացուց ձիաւորներուն առաջ գալը տեսնելով, մէկէն գետին պառկեցան ձիերուն սրունքները կըտըրտելու համար, թէպէտ վտանգ կար ոտքի առկ երթալու կամ ձիաւորներէն սպաննուելու : Այս վայրենի պատերազմելու կերպը անանկ օարսափեցուց Գէորգ թագաւորին զօրքը, որ կարծելով թէ իրաւքնէ բարբարոսացմէ պաշարուեցան՝ խառն

'ի խուռն սկսան փախչիլ և յաղթութիւնը լեռնականաց թողուցին, որոնք անոնց ձգած աւարովք ճոխացան : Եդուարդ ալ շատ երևելի եղաւ այս պատերազմին մէջ, որուն անունը գրին Պատերազմ Բրէտըն-Բանսի, որովհետև այս անուամբ գեղի մը մօտ եղաւ՝ Էտիմպրրկէն քանի մը փարսախ հեռու :

Անկարելի է բացատրելը ձեզի, սիրելիք, թէ ինչ մեծ եղաւ Անգղիոյ սարսափը՝ երբ Բրէտըն-Բանսի յաղթութեան ձայնը լսուեցաւ . ալ ամէնքը կ'ըսէին թէ Սքուարդեանց նորէն դահ ելլելու ժամանակն հասած է : Գէորգ Բ խորհրդարանէն կանչուելով շուտ մը Լոնտրա դարձաւ . ան միջոցին ալ քաղքին վաճառականները լեռնականաց անյապութենէն վախնալով, զորոնք ամէն վայրկեան հասած կը սեպէին, ամէնքն ալ օրերով գոցեցին իրենց խանութները, և այնպէս մը եղաւ՝ որ կարծես թէ ապահով Լոնտրա անոնց ձեռքը պիտի երթար : Բայց շուտով ալ քաջալերուեցան Անգղիացիք և հազարաւոր մարդիկ զինուորեցան նոր բանակ մը կազմելու համար, որուն հրամանատարութիւնը Գրմպրրընտի դքսին յանձնուեցաւ՝ բուն թագաւորին որդւոյն, որն որ փառաւորապէս արիացեր էր Գաղղիոյ դէմ եղած պատերազմներուն մէջ :

Էտիմպրրկ դառնալէն ու քանի մը օր հանգչելէն ետքը, Կարոլոս-Եգուարդ իր յաղթական զօրքերն առած ճամբայ ելաւ դէպ 'ի Լոնտրա առանց իր առջին արգելք մը ունենալու : Բայց հազիւ թէ մայրաքաղքին երեսուն փարսախ տեղ մնացեր էր, մէյ մ'ալ լսեց թէ Գրմպրրընտ աւելի բազմութիւ բանակով մը առաջ կու գար, և ցաւագին սրտով տեսաւ որ իր հայրանքները որ այնչափ աներկիւղ էին իրենց անտառախիտ և անգունգներով լեցուն երկրին մէջ, Անգղիոյ ընդարձակ դաշ-

տերուն մէջ դժկամակութեամբ առաջ կ'երթային : Արդէն շատը բոլորովին զինքը թողեր էին՝ որպէս զի երթան իրենց լեռներուն մէջ իրենց աւարը բաժնեն . և նոյն իսկ իր բարեկամները խոր հուրդ տուին իրեն Սկովախ ետ գառնայու , որպէս զի կարենայ նոր զօրք ժողվել : Թէպէտ Կարոտ-Եգուարդ շատ ազաչեց անոնց որ երկրորդ օրուան որոշիչ յաղթութիւնը չփախցընեն , բայց հարկ եղաւ որ ետ գառնայ , և ան զգայած ցաւը ստոյգ նախագուշակութիւն մը սեպեց գալու ձախորդութեանց :

Եւ իրաւցընէ , ազնիւ պատանեակք , Գրմարըլընտի դուքսը որ շատ մօտիկցեր էր՝ երբ իմացաւ հոյանաբերաց նահանջը , ետենէն ինկաւ հալածեցու , ով որ ձեռքը ինկաւ անողորմ մահուամբ սպաննեց , լեռներուն մէջ սախպեց քաշուիլ և վերջապէս Կիւլտըն ըսուած տեղը անոնց բանակին հասաւ , ուր երկու կողմանէ ալ արիւննահեղ պատերազմի մը պատրաստուեցան : Բայց ասոր վերջը շատ ասարեք եղաւ Բրէտըն-Բանտի պատերազմէն . Կարոտ-Եգուարդայ քաջութիւնն ու օրինակը չզօրեց ամենեին և իր ամբողջ բանակը ջիրուցան սկսաւ փախիլ . ինքն ալ սախպուելով իրեններուն հետ խալըսիլ , տեսաւ հեռուէն լեռներուն վրայէն Սկովախոյ քաղաքներն ու գեղերը կրակի տրուած յաղթականներէն , և ականջն հասաւ ան խեղճ բնակչաց ցաւալից աղաղակներն ու հեծութիւնները , որոնք անգութ Գրմարըլընտին հրամանովը կը սպաննուէին , օրն որ Սկովախացւոց վրայ բանեցուցած գազանութեանը համար նոսր ձառահաւոր մականունն ստացաւ :

Ան ատենէն սկսեալ , տիրելիք իմ , Սգուարդեանց յետին իշխանը վիշտերով ու վստանքներով կեանք մը անցուց : Անգղիացւոցմէ սաստիկ հալածուած , ջրանդգնելով ալ մէկգու մը վստահիլ

ժախէն որ կրնայ մատնուիլ և Թշնամեաց ձեռքն իյնալ, և հետը երկու հաւատարիմ ծառաներէ զառ մարդ չունենալով, հարկադրուեցաւ ժայտէ ժայռ, անտառէ անտառ Թափառական պարտիւր. կերակուրը զայրի պտուղներ էին, և երջանիկ կը համարէր ինքզինքը՝ Թէ որ խեղճ յակտրեան մը յանձն առնէր կերած սև հացէն ու աղած ձկէն իրեն ալ մասն հանել:

Մինչդեռ Կարողոս-Եղուարդ լերանց մէջ տա- տանդական պարտելով կը ջանար իր գլուխը Գըմ պըրընտի ձեռքէն խալըսցընել, Մաքէնտի անու- նով երիտասարդ սկովախացի մը մտածեց վեհանձ- նութեամբ որ Թագաւորին ետէն ինկած հալա- ծողները իր վրայ գարձընէ, որովհետև գիպուա- ծով կարգէ դուրս նմանութիւն ունէր Կարողոս- Եղուարդայ հետ: Այս առաքինական գիտամբռ շատ գեղերու մէջ ինքզինքը փախստական Թապա- ւորը ձևացուց, և շուտ մը անգղիացի զօրքերը կարծելով Թէ որսերնին ձեռք ձգեցին՝ բուն Թա- գաւորը ձգեցին ու իրեն ետէն ինկան. երբոր քանի մը օրէն ետև Մաքէնտի խումբ մը անգղիա- ցւոցմէ պաշարուած՝ ջանաց օր սրով ճամբայ բա- նայ, մահացու վէրքեր ընդունելով ինկաւ, ու հա- գին փչելու տտեն աղապակեց. « Անգգամներ, ձեր Թագաւորին որդին մեռուցիք »: Զ ինուօրները ալ համոզուած Թէ՛ Կարողոս-Եղուարդայ սպանու- թեան համար խոստացուած վարձքը պիտի ըն- դունին՝ կարեցին անոր գլուխը և աճապարանօք Գըմպըրընտի տարին, որն որ ուրախութեամբ զուաւ արիւնաթաթաւ աւարը իր կառքին մէջ գրաւ և շուտ մը ճամբայ ելաւ Լոնարոս կըթաղաւ: Սակայն ճամբայ ընելու ատեն միտքը ինկաւ որ սափրիչ մը կանչել տայ, որ շատ անգամ ամփոք էր իշխանը, իմանալու համար Թէ արցեօք բուն անոր գլուխն է, բայց այս մարդս երբևէր անտա-

զայն՝ ըսաւ թէ անորը չէ . ան ատեն Գրեմադրութեան
խմայաւ որ դէմքի նմանութենէն խաբուեր էր, և
բարկացած՝ հրամայեց որ նորէն երթան փախը-
տական իշխանին ետեւէն, որն որ գեռ շատ հեռու
եզտձ պիտի չըլլար :

Օր մը մինչդեռ խեղճ իշխանը ծովին եզերքը
ասդիս անդին կը պարտէր յուսալով որ կրնայ
գաղղիացի նաւ մը գանել ու մէջը մանալ, դիպուա-
ծով սկովտիացի օրիորդի մը հանդիպեցաւ Փլորա
Մագոսնալա անուամբ, զորն որ քանի մը ամիս
առաջ տեսած էր Հօլիբուտ պալատը այն քիչ ժա-
մանակին մէջ՝ որ յաջողութիւն ունեցեր էր : Փլո-
րա, որ բարի ու զգայուն աղջիկ մ'էր, տեսնելով
Թագաւորին ատ խեղճ վիճակը՝ չկրցաւ արցունքը
բռնել . և որովհետեւ քանի մը օրէն իր ազտնոյն
հետ իր մէկ ազգականը տեսնելու պիտի երթար
մերձակայ կղզի մը, առաջարկեց Եդուարդայ որ
թէ որ կամենայ՝ ատ աղջրկան այսինքն աղասնոյն
զգեստը հագած, որուն անունն էր Պէթթի Պրբբ,
իր ազգականին տունը գայ, որն որ հաւատարիմ
յակութեան մըն էր :

Կարողոս, ինչպէս որ կրնաք մականբերել, ուրա-
խութեամբ յանձն առաւ այս առաջարկութիւնը
և մէկէն իր երկու ընկերներովը Փլորայի ցրցու-
ցած այրը մտաւ, և Փլորա խոստացաւ անոնց որ
ամէն օր իրենց ուտելիք բերէ :

Իժբաղգաբար նայն օրն իսկ անդղիացի զինուոր-
ներ գալով ան երկիրը, խելացի Փլորան խոհե-
մութեամբ վախնալով որ չըլլայ թէ իշխանին ուր
ըլլալն իմացընէ, երկու օր չկրցաւ այրը երթալ և
քիչ մնաց որ ատ ժամանակին մէջ Եդուարդ ու իր
ընկերները անօթուութենէ ու ցրտէ մեռնէին, վասն
զի հազիւ թէ ծածկուելու զգեստ ունէին : Բայց
վերջապէս զինուորները ելան գացին անկէց, և իշ-
խանը Պէթթի Պրբբ զգեստովը Փլորայի հետ անվտանգ

անոր ազգականին տունը դնաց, ուր Կիւլլոարնի գժբախտ օրուընէն ետե այս առջի անգամն եղաւ որ քանի մը ժամ հանգիստ առաւ :

Սակայն կրնաք երեակայել, աղնիւ աշակերտք, թէ ինչպէս ճանչցուելու վասնդի մէջ էր իշխանը. վասն զի թէպէտ կնկան զգեստ հագեր էր, բայց ինչ ալ ընէր՝ ան իր բարձր հասակը, ան ուժով ձայնը և ան արեւն այրած երեսը չէին կրնար ծածկել զինքը: Փլորա միշտ կը գողար որ չըլլայ թէ բանը գուրս ելլէ, և լսելով թէ երկու գաղղիացի նաւեր տեսնուեր են ցամաքէն քիչ հեռու, շուտ մը նաւակ մը ձարեց, որով Եգուարգ կրցաւ իր ընկերնեբուն քով երթալ և անոնց հետ մէկտեղ ջանալ որ այն նաւերուն մէկուն մէջ մտնայ. բայց ինչպէս յուսահատեցան երբ ծովէ զերբը մօտենալով տեսան որ առ երկու նաւերը առագաստնին բացած ծովուն խորերը կը սահին կ'երթան :

Այն ատեն հարկ եղաւ որ իրենց ան վտանգաւոր և գառն կեանքը նորէն ձեռք առնեն, և թըշուառութիւննին ան աստիճանի հասաւ, որ օր մը մինչեւ Եգուարգ անօթուծենէն հոգին բերանը եկած և հաղիւ վրան գլուխը ցնցոտեօք ծածկած՝ փաբաւոր տան մը առջև հասած էր, իմանալով որ ատոր բնակիչը Հաննովէրի ցեղին յարեալ ըրրտ մըն էր, ամէն վտանգ աչքն առած՝ ան մարգուն դիմացն ելաւ, ու « Արջկո ելլողը Յակոբ Բիթոան է, ըստե կարիճ՝ ձայնով մը, և քեզմէ եկեր հաց ու զգեստ կը խնդրէ: Ձեռքդ է առնել զինքը իր թշնամեաց ձեռքը մատնել մեռցընել աալու համար. բայց թէ որ քովք քիչ մը գթուծիւն կայ նէ թշուառաց վրայ, օգնէ անոր որ Գաղղիա անցնի, և թէ որ դայ օր մը որ իր հօրը աթոռն ելլէ՝ կրնաս այն ատեն իր Ուայդ-Հալ պալատն առնել բերել այն ողորմելի քուրջերը որ հիմա քեզի կը թողու » :

Այս ազնուական խօսքերս, սիրելիք, անանկ սիրտը շարժեցին այդ մարգուն, որ իր Գէորգ թագաւորին վրայ ունեցած անկեղծ սիրոյն չնայելով՝ չկրցաւ արցունքը բռնել և խօսք տուաւ որ ինչ բանի որ պէտք ունի՝ ինքը կը հոգայ: Եւ քիչ օրէն ետև մէկ ուրիշ գաղղիացի նաւ մըն ալ ծովեզերք մօտենալով, զանիկայ իր բարեկամացը հետ որոնք քոյն եկեր էին՝ նաւ դրաւ և ատանկով Կարոլոս-Եդուարդայ ազատարարն եղաւ, որ ընդունայն տեղը անոր վեհանձնութեանը չէր ապաւինած:

Այս դժբաղդ իշխանիս ընկերներէն մեծ մասը շատ աւելի ցաւալից բաղդ ունեցան. վասն զի Գըմ պրըրընտի դքսին ձեռքը ինկած ըլլալով անգթաբար դահճաց ձեռքը մատնուեցան: Պալմէրինոյ լորտը անզգամներու պատժոյն դատապարտուելով, Բրէսզըն-Բանսի և Կիւլլոտընի պատերազմներուն մէջ հագած զգեստովն ուզեց մեռնիլ. և երբ Աշտարակին վերակեցուն իր տանջանաց տարուելու ատեն ըստ սովորութեան կ'աղաղակէր թէ « Կեցցէ արքայն Գէորգ Գ », Պալմէրինոյ արհամարհութեամբ մը դէպ 'ի անոր դառնալով, ուժով ձայնով մը կանչեց. « Կեցցէ արքայն Յակոբ և անոր արժանաւոր որդին »: Տէրվէնդուօզըր լորտն ալ նոյնպէս մահուան դատապարտուելով ուզեց որ իր որդին, որ դեռ տղայ էր, իր մահուանն ատեն քովը գտնուի. « Իմ արեամբս թաթխուած ըլլաս, որդեակ իմ, ըսաւ անոր վերջին համբոյրը տալու ատեն, և իմ օրինակովս սորվէ մեռնիլ քութագաւորացդ համար »:

Այս սարսափելի տեսարաններս որոնցմով կը ջանային հասարակաց զայրոյթը աւելի գրգռել ընդ դէմ յակոբեաններուն, ընդհակառակն ուրիշ բան չըրին՝ բայց եթէ ժողովրդեան կարեկցութիւնն աւելցընել անոնց քաշածներուն վրայ: Եւր Լովադ լորտը, զորն որ անգղիացի զինուորներն երկայն

ատեն պարապ տեղը ասդին տնդին փնտուելէն ետե՛ տե՛ փորուած ծառի մը մէջ պահուըտած գտան, ուր խեղ մը ամսէ ՚ի վեր կ'ապրէր, Լոնտրա բերուելով՝ գլխատման գատապարտուեցաւ, Թէպէտ իր ծերութեան պատճառաւ ձեռքը զէնք չէր առած: Բէյնդըր անուենով անդղիացի երկտասարգ մը իրեն գատապարտութիւնը լսելով՝ դատաւարաց ոտքը ինկաւ, ազաչելով որ իբրև շնորհք մը ձգեն իրեն որ ան ծերուն տեղը ինքը մեռնի, որն որ քիչ ատենուան կեանք ունէր: Հարկ չէ, սիրելիք, ձեզի ըսելը Թէ գատաւորք մտիկ չըրին անոր ազաչանքը. բայց այս գէպքը անոր համար պատմեցի ձեզի՝ որ օրինակ մը ըլլայ Անգղիոյ ժողովրդեան այն կտրիճ մարդկանց վրայ զգացած գութութեանը, որոնց յանցանքը ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ իրենց հին Թագաւորաց ազգատոհմին հաւատարիմ գտնուիլը:

Կարողոս-Եդուարդ ամէն ձախորդութիւն քաշէլէն ետե երբ Գազղիա մտաւ, նոյն ընդունելութիւնը չգտաւ ինչ որ իր պապը Յակոբ Բ Պօյնի պատերազմէն դառնալու ատեն ընդունել էր. քանի մը տարի ետքը՝ Լուզովիկոս ժԵ Անգղիոյ Թագաւորը գոհ ընելու համար հրամայեց անոր որ աչ իր տէրութենէն դուրս ելլէ. Կարողոս-Եդուարդ աչ գնաց Հռոմ քաշուեցաւ, ուր պապը ամենայն սիրով տեղ առաւ իշխանին, արուն ցեղը շատ անգամ ուղղափառ կրօնից համար արիւն Թափեր էր:

ԿԱ.

ԳԷՈՐԳ ԵՐՐՈՐԴԻ ԽԵԼԱԳԱՐԻԼԸ

Թուական 1760—1820 :

Տասնընչինգ տարուան մօտ կար , սիրելիք , քանի որ Կարողոս-Եգուարդ Հռոմ առանձնացած՝ կարծես թէ բոլորովին մոռցած էր թէ ինքը թագաւորելու համար ծնած էր . մէյ մ'ալ Անգղիոյ Գէորգ Բ թագաւորը մեռնելով , տեղը անցաւ իր անգրանիկ որդին Գէորգ Գ :

Այս իշխանս երբ աշխարհք եկաւ , անանկ տըկտոր անանկ փոփոկ էր , որ հարկադրուեցան բամբակէ տուփի մը մէջ դնել զինքը , և ոչ ոք կը յուսար որ այգալիտի ողորմելի տղայ մը կարենայ ապրիլ . սակայն Նախախնամութիւնը ուրիշ բան սահմաներ էր , վասն զի չէ թէ միայն մեծցաւ անիկայ ու մարգու հասակ առաւ , հապա նաև ինչուան խիստ խոր ծերութիւն տարեցաւ , և վաթսուն տարուան միջոց ինքն եղաւ Անգղիոյ թագաւորը :

Այն օրն որ Գէորգ Գ ըստ սովորութեան Ուէսթմինստըր գնաց պսակուելու Գէնդըրպըրի արքայալիտկօպոսէն , ժողովուրդը որ անոր անցնելու ճամբուն վրայ խոնած կեցեր էր , աչքերնին զարկաւ անոր ալէկ կերպը ու գովասանքէ չէին դադրէր , և գիտնալով անոր աղէկ կատարելութիւններն ու բարեմասնութիւնները՝ անոր թագաւորութեանը վրայ մեծ յոյս առին :

Այսպիսի հանգէսներու մէջ , սիրուն աշակերտք , ինչպէս գիտէք՝ նոր թագաւորին սեղան

նստած միջոցը արքունեաց լորտերը կը ծառայէին սեղանին, հին ատենի զրահներ հագած ու զարդարուն ձիերու վրայ նստած : Այս իշխաններէն մէկը, որ Թագաւորին անձնապահապետութիւն կ'ընէր, այսինքն վերէն վար զինուած կ'ըլլար՝ նոր Թագաւորին Թշնամիներուն գէմ պատերազմելու համար, երբ ըստ հին սովորութեան իր ձեռնոցներէն մէկը Ուէսդմինսգրի եկեղեցւոյն մէջ տեղ նետեց իբրև Թէ ո՞վ որ կը յանդրգնէր Թագին համար Թագաւորին հետ վիճելու՝ առաջ անցնի, այն խառն բազմութեան հանգիստեսաց մէջէն օրիորդ մը յանկարծ գուրս ելաւ ու յափշտակեց ձեռնոցն՝ ի զարմանս բոլոր տեսողաց և մէկէն բազմութեան մէջ խառնուելով աներևութացաւ : Այս անակնուռնելի գէպքը քիչ մը ատեն խռովեց հանդէսը . բայց շուտով մոռցուեցաւ այն շքեղ տեսարանին փառաւորութեամբը, որ բոլոր ժողովականաց ուշադրութիւնը իրեն կը քաշէր :

Ճիշդ այս վայրկենիս շատ մարդկանց աչքը զարկաւ եկեղեցւոյն սրահներէն մէկուն ետևը կեցած մէկը, որ Թէպէտ ստորզ զգեստ մը հագեր էր, բայց կերպարանքին վրայ ասրութիւն և վեհութիւն մը կը ցոլար : Այն մարդիկներէն մէկը ճանչնալով այս օտարականը՝ յարգութեամբ մը քովը մօտեցաւ ու ցած ձայնով մը ըստւ . « Չէի կարծէր, իշխանդ, որ կարենամ քեզի հոս հանգիպիլ : — Լուս կեցիր, պատասխանեց անծանօթ ուզեցի տեսնալ այն Թագաւորութեան սկիզբը՝ որ Անդղիոյ դեղեցիկ օրերու յոյս կու տայ » : Այս խօսքերս որ ըսաւ օտարականը, աներևոյթ եղաւ բազմութեան մէջ . և քիչ ատենէն ձայն ելաւ Թէ Կարողոս-Եդուարդ անձամբ ուզեր է ներկայ ըլլալ Հաննովերի տանը երրորդ Թագաւորին օժմանը, և Թէ Գէորգ Գ ալ իմանալով ապագրեր է որ ոչ ոք գուշի իրեն :

Քանի մը ամսէն ետև Կարողոս—Եղուարզ Հոռով՝
գարձաւ և հոն երկայն տարիներ ապրեցաւ, իրեն
ազգատոհմին թշուառութեանց յիշատակովը վըշ-
տագնեալ, և չկարենալով երբէք առանց հեղեղա-
բար արցունք թափելու Սկովտիոյ սիրելի անունը
յիշել:

Բայց անդին, սիրելիք, Գէորգ Գի թագաւորու
թիւնը սկսեք էր ամենայն յաջողութեամբ: Ին-
չուան ան ատեն Անգղիացիք այն աստիճանի ոյժ ու
յառաջադիմութիւն չէին ունեցած. իրենց նաւե-
րը աշխարհիս ամէն ծովերուն մէջ տարածուեր
էին և Հնդկաստան ալ Անգղիոյ վաճառականու-
թեան կեդրոնն եղած էր, քանի որ Բարի Յուսոյ
գլխուն գանուելովը դիւրացեր էր հոն երթալու:
Ճամբան: Իրենց Ամերիկայի մէջ ունեցած գաղ-
թականութիւնները, որոնք Եղիսարեթի թագա-
ւորութեանը ատենէն ՚ի վեր հաստատուած էին,
ինչպէս որ պատմեր եմ ձեզի, լայնածաւալ թա-
գաւորութիւն մը կազմեր էին ու զանազան հա-
րուստ ու վաճառաշահ քաղաքներ կանգնեցր էին:
Նոր աշխարհին այն ընդարձակածաւալ անտառ-
ներէն մէկ քանին կտրրտելով՝ մշակեր էին առատ
հունձք վայելելու համար, և Ամերիկոյ մեծամեծ
գետերը, որոնց քով մեր Եւրոպայի գետերը մէյ-
մէկ առուններ են, այլ և այլ ազգաց նաւերովը
ծածկուեր էին, որ կու գային հոն վաճառականու-
թիւն ընելու: Դժբաղջաբար, սիրելիք, Գէորգ Գ
որ իր գեղեցիկ կատարելութիւններովն արժանի
էր Մեծին Բրիտանիոյ այդ փառաւոր ժամանակին
գիւցազնը սեպուելու, չվայլեց իր ազգին բարե-
բաստութիւնը, որովհետև բոլոր ան թշուառու-
թիւններն որ կրնան մարդուս վրայ գալ՝ իր գլուխն
եկան թափեցան: Հազիւ թէ ծերութեան հա-
սաւ չհասաւ, խեղճ թագաւորը գրեթէ բոլորովին
աչքին տեսութիւնը կորսնցուց, և այս վիշտը ա-

նանկ խոր տիրութեան մէջ ձգեց զինքը՝ որ գրեթէ ոչ դք և ոչ ինչ կրնար մխիթարել զինքը: Գէորգ Թադաւորը շատ ատենէ ՚ի վեր կարգուած էր և բազմաթիւ ընտանեաց հայր էր. տասուերկու որդի ունէր, վեցը իշխան և վեցն ալ իշխանուհի: Բայց այս յետիններուս մէջ մէկը կար որ իր քոյրերէն աւելի կը սիրէր, և էր ամենէն պզտիկը Ամէլիա անուանով, որն որ բոլորովին ինքզինքը իր խեղճ՝ կոյր հայրը խնամելու ու մխիթարելու տուած էր: Ինքը միայն անոր ձեռք կու տար՝ երբ կը հաւանէր հայրը Ուինստորի պալատին պարտէզն իջնալու. և որովհետև ծեր Թադաւորը օտտտիկ կը սիրէր երաժշտութիւնը, Ամէլիա անոջ ձայնով մը սրտաշարժ եզանակներ կ'երգէր ու քնարովն ալ կ'ընկերէր անոր, ու ասանկով իր հօրը գառն վտերը մոռցնել կու տար և մաղձուտութիւնը կը փարատէր: Այս Ամէլիա իշխանուհիս, սիրելիք, չմիշեցրներ ձեզի այն առաքինի Անտիգոնան որ առաջնորդ եղաւ կոյր և հալածական Իգիպոսին, ինչպէս որ պատմեր եմ՝ ձեզի Յունաց պատմութեան մէջ:

Բայց ասկէ աւելի գառնակսկիծ փորձանք մը խեղճ Գէորգին վրայ հասաւ. իր սիրելի Ամէլիան բարակցաւով սկսաւ մաշիլ, որ Անգղիոյ մէջ շատ ծաղկահասակներ կը ջարգէ: Թադաւորը որ չէր կրնար տեսնել անոր գունատեալ կերպարանքը, քանի մը օր մնացեր էր անոր մահուանը երբ լսեց թէ իր քաղցր աղջիկը վտանգի մէջ էր: Խեղճ ծերունին, որ արդէն այնչափ արժանի էր կարեկցութեան, իր սիրելի գստերը վերջին շունչը տալը տեսաւ իր հայրական բազկացը մէջ:

Աս գէպքն անանկ ազգեցութիւն ըրաւ Գէորգ Գի վրայ, որ ան օրէն ետև՝ սևամաղձոտ և վայրտգ եղաւ, և բոլոր իր ընտանեաց իշխանները քովէն հեռացրնելով ալ անկէ ետև իր Ուինստոր պալատ-

տէն գուրս չելաւ երբէք : Հոն շատ անգամ գիշեր
ատեն ողբալից ազագակներով կը պուտար , և երբ
իր բարեկամներն ու ծառաները իրեն օգնութեան
կը վազէին , բարկութեամբ կը վարնտէր զանոնք , և
կամ չէր բանար անոնց իր խցին գուռը : Առանց
մտանաւոր հիւանդութեան նշան մը վրան տեսնուե-
լու , երեսը օրէ օր կը դեղնէր ու կ'աւրուէր . և
երբ ախրութիւնը կը փարատէր , սարսափելի կա-
տաղութիւն մը կու գար վրան , ու ան միջոցներուն
կ'երթար գլուխը պատերուն կը զարնէր . երբեմն
կ'ըլլար որ օրերով չէր ուզէր բերանը բան մը գը-
նել , անանկ որ քիչ ատենէն բոլորովին յայտնի ե-
զաւ որ Անգղիոյ Թագաւորը սաստիկ խելագա-
րեր էր :

Չեմ գիտեր ինչպէս բացատրել ձեզի Թէ ինչ
ցաւոց մէջ ընկզմեցան Անգղիացիք՝ երբոր լսեցին
իրենց Թագաւորին կսկծագին վիճակը : Տէրու-
թեան ամենէն հմուտ բժիշկները յիմար Թագա-
ւորին քով կանչուեցան . բայց անոնցմէ շատերը
իրեն կատաղութեանը չգիտանալով չուզեցին ալ
իրենց արհեստովն օգնել անոր : Այս բժիշկներէս
Ուիլիս անունով մէկը միայն , որն որ խենթերը
բժշկելու յաջողակութեամբը խիստ երևելի էր ,
կերպը դառաւ բանագրական զԳեորգ որ արուած
գեղերն ասէ : Երբոր այս ճարտար մարդը կը
տեսնէր որ հիւանդին վրայ քիչ ատենէն վերջին
աստիճանի կատաղութիւն պիտի գար , պզտիկ
ճերմակ գաւազանով մը՝ զոր միշտ քովը կը պա-
հէր՝ ստուի մը վրայ կը զարնէր , և խեղճ Թագա-
ւորը այն թեթև ձայնէն մէկէն կը սկսէր վե-
րէն վար գողալ , և ինչ որ բժիշկը կ'ըսէր իրեն՝
կ'ընէր :

Ցաւալի տեսարան չէ՞ , որդեակք իմ , որ մեծ
ազգի մը Թագաւորը այսպիսի աղէտալի վիճակի
մը մէջ իյնայ , և հարկ ըլլայ հետը վնասակար ա-

նասնոց պէս վարուիլ, զորոնք վախը միայն կ'արգելու վնասելէն : Ահա ասանկ անցաւ Գէորգ Գի յետին տասը տարիներն՝ ի Ուինտուոր ամէն տեսակ բանի անզգայ ըլլալով՝ բաց ՚ի երաժշտութենէն, որ մինչև ան ատեն շատ կ'ախորժէր, այնչափ օրեր ու տարիներ միակերպ իր դղեկին մէջ փակուած անցուց, որուն բոլոր խուցերուն չորս կողմը վերմակով պատած էին, որպէս զի չըլլայ թէ երթայ գլուխը պատին զարնէ ջախջախէ :

Այս իշխանիս երկայն թագաւորութեան միջոցը, անիւ աշակերտք, Անգղիոյ համար խիստ նշանաւոր ու անմոռանալի գէպք մը հանդիպեցաւ ժԸ դարուն վերջերը : Հիւսիսային Ամերիկայի այլ և այլ անգղիական գաղթականութեանց բնակիչները ոտք ելան, ու Գաղղիոյ Լուգովիկոս ժՁ թագաւորին (որուն գլուխն ալ բրդելու ահաւոր մորիկ մը կար) զօրքերուն ու նաւերուն օգնակաւորութեամբը ալ չուզեցին անգղիական օրինաց հրնազանդիլ, զորոնք իրենց վրայօք մասերուն մէջ անարդար կը սեպէին, և բոլորովին անգղիական պետութենէն բաժնուելով Միադէալ Կահահոգ Երիւանուամբ ընդարձակ և բազմամարդ հասարակապետութիւն մը կանգնեցին, որուն հսկայաքայլ յառաջագիմութիւնը հիմակուան ժամանակիս գլխաւոր աչքի զարնող տեսարաններէն մէկն եղաւ :

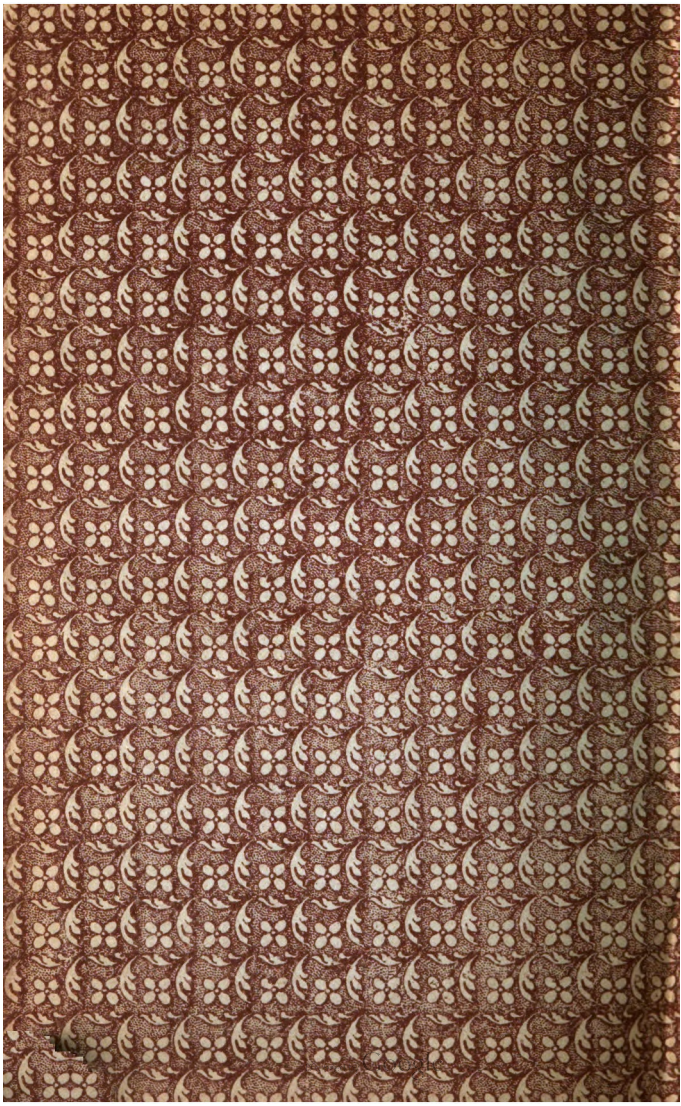
Հոս կը լմընցընէ հեղինակն իր պատմութիւնը և անկէջ ինչուան հիմա եղած գէպքերուն վրայ խօսք մը ըսել ուզելով այսչափ միայն կ'աւելցընենք որ Գէորգ Գին յաջորդեց իր որդին Գէորգ Դ, որն որ 1811էն ՚ի վեր աերութեան խնամակալ դրուած էր՝ հօրը խենթութեան պատճառաւ, և մե-

ծին Նաբոլէոնի անկմանը շատ ջանք ըրեր էր :
1830ին մեռնելով, իրեն յաջորդեց եղբայրը՝ Գու-
լիեյրնոս Դ անուամբ, որ 1837ին կնքեց կեանքը . և
Անգղիոյ աթոռն ելաւ իր եղբօրը Քէնզի գքսին
աղջիկն, որ ըսուեցաւ Վիկտորիա Ա և ինչուան
հիմա կը թագաւորէ . և այսօրուան օրս Անգղիա-
ցւոց ազգը ճարտարութեան և ծովային զինուո-
րութեան մէջ Եւրոպիոյ առաջին ազգն է, թէպէտ
ուրիշ կատարելութիւններու կողմանէ ալ մէկալ
ազգերէն վար չմնար :

Յ Ա Ն Կ Գ Լ Խ Ո Ց

Ա. Բրէպոնի	1
Բ. Եօթնյակաւորներն	8
Գ. Քենդի Լագաւորին յերաւոններն	10
Դ. Ծովաւ Լագաւորները	14
Ե. Մեծն Աւերեք	19
Զ. Սրբոյն Բրիկեայ օրը	25
Է. Քնոսք Դանիայի	31
Ը. Երուսաղէմ Խոստովանող	36
Թ. Հարուցի երդմանից	44
ժ. Հասարկինոյ պատերազմը	51
ժԱ. Անիծեալ զաւակը	58
ժԲ. Գոռիկեւմս Աւլարհայաւի յոսղարկաւորու- նիանը	64
ժԳ. Նոր անպատու	69
ժԴ. Սպիտակ նաւը	75
ժԵ. Ժօգրոսա Բլանդաթնէ	81
ժԶ. Դրօշ օրը	84
ժԷ. Մանիլայ Լագոսահին	88
ժԸ. Թովմաս Պէտերի սպանութիանը	94
ժԹ. Իսլանդիոյ աշխարհալաւութիանը	103
Ի. Հէնրիկոս Բին որդիք	107
ԻԱ. Հոնիտարաս Առիւծասիրք	112
ԻԲ. Լէրան ծերը	116
ԻԳ. Արևուրի Տահը	124
ԻԴ. Մեծ հրովարտակը	130
ԻԵ. Սիմոն Մանգոր	135
ԻԶ. Կաւկասի ատաղին իշխանը	141

ԻԷ.	Երոսարդ Բ և Իր Տարեհիմերը	•	•	146
ԻԸ.	Պերտէի Բերդը	•	•	152
ԻԹ.	Երոսարդ Գ	•	•	156
Լ.	Գալէի պաշարումը	•	•	159
ԼԱ.	Մե Իլխանը	•	•	165
ԼԲ.	Ուօր-Ռայլէր	•	•	170
ԼԳ.	Տէնքիկոս Լէնգէարէր	•	•	179
ԼԴ.	Տէնքիկոս Ենի Տանկոն-Նիանը	•	•	185
ԼԵ.	Ալէնգոսրի պապերապմը	•	•	192
ԼԶ.	Երկոսոյ Վարդիոյ պապերապմը	•	•	198
ԼԷ.	Ուարուհի Իմսը	•	•	205
ԼԸ.	Երոսարդ Դ 'ի Պառնէր	•	•	210
ԼԹ.	Երոսարդայ որդիքը	•	•	214
Խ.	Հոհիարբոս Գ. շ	•	•	221
ԽԱ.	Սիմէլ և Ուարպէր	•	•	225
ԽԲ.	Վուկայ Կարդինալը	•	•	231
ԽԳ.	Թովմաս Մորաւոս	•	•	238
ԽԴ.	Աննա Պառլէն	•	•	242
ԽԵ.	Երոսարդ Զ	•	•	247
ԽԶ.	Յովնաննա Կրէյ	•	•	252
ԽԷ.	Մարիամ Արիանոսոսոյ	•	•	256
ԽԸ.	Մարիամ Սրոսարդայ Բանարգփէլտնիանը			259
ԽԹ.	Փօնէրիկիկ	•	•	264
Ս.	Էսսէքս Իմսը	•	•	270
ՍԱ.	Վառօրի դասը	•	•	277
ՍԲ.	Առպէրք և Կաննա Գլոսիք	•	•	284
ՍԳ.	Կարոլոս առաջնոյն Տանը	•	•	289
ՍԴ.	Կարոլոս Բի Ժախոսաբը	•	•	293
ՍԵ.	Գրոմոնէլ Խնամակալ	•	•	301
ՍԶ.	Սրոսարդէանոյ դարձը	•	•	306
ՍԷ.	Յակոբ Բ 'ի Սէն-Ճէրմէն	•	•	312
ՍԸ.	Պոյնի պարբոնիանը	•	•	319
ՍԹ.	Աննա Ռագոնիկի	•	•	323
Կ.	Կարոլոս-Երոսարդ 'ի Սինվրիա	•	•	328
ԿԱ.	Գէրգ Գի Խելագարիւլ	•	•	339

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine is incurred by retaining it
beyond the specified time.

Please return promptly.

